

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2019
LXI. ÉVFOLYAM

3. SZÁM

HU ISSN 0040-9634

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézete

Felelős kiadó: Fodor Pál főigazgató, Molnár Antal igazgató

Nyomdai előkészítés:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

TARTALOMJEGYZÉK

LXI. évfolyam, 2019. 3. szám

TANULMÁNYOK

- F. Romhányi Beatrix** • A középkori magyar plébániák és a 14. századi pápai tizedjegyzék 339
- Serena Morelli** • Társadalom és hivatalok Dél-Itáliában a 13–15. században 361
- Riccardo Rao** • Anjou-eliték az itáliai *comunék*ban: nemesek, hivatalnokok, idegenek 385
- Thierry Pécout** • Eliték az Anjou-kori Provence-ban 397
- Kármán Gábor** • Thököly Imre elfogása: a felső-magyarországi oszmán vazallus állam bukása és az erdélyi diplomácia 411
- Angelovics Helga** • Vay Miklós Zemplén megyei követi működése az 1830. évi országgyűlésen 433
- Orosz László** • „Egy vak és egy béna, ha összefognak...”
A weimari Németország és Magyarország együttműködésének kérdéséhez 451
- Erős Vilmos** • Szellemtörténet versus népiségtörténet.
Szekfű Gyula és Szabó István különböző értelmezései a nemzetiségek magyarországi történetéről az 1940-es évek első felében 479
- Csapody Tamás** • A cservenkai túlélő. A bori munkaszolgálat 499
- Rajcsányi Péter** • A Magyar Televízió Intéző Bizottsága 1956–1957 – elhallgatott tények 509

MŰHELY

- Weisz Boglárka** • A magyar gazdaság mozgatórugói a középkorban. Az MTA BTK „Lendület Középkori” Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport hároméves (2015–2018) beszámolója 539

TANULMÁNYOK

A KÖZÉPKORI MAGYAR PLÉBÁNIÁK ÉS A 14. SZÁZADI PÁPAI TIZEDJEGYZÉK

F. ROMHÁNYI BEATRIX

THE MEDIEVAL HUNGARIAN PARISHES AND THE FOURTEENTH-CENTURY PAPAL TITHE REGISTER

One of the most outstanding sources of Hungarian medieval studies is the papal tithe register that was made between 1332 and 1337. Its importance is reflected by the fact that in his great work on the Historical Geography of Hungary in the Árpád Era György Györffy adopted its date as the closing term of data collection. The register, which has survived in Rome, together with the register of the diocese of Zagreb, compiled in 1334, and covering the later Lower Slavonian counties as well, contains altogether 4066 parishes. Despite its unique wealth, however, the source is far from complete. While some of the gaps can be filled on the basis of other sources, the blankness of the Great Hungarian Plain seems beyond repair. Nevertheless, in comparison with other Hungarian and European sources, the papal register can be regarded as statistically complete, and most of its known lacunae (diocese of Győr, Szepesség, Barcaság) complemented. The trustworthiness of the database thus constructed does not lag behind that of any other early European database. On its basis, it seems safe to state that the consolidation of the Hungarian parish system was not late with regard to the West of Europe, and it seems probable that the parish/population ratio was close to the number known from similar English and French sources (cca. 520–530 persons/parish). All this seems to underpin the conclusion that it is not due to the destruction of the written sources that no more parishes are known on the Great Plain in the first third of the fourteenth century. Thus, the chronology and canonical situation of parish churches attested by archaeological evidence but unrecorded by the tithe register and, in consequence, the whole settlement and population history of the Great Plain should be reassessed from a new perspective.

Keywords: Papal tithe register, Parish network, population, settlement network of the Great Hungarian Plain

A magyar középkorkutatás számára az 1332–1337 között készült pápai tizedjegyzék régóta ismert és sokféleképpen kiaknázott forrás.¹ Valódi felhasználhatóságához nagyban hozzájárult Ortvyai Tivadar, aki a gyakran erősen torzult formában lejegyzett településneveket

F. Romhányi Beatrix, egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet.

¹ Lásd *Rationes collectorum pontificorum. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375*. Szerk. Ipolyi Arnold. Bp., 1887. (Monumenta Vaticana 1/1) 39–409.

jórészt azonosította.² Tévedéseit azóta többen igyekeztek helyesbíteni, jelentős részben az elmúlt évszázad történeti földrajzi és régészeti kutatásai alapján.³ A forrás jelentőségét tükrözi az is, hogy Györffy György az Árpád-kori történeti földrajz felső időhatárát éppen a pápai tizedjegyzéknél húzta meg, annak ellenére, hogy az valójában nem is esik az Árpád-korba. A Rómában fennmaradt jegyzékben, illetve a vele egy időben, 1334-ben készült zágrábi egyházmegyei jegyzékben⁴ összesen 4066 plébánia szerepel, amely 44, a zágrábi püspökséghez tartozó alsó-szlavóniai plébániát is tartalmaz.⁵ Nemcsak hogy a legtöbb középkori templom első írott említése ebben a jegyzékben szerepel, de az alsó egyházi szervezet, vagyis a plébániahálózat kialakulásának is ez az első igazán megfogható dokumentuma. A késő Árpád-kori, Anjou-kori településhálózatról szintén ez az összeírás adja a legátfogóbb képet. Emellett Györffy György a forrást népességtörténeti szempontból is igyekezett felhasználni – ezzel komoly kritikát is kiváltva.⁶ Ugyanakkor kivételes értéke mellett is nyilvánvaló, hogy a forrás hiányos. A legszembeötlőbb talán a győri egyházmegye plébániáinak hiánya. Ennek részben az lehetett az oka, hogy nem a plébánosok fizettek a tizedszedőknek, hanem a püspök és a káptalan tagjai egyben rótták le az összeget. A befizetett összeg megtalálható a fennmaradt dokumentumokban, a plébániák jegyzéke viszont elkallódott. Ezt még viszonylag könnyen lehet pótolni, mivel – szerencsénkre – az

- ² Ortvy Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején*. I–III. Bp., 1891–1892. Ortvy összesítései (XXX–XXXIV) hibásak, az azonosítatlan helyeket vélhetően több esetben figyelmen kívül hagyta.
- ³ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp., 1968–1998. (= ÁMTF); *Magyarország Régészeti Topográfija*. I–XI. Szerk. Sági Károly et al. Bp., 1966–2012.; Németh Péter: *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, 1997.; Tari Edit: *Pest megye középkori templomai*. Szentendre, 2000.; Valter Ilona: *Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon*. Bp., 2005. (METEM Könyvek 43); M. Aradi Csilla: *Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszerkezetének létrejötte és megszilárdulása*. Bp., 2007. [PhD disszertáció]; Németh Péter: *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Nyíregyháza, 2008.; K. Németh András: *Tolna megye középkori templomai*. Szekszárd, 2015. [2. kiad.]; Botár István: *A Csiki-medence középkori településtörténete*. Bp., 2015. [PhD disszertáció.]
- ⁴ Kiadását lásd Josip Buturac: *Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine*. *Starine* [JAZU] 59 (1984) 43–108.
- ⁵ Habár régi hagyomány a középkori magyar állam történeti földrajzáról és intézményrendszeréről szóló munkákban Alsó-Szlavónia figyelmen kívül hagyása, a jelen tanulmány földrajzi kereteinél az egyházi joghatósághoz igazodom.
- ⁶ Györffy György: A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez. In: *Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. Bp., 1984. 141–157. Györffy a népesség kérdését többször is tárgyalta, először 1960-ban. *Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhundert*. In: *Études historiques publiés par la Commission nationale des Historiens Hongrois*. I–II. Ed. Győző Ember. Bp., 1960–1961. I. 163–193. Magyarul lásd Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: *Magyarország történeti demográfija*. Szerk. Kovacsics József. Bp., 1963. 45–62.; A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben. In: *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának tizedik évfordulójára*. Túrkeve, 1961. Véleményét, kisebb kritikai észrevételek mellett, mind Szabó István, mind Fügedi Erik elfogadta, bár a tatárjárás pusztítását a Györffy által vélt 50% helyett Fügedi, és később Engel is, 15–20%-ra tette. Györffy adatánál valamivel alacsonyabban, 1,8–2,0 milliót javasolt a demográfus, Kovacsics József. Lásd Kovacsics József: A történeti demográfia válsagai és nyitott kérdései az Árpád-kori népességszámára vonatkozóan. In: *Magyarország történeti demográfija (896–1995)*. Szerk. uő. Bp., 1997. 22. Lényegesen eltérő véleményt csak Kristó Gyula fejtett ki. Vö. Kristó Gyula: Magyarország lélekszáma az Árpád-korban. In: uo. 35–65. Györffy idézett munkáira azóta is gyakran hivatkozik mind a hazai, mind a külföldi szakirodalom.

országnak ezen a részén a középkori épületállomány kevésbé pusztult, és okleveles adatokkal is valamivel jobban állunk az átlagnál.⁷ A régészeti-építészettörténeti és okleveles adatok alapján 185 plébánia esik erre a területre. Ugyancsak hiányzik a milkói püspökséghez tartozó Barcaság, az esztergomi érsekségből a Szepesség és a Csallóköz is, valamint az Alföld hatalmas területeit is hiába keressük. E területek közül a Szepesség okoz legkevésbé gondot, hiszen a 24 szepesi plébános már évekkel korábban testületileg lépett fel saját ügyében (1298).⁸ A tizedjegyzékbe mégsem kerültek be, mert utánuk – és még egykét további plébánia után – a prépost fizette be a tizedet.⁹ A bizonytalanságot fokozza, hogy a legritkább esetben maradt fenn több év adójegyzéke ugyanarról a területről. Az 1332–1337 között eltelt hat évé talán sehol sem ismert, a legtöbb helyen csak egy-egy év adata áll rendelkezésünkre. A legnagyobb zavart azonban kétségkívül az Alföld üressége okozza, s ezt csak növeli az a tény, hogy az utóbbi évtizedekben több olyan falusi templomot sikerült feltárni e területen, amelyek nemhogy a pápai tizedjegyzékbe nem kerültek bele, de még okleveles említésüket sem ismerjük a középkorból. De vajon valójában mennyire hiányos a jegyzék, s a plébániák hány százaléka maradhatott ki? Mielőtt erre a kérdésre megpróbálnánk valamiféle választ találni, érdemes a vizsgálódásunkat kicsit távolabbról kezdeni.

Mindenekelőtt célszerű röviden kitérni a plébániarendszer kialakulására. Habár elvileg köztudott, gyakran mégis megfélekedünk arról, hogy a falusi templom nem azonos a plébániával. Az általunk plébániahálózatnak nevezett intézményrendszer Európában is meglehetősen lassan alakult ki, és késő középkori formáját sehol sem érte el a 13. század közepe előtt. A német szakirodalomban *Urpfarrei*,¹⁰ az olaszban *pieve* [*lat. plebs*] néven ismert, a magyar szakirodalomban olykor keresztelőegyházként említett alsóbb egyházi szervezet – bár bizonyos vonásaiban hasonlított a későbbi plébániákhoz –, valójában egy nagyobb, talán leginkább a későbbi alesperesi kerületekhez hasonlítható egységet jelentett. Ezekből a nagyobb területet felölelő egyházi központokból a 12. században kezdtek kiválni a parochiális egyházak, nem utolsósorban annak következtében, hogy az újszülötteket igyekeztek lehetőleg születésük után nagyon rövid idővel, általában legfeljebb néhány nappal, megkeresztelni.¹¹ Ezt a folyamatot erősítette a IV. lateráni zsinat után

⁷ Lásd pl. Valter: *Árpád-kori Komárom megye győri egyházmegyéhez tartozó részéhez* lásd ÁMTF III. 402–465.

⁸ Carolus Wagner: *Analecta Scopusii sacri et profani*. I–II. Viennae, 1774. I. 266–268.

⁹ *Rationes*, 226.

¹⁰ Az *Urpfarrei* kifejezést az újabb német szakirodalom kerüli, de helyette nemigen javasol mást. Wolfgang Petke: *Die Pfarrei im Mitteleuropa im Wandel vom Früh- zu Hochmittelalter*. In: *Die Pfarrei im späten Mittelalter*. Hrsg. Enno Büinz – Gerhard Fouquet. Ostfildern, 2013. 21–60. E tanulmányban a két rendszer közti strukturális különbség jelzése miatt használom a korábbira a régebbi kifejezést.

¹¹ A gyermekkeresztelés már az ókeresztény korszakban kimutatható, ez azonban nem azonos azzal, hogy a csecsemőket a középkorban gyakorlatilag a megszületésükkor igyekeztek megkeresztelni. Életveszély esetén természetesen már korábban is bárkit megkereszteltek, s ehhez még papra sem volt szükség, de a késő antik és kora középkori századokban a kereszttség szentségének kiszolgáltatása még a húsvéthoz kötődött. A 12. század közepén, a *Decretum Gratiani* összeállítása idején már mutatkoztak annak jelei, hogy a csecsemőkeresztelés gyakorlata túllépett a szükséghelyzeteken, és egyre inkább elvárás lett, ami természetesen nem független attól, hogy erre az időre Európa nagy részén a kereszténység már meggyökeresedett a társadalomban. A kérdés vitatott voltát igazolja III. Ince pápa 1201-ben, Ymbertus arles-i érsekhez írt levele,

megindult lelkipásztori reform, amelynek célja a hívek vallási életének elmélyítése, a keresztény tanítások tudatosítása volt.¹² Angliában ettől némileg eltérő helyzetet talált Pounds, hiszen ott már a 12. században voltak olyan területek, leginkább városok, ahol nagyon sok – a késő középkorinál adott esetben jóval több – plébániatemplom volt. Winchesterben pl. nem kevesebb, mint 70 ilyen templom létezett, ám ezek jelentős részben igen kis méretűek voltak, s a hozzájuk tartozó hívek száma nemigen haladta meg a száz lelket.¹³ Részben ez lehetett az oka annak is, hogy a 13. század végéig az angliai plébániák határai igen változékonyak voltak, a kisebbek gyakran összeolvadtak, vagy egy közeli nagyobb plébánia kebelezte be őket. Ugyanakkor az 1291-es *Taxatió*ban felbukkanó plébániák többsége már stabilnak tekinthető, amelyek nemcsak a középkor végét érték meg, hanem a reformáció után is tovább működtek. Az olasz kutatás emellett szoros összefüggést lát az alsó egyházi szervezet tényleges kialakulása és a 12–13. századi demográfiai változások között. A késő középkori plébániák kialakulásának folyamata, például az észak-itáliai Brescia környékén, nem sokkal előzte meg a magyarországi plébániahálózat felbukkanását.¹⁴ Mindent egybevetve, Európa különböző területein lényegében ugyanaz a folyamat zajlott le, amelynek eredményeként a 13. század végére létrejött az a jogilag is jól meghatározott alsó egyházi szervezet, amely a következő évszázadokban már alig változott, sőt, sok helyen egészen a modern korig tovább élt.

A templomhálózat kialakulása Magyarországon már a 11. század első felében megkezdődött, de plébániarendszerről ekkor még természetesen nem beszélhetünk. A legkorábbi falusi egyházak a 11. század utolsó évtizedeiben jelentek meg, de az ország lakott területeit ténylegesen lefedő templomhálózat – Közép-Európa többi régiójához hasonlóan¹⁵ – csak a 12. század folyamán jött létre, s a forrásaink tanúsága szerint még

amelyben a pápa hosszan érvel a gyermekkeresztség létjogosultsága mellett, többek között azzal, hogy a keresztséget a körülmetéléssel állítja párhuzamba. Vö. *Hitvallások és az Egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Szerk. Heinrich Denzinger – Peter Hünermann. Bp., 2004. 265. [780. sz.] Ráadásul ezzel párhuzamosan az egyház igyekezett a hívek vallásgyakorlatát is egyre inkább ellenőrzése alatt tartani, ideértve a szentségek szabályozott vételét is. Könnyen belátható, hogy ennek az elvárásnak csak akkor lehetett megfelelni, ha a templom közel volt a hívekhez, hiszen pl. csecsemőkeresztelés esetén mind az anya, mind az újszülött számára életveszélyes lett volna nagyobb távolságra utazni, akár télen, akár nyáron. Frank C. Senn: *Introduction to Christian Liturgy*. Minneapolis, 2012. 159–161.

- ¹² Beat A. Kümin: The English Parish in a European Perspective. In: *The Parish in English Life 1400–1600*. Ed. Kathrine L. French – Gary G. Gibbs – Beat A. Kümin. Manchester, 1997. 20.
- ¹³ Norman J. G. Pounds: *A History of the English Parish. The Culture of Religion from Augustine to Victoria*. Cambridge, 2000. 123. Ebben az összefüggésben is érdemes volna újrvizsgálni a Kárpát-medencében ismert kis méretű, korai templomokat, illetve az Alföldön különösen gyakran előforduló „egyháza” utótagú helyneveket.
- ¹⁴ Gianmarco Cossandi: Le strutture ecclesiastiche di base. Pievi e parrocchie della Montagna Bresciana. In: *A servizio del Vangelo. Il cammino storico dell'evangelizzazione a Brescia 1. L'età antica e medievale*. Ed. Giancarlo Andenna. Brescia, 2010. 326–336.
- ¹⁵ A lengyel területekre lásd Piotr Gorecki: *Parishes, Tithes, Society in Earlier Medieval Poland c. 1100–c. 1250*. Philadelphia, 2008. A nagy területet ellátó korai templomokra lásd uo. 45–47.; Jerzy Strzelczyk: Die Bedeutung der Gründung des Erzbistums Gnesen und die Schaffung einer kirchlichen Organisation für die Ausformung einer „kirchlichen Kulturlandschaft”. *Siedlungsforschung* 20 (2002) 41–63.; Izabela Skierska: Spuren des mittelalterlichen Kirchenbesitzes in der Toponymie Großpolens. Uo. 76. (Schlussbetrachtung.) A cseh területekre lásd Eva Doležalová – Zdeňka Hledíková: Die Erforschung der Entstehung und Ausprägung des

akkor is meglehetősen ritkás volt. Az első épületek gyakran nem is kőből, hanem fából vagy más, kevésbé tartós anyagból készültek. Ezt támasztja alá Altmann passauai püspök (1065–1091) *Vitája* is, amely szerint Altmann működése előtt csak fából épült templomok voltak az egyházmegyéjében,¹⁶ s ezt az utóbbi évtizedekben végzett régészeti kutatások is igazolják.¹⁷ Igazán sűrű templomhálózattal a 13. századtól számolhatunk, és éppen ebben az időszakban válik különösen fontossá, hogy a templomot mint épületet ne azonosítsuk a plébániával mint jogi kategóriával. A plébánia nemcsak lelkipásztori szempontból határozható meg, hanem gazdasági szempontból is: a hozzá tartozó híveknek ugyanis el kellett tudniuk tartani a papot és az épületek mindennapi fenntartását is biztosítaniuk kellett (a nagyobb felújítás már a kegyúr feladata volt). Magyar példát említve, a plébániaszervezet kiépülésének nemcsak lelkipásztori, hanem gazdasági aspektusait is jól mutatja Martirius érsek gyakran idézett oklevele 1156-ból. Az érsek az alapítót figyelmeztette arra a kötelességére, hogy a templomot megfelelő birtokokkal ellássa, továbbá az újonnan felszentelt Szent Márton-templomhoz rendelte Baratka mellett Léva és Vitk falut, vagyis a későbbi plébániaszervezetre jellemző, megfelelő lélekszámmal rendelkező területi egységet hozott létre.¹⁸ Ebből pedig az is következik, hogy akkora népességre volt szükség, amely képes volt előteremteni a plébánia működését biztosító anyagi javakat. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden plébánia egyforma lett volna, hiszen a gazdasági teljesítőképesség mellett – éppen lelkipásztori okokból –, fontos szempont volt a megközelíthetőség is. A statisztikai átlagot azonban ezek az eltérések nem befolyásolják számottevő mértékben.

A kérdés tehát voltaképpen az, hogy a 14. századi tizedjegyzék plébániákra vonatkozó adatai mennyire adnak valós képet az ország plébánia- (nem templom-) hálózatáról, illetve a hiányok mennyire véletlenszerűek? Ha ezekre a kérdésekre sikerül megnyugtató választ találni, azzal nemcsak a plébániahálózat feltérképezéséhez, hanem az ország 14. századi népességi viszonyainak megismeréséhez is közelebb juthatunk. Az alapkérdések megválaszolásához mindenképpen bővíteni kell a forrásbázist. Ennek két módja lehet-

Pfarreineitzes bis zum Beginn der hussitischen Revolution in der tschechischen Geschichtswissenschaft. In: *Pfarreien im Mittelalter. Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn*. Hrsg. Nathalie Kruppa – Leszek Zygnier. Göttingen, 2008. 83–98.; Jan Libor: Die Pfarrorganisation in Böhmen und Mähren. In: uo. 183–199. A 11–12. századra mind a cseh, mind a lengyel kutatás egy, a korszak hatalmi központjait jelentő várakra alapozott, meglehetősen ritka templomhálózatot rekonstruál, a valódi plébániahálózat megszilárdulását pedig a 13. század utolsó, egyes esetekben a 14. század első harmadára datálja.

¹⁶ Vita beati Altmanni episcopi Patavensis c. 17. In: *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini*. I–III. Ed. Hieronymus Pez. Lipsiae, 1721–1745. I. 123.

¹⁷ Pl. Koppány Tibor: XI. századi királyi udvarház maradványai Zircen. *Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* 11 (1972) 139–141. [Zirc]; Valter Ilona: *Romanische Sakralbauten Westpannoniens*. Eisenstadt, 1985. 17–18.; Tari: *Pest megye*, 150. [Törtel], 189. [Tápiógyörgye-Illye part]; Szabó Levente: Árpád-kori templom és temető Mezőcsát határában. In: *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*. 45. Szerk. Veres László – Viga Gyula. Miskolc, 2006. 39.

¹⁸ *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I. Kiad. Richard Marsina. Bratislaviae, 1971. 80. Az oklevél hitelességéről lásd Ladányi Erzsébet: Az Euzebidus-oklevél hitelességének kérdéséhez. *Levéltári Közlemények* 48–49 (1978) 51–59. Külön is érdemes kiemelni az oklevél *in parochiam* kifejezését. Maga a *parochia*, illetve a *parochianus* szó a 11. század végén fordul elő először, Szent László I. törvénykönyvében. Závodszy Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Bp., 1904, 159. [7. §], 160. [11. §], 164. [38. §].

séges: egyrészt összevetni a tizedjegyzéket más, az egyházi jövedelmekre vonatkozó, illetve azokkal összefüggésben lévő magyarországi forrásokkal. Másrészt összehasonlítani a magyarországi adatokat hasonló korú és jellegű európai forrásokkal.

A magyarországi egyházi jövedelmekre vonatkozó források

Ami az első forráscsoportot illeti, a 12. század vége és a 16. század eleje közötti időből több olyan forrás is fennmaradt, amelyek valamiképpen az egyes püspökök, egyházmegyék jövedelemviszonyairól vallanak. Az első III. Béla király 1184 táján készült jövedelemösszeírása, pontosabban annak a püspökök jövedelméről szóló része.¹⁹ Ezt követi több 14., 15. és 16. századi pápai jegyzék a *Camera Apostolicának* fizetendő tizedekről és illetékekről (*commune servitium*),²⁰ valamint a velencei követ 1525-ben kelt jelentése.²¹ Utóbbi a *commune servitium*okhoz képest jóval magasabb összegeket tartalmaz, amelyeket azonban megerősít néhány más hazai forrás is. Ezzel összefüggésben érdemes szem előtt tartani, hogy a kétféle becslés célja eltért egymástól: míg az egyházi jegyzékek az adóztatható jövedelmet, tehát a bevételnek a rendszeres, kiszámítható és kötelező kiadások után fennmaradó részét jegyezték fel, addig a velencei követ a teljes bevételre próbált valamiféle becslést adni.

Tulajdonképpen idesorolható Zsigmond király 1433-as terveze és az 1498. évi 20. törvénycikk is,²² amelyek – egyebek mellett – az egyháziak által kiállítandó bandériumokról rendelkeztek. Habár a felsorolt források jellege, készítésük célja igen eltérő volt, összeköti őket, hogy végső soron mindegyikük az egyházmegyék jövedelmi viszonyairól őrzött meg adatokat. Ebbe a körbe, primer módon – az adatok hiányosságai miatt – nem vonható be az 1332–1337-es pápai tizedjegyzék. Györffy György ugyan azokban az esetekben, amikor több évből fennmaradtak adatok a befizetett tizedről, megpróbált átlagot számítani, de ennek létjogosultsága erősen megkérdőjelezhető, ráadásul több esetben csak egyetlen év adata áll rendelkezésünkre, amiből megint csak nagy óvatossággal lehet következtetéseket levonni. Nem vonható be az elemzésbe az 1317–1320 között készült összeírás sem, mivel akkor csak az üresedésben lévő javadalmakat adóztatták. Ami a többi adatsort illeti, mindjárt az elején le kell szögeznünk, hogy bármennyire is számszerű adatokról beszélünk, ezek alapján nem vagy alig lehet egy adott egyházmegyére vonatkozóan a jövedelmek változását vizsgáló számításokat végezni. Ennek oka az, hogy minden jel szerint eltérő volt az adó alapja. Erősen valószínűsíthető, hogy egyes esetekben csak az állandó jövedelmek alapján rótták ki a fizetendő összeget, máskor viszont egyéb, idő-

¹⁹ III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. Forster Gyula. Bp., 1900. 140.

²⁰ *Rationes*, 452–457.; *Cameralia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1297–1536)*. I–II. Feltárta, szerk. és közreadja: † Lukács József – Tusor Péter – Fedeles Tamás. [Szerk. társ: Nemes Gábor.] (Collectanea Vaticana Hungariae vol. 9–10) Bp.–Róma, 2014.

²¹ Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp., 2007. 172. [2. kiad.]

²² *Decreta Regni Hungariae*. I. Kiad. Dóry Ferenc, Bp., 1976. (= DRH) 405–424.; *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Decreta regni mediaevalis Hungariae*. I–IV. Ed. Péter Banyó et al. Bp., 1999–2012. IV. 84–137.

szakos jövedelemforrásokat is bevontak az adóalapba. Az utóbbi esetben egyrészt nem tudjuk, hogy ezek valójában miből tevődtek össze, másrészt úgy tűnik, összegüket tekintve is elég változékonyak voltak. Bizonyos korlátok között vizsgálhatjuk viszont a belső arányokat, azok változásait, és különösképpen a két egyháztartomány egymáshoz való viszonyát.

A Magyar Királyság egyházi területi beosztása a vizsgált időszakban ugyan némileg átalakult, mivel ekkor jött létre a boszniai, a milkói és a szerémi püspökség. Ez azonban az összképre nemigen gyakorolt hatást. Az egyszerűség kedvéért, amennyiben volt rájuk vonatkozó adat, a boszniai püspökséget a pécsivel, a szerémit a kalocsaival együtt számítottam, a három közül a legkisebb, mindössze 14 plébániával rendelkező milkóit pedig, amelynek akkor még csak öt barcasági plébániáját IV. Béla a ciszterci rendnek adta, a lélekszámok összehasonlíthatósága miatt az erdélyi püspökséghez soroltam, annak ellenére, hogy egyházjogilag az esztergomi érsekség alá tartozott. Kimaradtak továbbá a tengeremelléki, dalmáciai püspökségek, amelyeket ugyan többször is a magyar egyházhoz számítottak, annak mégsem voltak szerves részei. A táblázatokban tehát minden esetben azok a magyarországi egyházmegyék szerepelnek, amelyeket már III. Béla jövedelemjegyzékében is megtalálni.

Az egyes adatsorok aszerint kerültek egyazon táblázatba, hogy közvetlenül vagy közvetve kapcsolódnak-e jövedelmekhez. Az 1. táblázatban a római kúria által nyilvántartott adatok (*commune servitium*) mellett III. Béla jövedelem-összeírása, az 1375-ös pápai tizedjegyzék összegei (kerekítve) és az 1525-ös velencei követjelentés adatai szerepelnek. A 2. táblázatban Zsigmond 1433-as honvédelmi tervezetének és az 1498. évi 20. törvénycikknek vonatkozó adatai láthatók. A 15. század eleji tervezetből kimaradt a nyitrai, a szerémi és a váci püspökség adata, a győri és a veszprémi pedig a többi adattól eltérően lándzsák szerint van megadva. Utóbbiakat négyes szorzóval számítottam át tényleges létszámra, ami egyébként megegyezik az 1498-ban rájuk rótt kötelezettséggel (Veszprémnél a különbözetet a fehérvári káptalan 100 fős serege adja). A két kimaradt egyházmegye nélkül az egyháztartományok egymás közti aránya 58:42, ha viszont az 1498-as adatokkal kiegészítjük a hiányokat, az arány pontosan 60:40. Ugyanebben a táblázatban tüntettem fel az 1500-ban, a római Szentlélek-társulatba beiratkozottakat²³ és a *Poenitentaria* hivatalához folyamodók összesített létszámát a 15–16. században (e két adatsor a 2–3. ábrán az egyéb kategóriába került).²⁴ Végül, a 3. táblázatban az egyes egyházmegyékben létezett plébániák szerepelnek előbb az 1332–1337-es pápai tizedjegyzék alapján, majd mellette a szepességi, barcasági és győri egyházmegyei adatokkal korrigálva. Ugyanennek a táblázatnak a további oszlopaiban a 14. század elejére és a 15. század végére számított népességadatokat is feltüntettem.

²³ Kubinyi András: Magyarok a késő középkori Rómában. Történelmi tanulmányok. *Studia Miskolcinsensia* 3 (1999) 83–91. [Melléklet, 1. táblázat.]

²⁴ Erdélyi Gabriella: A „Sacra Poenitentaria Apostolica” hivatala és magyar kérvényei a 15–16. században. Második közlemény. *Levél-tári Közlemények* 76 (2005) 3–103. [82.: térkép.]

Az első két táblázatban jól látszik, hogy miközben a belső arányok igen változékonyak, a két egyháztartomány egymás közti aránya sokkal stabilabb, a változások pedig tendenciaszerűek. Egészen megdöbbentő összevisszaságot mutat az adataikat ábrázoló grafikon (1. ábra), ami vélhetően részben arra vezethető vissza, hogy a lélekszámhoz és az összjövedelemhez kötődő adatsorok keverednek egymással. Az is felmerülhet, hogy a *collector*oknak az adóalany nem mindig közvetlenül fizetett, az összeírásba ezért nem ő, hanem a tényleges befizető került bele. Erre utaló példát találunk az 1373–1375-ös jegyzékben, amikor is pl. az esztergomi érsek fizetett mások helyett.²⁵ Az egyházmegyék jövedelmi viszonyait – úgy tűnik – több tényező befolyásolhatta, de források híján a legtöbb esetben nemigen tudjuk megmondani, pontosan milyen bevételek milyen arányban jelentek meg. Bár az egyes egyházmegyék becsült jövedelmének változását többnyire a jövedelmek eltitkolásával, a becsüjegyzekek elavultságával, illetve az adószedők tájékoztatatlanságával szokás magyarázni, azt elég nehéz elképzelni, hogy a pápai tizedszedők sokéves itt-tartózkodásuk alatt ne szereztek volna valós információkat az egyháziak jövedelmeiről. Lehet, hogy ezt a kérdést sohasem fogjuk tudni megnyugtatóan tisztázni, mégis elgondolkodtató, hogy a káosz látványosan rendeződik, mihelyt az egyháztartományok szintjén vizsgáljuk az adatokat. A 12. századi jövedelemjegyzékből ismert, nagyjából 60:40%-os arány jelenik meg a két egyháztartományban 1375-ben beszedett adónál és a két, katonai állítással kapcsolatos forrásban is. Más forrásbázisból levezetve is ezt az arányt találjuk az országra számított népességénél a 15. század végén,²⁶ valamint a római Szentlélek-társulatba 1500-ban beiratkozottaknál és a 15–16. században, a *Poenitentiaría* hivatalához folyamodók létszámánál.²⁷ Mindeközben a 15. századi, a pápai adóztatással kapcsolatos adatok a jövedelemkiegyenlítődés irányába történt elmozdulást mutatnak, s ez a folyamat csak az 1520-as években látszik megtörni (2–4. ábra). A fentebb leírt jelenség természetesen azzal a statisztikai törvényszerűséggel is összefügg, hogy minél nagyobb mintát vizsgálunk, annál megbízhatóbb eredményekre jutunk, és a hibahatárok is annál szűkebbek. Vagyis, ugyan nem tudjuk megállapítani, hogy pontosan hány lélek tartozott egy adott plébániához, de a nagy mintákat vizsgálva meg tudjuk mondani, hogy hány lélek tartozhatott átlagosan egy plébániához.

²⁵ *Rationes*, 455.

²⁶ Kubinyi András: A magyar királyság népessége a 15. század végén. *Történelmi Szemle* 38 (1996) 135–161.

²⁷ Érdemes megjegyezni, hogy vannak kivételek is. Az ország középkori kolostorhálózata egészen más arányokat tükröz (nagyjából 70:30), és ehhez hasonló az arány az egyetemre beiratkozottak esetében is. Az MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport adatbázisában az esztergomi egyháztartományból 1231 fő, a kalocsai egyháztartományból 617 fő szerepel (mindkét esetben csak azok szerepelnek az összesítésben, akik megadták egyházmegyei hovatartozásukat). Az arány ebben az esetben 66,6%:33,4%. Az egyháztartományok szerint összesített adatokat köszönöm Kelényi Borbálának és Haraszti Szabó Péternek.

A 13–14. századi plébániajegyzékek Európában

Ahhoz, hogy a pápai tizedjegyzéket valóban értékelni tudjuk, érdemes megnézni, hogy hol maradtak fenn Európában hasonló korú és jellegű jegyzékek, és azokat a kutatásban miként használták fel. A 13. század vége és a 14. század közepe között több országban is készültek plébánia-összeírások. A 13. század utolsó harmadából Itáliából,²⁸ 1279–1280-ból Hispánia jelentős részéről,²⁹ 1291-ből Angliából, Skóciából és Walesből,³⁰ 1303–1306-ból Írországból,³¹ 1325–1327-ből Lengyelországból,³² 1328-ból Franciaországból,³³ végül 1332–1337-ből Magyarországáról rendelkezünk ilyenekkel. Amellett, hogy egy viszonylag rövid időszakban keletkezett mindegyikük (az első és az utolsó keletkezési ideje között csupán 60 év telt el), összességükben a latin kereszténység területének igen nagy részét lefedik, ami a kvantitatív elemzés szempontjából fontos (az elemzés további részében ezúttal csak az angol és a francia adatokat fogom párhuzamként felhasználni, mivel ezekhez részletes lélekszámbecslések is készültek). Az említett, országosnak tekinthető jegyzékek mellett ismerünk még néhány kisebb területet (egyházmegyét, tartományt) felölelő listát is, például Dániából³⁴ és

²⁸ *Rationes decimarum Italiae nei secoli XIII e XIV.* (= RDI) *Tuscia*. I. *La decima degli anni 1274–1280*. A cura di Pietro Guidi. Città del Vaticano, 1932. (Studi e Testi 58); RDI *Aemilia i le decime dei secoli XIII e XIV*. A cura di Angelo Mercati – Emilio Nasalli Rocca – Pietro Stella. Città del Vaticano, 1933. (Studi e Testi 60); RDI *Aprutium-Molisium. Le decime dei secoli XIII–XIV*. A cura di Pietro Stella. Città del Vaticano, 1936. (Studi e Testi 69); RDI *Apulia-Lucania-Calabria*. A cura di Domenico Vendola. Città del Vaticano, 1939. (Studi e Testi 84); RDI *Venetiae, Histria, Dalmatia*. A cura di Pietro Stella – Giuseppe Valle. Città del Vaticano, 1941. (Studi e Testi 96); RDI *Campania*. I–II. A cura di Mauro Inguanez – Leone Mattei-Cerasoli – Pietro Stella con carta topografica delle diocesi. Città del Vaticano, 1942. (Studi e Testi 97); RDI *Tuscia*. II. *La decima degli anni 1295–1304*. A cura di Martino Giusti. Città del Vaticano, 1942. (Studi e Testi 98); RDI *Sicilia*. I. A cura di Pietro Stella. Città del Vaticano, 1944. (Studi e Testi 112); RDI *Latium*. A cura di Giulio Battelli. Città del Vaticano, 1946. (Studi e Testi 128); RDI *Marchia*. I–II. A cura di Pietro Stella. Città del Vaticano, 1950. (Studi e Testi 148); RDI *Umbria*. A cura di Pietro Stella. Città del Vaticano, 1952. (Studi e Testi 161); RDI *Lombardia et Pedemontium*. A cura di Maurizio Rosada. Città del Vaticano, 1990. (Studi e Testi 324) – *Sardinia*, a cura di Pietro Stella. Città del Vaticano, 1973. (Studi e Testi 113) [2. kiad.]; RDI *Liguria Maritima*. A cura di Maurizio Rosada, riveduta ed integrata da Elisabetta Girardi. Città del Vaticano, 2005. (Studi e Testi 425.) Köszönöm Fedeles Tamásnak, hogy a forráskiadványokra felhívta a figyelmemet.

²⁹ *Rationes decimarum Hispaniae (1279–80)*. I–II. Ed. José Rius Serra. Barcelona, 1946–1947. [I.: Cataluña, Mallorca y Valencia; II.: Aragón y Navarra.]

³⁰ Sarah Davnall – Jeffrey Denton – Sheila Griffiths – Dorothy Ross – Beryl Taylor: *The Taxatio database. Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester* 74/3 (1992) 102–108.; *Pounds: A History of the English Parish*, 67–112. [The Parish, its Bounds and its Division.] A forrás kiadása: *Taxatio Ecclesiastica Angliae Et Walliae auctoritate P. Nicholai IV, circa A.D. 1291*. Ed. Thomas Astl – Samuel Ayscough – John Caley. London, 1802.

³¹ Gerald Lewis Bray: *Ireland 1101–1690*. Suffolk, 2006. 20. Lásd még Bruce M. S. Campbell: *Benchmarking medieval economic development. England, Wales, Scotland, and Ireland, circa 1290. Economic History Review* 61 (2008) 896–945.

³² Jan Dudziak: *Dziesięcina papieska w Polsce średniowiecznej. Studium historyczno-prawne*. Lublin, 1974.

³³ Ferdinand Lot: *L'état des paroisses et des feux de 1328. Bibliothèque de l'École des chartes* 90 (1929) 51–107., 256–315.

³⁴ Johnny Greandjean Gøgsig Jakobsen : *Rekonstruktion af middelalderens sognegraenser. Overvejelser baseret på case studies fra Nordvestsjælland og Falster*. In: *Navne og skel – Skellet mellem navne. Rapport fra Den femtende nordiske navneforskerkongres på Askov Højskole 6.–9. juni 2012*. Ed. Birgit Eggert – Rikke S. Olesen. Uppsala, 2015. 97–122.

Németországból.³⁵ Bár a jegyzékek elkészülésének háttérében némileg eltérő okokat találunk, valószínűleg mégsem véletlen, hogy Európa nagy részén éppen ebben az időben készültek plébánia-összeírások. Egyrészt – amint fentebb is említettem – a plébániahálózat kiépülése mindenhol nagyjából ebben az időben fejeződött be, és a későbbiekben már csak kis mértékben változott. Másrészt ekkoriban kezdte a pápai kúria az egyházi javadalmak adóztatását rendszeresíteni, ami szükségessé tette azok részletes felmérését. E két tényező együttesen vezetett ezekhez a nagy léptékű vállalkozásokhoz, s az összeírások eredménye még évszázadokkal később is meghatározta az egyes területekről alkotott képet a kúriai hivatalokban.

Bármelyik jegyzék irodalmát nézzük is, a források hiányosságára való utalás mindenhol felbukkan. Ez természetes, hiszen még a modern statisztikai adatfelvételeknek is megvannak a maguk hibái, hogy lenne ez másként egy több száz évvel ezelőtti összeírásnál, amely részben más szempontok és főként más körülmények között készült. Azt azonban egyetlen esetben sem feltételezhetjük, hogy a bennük fellelhető hibák tendenciósak – következésképpen statisztikai értelemben torzítóak – volnának.³⁶ A jegyzékek hiányosságait persze mindenhol megpróbálták korrigálni: például Angliában Campbell legalább 8230, Franciaországban Ferdinand Lot 32 500 plébániával számolt. A különbözet a ténylegesen jegyzékbe vett, illetve más írott forrásokból ismert plébániák száma között mindössze 1,8, illetve 2,7%-ot teszi ki. Mindenesetre, a bizonytalanságokat csökkentendő, a továbbiakban mind az említett európai példák, mind pedig a magyar adatok esetében eltekintek az ilyen jellegű korrekcióktól.

Mivel a plébánosok jövedelme ez idő tájt Európa-szerte a tizeden alapult (általában annak negyedét kapták), és a tizedköteles termények köre is többé-kevésbé azonos volt,³⁷ nincs okunk azt feltételezni, hogy az átlagos plébániák mérete, jövedelmezősége, valamint az általuk gondozott hívek lélekszáma között nagyságrendi eltérések lettek volna. Az 1328-as franciaországi összeírás szerint, amely mind a plébániák, mind a háztartások számát tartalmazza az ország királyi kezelésben lévő területeire vonatkozóan, egy átlagos

³⁵ *Der Liber decimationis des Bistums Konstanz. Studien, Edition und Kommentar.* Hrsg. Gerlinde Person-Weber. Freiburg im Breisgau – München, 2001. (Forschungen zur oberrheinischen Landesgeschichte 44.)

³⁶ A jegyzék megbízhatósága mellett érvelt Ferdinand Lot, aki az 1328-as franciaországi jegyzéket – az adatokat néhány kimaradt területtel kiegészítve – összevetette 16. és 18. századi összeírásokkal. Lot: *L'état des paroisses*, 274.

³⁷ Európában a 6. század óta igazolható az egyházi tized szedése, Magyarországon nyilván ennél később, a 11. századtól jelent meg. Tizedkötelesek voltak a középkorban a gabonafélék (búza, árpa, rozs, zab, tönköly, köles), a szőlő, illetve a bor, továbbá a méhek és a juhok szaporulata. Egyes vidékeken a sör és a sertés után is tizedet adtak. Nem voltak viszont tizedkötelesek a lovak és a szarvasmarhák. Nem lehet véletlen, hogy a 15. században mentesítették a tizedfizetés alól a kunokat, a jászokat és a hajdúkat is. A nemesek 1415-ös, később többször megerősített felmentése a tized fizetése alól a török elleni védekezéssel volt összefüggésben. (Magyar Katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu/T/tized.html>. Legutóbbi megtekintés: 2016. július 20.) Mivel a keleti egyházakban a tizedfizetés fent leírt szokása ismeretlen volt, a késő középkorban Magyarországra betelepülő ortodox népességet a firenzei uniót (1439) követően mentesítették a kötelezettség alól. A mentesség elvben ideiglenes volt, a 16. századi háborús viszonyok, illetve a reformáció térhódítása miatt a privilégium rögzült. (Hegyi Géza: *Decima Volahorum. Az egyházi birtokon lakó románok tizedfizetésének kérdése.* In: *Certamen. IV.* Szerk. Eged Ákos – Gálfi Emőke – Weisz Attila. Kolozsvár, 2017. 257–270.)

plébániához 104,3 háztartás tartozott,³⁸ ami háztartásonként öt fővel számolva³⁹ mintegy 520 főt jelent plébániánként. Természetesen voltak olyan plébániák, amelyekhez ennél kevesebb lélek tartozott, de nyilván akadt olyan is, amelyhez lényegesen több. Németország keletebbi területein és Kelet-Közép-Európában a városokban jellemzően jóval kevesebb plébánia volt, mint akár Franciaországban, akár Angliában.⁴⁰ Még a Rajna menti Kölnben is mindössze 12 plébánia volt akkor, amikor Londonban 108, holott a késő középkorban a két város lélekszáma közel azonosnak tekinthető. Az ilyen anomáliák azonban döntően a városokra jellemzők, Európa népességének túlnyomó többsége viszont a középkor végéig még falun élt. 1500-ra Anglia népessége az ismétlődő pestisjárványok következtében a 14. század első feléhez képest mintegy kétharmadára csökkent, miközben az intézményrendszer lényegében változatlan maradt. Hasonló jelenség figyelhető meg a szigetországban a koldulorendi kolostorok esetében is, amelyekben a szerzetesek száma átlagosan 25-ről 15-re csökkent, de maguk az intézmények megmaradtak.⁴¹ Angliában a reformáció előestéjén az átlagplébánia alig több mint 300 lelket számlált.⁴² Ha a kolostorokhoz hasonló arányú csökkenést feltételezünk 1300 és 1500 között a plébániák lélekszámában is, akkor a *Taxatio* készülése idején nagyjából ugyanazt a valamivel 500 fő fölötti átlagléttszámot kapjuk, mint Franciaországban. Ugyanerre az eredményre vezet, ha Anglia 14. század eleji, vélelmezett lélekszámát elosztjuk a *Taxatio* által összeírt plébániák számával.⁴³

Összehasonlítva a három (angol, francia és magyar), egyenként is nagy területet lefedő összeírást, azt látjuk, hogy Angliában 1291-ben 8085, a legnagyobb népességű Franciaországban 1328-ban 31 624, Magyarországon pedig az 1330-as években 4289 plébániáról

³⁸ Les paroisses et les feuz des baillies et seneschauceés de France. Függelékben közli Lot: L'état des paroisses, 308. Magyarországon a Zsigmond-kori, hozzávetőleg 428 000 portát alapul véve az egy plébániára jutó telkek száma körülbelül 100 volt, ami a városi és egyéb háztartásokkal kiegészítve nagyjából a franciaországi arányoknak felel meg. Kérdés azonban, hogy a jobbágytelkek száma az Anjou-kor elején elérte-e már a Zsigmond-korit. F. Romhányi Beatrix: És ha mégis tudtak számolni? Avagy: hány katona kell az ország védelmére? In: *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. Szerk. Kincses Katalin Mária. Bp., 2018. 106–116.

³⁹ Az ötös szorzó használata a 19. század óta elterjedt a demográfiai kutatásokban. Természetesen több kérdés is felvethető vele kapcsolatban (a háztartásmodellek különbözősége, fertilitási és mortalitási különbségek stb.), ennek tárgyalása azonban kívül esik e tanulmány keretein, és a vizsgált területek arányainak összehasonlíthatóságát alapjaiban nem befolyásolja.

⁴⁰ Marie-Madeleine de Cevins: *Az Egyház a késő középkori magyar városokban*. Bp., 2003. 22. (A vonatkozó nyugat-európai irodalommal.)

⁴¹ David Knowles: *Religious Houses: England and Wales*. London, 1953. 363.

⁴² Kümin: *The English Parish*, 17.

⁴³ Az angol szakirodalomban az 1300 körüli időszakra vonatkozóan igen eltérő számokat lehet olvasni. Ennek oka részben az, hogy a fekete halál pusztítását eltérően számszerűsítik, másrészt az, hogy még a nagy pestisjárványt megelőzően, 1315-ben is volt Angliában egy epidémia, amely ugyancsak sok halálos áldozatot követelt. Stephen Broadberry, Bruce M. S. Campbell és Bas van Leeuwen 2010-ben publikált adatai szerint Anglia népessége 1290-ben 4,75, 1315-ben 4,69, 1325-ben pedig 4,12 millió volt. Az egy plébániára eső lélekszám ennek megfelelően 588, 580, illetve 510 fő, vagyis még a csúcspontot jelentő 1290 körüli időszakban sem haladta meg az egy plébániához tartozó lelkek száma a hatszázat. (<https://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/economics/staff/sbroadberry/wp/medievalpopulation7.pdf>. A letöltés ideje: 2019. október 9.)

tudunk⁴⁴ (4. táblázat). A számok egymás közti aránya a fenti okfejtés alapján arra utal, hogy Anglia népessége közel kétszerese a korabeli Magyarországnak, Franciaország népessége pedig több mint hétszerese. Ez nagyjából megfelel annak a képnek, amit más források alapján feltételezünk. Györffy György az ország népességét az 1330 körüli időszakban 2,2 milliónak vélte, ezt azonban átmenetileg ki is hagyhatjuk a számításból, hiszen a becslés alapja a vizsgálatunk tárgyát képező pápai tizedjegyzék volt.⁴⁵ Más módszertannal dolgozott Vékony Gábor, aki Engel Pál Zsigmond-korra számított népességadatából⁴⁶ következtetett visszafelé, és ily módon 2,36 milliós népességet feltételezett az Anjou-kor elején.⁴⁷ Hasonló eredményre jutunk, ha a koldulórendi és pálos kolostorok számából indulunk ki, amelyekből az 1330-as évek elején összesen 112 volt. Kolostoronként 20-21 ezer lélekkel számolva, ami ebben az időszakban, Európában átlagosnak mondható, 2,24-2,35 milliós népességet kapunk.⁴⁸ Röviden ki kell térni egy ettől eltérő becslésre is, Kristó Gyula szerint ugyanis 1300 körül az ország népessége csak 1,4-1,6 millió volt.⁴⁹ Ha ezt kalibrálnánk az 1330-as évekre (1,6 millió egy viszonylag magas, 3%-os természetes szaporulattal számítva alig 1,8 millióra növekszik 35 év alatt), akkor egy plébániára alig több mint 400 fő jutna.⁵⁰ Ebben az időszakban ilyen alacsony átlagos lélekszámot a kontinensen sehol sem találunk. Hasonló eredményre jutunk, ha a koldulórendi kolostorhálózatot tekintjük. Kristó adatai szerint egy kolostor eltartásához 14 000-16 000 fő lett volna szükséges, ami nemcsak a korabeli európai adatokkal nem korrelál, de még az 1500 körüli időszakban, a fekete halált követő demográfiai visszaesés idején is az alacsonyak közé tartozna. Mindezek alapján úgy vélem, a Kristó által javasolt 1,5 millió körüli lélekszámot el kell vetni, ennél mindenképpen lényegesen többen éltek Magyarországon, az Anjou-kor elején.

Ebből azonban más is következik. Mindenekelőtt az, hogy a pápai tizedjegyzéknek a győri püspökséggel, valamint a Szepességgel és a Barcasággal korrigált plébániaszáma meglehetősen pontosan tükrözi az 1330-as évek valóságát. A hibahatár mindenképpen 10% alatt van, sőt, vélhetően ugyanúgy 5% alatt marad, mint ahogy ezt a hasonló angol és francia jegyzékek esetében feltételezik. Nem valószínű ugyanis, hogy a jegyzéket készítő rosszabb munkát végeztek volna Magyarországon, mint máshol, s az itteni összeírás fennmaradási esélyei sem voltak rosszabbak, hiszen a vatikáni levéltárba került. Ha még-

⁴⁴ Az ugyancsak nagy területet lefedő lengyel és sziléziai adatokat azért nem tárgyalom ebben az összehasonlításban, mert esetükben a 14. századi demográfiai adatok legalább annyira vitatottak, mint a magyarországiak, így ezekkel érvelni sem lehet.

⁴⁵ Györffy: Magyarország népessége, 56–58.

⁴⁶ Engel Pál: Az Anjou- és a Zsigmond-kori Magyarország történeti demográfiájának problémái. In: *Magyarország történeti demográfiája*, 111–116.

⁴⁷ Vékony Gábor: Népesedési viszonyok az Árpád-korban. *A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének 2001. évi történeti demográfiai évkönyve*. Szerk. Faragó Tamás. Bp., 2001. 92. (A 89. oldalon 2,35 millió.)

⁴⁸ F. Romhányi Beatrix: Kolostorhálózat – településhálózat – népesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz. *Történelmi Szemle* 57 (2015) 1–50.

⁴⁹ Kristó: *Magyarország lélekszáma*, 35–65.

⁵⁰ Még a kivételesnek tekinthető, bár nem példa nélküli 8%-kal számolva is csak 2,1 millióra nőtt volna az ország népessége 1335-re. Ebben az esetben az egy plébániára jutó lélekszám megközelíti, de nem éri el az 500 főt (492,7).

is komolyabb hiányokat feltételeznénk, ez esetben Magyarországon már a plébániarendszer tényleges kiépülése idején vagy az európai helyzettől eltérő, lényegesen alacsonyabb átlagos plébániánkénti lélekszámmal, vagy lényegesen nagyobb számú népességgel kellene számolnunk. Ha pl. azt feltételeznénk, hogy a plébániák 15%-a maradt rejtve, vagyis ténylegesen több mint 5000 plébánia létezett az országban, és a népesség létszámát változatlanak tekintjük, akkor a plébániánkénti átlagléllekszám 450 körül alakulna. Ennyi ember a középkor végi Londonban tartozott egy plébániához, a nagy pestisjárványok okozta népességcsökkenés után.⁵¹ Ha az 522 fős átlagos lélekszámot tekintjük mérvadónak, akkor viszont az ország népességére kapunk igen magas, több mint 2,6 milliós adatot. Persze, el lehetne képzelni egy olyan népesedési modellt is, amelybe beleillik az 1330-as években ez a lélekszám, de annak más időszakokra vonatkozóan több, magyarázatot igénylő következménye lenne. Csupán két példát említve: egyrészt 1500 körül mintegy 3,7 milliós lakossággal kellene számolni, mivelhogy a 14. században nem történt olyan esemény, ami a népesedési trendeket negatívan befolyásolta volna, és a 15. századra feltételezett demográfiai stagnálás vagy hanyatlás sem tartható.⁵² Másrészt a tatárjárást követően az ország népessége még mindig közel 2,2 millió lett volna, ami 10%-os embervesztés esetén is 2,4 milliós népességet feltételez a mongol támadást megelőzően. Ez viszont a megelőző 240 évben folyamatos bevándorlást feltételezve is közel 1,2 milliós népességet jelentene az államalapítás idején.⁵³ További problémaként említhető, hogy a középkor végén, amikor az írott források tekintetében mégiscsak jobban állunk, országosan nem tudunk kimutatni ennyivel több plébániát.

A másik következmény a két érseki tartomány egymás közti arányát nézve válik értéketővé. A pápai tizedjegyzék szerint az esztergomi érseki tartományhoz tartozott a plébániák mintegy 60, a kalocsaihoz pedig mintegy 40%-a (egyébként a két terület is nagyjából ugyanígy aránylik egymáshoz). Ugyanezt a 60:40%-os arányt láttuk már többször is a jövedelmek megoszlását vizsgálva, mégpedig éppen azokban az adatsorokban, amelyek szorosabb összefüggést mutattak a tizedjövedelmekkel és a lélekszámokkal (vö. 1. és 2. táb-

⁵¹ Kümin: *The English Parish*, 17.

⁵² F. Romhányi: Kolostorhálózat. Dávid Géza még a 16. században is lassuló mértékű növekedést tudott kimutatni. Magyarország népessége a XVI–XVII. században. In: *Magyarország történeti demográfiaja*, 141–171. Ez elképzelhetetlen volna, ha a megelőző évszázadban az ország népessége nem növekedett volna. Egyébként ezt támasztja alá a püspökök jövedelmének növekedése is (lásd 5. ábra).

⁵³ A tatárjárás kori lélekszám és vesztés mértéke vita tárgya, amibe a jelen keretek között nem is szeretnék belebonyolódni. Pusztán elméleti alapon 1242–1243 után biztosan növekedett a népesség, és nem volt olyan esemény, ami negatívan hatott volna. A 13. század utolsó és a 14. század első évtizedeiben zajló belháborúk valójában az elit tagjai közti csatározások voltak, amelyeknek politikai jelentősége nagy, demográfiai hatása azonban kicsi volt. Párhuzamként a 15. századi Angliában a Rózsák háborúját lehet említeni. Mindezek fényében 2 660 000 főt feltételezve 1330-ban, 2%-os szaporodási rátával számolva 1245-re 2 245 000 főt kapunk, amiből persze le kell vonni a kunokat, hogy a mongol sereg kivonulása utáni állapotot megkapjuk. A kunok Pálóczi Horváth András véleménye szerint 70-80 ezernél többen nem lehettek. (Pálóczi Horváth András: *Besenyők, kunok, jászok*. Bp., 1989, 52–53.) A jászok létszáma az újabb kutatások szerint ennek a töredéke lehetett. Vö. Zsidai Zsuzsanna – Langó Péter: *Kunok és alánok Ibn al-Athír munkájában*. In: *„Carmen Miserabile”. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Szerk. Rosta Szabolcs – V. Székely György. Kecskemét, 2014. 431.

lázat). Vagyis a két érseki tartomány területén egyforma eséllyel maradtak ki plébániák, és a hiány, bármekkora is legyen, a két terület között valószínűsíthetően a már ismert arányban oszlik meg. Ha pedig ez így van, akkor ez több kérdést is felvet. Miért olyan ritkás az Alföld plébániahálózata? Miért húzódnak pl. a békési főesperesség plébániái a Körösök mentére? Miért nem vált olyan sok, régészeti és helynévi adatokból ismert Árpád-kori templom plébániává ebben a régióban, köztük pl. a Battonya és Orosháza közti területen található hat (!) 11. századi templom, sem a 14., sem a 16. században? Egyáltalán, miért sűrűsödnek az „egyháza” utótagú helynevek⁵⁴ az Alföld meghatározott területein? – A sort lehetne még folytatni.

A fenti kérdések részletesebb megválaszolásához még további kutatásokra van szükség, annyi azonban talán már most is megkockáztatható, hogy itt nem egyszerűen a tájárás következményét látjuk. Az Alföld településhálózatában és lakosai adózőképességében a 13. század folyamán olyan mélyreható átalakulás ment végbe, ami egyetlen eseménnyel egészen biztosan nem magyarázható. Legalábbis erre utal az a tény, hogy miközben a két érseki tartomány népességének egymás közti aránya nem vagy alig változott,⁵⁵ sőt, a kolostorhálózatát tekintve a kalocsai érseki tartomány még gyöngébben állt (a koldulórendi kolostoroknak csak alig több mint negyede volt a területén [187:52], s az arány a pálos és ortodox kolostorok hozzáadása után is épphogy eléri a 30%-ot [276:84]), addig a jövedelmek a 15. században jelentősen közeledtek egymáshoz. Az adatok arra utalnak, hogy 1420 és 1520 között a kalocsai érsekség és a szerémi püspökség együttes bevétele mintegy harmadával nőtt (vö. 1. táblázat).⁵⁶ Csupán lehetséges magyarázatként vetem fel, hogy környezeti és gazdálkodási tényezők egyaránt szerepet játszhat-

⁵⁴ Összesen 144 „-egyháza” utótagú helynévből a Dunántúlon mindössze 19, Erdélyben öt, valamint az Aldunánál is egy található. Az összes többi adat (120) az Alföldről származik, különösen a Körös-Maros közén gyakori (38), de a Tiszántúl többi részén észak felé egészen Nyíregyházáig még további 40 ilyen helynév maradt fenn. Az adatok háromnegyede az Alföldnek a Csörös-árok és a Duna által határolt belső területéről ismert. Döntő többségük csupán helynév, de a régészetileg is kutatott templomok általában igen kis méretűek, hajójuk nem több 35-40 m²-nél. Szatmári Imre: *Békés megye középkori templomai*. Békéscsaba, 2005.

⁵⁵ A két terület népességének egymás közti aránya mind Kubinyi András, mind jelen tanulmány szerzőjének számításai szerint ~60-40% volt 1500 körül (3. táblázat). Kubinyi: *A magyar királyság*; F. Romhányi: *Kolostorhálózat*. Külön elemzést érdemelne az egyes területi egységek közötti arányok változása, különösen az alföldi régió lélekszámának hullámozása. Békés megyében pl. 1552-ben több mint kétszer annyi plébános fizetett hozzájárulást a trienti zsinat költségeihez, mint ahányat a pápai tizedjegyzékből ismerünk. Szatmári: *Békés megye*, passim.

⁵⁶ A középkorban nem egyedülálló, hogy a kalocsai egyházmegye lélekszáma és bevétele elszakadt egymástól. Bár a beregi egyezményben rögzített sókereskedelmi jogok nem maradtak érvényben 1235 után, a kalocsai érsek és a bácsi káptalan 1233-ban az elosztott só mintegy ötödének kezelését megkapta. F. Romhányi Beatrix: *A beregi egyezmény és a magyarországi sókereskedelem az Árpád-korban*. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2016. Válság - kereskedelem*. Főszerk. Kövér György - Pogány Ágnes - Weisz Boglárka. Bp., 2016. 265-301. Ugyanekkor a csanádi püspök ennek a mennyiségnek a negyedét, az erdélyi püspök pedig a tizedét kezelhette. Az Alföld jelentős részét magába foglaló kalocsai érseki tartomány „furcsaságát” Koszta László is felismerte és egyházszerkezési szempontból elemezte. Lásd Koszta László: *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*. Pécs, 2013. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 2), habár az értelmezés nem minden részével értek egyet.

tak ebben a folyamatban,⁵⁷ nevezetesen a gabonatermelés alacsony, illetve a nagyállattartás magas aránya a terület mezőgazdaságában. Az első hatással lehetett a viszonylag kis népességeltartó képességre, miközben az utóbbi jövedelmezősége, különösen a 15. századtól kezdve, köztudott. Újdonság talán csak az lehet, hogy a jelek szerint az egyháziak is részesedhettek e kereskedelem hasznából, s ez a *Camera Apostolica* előtt sem maradt titokban. Úgy tűnik, a jövedelmek átrendeződése még a Mohácsot közvetlenül megelőző években is tartott, legalábbis erre utalhat a kalocsai érsek, valamint a váradi és az erdélyi püspök *servitium*ából következtethető és a velencei követ által becsült bevétel közötti jelentős eltérés (kalocsai érsekség a szerémi püspökséggel: ~21 300 → 25–28 000, erdélyi püspökség: ~15 000 → 25 000, váradi püspökség: ~20 000 → 26 000).

Összefoglalva: a pápai tizedjegyzék, magyarországi és európai forrásokkal összevetve, statisztikai értelemben teljesnek tekinthető, illetve ismert hiányai (győri püspökség, Szepesség, Barcaság) megbízhatóan kiegészíthetők. Az így előálló adatbázis megbízhatósága semmivel sem rosszabb, mint más korabeli európai adatbázisoké. A plébániahálózat megszilárdulása valójában nem volt lényeges késésben Európa nyugati részéhez képest. Ugyancsak valószínűsíthető, hogy az egy plébániára jutó lélekszám a hasonló angol és francia jegyzékekből ismert adatokhoz közelíthetett (kb. 520–530 fő/plébánia). Mindebből arra kell következtetnünk, hogy nem az írott források pusztulása miatt nem ismerünk a 14. század első harmadában több plébániát az Alföldön. A régészeti adatokból ismert, de a pápai tizedjegyzékbe be nem került falusi templomok kronológiáját és egyházjogi helyzetét egyaránt újra kellene gondolni, és ennek következményeként az Alföld település- és népességtörténetét szintén érdemes új szempontok alapján megközelíteni.

⁵⁷ Zsolt Pinke – László Ferenczi – Gyula Gábris – Balázs Nagy: Settlement patterns as indicators of water level rising? Case study on the wetlands of the Great Hungarian Plain. *Quaternary International* (2016) 415. sz. 204–215. [doi:10.1016/j.quaint.2015.11.032]; F. Romhányi: Kolostorhálózat.

Táblázatok

1. táblázat. Az egyházmegyék jövedelmei a 12. és a 16. század között

Egyházmegye	1184 (márka)		1375 (forint)		Commune servitium				1525					
	márka	%	forint	%	14. sz.		1420		15. sz. vége		maximum		minimum ⁵⁸	
					forint	%	forint	%	forint	%	forint	%	forint	%
ESZTERGOM	6 000	25,9	3 678	30,9	2 000	12,8	4 000	20,8	4 000	18,6	35 000	15,9	35 000	16,9
Eger ⁵⁹	3 000	12,9	454	3,8	800	5,1	800	4,2	3 000	13,9	22 000	10,0	22 000	10,6
Győr	1 000	4,3	365	3,1	800	5,1	800	4,2	800	3,7	14 000	6,4	13 000	6,3
Nyitra	300	1,3	81	0,7	275	1,8	275	1,4	275	1,3	4 000	1,8	4 000	1,9
Pécs	1 500	6,5	1 825	15,3	3 500	22,3	3 500	18,2	3 500	16,3	26 000	11,8	25 000	12,1
Vác	700	3,0	248	2,1	500	3,2	500	2,6	500	2,3	5 000	2,3	4 000	1,9
Veszprém	1 700	7,3	518	4,4	900	5,7	900	4,6	900	4,2	12 000	5,5	10 000	4,8
Összesen	14 200	61,2	7 167	60,2	8 775	56,0	10 775	55,9	12 975	60,3	118 000	53,6	113 000	54,6
KALOCSA	2 500	10,8	650	5,5	2 100	13,4	2 100	10,9	2 133	9,9	28 000	12,7	22 500	10,9
Csanád	2 000	8,6	432	3,6	900	5,7	900	4,7	900	4,2	3 000	1,4	3 000	1,4
Erdély	2 000	8,6	2 395	20,1	1 500	9,6	1 500	7,8	1 500	7,0	25 000	11,4	24 500	11,8
Várad	1 000	4,3	503	4,2	2 000	12,8	2 000	10,4	2 000	9,3	26 000	11,8	26 000	12,6
Zágráb	1 500	6,5	751	6,3	400	2,6	2 000	10,4	2 000	9,3	20 000	9,1	18 000	8,7
Összesen	9 000	38,8	4 732	39,8	6 900	44,0	8 500	44,1	8 533	39,7	102 000	46,4	94 000	45,4
Mindösszesen	23 200		11 899		15 675		19 275		21 508		220 000		207 000	

⁵⁸ A kaloccai érsekséghez számított szeremi püspökség jövedelmét a velencei követ 2500-3000 forintra tette, megjegyezve, hogy a török miatt ilyen kevés, különben a duplája lenne. A maximális jövedelemnél ezért 6000 forintos összeg adódik a kalocsai érsek magasabb, 22000 forintos jövedelméhez. Ez a jövedelem vélhetően az 1521 előtti években volt átlagosnak tekinthető. Érdemes felfigyelni arra, hogy a csanádi püspökségnél a velencei követ nem tett hasonló megjegyzést, bár a püspök jövedelme a népességhez mérten rendkívül alacsony. Mivel ez a terület akkor már hosszú ideje szenvedte a török betöréseket, elképzelhető, hogy a jelentés készítésének idejére ez a jövedelemszint – úgymond – normálisnak számított már. Az sem zárható ki, hogy a terület ortodox népességének magasabb aránya áll a háttérben. Erre utal az egyházmegye kolostorhálózatában bekövetkezett változás. F. Romhányi: Kolos-törhálózat, 28.

⁵⁹ Az egri püspökség servitiumának hirtelen megemelkedése mögött vélhetően egy átmeneti jövedelememelkedés állhat. Az emelkedésre 1475 táján kerülhetett sor. Az első, aki 3000 forint servitium megfizetésére vállalt kötelezettséget, Gabriele Rangoni volt (Camerallia, I. 259. sz.). Ascanio Sforza alkancellár 1492-ben kommandátorként ugyanennyit vállalt (Camerallia, I. 280. sz.), akárcsak 1497-ben Bakóc (Camerallia, I. 297. sz.). Közönöm Fedeles Tamásnak, hogy ezen adatokra felhívta a figyelmet. Ugyanakkor Bakóc Tamás és Estei Hippolit számadásai szerint a püspök bevételei csak 1495-ben közelítették meg a 30000 forintot. Bakócs-Codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó-könyve 1493–6. évekből. Kiad. Kandra Kabos. Eger, 1887. (Adatok az egri egyház-megye történelméhez II/3); Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. Kiad. E. Kovács Péter. Bp., 1988. Lényegesen alacsonyabbra becsülte a püspökség jövedelmét a velencei követ is 1525-ben.

2. táblázat. A püspökök és a káptalanok által kiállítandó katonaság Zsigmond 1432–1433-as tervezete (a Nádasdy-kódex alapján) és az 1498. évi XX. tc. szerint, valamint a római Szentlélek-társulatba beiratkozottak száma 1500-ban és a *Poenitentiaría* hivatalhoz folyamodók a 15–16. században

(* a kalocsai érsekség a szerémi püspökség létszámával korrigálva)

Egyházmegye	1433. évi tervezet		1498. évi 20. tc. ⁶⁰		Róma, 1500		Poenitentiaría, 15–16.sz.	
	katona	%	katona	%	fő	%	fő	%
ESZTERGOM	1 000	18,2	1 000	20,8	104	22,6	483	16,8
Eger	1 000	18,2	600	12,5	49	10,6	297	10,3
Győr ⁶⁰	200	3,6	200	4,2	17	3,7	142	4,9
Nyitra ⁶¹	50	0,9	50	1,0	0	0,0	0	0,0
Pécs	600	10,9	400	8,3	56	12,1	377	13,1
Vác ⁶²	200	3,6	200	4,2	11	2,4	50	1,7
Veszprém ⁶⁰	200	3,6	300	6,3	45	9,8	345	12,0
Összesen	3 250	59,1	2 750	57,3	282	61,2	1 694	58,8
KALOCSA	550*	10,0	550	11,5	21	4,6	96	3,3
Csanád	200	3,6	100	2,1	1	0,2	56	1,9
Erdély ⁶³	500	9,1	600	12,5	86	18,7	286	9,9
Várad	500	9,1	400	8,3	41	8,9	96	3,3
Zágráb	500	9,1	400	8,3	30	6,5	652	22,6
Összesen	2 250	40,9	2 050	42,7	179	38,8	1 186	41,2
Mindösszesen	5 500		4 800		461		2 880	

⁶⁰ Győr és Veszprém esetében a tervezet *lanceában* adja meg az igényelt katonaság létszámát. Mivel mindkét adat a pozsonyi vár védelmére rendelt erők felsorolásánál jelenik meg, valószínűleg nem a hagyományos összetételű, egy nehézlovast is felvonultató lándzsáról van szó, de az egység létszáma azonos, ezért négyes szorzót használtam. Hasonló, négyes egységenkénti számítást találunk Hrussov várának 1403. évi elzáró-igényében (... *trecentos equites ratione stipendii et servitorum ipsorum [...] singuli quatuor equi decem florenas [...] nos castrum vocatum cum eorum utilitatibus ipsi Magistro Petro obligavimus...*). MNL OL DL 58 797. Regesztája: ZsO II/1. 2598. sz. Köszönöm Bárány Attilának, hogy az adatot megosztotta velem.

⁶¹ A zobori apátság ugyan külön szerepel a törvénycikk felsorolásában, de mivel 1468 óta a nyitrai püspökséggel egyesített javadalom volt, és szerzetesek sem laktak a monostorban, az apátság neve alatt megadott létszám (50 fő) a nyitrai püspökséggel együtt van feltüntetve a táblázatban. A püspökségekre rótt létszámokat kiegészítve a többi monostor csapataival (Esztergom: Pannonhalma, Pécsvárad, Szekszárd, Lövöld; Kalocsa: Pétervárad) a két egyháztartomány egymás közti aránya 60,9:39,1. Az összesített grafikonokon (2–4. ábra) a kiegészített létszám szerinti arányok szerepelnek (lásd még 60. jegyzet).

⁶² Az 1432–1433-as tervezetben Nyitra, Szerém és Vác nem szerepel, a csanádi püspök kötelezettsége pedig egy bandérium volt. Az ez alapján számított arány 3000:2500 fő (54,5:45,5%; DRH I. 419.), ami jövedelemarányos elosztásra utal. A teljesebb jegyzéket tartalmazó Nádasdy-kódexben azonban a csanádi püspök csak 200 lovasal szerepel, viszont a nyitrai, a szerémi és a váci püspök továbbra is hiányzik. DRH I. 427. A hozzájuk rendelt létszámot feltételelesen az 1498. évi 20. törvénycikk szerint kiegészítve kapjuk a táblázatban megadott, lélekszám-arányos elosztást. A grafikonokon mindkét változat megjelenik (1433_K, illetve 1433_J). A Zsigmond-kori tervezetben a Magyar Királyság területén csak a pannonhalmi apátság csapata szerepel mint nem püspöki kontingens. Ezt az esztergomi érseki tartományhoz hozzáadva az arány 59,8:40,2.

⁶³ Az 1415–1417-ben készült tervezet szerint az erdélyi püspököknek – hasonlóan az 1498. évi törvényhez – 150 lándzsát (600 főt) kellett kiállítania. DRH I. 398.

3. táblázat. A pápai tizedjegyzékben szereplő plébániák egyházmegyenkénti megoszlása és Magyarország számított népessége 1330, illetve 1500 körül (az erdélyi szászok az esztergomi érsekségnél)⁶⁴

Egyház- megye	1332-1337		Korrigált ⁶⁵		Népesség 1330 körül ⁶⁶		Népesség 1500 körül ⁶⁶			
	pléb.	%	pléb.	%	fő	%	Kubinyi 1996		F. Romhányi 2015	
	pléb.	%	pléb.	%	fő	%	fő	%	fő	%
Esztergom	437	10,7	461	10,7	244 330	10,7	453 177	13,7	453 177	12,9
Eger	821	20,2	821	19,1	435 130	19,1	490 645	14,8	490 645	14,0
Győr		0,0	185	4,3	98 050	4,3	107 075	3,2	125 278	3,6
Nyitra	84	2,1	84	2,0	44 520	2,0	52 194	1,6	52 194	1,5
Pécs	529	13,0	529	12,3	280 370	12,3	367 890	11,1	434 110	12,4
Vác ⁶⁷	27	0,7	27	0,6	14 310	0,6	134 863	4,1	134 863	3,9
Veszprém	515	12,7	515	12,0	272 950	12,0	331 125	10,0	387 416	11,1
Összesen	2413	59,3	2622	61,1	1 389 660	61,1	1 936 970	58,6	1 962 534	59,3
Kalocsa	130	3,2	130	3,0	68 900	3,0	185 505	5,6	185 505	5,3
Csanád	218	5,4	218	5,1	115 540	5,1	273 145	8,3	273 145	7,8
Erdély	610	15,0	624	14,5	330 720	14,5	435 920	13,2	435 920	12,4
Várad	244	6,0	244	5,7	129 320	5,7	181 390	5,5	181 390	5,2
Zágráb	451	11,1	451	10,5	239 030	10,5	294 779	8,9	347 839	9,9
Összesen	1653	40,7	1667	38,9	883 510	38,9	1 370 739	41,4	1 423 799	40,7
Mind- összesen	4066		4289		2 273 170		3 307 708		3 501 493	

⁶⁴ Az 1500 körüli időre megadott lélekszámok – ellentétben a pápai tizedjegyzékhez tartozó adatokkal – nem tartalmazzák Alsó-Szlavónia népességét, amely a középkor végén mintegy 30-35 ezer főre tehető. Ezt hozzászámítva, az esztergomi érsekség részesedése 58,8%, a kalocsaié 41,2% lesz.

⁶⁵ Az 1500 körüli időre megadott lélekszámok – ellentétben a pápai tizedjegyzékhez tartozó adatokkal – nem tartalmazzák Alsó-Szlavónia népességét, amely a középkor végén mintegy 30-35 ezer főre tehető. Ezt hozzászámítva, az esztergomi érsekség részesedése 58,8%, a kalocsaié 41,2% lesz.

⁶⁶ A korrigált adatok tartalmazzák a Szepességben és a Barcaságban lévő (esztergomi, illetve erdélyi egyházmegyénél), valamint a győri egyházmegyéhez tartozó plébániákat.

⁶⁷ A lélekszámadatok számításánál plébániánként a franciaországi adatnál valamivel magasabb lélekszámot, átlagosan 530 főt számítottam. Ennek oka alapvetően az, hogy a városokban Magyarországon jóval kevesebb plébánia volt, mint akár Franciaországban, akár Angliában, továbbá a kun területek első plébániái csak a 14. század utolsó évtizedeiben tűnnek fel a forrásokban. A franciaországi átlaggal (522 fő) számolva a Magyar Királyság lélekszáma 2 239 000, az angliával (510 fő) 2 189 000 volna. A plébániahálózat kialakulásának összefüggésrendszerében érdemes lenne újraértelmezni egyes társaskáptalanok funkcióját is (például Háj-szentlőrinc, Hánta, Mislye, Pápoc). Némi összefüggés látszik a plébániák és az adótelkek 15. századból ismert száma között is (kb. 100 telek/plébánia). Az azonban egyáltalán nem biztos, hogy az 1330-as években is ezzel a telekszámmal számolhatunk, különös tekintettel egyes peremterületek későbbi betelepítésére.

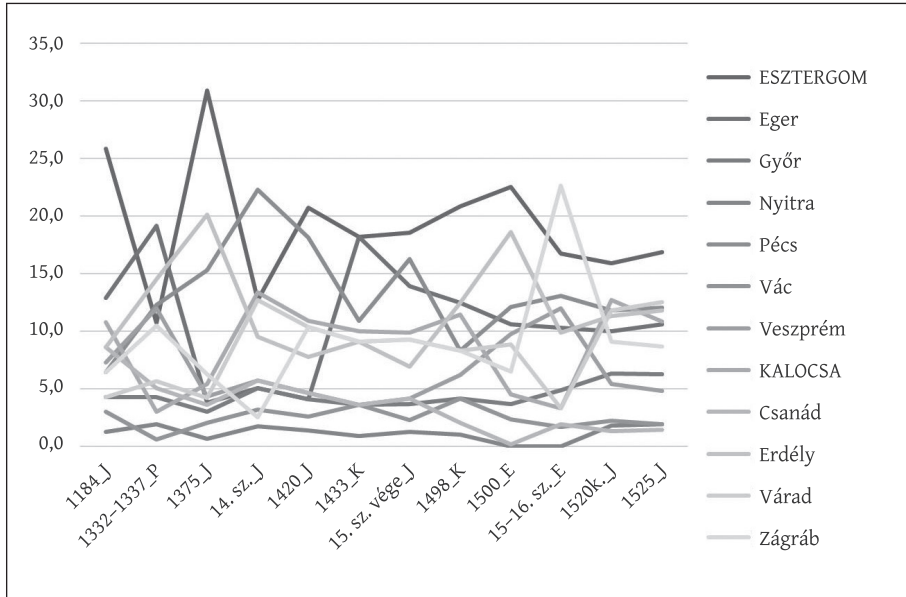
⁶⁸ Úgy tűnik, a 14. század eleje és a 15. század vége között a szaporodási ráta viszonylag magas, ~2,5%, ami mögött pl. a 14. század végétől a török elől folyamatosan menekülő balkáni népesség megjelenése állhat. Ugyanennek a népességnek a megjelenése okozhatta talán a délvidéki területek római kapcsolatainak megazulását (lásd 2. táblázat), illetve általánosságban a népességmozgás befolyásolhatta az egyetemjártást is.

4. táblázat. Anglia, Franciaország és Magyarország plébániái és lélekszáma a 14. század első harmadában (A Magyar Királyság vélelmezett lélekszáma a kunokkal együtt értendő. Nélkülük az egy plébániára eső lélekszám 533,6.)

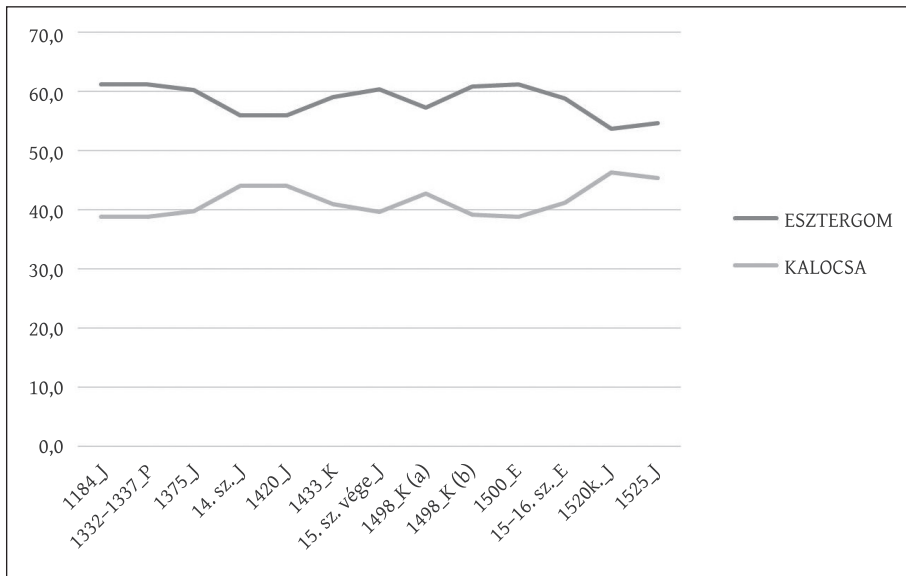
Ország	Plébániák száma	Népesség-határértékek		Vélelmezett népesség	Lélek/ plébánia 1330 körül
		500	600		
Anglia	8085	4 042 500	4 851 000	4 120 000	509,6
Franciaország	31 624	15 812 000	18 974 400	16 500 000	521,8
Magyarország	4289	2 144 500	2 573 400	2 330 000	543,2

Az egyes területek közti arányok változásában valószínűleg a belső migráció is fontos szerepet játszott. Ez a szempont különösen az egri egyházmegyének az átlagnál jóval kisebb, és a szomszédos váci egyházmegyének az átlagnál lényegesen nagyobb népességyarapodásánál vethető fel.

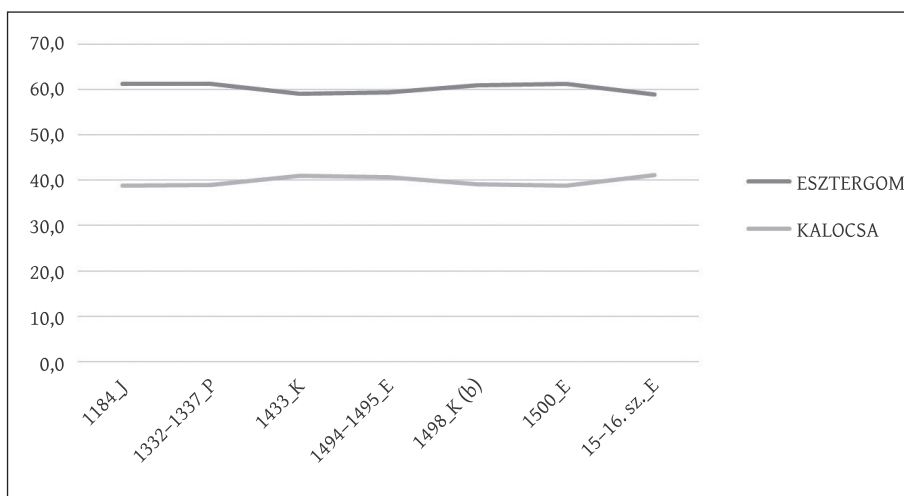
Ábrák

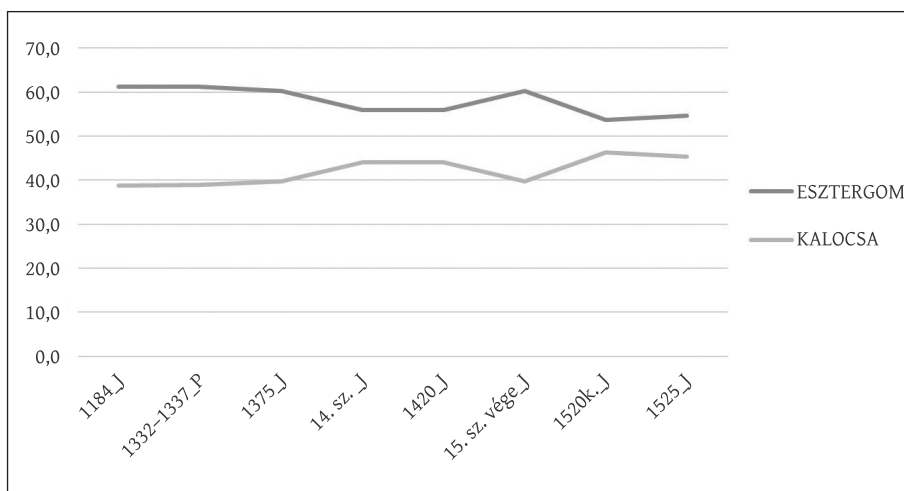
1. ábra. Az adatsorok ábrázolása egyházmegyénként (J: jövedelem, P: plébánia, K: katonaillesítés, E: egyéb)

2. ábra. Az adatsorok ábrázolása érseki tartományonként (J: jövedelem, P: plébánia, K: katonaillesítés, E: egyéb)

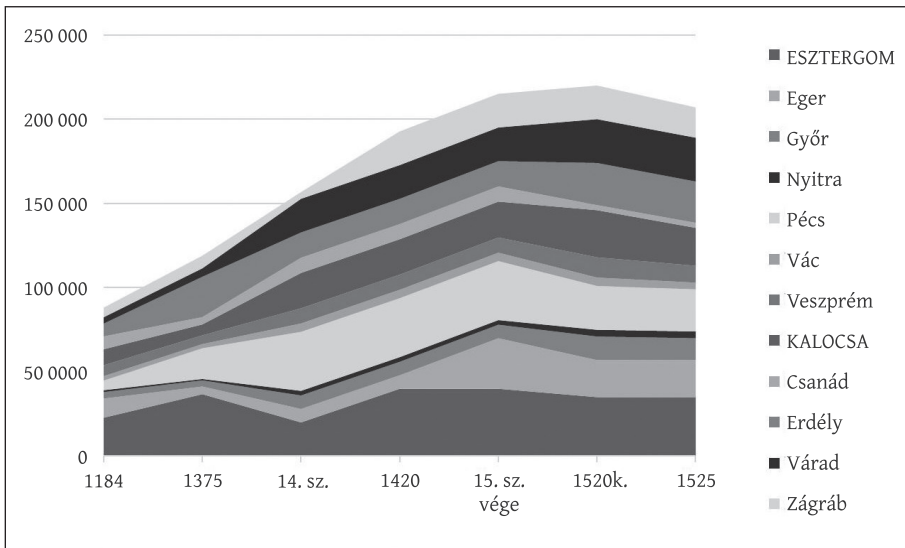

3. ábra. A tizedjövedelmekkel, illetve a lélekszámmal összefüggésbe hozható adatsorok

4. ábra. Az egyházi jövedelmek változása (a tizedből és más forrásokból együttesen).

A *commune servitium* 15. század végi változása mögött az egri püspökség jövedelmi viszonyainak átmeneti megváltozása állhatott.

5. ábra. A magyar egyház jövedelmi viszonyai a 12. század vége és a 16. század eleje között (a bevételek forintban)⁶⁹

⁶⁹ A *commune servitium* a javadalom éves jövedelmének kezdetben a harmadát tette ki, a 15. században a kutatás mai állása szerint ennél kisebb részét, ötödét, vagy akár hatodát. Fedeles Tamás: A Camera Apostolica és a magyar egyházi javadalmak a konciliarizmus időszakában. In: *Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris. Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából*. Szerk. Bárány Attila – Pószán László. Debrecen, 2014. 202. Az adóalap azonban vélhetően nem a bevétel, hanem annak a működési költségekkel csökkentett része. A velencei követjelentésben szereplő tételek, amelyek egy nagyságrenddel magasabbak a *servitium* alapján számítható jövedelemtől, arra utalnak, hogy a Camera Apostolica számára fizetendő összeg a bevétel nagyjából 10%-a körül lehetett. A grafikonon ennek megfelelően szerepelnek az egyes egyházmegyék valószínűsíthető állandó bevételei a 14. századtól kezdve. A III. Béla-kori jövedelmek átszámításánál figyelembe vettem a 12. századi márka és a budai márka közötti különbséget, ezek az adatok azonban így is csak hozzávetőlegesek, és egy biztos minimumot jelentenek.

A francia Nemzeti Kutatási Ügynökség (ANR) 2014. és 2018. között támogatta azt a kutatást, amely az Anjou országok elitjeinek feltérképezését vállalta magára. Folyóiratunk felkérésére a projekt három résztvevője írt tanulmányt Provence, a Nápoly–Szicíliai Királyság és az észak-itáliai Anjou-fennhatóság alatt álló tartományok vezető rétegéről.

TÁRSADALOM ÉS HIVATALOK DÉL-ITÁLIÁBAN A 13–15. SZÁZADBAN

SERENA MORELLI

SOCIETY AND OFFICES IN SOUTHERN ITALY,
THIRTEENTH TO FIFTEENTH CENTURIES

The paper examines the relations between the South Italian society and royal office-holding in the Angevin period. Charles I brought about 4000 French and Provençal knights with himself to the Kingdom of Naples–Sicily. Angevin administration was based on continuity with the previous Staufer regime in the Kingdom.

Keywords: Kingdom of Naples–Sicily, Angevin dynasty, society

Az Anjou-királyság politikai elitjéről szólva szükségesnek tűnik, hogy bevezetéképpen elidőzzünk néhány olyan kérdéssel, melyek a szakirodalomban Dél-Itália történetének általánosabb értelmezéséhez kötődnek. Sokan ugyanis úgy tekintettek az Anjou-dinastiára – talán azért, mert hosszú időn keresztül sikerült megőriznie a hatalmát egy olyan, nehézségekkel teli időszakban, melyben a középkori Nyugat-Európa történetének meghatározó eseményei zajlottak –, mint a déli társadalom és az ott található elitek alapvető jellegzetességei, szerkezeti struktúrája kialakításának okára és előidézőjére.¹ A politikában részt vevő dél-itáliai társadalmi rétegek vizsgálatához lényegében az szükséges, hogy egy általánosabb rendszerbe soroljuk őket. Gondolhatunk itt például a hivatalnokokból álló testület szerepére és fejlődésére, egyfajta *cursus studiorum* elterjedésére és olyan társadalmi mobilitást előidéző jelenségekre, melyek a hivatalokhoz való jutást szabályozták. Ezek a tényezők tették egyedivé a dél-itáliai valóságot, évszázadokkal később pedig elősegítették néhány fontos historiográfiai irányzat kifejlődését.² Az első kérdést az Alpokon

Serena Morelli, associate university professor, Medieval History, University of Campania “Luigi Vanvitelli”.

¹ Giuseppe Galasso: *Intervista sulla storia di Napoli*. Bari–Roma, 1978. [Reprint: 2018.]

² Az utóbbi években több kötet is készült a hivatali mobilitás tárgykörében. Lásd pl. *La mobilità sociale nel Medioevo italiano*, 1 *Competenze, conoscenze e saperi tra professioni e ruoli sociali (secc. XII–XV)*. A cura di Lorenzo Tanzini – Sergio Tognetti. Roma, 2016.; *La mobilità sociale nel Medioevo italiano* 2. *Stato e istituzioni (secoli XIV–XV)*.

túlról a Szicíliai (Nápolyi) Királyságba érkező személyi állomány hatása jelenti. A kérdést Dél-Itália összes uralkodóházára feltehetnénk: mit adott a külföldi uralom – fejlődést vagy stagnálást – Dél-Itália történetéhez? A különböző földrajzi helyekről érkező külföldi szereplők, tisztviselők, kereskedők, földesurak jelenlétének vizsgálata önálló kutatási témává, sőt irányzattá vált, melyet a 19–20. században, a nacionalista ideológia feltűnésével számos politika- és intézménytörténettel foglalkozó történész vallott magáénak – ők valamennyien a Michele Amari által megfogalmazott hódoltságelméletet fejlesztették tovább valamilyen formában. Amari úgy gondolta, hogy a szicíliai vecsernye, a franciák 1282-es lemészárlása a franciák rossz kormányzásának, a *mala signoriának* és túlzottan nagy terheket kirovó adórendszerének volt a következménye.³ A Szicíliai Királyság helyzetének ilyen értelmezése azonban újabban viták középpontjába került, elsősorban Treppo tanulmányainak, valamint az Anjou-időszakra vonatkozóan egy termékeny kutatócsoport tevékenységének köszönhetően, amelyről később fogok bővebben szólni.⁴ Egy erős és komoly hagyományokkal rendelkező, őshonos politikai vezető réteg, amelyet a dinasztia és embereinek megjelenése, mint fát az oltás, átalakított, hozzájárulva a – Galasso definíciója szerint – „genetikailag soknemzetiségű” nemesség kifejlődéséhez. E nemességben szinte a kezdetektől fogva erőteljes volt a külföldi elemek jelenléte, megadva ezzel sajátos nápolyi jellegét – összegezve így látja ma a kutatás az Anjou elitet.⁵

A dél-itáliai vezető társadalmi rétegek történetének másik alapvető jellegzetessége a királyság fővárosának urbanisztikai, gazdasági és kulturális fejlődésével van szoros összefüggésben. Nápoly városa, mely az Anjou-dinasztia uralma alatt a királyság fővárosa és az udvar székhelye is volt, a politikai és igazgatási elitek kialakulásának is központjává vált. Ezek az elitek azután komolyan befolyásolták a monarchiában történt eseményeket, és erőteljes hatást gyakoroltak az Anjou uralkodók bel- és külpolitikai döntéseire. A II. Frigyes által életre hívott egyetem, amelynek célja a felkészült és alkalmas hivatalnokok képzése, valamint az állami apparátus fejlesztése volt, Nápolyba vonzotta mindazokat, akik felismerték, hogy az udvar közelsége megnyithatja számukra a társadalmi mobilitás,

A cura di Andera Gamberini. Roma, 2017. Ez utóbbi kötetben különösen fontos: Andrea Gamberini: «I piedi e le tibie» dello stato: gli ufficiali. *Legittimazione e costruzione identitaria di un nuovo ceto politico nelle parole di Uberto Decembrio*. 99–115.; *Social Mobility in Medieval Italy (1100–1500)*. Ed. Sandro Carocci – Isabella Lazzarini. Roma, 2018.

³ Michele Amari: *La guerra del Vespro o un periodo delle storie siciliane del XIII secolo*. II. A cura di Francesco Giunta. Palermo, 1969. Az Anjou-időszakra vonatkozó klasszikus szakirodalom: Léon Cadier: *Essai sur l'administration du royaume de Sicile sous Charles I et Charles II d'Anjou*. (Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome 59) Paris, 1891. (Olaszul: *L'amministrazione della Sicilia angioina*. A cura di Francesco Giunta. Palermo, 1974.); Romolo Caggese: *Roberto d'Angiò e i suoi tempi*. I–II. Firenze, 1921–1930. [Reprint: 1971.]; Jacques Yver: *Les commerce et les marchands dans l'Italie méridionale au XIII et au XIV siècle*. Paris, 1903. [Reprint: New York, 1968.]

⁴ A historiográfiai vita alapvetéseit Giuseppe Galasso vizsgálta fel a következő munkájában: Giuseppe Galasso: *Considerazioni intorno alla storia del Mezzogiorno d'Italia*. In: uő. *Mezzogiorno medievale e moderno*. Torino, 1965. [Utolsó kiad. 1997.] 15–59.; Mario del Treppo: *Medioevo e Mezzogiorno: appunti per un bilancio storiografico, proposte per un'interpretazione*. In: *Istituzioni e società nella storia d'Italia. Forme di potere e struttura sociale in Italia nel Medioevo*. A cura di G. Rossetti. Bologna, 1977. 159–200.

⁵ Giuseppe Galasso: *Il regno di Napoli. Il mezzogiorno angioino e aragonese (1266–1494)*. Torino, 1992. 405. skk.

azon belül is a társadalom legmagasabb rétegeibe való bekerülés lehetőségét. A téma kapcsán több eltérő historiográfiai irányzat alakult ki, amelyek igyekeztek két – meglátásom szerint meglehetősen fontos – kérdést a kutatás középpontjába állítani. Egyrészt a székekhez (*seggi*), a helyi igazgatás intézményeihez kötődő nemesség eredetét, szerepét és funkcióját, vagyis azt az egyedi felépítésű nápolyi patriciátust, mely saját kiváltságainak védelmében igen hamar bezárkózott; másrészt a főváros átalakulásának legfontosabb lépéseit és annak következményeit. A város ugyanis a 14. század közepe táján önálló politikai tényezővé vált, amely képesnek mutatkozott az udvar és az alattvalók közti kapcsolatok dinamikájának befolyásolására. Ez utóbbi kérdést különösen két történész, Giuseppe Galasso és Guido d’Agostino vizsgálta.⁶

A historiográfiai vita két további aspektusáról is érdemes bevezetesképpen szót ejtenünk, mivel ezek – ahogyan a későbbiekben még látni fogjuk – sok újdonságot hoztak az Anjou-királyság politikai téren aktív társadalmi csoportjainak megismerésében: gondolok itt egyrészt a városi oligarchák, másrészt a hűbérurak szerepére. Ami a városi oligarchiát illeti, már jó harminc éve, hogy megdőlt az a hagyományos felfogás, amely Dél-Itáliára úgy tekintett, mint ami híján volt komoly politikai hagyományokkal rendelkező városoknak és olyan társadalmi rétegeknek, melyek képesek lettek volna saját érdekeik érvényesítésére az udvarnál, illetve a királyság központjában. Ami pedig a hűbérurakat illeti, a mélyreható feltárásoknak, melyek néhány esetben prozopográfiai vizsgálatokon alapultak, olyan heterogén világot sikerült feltérképezniük, amelyet nehezen lehet a hagyományos *gulf-ghibellin*, Durazzói–Tarantói, vagy épp lojális–lázadó pólusok mentén definiálni.

Éppen az Anjou-historiográfiának e mélyreható megújulása késztetett arra, hogy jelen tanulmányomban a társadalmi rétegek témáját vegyem górcső alá, az idetartozó egyének teljes skáláját vizsgálva; mindazokat, akik – noha a legkülönbözőbb társadalmi karakterjegyekkel rendelkeztek – bekerültek a királyság politikai elitjének tagjai közé. A legfőbb célom az volt, hogy bemutassam összetartozásuk főbb megnyilvánulásait. Ehhez egyrészt meg kellett vizsgálnom azt a tisztviselői réteget, mely magában foglalta mindazokat a különböző címekkel és tisztségekkel ellátott személyeket, akik a politikai intézményrendszerben adminisztratív feladatokat láttak el, másrészt pedig a társadalom ama fontos képviselőit, akik területi befolyással rendelkeztek, vagyis különböző szintű és természetű hatalmat gyakoroltak olyan területileg körülhatárolt közegekben, mint a városok és a hűbéri tartományok. Olyan egyénekről van szó, akiknek felemelkedése a királyi hatalomhoz kapcsolódó bonyolult eseményektől függött, melyek Dél-Itália életét majd két évszázadon keresztül meghatározták. Ezért is tartottam szükségesnek, hogy legalább nagy vonalakban összefoglaljam, melyek voltak a legfőbb fordulópontok, egyrészt a társadalmi rétegek formálódásában, másrészt e folyamat történeti értelmezésében.

⁶ Giuseppe Galasso: *Napoli capitale. Identità politica e identità cittadina. Studi e ricerche 1266–1860*. Napoli, 1998.; Guido D’Agostino: *Per una storia di Napoli capitale*. Napoli, 1988.

A politikai események

Az első, alapvető lépés a társadalmi rétegek átalakulásának folyamatában természetesen akkor következett be, amikor az Anjou-dinasztia megvetette a lábát Dél-Itáliában. Miután 1266-ban Anjou Károly, Provence grófja Beneventóban legyőzte II. Frigyes császár fiát, Manfrédot, IV. Kelemen pápa Szicília királyává koronázta. Az új uralkodónak a győzelem után mintegy négyezer lovagot kellett érdemeiért földbirtokkal, illetve különböző tisztségekkel megjutalmaznia. Jóllehet adminisztratív szempontból egyfajta kontinuitás figyelhető meg az előző dinasztia, a Stauf-ház kormányzásával, Károly könnyörtelen hadjáratot folytatott *ghibellin* ellenségei ellen – ez a küzdelem az 1268-as tagliacozzói csatában teljesedett ki, ahol sikerült elfognia a Stauf-házból való Konradint, akit végül Nápolyban, a Piac téren kivégeztetett.⁷

Nagy vonalakban összefoglalva azt kell mondanunk, hogy az Anjou-dinasztia dél-itáliai beágyazódása a pápa érdekeinek, Károly ambícióinak és a francia-provence-i katonai arisztokrácia terjeszkedési törekvéseinek együttes, egymást kölcsönösen erősítő hatásának volt köszönhető. I. Károly húszévnnyi kormányzását olyan politika jellemezte, mely belpolitikai téren a korábbi Stauf-dinasztiával való kontinuitást tűzte zászlajára, míg külpolitikájában a kor nagyhatalmaival kötött házassági kötelékekre, a közép- és észak-itáliai városokban meglévő *guelph* szövetségeinek konszolidálására, valamint a Földközi-tenger különböző régiói, elsősorban a Kelet felé irányuló katonai politikára alapozta a hatalmát.⁸

I. Károly Magyarországgal is szoros kapcsolatot alakított ki, amikor az 1270-es évek elején két gyermeke, Károly és Izabella házasságra léptek az Árpád-házi V. István király gyermekeivel, Máriával és Lászlóval.⁹ E két házasság jelentette később az alapját egy sor kölcsönös trónkövetelő törekvésnek, és ennek eredményeként került 1301-ben Károly dédunokája, Caroberto – I. Károly néven – a magyar trónra. Magyarországi Mária királyné ugyanakkor a 14. század elején a Szicíliai Királyságban a béke érdekében kifejtett mun-

⁷ Galasso: *Il regno di Napoli*; Emile Leonard: *Les Angevins de Naples*. Paris, 1967. (Olaszul: *Gli angioini di Napoli*. Varese, 1967. [Reprint: 1987.]); Carlo De Frede: Napoli angioina. Da Carlo I a Giovanni I. 1263–1382. In: *Storia di Napoli*. I–XI. Napoli, 1967–1978. III. 5–333.

⁸ Az adminisztráció kontinuitását több tanulmány is elemezte, ezek közül érdemes megemlíteni: *Le eredità normanno-sveve nell'età angioina. Persistenze e mutamenti nel Mezzogiorno*. Atti delle quindicesime giornate normanno-sveve. Bari 22–25. ottobre 2002. A cura di G. Musca. Bari, 2004. Elsősorban Andreas Kiesewetter: Il governo e l'amministrazione centrale del Regno. In: *Le eredità normanno-sveve nell'età angioina*, 25–68.

⁹ Az ekkor kialakított kapcsolatok történetéhez, valamint annak adminisztratív és intézményi hátteréhez lásd Enikő Csukovits: *Le innovazioni istituzionali nell'età angioina e i loro parallelismi napoletani*. In: *L'Ungheria angioina*. Ed. uő. Roma, 2013. 59–119. Magyarországi Máriának a Királyságban betöltött szerepéről lásd Mario Gaglione: *Donne e potere a Napoli. Le sovrane angioine: consorti, vicarie e regnanti (1266–1442)*. Soveria Mannelli, 2009. 73–103. Ugyanebben az időszakban az uralkodó csapatokat küldött Dalmáciába, Albániába, a Balkánra és a Peloponnészosz-félszigetre. Ennek a sok áldozattal járó terjeszkedési politikának a lendületét törte meg az 1282-es szicíliai vecsernye és az azt követő háború, melyben az aragón és szicíliai csapatok Calabriáig nyomultak előre és egészen Salernoi-kaupig jutottak. A harc végül az 1302-es caltbellottai békével és Szicília elvesztésével zárult.

kájával, karitatív tevékenységével nemzetközi hírnevet és megbecsülést szerzett az Anjou-monarchiának.¹⁰

Károly fia, II. Károly és unokája, I. (Bölcs) Róbert, valamint utódaik uralkodását – jól lehet kormányzati elképzeléseik között akadt eltérés – egyaránt jellemezte a monarchia megerősítése és italianizálása, a helyi, királyságbeli tisztviselők számának feltartóztatlan gyarapodása az Alpokon túliak rovására, és az udvarhoz közeli társadalmi csoportok erősödése.

A következő fordulópontot, mely a politikai elit átalakulásának folyamatában radikális változásokat hozott, I. Johanna trónra kerülése, majd (első) férje, Magyarországi András meggyilkolása volt, ugyanis a merénylet miatt András bátyja, I. (Nagy) Lajos magyar király Johanna elleni büntetőhadjáratot indított, és magyarokból álló hadserege élén megérkezett a királyságba.¹¹ A fiatal királynénak három, különösen súlyos problémával kellett megküzdenie. Az első a pápaság politikai beavatkozása volt, amely Aimery de Chatelus pápai legátus érkezésével vette kezdetét, és majd a nagy nyugati egyházszakadás összetett és szinte áttekinthetetlen eseménysorozatával zárult, amelyben Johanna végül az avignoni párthoz csatlakozott. A második problémát az Anjou-ház oldalági rokonságának, a Durazzóiaknak és a Tarantóiaknak az ellenséges érzülete jelentette, akik a királyné ifjú korában és nemében a gyengeség jelét látták, és azzal próbálkoztak, hogy egy vele kötött házassággal megszerezzék a koronát. Az oldalakak szándéka Johanna uralkodása első szakaszában főként a családokat irányító két özvegy, Talleyrand-Périgord Ágnes és Valois Katalin tevékenységén keresztül nyilvánult meg. Ágnes, majd Katalin halála után egy sor rivális maradt utánuk a politikai hadszíntéren, akik áttekinthetetlen hűbéri vagy családi kapcsolattal kötődtek hozzájuk. A képet tovább bonyolította a szövetségi játszmák változékony rendszere, amelyek következtében a királynő rendre veszélyes helyzetekkel találta magát szembe. A harmadik megoldásra váró problémát a magyarországi rokonok trónigénye jelentette. Először Nagy Lajos, majd évtizedekkel később a Lajos által felnevelt Durazzói Károly indított támadást Johanna uralma ellen – az utóbbi szándéka végül sikerrel is járt, de amikor Károly Magyarország koronájának megszerzését is célul tűzte ki, próbálkozása az életébe került.¹²

Johanna királynő kormányzásának váratlan fordulatokban és eseményekben bővelkedő éveit a bel- és külpolitikát gyakorlatilag egészen haláláig a karizmatikus Niccolò

¹⁰ Rosalba di Meglio: *Ordini mendicanti. Monarchia e dinamiche politico-sociali nella Napoli dei secoli XIII-XV*. [Aonia edizioni,] 2013.; Rosalba di Meglio – Giovanni Vitolo: *Napoli angioino-aragonese. Confraternite, ospedali, dinamiche politico-sociali*. Salerno, 2003.

¹¹ Erre az időszakra támpontot nyújt Emile Leonard: *Histoire de Jeanne Ire reine de Naples, comtesse de Provence*. I-III. Paris, 1932–1937.

¹² A hagyományos magyar historiográfia kialakulása és az adminisztrációs kultúra fejlődése közti kapcsolatra lásd Judit Csákó: *Chancellerie royale et historiographie dans la Hongrie du XIVe siècle. État des recherches*. In: *Formations et cultures des officiers et de l'entourage des princes dans les territoires angevins (milieu XIIIe – fin XVe siècle)*. Études réunies par Isabelle Matthieu – Jean-Michel Matz. Rome, 2019. 187–208.

Acciaiuoli, valamint a tisztségviselői kar és a helyi arisztokrácia néhány kiemelkedően fontos képviselője, a Marzanók, a Sanseverinók, a del Balzók határozták meg.¹³

A század közepe táján kezdődő súlyos konfliktusok, az egyes politikai csoportok közti fordulatot játszmák szétszabdalták Dél-Itália társadalmát, és a folyamat az Anjouk Durazzói-ága uralkodásának kezdetén sem szűnt meg. A 14. század közepén, amikor polgárháború dúlt, pestis tizedelte a lakosságot, és még földrengések is pusztítottak, a nehézségek mind hozzájárultak a korona és a városi elitek, a nápolyi városi patrícusok és a feudális arisztokrácia közti viszonyrendszer gyökeres megváltoztatásához. A század végén Durazzói Károly fia, a tehetséges zsoldosvezér Nápolyi László, akit feszített a hódítás vágya, megpróbálkozott a megtépázott uralkodói tekintély feltámasztásával. Az Anjou-uralom utolsó időszakában a dél-itáliai társadalom életét előbb I. Johanna királynő dinasztikus választása – hogy tudniillik francia unokaöcsét, II. Lajost kívánta trónutódjává tenni – nehezítette; amikor pedig az Anjou-dinasztia utolsó uralkodója, II. Johanna döntött úgy, hogy Aragóniai Alfonz teszi törvényes utódjává, újra dinasztikus háború döntötte romba Dél-Itáliát. Alfonznak végül csak hétvényi háborúskodás után, 1442-ben sikerült diadalmasan bevonulnia Nápolyba. Ellenfele előbb III. Lajos (II. Lajos címzetes nápolyi király utódja) volt, aki 1435-ben, II. Johanna halála után valóban magának követelte a kormányzás jogát, de annak megszerzése előtt meghalt, majd annak testvére, René herceg, aki 1438-ban érkezett Nápolyba, ténylegesen azonban csak 1442-ig uralkodott mint nápolyi király.¹⁴

Tisztségviselők és adminisztráció

I. Károly 1266-ban úgy vonult be a Királyságba, hogy hozzávetőlegesen négyezer lovagnak kellett meghálálnia a vállalkozás során nyújtott támogatásukat, de köszönettel tartozott a pápához közel álló helyi hűbérurak azon részének is, akik segítették érkezését.¹⁵ Az uralkodó Nápolyban először is azzal a feladattal találta szembe magát, hogy – mind a tiszt-

¹³ Az Acciaiuolikról lásd Francesco Paolo Tocco: *Niccolò Acciaiuoli. Vita e politica in Italia alla metà del XIV secolo*. Roma, 2001.

¹⁴ René 1480-ban halt meg. A dinasztia utolsó éveivel, elsősorban a források hiánya miatt, kevesebbet foglalkoztak az elmúlt harminc évben fellendült Anjou-kutatások során. Erről az időszakról lásd Alessandro Cutolo: *Re Ladislao d'Angiò-Durazzo*. Napoli, 1969.; Nunzio Federico Faraglia: *Storia della regina Giovanna II d'Angiò*. Lanciano, 1904.; Alessandro Cutolo: *Giovanna II: la tempestosa vita di una regina*. Novara, 1968.; III. Lajos kalandjáról és dél-itáliai tartózkodásának dokumentumairól lásd Noel Coulet: *Autour du registre de chancellerie de Louis III. L'entourage cisalpin de Louis III en Calabre*. In: *“Quei maledetti Normanni”*. *Studi offerti a Errico Cuozzo per i suoi settant'anni da Colleghi, Allievi, Amici*. I–II. A cura di Jean-Marie Martin – Rosanna Alaggio. Ariano Irpino, 2016. I. 249–268. Alfonz érkezéséről lásd Alan Ryder: *Alfonso el Magnanimo rey de Aragon, Naples y Sicilia 1396–1458*. Valencia, 1992.

¹⁵ I. Károly érkezésének körülményeihez: Cadier: *Essai sur l'administration*. A hűbérbirtokkal és hivatalokkal jutalmazott Alpokon túliakhoz: Sylvie Pollastri: *La conquête du royaume de Sicile et les nouvelles inféodations (1268–1281)*. *Mémoires des princes Angevins* [bulletin annuel] 4 (2004) 11–16.; Uő: *La présence ultramontaine dans le Midi italien (1265–1340)*. *Studi storici meridionali* 15 (1995) 3–20.; Uő: *La noblesse provençale dans le Royaume de Sicile (1265–1282)*. *Annales du Midi* 100 (1988) 405–434.

viselőréteg, mind a hűbéresi rendszer, mind pedig az udvari klientúra szintjén – át kellett látnia egy évszázadok óta fennálló királyság társadalmi és igazgatási hagyományait, szövevényes kapcsolatrendszerét, és mielőbb irányítása alá vonni az azt működtető társadalmi csoportokat. Ugyanakkor integrálnia kellett a kíséretében érkezőket is, hisz ők teremtették meg hatalma alapját. Ha tehát az Anjou-dinasztia első időszakának társadalmi rétegeire gondolunk, két problémával találjuk szembe magunkat: egyrészt a korábbi időszak elitjeivel való kontinuitással, másrészt egy nagy létszámú külföldi személyi állomány elhelyezésének kérdésével. Mint fentebb említettük, az intézményi és adminisztratív folytonosság az első Anjou uralkodó kifejezett szándéka volt, aki minden tekintetben igyekezett tiszteletben tartani a királyság hagyományait, és megengedte a II. Frigyes alatt kiforrálódott bürokratikus elitnek – feltéve, ha megtagadta *ghibellin* elkötelezettségét –, hogy részt vehessen a királyság kormányzásában. Sőt, néhány esetben éppen ők voltak azok, akik lehetővé tették, hogy a királyság erős adminisztratív hagyományai átöröklődhessenek az egyik dinasztiáról a másikra.¹⁶ Az egyik legismertebb példa Iozzolino della Marra esete, aki II. Frigyes egyik befolyásos hivatalnok volt; neki köszönhető az Anjou-kancellária gerincét képező pénzügyi berendezkedés írásos rendszerének teljes körű kidolgozása.¹⁷ A Della Marra család az Amalfi-félszigetről származott, ahonnan a Stauf-dinasztia idején a királyság pénzügyi adminisztrációjáért felelős tisztviselők, titkárok, kamarások nagy része érkezett. Az első Anjou király uralma idején a Della Marrák megkerülhetetlen tényezőivé váltak mind a központi, mind pedig a peremvidéki hivataloknak. Helyzetüknek, valamint sikeres családi stratégiáiknak köszönhetően – noha közvetlenül a szicíliai vecsernye után még korrupciós ügybe is belekeveredtek – sikerült felkapaszkodniuk a társadalmi ranglétra legmagasabb fokára.¹⁸

Az uralkodó az igazgatás egyéb területein is igyekezett a Nápolyi Királyság régi alattvalóit alkalmazni, lehetőleg azokat, akik már II. Frigyes alatt is szolgáltak, és rálátásuk

¹⁶ *Le eredità normanno-sveve nell'età angioina*. A jogi hagyományról: Jean Paul Boyer: *Le fisc d'après les juristes napolitains (fin XIIIe-début XVe siècle)*. In: *Periferie finanziarie angioine*. A cura di Serena Morelli. [Atti del convegno di Napoli del 13–14. novembre 2014. "Europange" vol. 2. Ecole française de] Rome, 2018. 21–61.

¹⁷ Mario Caravale: Della Marra Giozzolino. In: *Dizionario biografico degli italiani*. Roma, 1989. 96–100.

¹⁸ Az uralkodó nekik és a Ruffolónak átengedte a szicíliai kamarákat, amelyek a közvetett adók behajtását intézték. Az adóbérlés nagyon jövedelmező állás volt, melyhez csak olyan gazdag családok juthattak hozzá, akik rendelkeztek annyi kézpénzzel, hogy részt vehettek a hivatalért való versengésben. Ők viselték ezeket a hivatalokat a vecsernye után kitört háború idején, és I. Károly ezért rájuk háritotta a felkelés felelősségét, letartóztatatta őket és egy gyorsított eljárás során el is íteltette őket. Javaikat elkobozták, a két család néhány tagja börtönben halt meg, másoknak azonban súlyos váltságdíj fejében sikerült kiszabadulniuk. Az uralkodó látványos megbüntetésükkel kívánta újra megnyerni magának alattvalói bizalmát, egyúttal az államkincstárnak kisajátítani értékes vagyonukat. A veszély elmúltával helyreállt a bizalmas viszony a korona és a család közt. Helyzetük rendezéséhez nagymértékben hozzájárult az az általuk folytatott előrelátó házasságpolitika, melynek segítségével rövid idő alatt érték az állami elit csúcására, s ezt a pozíciót az egész 14. század folyamán sikerült megtartaniuk. Della Marra peréről: Eduard Stahmer: *Der Sturz der Familien Ruffolo und della Marra nach der sizilischen Vesper. Abhandlungen der Preußische Akademie der Wissenschaften, Phil. hist. Kl. 3* (1937). Újabb kiadása: uő. *Beiträge zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Königreichs Sizilien im Mittelalter*. Hrsg. Hubert Houben – Andreas Kieseewetter. Aalen, 1994. 657–728.; Serena Morelli: "Ad extirpanda vitia": normativa regia e sistemi di controllo nella prima età angioina. *Mélanges dell'Ecole française de Rome. Moyen Age* 109 II. (1997) 463–475.

volt egy ilyen széttagolt és bonyolult terület szabályozására és irányítására. Mindazonáltal nagyszámú kísérete igényeinek kielégítése érdekében Károly egyúttal arra is törekedett, hogy lehetőleg bizalmi embereivel vegye körül magát. Körültekintő választásainak köszönhetően a peremvidéki hivatalok betöltésekor számos ultramontán, elsősorban franciaországi és provençe-i hívét juttatta álláshoz. A tisztségviselők változatos földrajzi származása különösen két alapvető hivatal, a *giustizariato* és a *secrezie* összetételénél tükröződik. Az első Anjou uralkodó udvari személyzeti állománya ellenben – mint majd látni fogjuk – már más képet mutat.

Most kizárólag a kerületi bírói (*giustizariato*) hivatalra szorítkozva meg kell említenünk, hogy a kutatások szerint I. Károly alatt a hivatalt egy körülhatárolt személyi kör, a *militēs* tagjai, vagyis a legkülönbözőbb helyekről érkező lovagok kapták meg, akiknek a kinevezése összhangban állt II. Frigyes Melfi konstitúcióival. A királyság legengedetlenebb, lázongó határvidékeire az uralkodó elsősorban a Provence-ból hozott családok tagjait küldte. A perifériára helyezett emberek kiválasztása egyáltalán nem volt esetleges, sőt, nagyon is következetes elképzelést követett: egy egyszerre helyi és ultramontán elemekből álló, ugyanakkor homogenizált tisztviselői réteg kialakítását és megerősítését tűzte ki célul. Ezeknek az embereknek kellett ellátniuk az uralkodó képviselőségét a peremvidékeken, különböző természetű (katonai, igazságszolgáltatási és pénzügyi) feladatokat végezve. Legfőbb feladatuk azonban az volt, hogy fenntartsák a békét a rájuk bízott tartományokban; e célból ők gyűjtötték össze a csapatokat, valamint a helyi földesuraktól ők hajtották be a katonai szolgálat ellenértékét, ugyanakkor reprezentatív feladatot is elláttak. A csoport tagjaitól elsősorban nem is igazgatási, szakmai jártasságot vártak el, hanem mindenekelőtt az uralkodóhoz való feltétlen hűséget és lojalitást. A király familiárisai voltak, néhány esetben a király tanácsadói, akik hivatali idejük alatt – mint városkapitányok, hadvezérek vagy várkapitányok – sokféle, az Anjou-igazgatás különböző ágaihoz kötődő tisztséget betölthettek.¹⁹

Ezek az emberek látták el a királyság határain kívüli (*extra regnum*) megbízásokat is, mint az uralkodó vikáriusai, követei vagy helytartói a számos Anjou-domínium valamelyikében, akár az Itáliai-félszigeten, akár Provence-ban vagy a Balkánon. Kiküldetésük során nem csupán az uralkodó képviselősége volt a feladatuk, de gyakran kaptak katonai jellegű, illetve a közrendet érintő megbízásokat is. Az az I. Károly által létrehozott tisztviselői réteg, amely a királyság különböző tartományaiban kormányzati szerepet játszott, ily módon elsőrendű fontosságra tett szert. Ez a csoport sem volt ugyan teljesen egységes, elég, ha eltérő földrajzi származásukra utalunk, de a karrierlehetőségeik, illetve társadalmi hovatartozásuk tekintetében mégis meglehetősen homogénnek tekinthető. A feudális arisztokrácia soraiból kerültek ki, familiárisi kapcsolattal kötődtek az uralkodóhoz, ősi, néha sok évszázados múltra visszatekintő családokból származtak. E tulajdonságok éppúgy felismerhetők a királyságból származó családok esetében, mint a Károly kíséretében

¹⁹ Serena Morelli: *Per conservare la pace. I giustizieri nel Regno di Sicilia da Carlo I a Carlo II d'Angiò*. Napoli, 2012.

érkezetteknél.²⁰ Ez az arisztokrácia az első Anjou király uralma alatt – amellet, hogy tökéletesen alkalmas volt Károly uralmának helyi biztosításához – átgondolt házasságpolitikával olyan csoporttá alakult, amely sikerrel törekedett arra, hogy a kulcsfontosságú hivatalokat örökletessé tegye. A Ruffók, a Sanseverinók csak két példa azon családok közül, amelyek segítettek megakadályozni, hogy a szicíliai vecsernye háborúja tovább terjedjen Dél-Itáliában, és I. Károly halála után is kivették részüket a királyság megvédéséből.²¹ A De Baux-k, a Cantelme-ek a Károllyal érkezett csoport képviselői voltak, és ők voltak azok, akiket a király a legproblémásabb területekre küldött ki, mint Otranto vidéke vagy Abruzzo tartomány, hogy féken tartsák a helyi urak hatalmaskodását, és szemmel tartsák a királyság határvidékét.²² Csak néhány családot említettünk a tisztviselők hosszú listájáról. Ezek az emberek fontos hűbérbirtokok urai voltak, gyakorlatilag kisajátítottak néhány teljes vagy vegyes hatalommal együtt járó hivatal, melynek birtokában egyaránt ítélezhetek polgári és büntető perekben, bizonyos esetekben még arra is volt joguk, hogy halálbüntetést szabjanak ki. Ez a széles hatáskör a 14. században gyakran olyan hűbérurak kezébe került, akik olyan hatalmas uradalmakat birtokoltak, amelyek egyes esetekben már-már a területiális államokra hasonlítottak.²³

A tisztségeknek ez a fajta, egyre erőteljesebb kisajátítása együtt járt a peremvidékek szervezeti rendszerének lassú átalakulásával. Az átalakulás folyamata addig tartott, amíg a hűbéri hagyományokon nyugvó tisztség át nem adta a helyét egy sor teljesen más típusú tisztségnek. Elsősorban a közvetlen adók behajtásának a rendszere került ki a kerületi bírók (*giustizieri*) hatásköréből, és jutott a nápolyi *camera di ragione* hozzátérő, pénzügyekre specializálódott személyzetének kezébe.²⁴

Vizsgálatunk szempontjából ez azért lényeges kérdés, mert megmutatja ennek a tisztségviselő rétegnek nem csupán földrajzi, de társadalmi és kulturális sokszínűségét, amelyet egyszerre határozott meg a feudális monarchiákra jellemző igazgatási örökségből

²⁰ A királyságon kívül szolgálatot teljesítő *giustizierik* karrierjéhez lásd Morelli: *Per conservare la pace*, 6. fejezet. A tisztviselők áramlásához és az észak-itáliai adminisztratív modellekhez: *Gli Angioi nell'Italia nord-occidentale. 1259-1382*. A cura di R. Comba. Milano, 2006. Az Anjou tisztviselőréteg mozgásáról és változásairól készült kutatási projekt: "Europange. Les processus de rassemblements politiques: l'Europe angevine (XIIIe-XVe siècles)". A kutatócsoport által létrehozott honlapot és adatbázist lásd <https://angevine-europe.huma-num.fr/ea/en/angevin-officers-database>.

²¹ A szicíliai vecsernye alatt a Ruffók szerepéről: Ernesto Pontieri: *Ricerche sulla crisi della monarchia siciliana nel secolo XIII*. Napoli, 1950., 1965. A Sanseverinókról: Morelli: *Per conservare la pace*.

²² A De Baux-k szerepére a Nápolyban újonnan meglepedett Anjou-monarchia életében: Jean Paul Boyer: *Les Baux et le modèle royal. Une oraison funèbre de Jean Regina de Naples (1334)*. *Provence historique* 45 [181] (1985) 427–452. A Cantelme-kről Abruzzóban: Sylvie Pollastri: Le "liber donationum" et la conquête angevine du royaume de Sicile (1268–1281). *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Age* 116 (2004).

²³ Sylvie Pollastri: L'aristocratie napolitaine au temps des Angevins. In: *Les princes angevins du XIII au XV. Un destin européen*. A cura di Noel Y. Tomnerre – E. Verry. Rennes, 2003. 51–181.; Uő: L'aristocratie comtale sous les Angevins (1265–1435). *Mélanges de l'École française, Moyen age* 125 I. (2013); uő: *Le lignage et le fief. L'affirmation du milieu comtal et la construction des états féodaux sous les Angevins de Naples (1265-1435)*. Paris, 2011.

²⁴ Serena Morelli: Produzione di scrittura per il prelievo diretto nel regno angioino. *Archivio storico per la provincia napoletana* 84 (2016) 1–12.; Uő: Pratiche di tradizione angioina. Dal prelievo diretto alla tassazione negoziata. In *Les officiers et la chose publique dans les territoires angevins (XIIIe-XVe siècle: vers une culture politique?* Colloque international de Saint-Étienne, Université Jean Monnet, 17–19. novembre 2016. [Megjelenés előtt.]

fakadó ismeretanyag és azoknak a személyeknek az innovatív, ösztönző lendülete, akik sikerüket jogi tanulmányaiknak és magas szakmai hozzáértésüknek, nem pedig az uralkodóhoz való közelségüknek vagy magas társadalmi rangjuknak köszönhetnék. A sokféle, gyakran egymással ellentétes hatások kiegyenlítődése az Anjou-dinasztia elitjénél mindvégig tapasztalható volt, de legfőképp a 14. század folyamán, ez indokolja, hogy részleteiben vizsgáljuk meg az adminisztráció egyes területeit, mind a központi, mind pedig a peremvidéki régiókban.²⁵

Ha például megfigyeljük a peremvidéki adminisztráció egy másik intézményét, illetve az ott tevékenykedő tisztségviselőket, akik a közvetett adókat szedték be, az ő társadalmi és földrajzi származásuk már gyökeresen eltér a kerületi bírónál (*giustizieri*) tapasztaltaktól. A titkárokra (*secreti*) nagy földrajzi kiterjedésű kerületeket bízta, melyek nem estek egybe a *giustizieri* területi hatókörével. A hivatalt betöltők szinte valamennyien a királyságból valók voltak, csupán néhányan származtak más itáliai államokból, és csak nagyon ritkán érkeztek az Alpokon túlról. Ezek az emberek – I. Károly királysága idején leginkább a Stauf adminisztrációs hagyományokat tovább vivő ravellóiak és amalfi beliek, majd a 14. században főleg nápolyiak – voltak azok, akik rendelkeztek a hivatal betöltéséhez szükséges képzéssel, köszönhetően a szerencsés kereskedelmi és vállalkozói tevékenységük nyomán felhalmozott vagyonnak.²⁶

Az udvari társadalom

Rátérve a királyi udvarra, a királyság politikai irányító testületére, két olyan meghatározó csoportot különíthetünk el, amelyek vizsgálatával elemezni tudjuk, hogy létezett-e valamilyen azonos mintázat azoknak az életútjában, akik pozíciót kaptak az uralkodó környezetében. Az első a főbb udvari méltóságokat betöltő személyek köre, a másik pedig azoké, akik az alkalmankénti kormányzótanácsokat alkották.

A királyság hét fő méltósága még a normann–sváb királyság idején alakult ki, és néhány kisebb változtatással az Anjou uralkodók kormányzati rendszerébe is átöröklődött.²⁷ A katonai adminisztrációt irányító *sénéchal* (*senescalus*), a főparancsnok *connétable*

²⁵ Róbert királyságához: Samantha Kelly: *Noblesse de robe et noblesse d'esprit à la cour de Robert de Naples*. In: *La noblesse dans les territoires angevins à la fin du Moyen Age*. Actes du colloque de Angers-Saumur. 3–6. juin 1998. École française de Rome. A cura di Noel Coulet – Jean-Michel Matz. Roma, 2000. 347–361.

²⁶ Norbert Kamp: *Gli amalfitani al servizio della monarchia*. In: *Documenti e realtà del Mezzogiorno italiano in età medievale e moderna*. Atti delle giornate di studio in memoria di Jole Mazzoleni. Amalfi. 10–12. dicembre 1993. Amalfi, 1995. 9–37.; Francois Widemann: *Les Rufolo. Le voies de l'anoblissement d'une famille de marchands en Italie méridionale*. In: *La noblesse dans les territoires angevins à la fin du Moyen Age*, 115–130.; Alfredo Franco: *Uomini della costiera tra Puglia e Sicilia all'epoca del Vespro: la "dichiarazione Bonito" nel ms. camera (1289)*. *Rassegna del centro di cultura e storia amalfitana* n.s. 27 (2017) 97–114.; Giuliana Vitale: *Le seccerie nella prima età angioina: qualche notazione*. In: *Ingenita curiositas. Studi sull'Italia medievale per Giovanni Vitolo*. I–III. A cura di Bruno Figliuolo – Rosalba di Meglio – Antonella Ambrosio. Battipaglia, 2018. 1373–1386.

²⁷ Az intézményekhez: Romualdo Trifone: *La legislazione angioina*. I–II. Napoli, 1921.; Cadier: *Essai sur l'administration*; Galasso: *Il regno angioino*.

(*comestabuli*), a főkamrás (*camerarius*), a királyi oklevéladást irányító *logotheta*, illetve protonotárius, a *maréchal* (*marescalcus*), és a királyság főbírája (*magister justitarius*) mint főhivatalnokok a királyi udvarban tartózkodtak. Egyre nagyobb szakosodást igénylő feladatok közé nem csupán a királyi ház körül adódó kérdések elrendezése és az udvar pénzügyi ellátásának biztosítása tartozott, de a királyság teljes körű irányítása is.²⁸ Ezeknek a fő tisztségviselőknek a jelentősége és szerepe hasonló volt, mint a korszak más királyságaiban, az udvar pedig a helyszínt biztosította ahhoz, hogy az uralkodó találkozhasson a szakemberekből álló – gyakran jogi végzettségű – hivatalnoki állománnyal, a királyság főméltóságaiával, valamint az udvaroncok tömegével, akikkel – noha sokuknak nem volt körülhatárolt jogkörük – megosztotta a hatalom gyakorlását.²⁹

A kormányzótanácsok (*consigli di reggenza*) az Anjou-monarchia sajátosságának számítottak. Vészhelyzet miatt két alkalommal kellett összehívni azokat, akik legitim uralkodó hiányában az ország kormányzására felhatalmazással rendelkeztek. Gyakorlatilag ez a tanácsadó testület határozta meg a bel- és külpolitikai irányvonalat, és ellenőrizte annak megvalósítását. Az első ilyen kormányzótanácsot 1295-ben hívta életre II. Károly, aki a francia királlyal, a pápasággal és az aragóniai uralkodókkal a három fia, Lajos, Róbert és Rajmund Berengár kiszabadításáért folytatott tárgyalások miatt volt kénytelen külföldre távozni.³⁰ Ezek az esztendő Déli-Itália történetének egyik legnehezebb időszakát jelentették: a szicíliai vecsernye nyomán kialakult háború egészen Salerno városának határáig terjedt, a magyar trónutódlással gondok akadtak, a pápaság pedig éppen V. Celesztin pápa lemondásával volt elfoglalva. II. Károly távozásakor elsőszülöttjét, Martell Károlyt hagyta az országban vikáriusként maga helyett, mivel azonban tisztában volt a fiára váró súlyos nehézségekkel, mellé rendelt egy tanácsadó testületet. A tanács a következő tagokból állt: Filippo Minutolo, nápolyi érsek; Jean de Monfort, főkamrás; Goffreyo de Milly, *sénéchal*; Raimond de Baux, Avellino grófja; Rainaldo d'Avella, királyi admirális; Guillaume l'Estandart, *maréchal*; a *magna curia* vezetői: Gui d'Alemagne és Jean de Poncy lovagok, továbbá a híres jogtudós és főszámvevő, Tommaso Scillato di Salerno, valamint

²⁸ Serena Morelli: «Il furioso contagio delle genealogie». Spunti di storia politica e amministrativa per lo studio dei grandi ufficiali del Regno. In: *Les grands officiers dans les territoires angevins. I grandi ufficiali nei territori angioini*. Sous la direction de Riccardo Rao. Europange vol. 1. Ecole Française de Rome. Roma, 2016. 1–27. (URL: <http://books.openedition.org/efr/3015>); Fernand Cortez: *Les grands officiers royaux de Provence au Moyen Age*. Aix-en-Provence, 1921.; Camillo Minieri Riccio: *Cenni storici intorno i grandi uffizii del Regno di Sicilia durante il Regno di Carlo I d'Angiò*. Napoli, 1872. A tengernagyi hivatalról, mint hatóságról: Rosanna Lamboglia: La magistratura del grand'ammiraglio in età primo-angioina tra "tradizione", "innovazione" e "professionalizzazione". In: *Les grands officiers*, 77–122.

²⁹ A déli-italiai Anjou-udvarról és főleg annak politikai-adminisztratív vonatkozásairól még hiányzik az átfogó tanulmány. Az udvari főképlánról: Anna Maria Voci: La cappella di corte dei primi sovrani angioini. In: *L'Etat angevin. Pouvoir, culture et société entre XIII et XIV siècle*. Actes du colloque international organisé par l'American Academy in Rome, l'Ecole française de Rome, l'Istituto storico italiano per il Medioevo, l'UMR Telemme et l'Université de Provence, l'Università degli studi di Napoli Federico II. (Roma–Napoli. 7–11. novembre 1995.) Roma, 1998. 447–467. A tanulmány kibővített szövege megjelent: *Archivio storico per le provincie napoletane* 63 (1995) 69–126.

³⁰ Ezeknek az éveknek az eseményeihez: Leonard: *Les Angevins de Naples*, 215–257.; Galasso: *Il regno angioino*, 89. skk.

Andrea Acconciario di Salerno, a királyság viceprotonotáriusa; Matteo Ruggiero di Salerno atya és Alberico de Verber mester, a király klerikusai és familiárisai, és egy sor jegyző, akik a királyság bürokráciáját képviselték; közéjük tartozott többek közt a salernói Filippo Mazza és a nápolyi Pietro Grasso.

A második ilyen királyi tanácsot jó pár évvel később, Róbert király hívta életre, aki végrendeletében unokájára, Johannára hagyta a trónt, mégpedig úgy, hogy azt nem ruházhatta rá jövődő férjére, Magyarországi Andrásra. Johanna túl fiatal volt még a kormányzáshoz, ezért az uralkodásban Róbert felesége, Aragóniai Sancia nápolyi királyné segítette. Mellette állt továbbá Filippo alkancellár, Cavaillon püspöke, Provence *sénéchalja*, Goffredo di Marzano főadmirális, valamint Artois Károly, aki feltételezések szerint az uralkodó természetes fia volt.³¹ A tanácsnak itt is bonyolult helyzeteket kellett megoldania, főként külpolitikai téren, elsősorban azért, mert a pápa nem bízott meg a fiatal királynőben, és odaküldte pápai legátusát, Americ de Chatelus-t.³² Nápolyban ők alkották az udvari hierarchia csúcsát. Rajtuk kívül még idetartoztak az udvar Avignonba küldött delegációjának tagjai: Hugues de Baux, az új provence-i *sénéchal*; Guillaume de Sabran, Ariano grófja; a királyi marsall, Mileto grófja; Ruggero Sanseverino; Pierre de Cadenet, a vikáriusi udvar kormányzója (*reggente della corte della vicaria*); Nicola dell'Aquila jogtudós, valamint a főszámvevők, Guglielmo di Gioia és Jean de Revest.³³

Ha végigtekintünk ezeken a listákon és a királyság főtisztviselőinek névsorain, levonhatunk néhány általános következtetést a korai Anjou-kor udvari társadalmának egészéről, illetve annak fejlődéséről is. Mindenekelőtt leszögezhetjük, hogy 1266-ban valóban megújult a királyság főbb méltóságviselőinek kara. I. Károly, majd II. Károly uralkodása alatt a Provence-ból érkezők egyértelműen túlsúlyba kerültek, ugyanakkor az udvarban továbbra is érzékelhető jelenléttel rendelkeztek azok a királyságbeliek, akik közjegyzői és más jogász feladatokat láttak el. Ez a réteg már a 13. század közepe óta birtokában volt az adminisztráció irányításához szükséges tudásnak és a kormányzati gyakorlat beható ismeretének. Végül pedig azt is észlelhetjük, hogy a század végén fordulat következett be az udvar összetételében. A Nápolyi Királyság alattvalóiból kikerülő főnemesség tagjai – közülük néhányan jeles, nagy múltú családokból származtak – egyre nagyobb számban jelentek meg, és a *guelf* táborhoz való csatlakozásuk révén mind magasabbra törtek, olyannyira, hogy végül komoly befolyást gyakoroltak az uralkodók döntéseire.

Az Anjou udvari társadalom, a társadalmi ranglétra legmagasabb fokára törekvők elsődleges találkozási pontja jól tükrözi az egészen a 14. század közepéig rendkívül élénk dél-itáliai társadalmi mobilitást.³⁴ A főbb tisztségviselők listáiból az is kitűnik, hogy a

³¹ Caggese: *Roberto d'Angiò*, II. 344–444.; Emile Leonard: *Histoire de Jeanne Ire reine de Naples, comtesse de Provence*. I–III. Paris, 1932–1937. I. 193–291.

³² Americ de Chatelusról lásd Leonard: *Histoire de Jeanne Ire reine de Naples*, I. 292–407.; Riccardo Capasso: Aimeric de Chatelus. In: *Dizionario biografico degli italiani*. XXIV. Roma, 1980.; Matteo Camera: *Elucubrazioni storico-diplomatiche su Giovanna I regina di Napoli e Carlo III di Durazzo*. Salerno, 1889. 17–18., 28., 30 skk., 35.

³³ Morelli: *Il furioso contagio delle genealogie*, 64. skk.

³⁴ Uo., valamint az ott említett bibliográfia.

királyságbeli és ultramontán családok tagjai mellett pozícióba került a városi tradíciókkal rendelkező, feltörekvő, új réteg néhány kiemelkedő képviselője is.

Közülük elsősorban Andrea Acconciaioco, Filippo Mazza és Pietro Grasso nevét kell megemlítenünk, továbbá a Grillókat és Bartolomeo di Capuát, valamennyien kiváló és közismert jogászok voltak, akik a II. Frigyes által 1224-ben, épp a hivatalnokok képzésének céljából alapított nápolyi egyetemről kerültek ki. Ők a tanulmányaiknak köszönhetően jutottak fel a társadalmi ranglétra legmagasabb fokára.³⁵ A Melfi konstitúciókhoz készített *Kommentárok* (*Commentari*) fontos szerepet játszottak annak a bonyolult és kifinomult jogi gondolkodásnak a formálásában, ami megfelelő érvrendszert biztosított a királyság közigazgatási szervezetének és államháztartásának átalakításához, és a római katolikus egyháztól való függetlenedéshez.³⁶

Ugyancsak ennek az értelmiségi rétegnek – akiknek tagjai közül sokan a nápolyi egyetem tanárai is voltak – köszönhető, hogy mind a központi területeken, mind a peremvidékeken megteremtődtek az előfeltételei azoknak a változásoknak, amelyek alig több mint egy évszázad leforgása alatt a királyság közigazgatását a korabeli világ élmezőnyébe juttatták. Ezt az eredményt az állam kifinomult igazgatási rendszerének kifejlesztésével érthette el, a változások csúcspontja pedig a *Camera della Sommaria* létrehozása volt, amely végül maga után vonta a hét főméltóság fokozatos meggyengülését is.³⁷

A másik csoport, mely a 14. század elejétől kezdve tört utat magának az udvarba, nápolyi patríciusokból állt. Egyik legjelesebb képviselőjük, Filippo Minutolo érsek már az előző évszázad végén felemelkedett. Ő a mindenki által jól ismert nápolyi érsek, akit Giovanni Boccaccio a *Decameron* ötödik novellájában megörökített oly módon, hogy az ő – a család által a nápolyi dómban emelt kápolnában található – síremlékéhez megy el Andreuccio da Perugia.³⁸ Az érsek a főváros egyik legismertebb családjából, a Capece-Minutolo családból származott, és karrierjének alakulása remek példa arra, hogy ez a társadalmi réteg az uralkodó közelségét kihasználva, jogi tudásával, az egyházi és világi feladatok váltogatásával hogyan alapozta meg tartós és megállíthatatlan társadalmi felemelkedését. A nápolyi érsek mint királyi tanácsadó és udvari klerikus kezdte pályáját, majd a 13. század hetvenes éveiben egy sor kényes diplomáciai megbízatásban járt el. 1288-ban, a nápolyi katedrara való kinevezése után azt a bizottságot vezette, amely Nápoly város szokásjogának írásba foglalására alakult (az elkészült mű 1306-ban jelent meg).

³⁵ Gennaro Maria Monti: L'età angioina. In: *Storia dell'Università di Napoli*. Napoli, 1924. 19–150. [Reprint: Napoli, 1993.]; Francesco Sabatini: *Napoli angioina. Cultura e società*. Roma, 1975.

³⁶ Jean Paul Boyer: Le droit civil entre studium et cour de Naples: Barthélemy de Capoue et son cercle. In: *La justice temporelle dans les territoires angevins*. Actes du colloque de Aix-en-Provence. 2002. Ecole française de Rome. A cura di Jean-Paul Boyer – Anne Malloux – Laure Verdon. Roma, 2005. 47–82.; Boyer: *Le fisc d'après les juristes napolitains*.

³⁷ A hét méltóság hivatalának megszilárdulásáról, majd hatalomvesztésükről lásd Galasso klasszikus tanulmányát: *Il regno angioino*, 347. skk.

³⁸ Giovanni Boccaccio: *Decameron*. II. A cura di Amedeo Quondam – Maurizio Fiorilla – Giancarlo Alfano. Milano, 2013. 5., 354–374.

Végül az a megtiszteltetés érte, hogy ő szentelhetette pappá II. Károly fiát, Lajost, aki később Toulouse püspöke lett, a 14. század közepén pedig XXII. János pápa szentté avatta.³⁹

A főváros politikai rétegei: a székek nemessége (*nobiltà di seggio*)

A nápolyi társadalom életének egyik sajátos korabeli jelensége, amelyben meghatározó szerepet játszott a városi tér és a helyi identitás szoros kapcsolata, a város nemességéhez kapcsolódott.⁴⁰ Ez a jelenség ráadásul lehetővé teszi számunkra, hogy jobban megfigyelhessük a fentiekben taglalt fordulópontokat és irányváltásokat.

Az Anjou uralkodók nápolyi megjelenése, majd az a döntésük, hogy Nápolyt tették székvárosukká, felborította a városban vezető szerepet betöltő társadalmi rétegek közti korábbi egyensúlyt, és jelentős változásokat idézett elő a városi nemesség helyzetében is. A fővárosban ugyanis évszázadok óta, már a bizánci hercegség időszakától kezdve, erős önállósulási törekvés jellemezte a város egyes kerületeiben – a város politikai életének fő helyszínein – élő nemesi csoportokat.⁴¹ Az Anjouk megjelenésével, az udvar berendezkedésével a nápolyi nemesség előtt új lehetőségek, a társadalmi mobilitás új csatornái nyíltak meg, az új kiváltságokhoz való hozzáférés pedig alapjában változtatta meg a nápolyi elit identitását. A legjelentősebb, gyakran ősi gyökerekkel rendelkező családok tagjai betagozódtak a bürokratikus elitbe, és a koronát különböző állami tisztségekben vagy a hadseregben szolgálva igyekeztek felkapaszkodni a társadalom legfelső szintjeire.⁴² Az Anjouk berendezkedését követően néhány évtized leforgása alatt ezeknek a családoknak – amelyek a város öt, székeknek (*sedili*) nevezett kerületében éltek, és hűbéri kötelektől mentes birtokaiknak, valamint okos házassági politikájuknak köszönhetően megerősödtek –, elért pozícióikat felhasználva egyre nagyobb politikai és igazgatási hatalomra sikerült szert tenniük, mind a város vezetésében, mind az udvari politika irányításában.⁴³ A nápolyi nemesség legrégebb nemesi székei a Nido és a Capuana, majd a Porto, a Montagna és a Portanova voltak. Úgy tűnik, hogy 1301 elején rajtuk kívül a városban további tizenegy vegyes lakosságú szék is létezett még, melyet nemcsak nemesek,

³⁹ Filippo Minutolòról lásd Carlo De Frede: Minutolo, Capece Filippo. In: *Dizionario biografico degli italiani*. XVIII. Roma, 1975.

⁴⁰ Az udvari elit nápolyi lakóhelyéről, továbbá a királyi székhely környéki főúri lakok elhelyezkedéséről Castelnuovóban: Giuseppe De Blasiis: Le case dei principi angioini. *Archivio storico per le provincie napoletane* 11 (1886) 442–481.; 12 (1886) 289–435.; Carlo De Frede: Napoli angioina. Da Carlo I a Giovanni I. 1263–1382. In: *Storia di Napoli*, III. 5–333.

⁴¹ A nápolyi székekről és eredetükről folytatott legújabb kutatásokra lásd Monica Santangelo: Preminenza aristocratica a Napoli: i tocchi e il problema dell'origine dei sedili. *Archivio storico italiano* 171 (2013) 273–318. és Giuliana Vitale: *Elite burocratica e famiglia. Dinamiche nobiliari e processi di costruzione statale nella Napoli angioino-aragonese*. Napoli, 2003. Lásd még Camillo Tutini: *Dell'origine e fundazione de'Seggi di Napoli. Supplimento all'apologia del Terminio et della varietà della fortuna discorsi*. Napoli, 1754.

⁴² Tutini: *Dell'origine e fundazione de'Seggi*; Uő: La nobiltà di Seggio a Napoli nel basso medioevo. *Aspetti della dinamica interna. Archivio storico per le provincie napoletane* n.s. 56 (1988) 151–170.

⁴³ Giovanni Vitolo: Il regno angioino. In: *Storia del Regno di Napoli*. IV. Roma, 1986. 39–52.

hanem a köznép is lakott, a későbbiekben aztán ezekben már kizárólag a köznép élt.⁴⁴ Ez a felosztás szemmel is látható volt: minden, a többi kerülettől topográfiaileg elkülönült, saját társadalmi és vallási intézménnyel rendelkező szék építtetett magának egy csarnokot. Ennek széksoraiban foglaltak helyet a városrész családjainak képviselői, itt vitatták meg és fektették le a városi politika irányvonalait, amit aztán képviselőik útján igyekeztek érvényre juttatni a San Lorenzo törvényszéken, a város adminisztratív központjában.⁴⁵

Hosszan sorolhatnánk az ehhez a változatos eredetű, de nemesi státussal feltétlen rendelkező bürokratikus elithez kapcsolható történeti eseményeket. Áttekintve a legismertebb családok által bejárt utat, megállapíthatunk néhány közös vonást. Ilyen például a lovagi öv elnyerése. Az övvel az uralkodó ruházhatta fel a kiválasztottakat, elnyerése pedig lehetőséget biztosított ahhoz, hogy viselői feljussanak a királyság ranglétrájának a legfelső szintjeire, illetve karriert futhassanak be a peremvidékek fontos közigazgatási hivatalaiban. Sok család folytatott a fővárosban komoly gazdasági tevékenységet, amelyre támaszkodva több hivatalt is megszereztek, a központban és a periférián egyaránt, azzal a nem titkolt céllal, hogy széles államigazgatási hatalomra tegyenek szert, mely nem csupán a fővárosra, de a királyság tartományaira is kiterjedt.⁴⁶ Így történt tehát, hogy a főváros politikai vezető rétege a 14. század első évtizedétől kezdődően felborította azt a korábbi berendezkedést, amelynek rendszerét még I. Károly alkotta meg: a kamarákban (*secrezie*), vagyis a peremvidékek közvetlen adóját behajtó adminisztratív szervezetben a már említett ravellóiak és amalfi beliek mellé bekerültek a nápolyiak, sőt néhány esetben meg is törték azok túlsúlyát. A bírói (*giustizierato*) kinevezések megszerzésével pedig a főváros családjai nagyban hozzájárultak a korábbi feudális-bürokratikus világ kereteit szétfeszítő folyamathoz, amelynek alapját olyan tisztségek képezték, melyeket kifejezetten azért hoztak létre, hogy általuk járadékot biztosítsanak a feudális eredetű arisztokrácia lovagi címmel rendelkező tagjainak; biztosítva a lovagoknak az uralkodók iránti hűségét.⁴⁷

A hivatalok ilyen szintű halmozásának következményei nem csupán az igazgatási rendszer átalakulására gyakoroltak hatást, de még a főváros vezető társadalmi rétegeinek identitását meghatározó olyan sajátos elemeit is befolyásolhatták, mint amilyen a két legősibb szék, a Nido és a Capuana tagjainak a városi vezető szerepért – hogy tudniillik mely család tagjai szerzik meg a legtöbb adminisztratív tisztséget – folytatott versenye volt.⁴⁸ Mindebből joggal következtethetnénk a fővárosi családok nemessé válásának folyamata és a monarchia mint legitimáló erő közti szorosabb kapcsolatra, a nápolyi valóság azonban ennél jóval összetettebb volt, az Anjou-kornál korábbi gyökerekkel rendelkezett,

⁴⁴ Michelangelo Schipa: *Nobili e popolani in Napoli nel Medioevo in rapporto all'amministrazione municipale*. Firenze, 1925.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Vitale: *Elite burocratica e famiglia*, 83. skk.

⁴⁷ Az arisztokrácia és a katonai-lovagi kör közti problematikus viszony néhány aspektusáról: Giuliana Vitale: *Monarchia e ordini cavallereschi nel regno di Napoli in età angioina*. In: *Linguaggi e pratiche del potere*. A cura di Giovanna Petti Balbi – Giovanni Vitolo. Salerno, 2007. 269–346.

⁴⁸ A családok közti versengésről: Marco Antonio Termino: *Apologia di tre Seggi illustri di Napoli*. Venezia, 1581. [Újabb kiadása: a cura di F. Pagnani. Cotursi Terme, 2003.]

így nem redukálható csupán az udvartól és uralkodótól függő egyoldalú kapcsolatra.⁴⁹ A monarchia és a nápolyi politikai vezető rétegek közti kapcsolat meghatározása így sokkal nehezebb, mint másutt. Véleményem szerint a nápolyi nemesség másik fontos sajátossága – amellet vagy éppen annak köszönhetően, hogy székek szerint szerveződtek – az, hogy a nápolyi arisztokrata családok tagjai meghatározó befolyást gyakoroltak az egész monarchia sorsára.⁵⁰ Ez a fajta szerepvállalás már a 14. század elején megindult, amikor ezek a családok monopolhelyzetbe kerültek a pénzügyigazgatás irányítását és ellenőrzését végző hivatalban, a *camera di razione*-ban, illetve a nápolyi katalán közösség élén álló konzuli hivatalban. Szerepük még inkább kiteljesedett, előbb Nagy Lajos csapatainak a század közepén történt betörésével, majd a hadjáratot követően az egymással szemben álló frakciók közt kitört polgárháborúval, illetve még inkább a Durazzói Károly győzelmét hozó újabb magyar hadjáratokkal, amikor is ez a réteg vált meghatározóvá mind a fővárost, mind az egész királyságot érintő politikai döntések meghozatalában és végrehajtásában.

Helyesen vonta le a következtetést Guido d'Agostino, hogy a feudális nagyurak és a más városok vezető rétegei mellett a főváros is a politikai élet olyan meghatározó szereplőjévé vált, amellyel a monarchiának a folyton változó erőviszonyok formálta kapcsolatrendszerben immár számolnia kellett. Nápolyban ugyanis a 14. század közepétől kezdve a dinasztikus legitimitás elve és a tényleges erőviszonyok által biztosított legitimitás elve nem feltétlen haladtak párhuzamos úton.

A város arisztokratikus vezetése és annak az udvarhoz fűződő ambivalens viszonyrendszere csak az egyike annak a sok, rendkívül összetett kérdésnek, melyekkel a főváros társadalmi rétegeit tanulmányozó kutatóknak számot kell vetnie. A fent említett hivatali pályafutások éppúgy biztosíthatták a belépést a városi előkelőségek közé, mint az egyes nápolyi székekhez tartozás. A társadalmi emelkedést eredményező életpályák sokszor fordították a feudális világ felé a szereplőket: ezek a változatos származású családok igyekeztek a főváros környékén hűbéri birtokokra, különböző egyéb javakra szert tenni, ezzel azonban megváltozott az életstílusuk, s így a középkor végére módosultak ismertetőjegyeik is.

Ez az oka annak is, hogy mindmáig olyan sok kutatni és vizsgálni való nyitott kérdés maradt ebben a varázslatos világban, amelyben a királyság különböző politikai közösségei változatos módon és formákban találkoztak egymással. Ilyen kérdés például az egyes székek családjai közti együttműködések, illetve rivalizálások kérdése, a régi nemesi családok és az újonnan érkezett, más székek által befogadott családok közti kapcsolat; illetve a főváros legfőbb vezető rétege és a királyság peremvidékein, a vidéki közösségekben és a hűbérbirtokokon létrejött elit közti kapcsolatok rendszere.

⁴⁹ Ennio Igor Mineo: *Nobiltà di stato. Famiglie e identità aristocratiche nel tardo medioevo. La Sicilia*. Roma, 2001.; Nápoly városáról: Monica Santangelo: *Spazio urbano e preminenza sociale: la presenza della nobiltà di seggio a Napoli alla fine del medioevo*. In: *Marquer la prééminence*. A cura di Jean Philippe Genet – Ennio Igor Mineo. Paris–Rome, 2014. 157–177.; Monica Santangelo: *I seggi di Napoli: logiche di distinzione sociale e controllo dello spazio urbano*. In: *Linguaggi e ideologie del Rinascimento monarchico aragonese (1442–1503). Forme della legittimazione e sistemi di governo*. A cura di Fulvio Delle Donne – Antonietta Iacono. Napoli, 2018. 101–114.

⁵⁰ Galasso: *Napoli capitale*.

Városok és kényúri hatalmak: a királyság periferiái

Ha elhagyjuk a fővárost, a politikai vezető rétegek fent ismertetett összetett mivolta még inkább nyilvánvalóvá válik. Ez a rendkívüli összetettség a tartományok kulturális és társadalmi sokszínűségéből, és a királyság területi felosztásából egyaránt fakadt. Az elit tagjai Dél-Itália történetében helytől-időtől függően más-más szerepet töltöttek be, a társadalmi és politikai változások pedig nem feltétlen kapcsolódtak egymáshoz.⁵¹ A változások által okozott problémákat tovább súlyosbították a pestisjárványok és a demográfiai változások, melyek néhány területen radikálisan csökkentették a dél-itáliai lakosság számát, de erről most e helyütt nem tudunk részletesen beszélni.

A módszertani nehézségek ellenére annyit bizonyosan kijelenthetünk, hogy a városok a 14. század első évtizedeiben kezdték írásba foglalni jogi státútumaikat. Az ettől kezdve rendelkezésre álló forrásanyag a városi társadalom általános növekedését mutatja. Jóllehet az utóbbi húsz év során a kutatás rengeteg új adatot hozott a felszínre a témát illetően, összességében még mindig csak részleges és helyi információkkal rendelkezünk.⁵² Bizonyos vezérfonalat ennek ellenére felfedezhetünk a politikai vezető rétegek kialakulásának és átalakulásának folyamatában: leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a királyság városait (melyeket *università*nak neveztek) általában helyi polgármesterek vezették, ők voltak hivatottak a közösség érdekeinek a képviselőire. Mellettük a főképp bírói feladatokat ellátó, és általában az uralkodó (vagy hűbértulajdonosok esetén a hűbértulajdonos) által kinevezett kapitányok álltak. Létezett továbbá számos egyéb tisztségviselő is, mint például a *baiulo*, aki a város lakosságának szokásait felügyelte és védelmezte, valamint számos jegyző és bíró. Számuk a város népességétől és politikai jelentőségétől függött.⁵³

Az adminisztratív szervezet hátterében a város lakossága három szintre tagozódott: a *nobiliores*, a *medianes* és a *populares* csoportjaira.⁵⁴ Néhány esetben a városi elit, éppúgy, mint Nápolyban, székekbe tömörült, melyek szinte mindig harcban álltak egymással a városi tanácsban elfoglalt helyekért és a kincstári ügyek feletti ellenőrzésért, a vagyonok újrafelosztásáért, a fővárossal való kapcsolattartás lehetőségéért és a város körüli földek kiterjesztéséért. Másutt a céhek játszottak aktív, sőt meghatározó szerepet a városi autonómia fejlődésében, mint például L'Aquilában és néhány pugliai városban, ahol a 14. század folyamán feltűnt népi rétegek, kereskedők és kézművesek fölénybe kerültek a politikai eliten belül, és elkezdték befolyásuk alá vonni a város pénzügyi és adminisztratív

⁵¹ Giuseppe Galasso: *Storicità della struttura regionale*. In: *Storia della Campania*, 7–25.; Maria Antonietta Visceglia: *Regioni e storia regionale nel Mezzogiorno d'Italia: note per un profilo storiografico*. In: *Dimenticare Croce? Studi e orientamenti di storia del Mezzogiorno*. A cura di A. Musi. Napoli, 1991. 13–41.

⁵² Főképpen Giovanni Vitolo indította el ebbe az irányba a kutatásokat. A *status quaestionis* kérdésköréről teljes képet ad egészen napjainkig Giovanni Vitolo: *L'Italia delle altre città. Un'immagine del Mezzogiorno medievale*. Napoli, 2014.

⁵³ A dél-itáliai városok történetének intézményi és jogi aspektusait leginkább a jogtörténészek vizsgálták. E munkák közül különösen fontos: Francesco Calasso: *La legislazione statutaria dell'Italia meridionale*. Roma, 1927. Lásd még Nunzio Federico Faraglia: *Il comune nell'Italia meridionale. 1100–1806*. Bologna, 1883.

⁵⁴ Caggese: *Roberto d'Angiò*, I. 233–254.

döntéseit.⁵⁵ Manfredoniában például heves vitát robbantottak ki azért, hogy az addig a városoktól közvetlenül behajtott összeget közvetett adóvá változtassák, Traniban pedig a vámok miatt alakult ki éles városi szembenállás. A Terra di Lavoro tartományhoz tartozó Gaeta városában a kereskedők és a hajótulajdonosok rétege gyakran vállalt szerepet a helyi adminisztrációban, a funkciókon azokkal a tehetős, régi gaetai családokkal osztozva, amelyek még a 12–13. század folyamán alapozták meg a hatalmukat, amikor az Anjou-királyság születésekor rögtön felajánlották szolgálataikat I. Károlynak, nagy összegű kölcsönöket nyújtva az uralkodónak.⁵⁶

A fentebb ismertetett esetekben a gazdasági növekedés változó körülményei váltották ki a társadalmi felemelkedésért folytatott játszmák átalakulását, a déli városok politikai dinamikája, számos eltérő utat követő társadalmi mobilitása azonban jórészt mindmáig tisztázatlan.⁵⁷

Elszakadva immár a társadalmi vezető szereptől, amit egyesek gyakoroltak mások felett, a helyi források elemzéseinek fényében megállapíthatjuk, hogy a dél-itáliai városok társadalmi csoportjai ebben az időszakban különösen három területen mutattak nagyfokú vitalitást: a város környéke irányába való terjeszkedés terén, kutatva a megszerzhető földek és a joggyakorlás lehetősége után; az udvarral kapcsolatban álló városi eredetű hivatalnoki csoport megerősítésének érdekében; valamint a kulturális aktivitás terepén.

A környező földterületek felé való terjeszkedés telkek és földek befektetési célú felvásárlását jelentette, ami az adott területen együtt járt a bírói és pénzügyi joghatóság gyakorlásával, aminek következtében megnőtt a városi rétegek hatalma. A városokkal szomszédos területek megszerzése gyakran arra készítette a helyi oligarchákat, hogy a városi képviselők vagy a királyi kinevezéssel bíró kapitányok érdekében lépjenek fel a terület felügyeletének ellátásával megbízott tartományi hivatalnokokkal szemben. Atriban például a város polgármestere arra kérte az uralkodót, hogy lépjen fel az abruzzói kormányzó és a kincstárnok ellen, akik azt a parancsot adták, hogy vegyenek el néhány, Atri vagyonához tartozó várat a várostól.⁵⁸ L'Aquilában a környékbeli földekért folytatott harc széles körű territoriális hatalmat biztosított a városi elitnek a környező területeken.⁵⁹ Hosszan sorolhatnánk még a különböző példákat, melyek gyökerét az uralkodóhoz kötődő

⁵⁵ Maria Rita Berardi: *I monti d'oro. Identità urbana e conflitti territoriali nella storia dell'Aquila medievale*. Napoli, 2005.

⁵⁶ Anna Airò: "Et signanter omne cabella et dacia sono dela detta università" istituzioni, ambiente, politiche fiscali di una "località centrale": Manfredonia nel sistema territoriale di Capitanata tra XIII e XVI secolo. In: *Storia di Manfredonia*. A cura di Rosario Licinio. Bari, 2008. I. (Il Medioevo) 165–214; Traniról: Vito Vitale: *Trani dagli angioini agli aragonesi*. Bari, 1912. 208–244. Az 1239-es év Anjou kancelláriai okmányai közt 239 gaetai ember nevét találhatjuk, akik a koronának kölcsönbe adott pénzüket kapták vissza. Maria Teresa Caciorgna: *Una città in espansione: aspetti sociali istituzionali ed economici di Gaeta nei secoli secc. XI–XIV*. In: *Ingenita curiositas*, I. 31–39.

⁵⁷ A Királyság társadalmi kapcsolatainak dinamikájáról: Vitolo: *L'Italia delle altre città*, 3. fejezet, 107–146.; Carmela Massaro: *Potere politico e comunità locali nella Puglia tardomedievale*. Galatina, 2004.; Massaro C.: *La "Universitas Licii" nel secolo XV. Archivio storico per le provincie napoletane* 45 (1977) 207–229.

⁵⁸ Claudia Vultaggio: Il contado di Atri dalla nascita del Comune alla signoria degli Acquaviva. In: *Città e contado nel Mezzogiorno tra Medioevo ed età moderna*. A cura di G. Vitolo. Salerno, 2005. 129–165.

⁵⁹ Berardi: *I monti d'oro*.

hivatali réteg tagjai és a városi politikai rétegek közti sajátos kapcsolat jelenti. A felmerülő problémákra, különösen a városi kapitányi megbízások körülményei vetnek éles fényt. A kapitány alakja egy személyben testesítette meg a hivatalok sajátos körforgását. A tisztség viselője többnyire a nápolyi udvarból került a királyság peremvidékeinek a városába, az út azonban az ellenkező irányba is vezethetett: a városi autonómiaigények fő megjelenítőit, a helyi viszonyok közt szocializálódott potenciális tisztségviselőket gyakran előbb Nápolyba rendelték, majd onnan küldték őket tovább, hogy a királyság városait igazgassák. Így a kapitányi megbízatáson keresztül a városi társadalom országszerte jelentős hatást tudott elérni, és politikai kultúrájának, a helyi írásbeliségben szerzett tapasztalatának köszönhetően befolyásolni tudta az uralkodók politikáját.⁶⁰

A koronával és a fővárossal való összefonódás néhány esetben közismertté, sőt, emblematicussá is vált. L'Aquilában például ugyan az uralkodó választotta ki a kapitány személyét, de a közül a négy személy közül kellett választania, akiket a város közössége javasolt.⁶¹ Teramóban a polgároknak sikerült elérniük, hogy a kapitányt a város nevezhesse ki, és ne az uralkodó; Atri a kapitánnyal szemben először egy, a város belső érdek- és frakcióküzdelmén kívül álló, királyi tisztségviselőtől kért segítséget, majd a tartományi bíróhoz (*giustiziere*) fordult, a kapitányt azzal vádolva, hogy a helyi oligarchák érdekeit támogatja.⁶²

Az elmúlt húsz év új kutatásai alapján elmondhatjuk, hogy a dél-itáliai városok vezető társadalmi rétegei tevékenyek és önértékesek voltak, féltékenyen őrizték a városok előző évszázadokban megszerzett előjogait és kiváltságait, és megpróbálták városuk történetében és életében már az ókortól kezdve felkutatni mindazokat a tényezőket, melyek annak tekintélyét növelhették.⁶³ Innen eredt az az érdeklődés, amellyel a városok saját emlékeik felé fordultak, nem csupán kulturális, hanem művészeti értelemben is, különösen azon írásos dokumentumok felé, amelyeket féltve őriztek a város ládáiban, hiszen ezek az iratok dokumentálták a hely területi autonómiáját, a városi szokásokat és a korábbi évszázadokban elért kiváltságokat.⁶⁴ A 14. század folyamán mindenhol új hatalmi csoportok jelentek meg a politikai színtéren, egyrészt a polgármester, illetve a városi jegyzők, bírók, tanácsnokok személyében, másrészt a fővárossal és az udvarral való különféle kapcsolatok révén.

A 13. századi Anjou-politikához nagyon erőteljes társadalmi mobilitás kapcsolódott, ahol a lovagga ütés gyakorlata rendkívül fontos szerepet játszott. Az újonnan felemelt

⁶⁰ Calasso: *La legislazione statutaria*. A kapitányok szerepéről: Vitolo: *L'Italia delle altre città*, 150–168.

⁶¹ Francesco Mottola: *Le cancellerie delle universitates meridionali. Gli esempi di Penne e di Sulmona (sec. XV–XVI)*. Lavello, 2005.; *Civitas Penne. La città medievale*. A cura di Claudia Vultaggio. Roma, 2015.; P. Terenzi: *Scritture di confine. Verbali e registri consiliari nelle città dell'Abruzzo settentrionale (secolo XIV–XV)*. In: *Istituzioni, scritture, contabilità. Il caso molisano nell'Italia tardomedievale*. A cura di I. Lazzarini – A. Miranda – F. Senatore. Roma, 2017. 193–216

⁶² Vultaggio: *Il contado di Atri*.

⁶³ Vitolo: *L'Italia delle altre città*; Alfredo Franco: *Le elites cittadine nel Mezzogiorno basso medievale. Rassegna storica italiana* 26 (2009) 251–254.

⁶⁴ Giovanni Vitolo: *Città e coscienza cittadina nel Mezzogiorno medievale. Secc. IX–XIII*. Salerno, 1990.; Uő: "In palatio communis". Nuovi e vecchi temi della storiografia. In: *Città e territori nell'Italia del medioevo*, 243–294.

arisztokrácia a koronának köszönhetette társadalmi felemelkedését, amelytől katonai és hivatali megbízatásokat kapott. Mint már említettem, a normann és sváb időszakban létrejött, hatalmas földbirtokokkal és uradalmakkal rendelkező, erős arisztokrata réteg továbbra is helyet kapott az udvarban, illetve a legfőbb állami méltóságok között, és családi kapcsolatok révén gyakran összeolvadt a kívülről érkező különböző elemekkel. Az egész 14. századra jellemző volt az arisztokrácia folyamatos erősödése, a háttérben olyan komoly területi alapokkal, amelyre a korona egészen a század közepéig bizton számíthatott. Az Egyházi Állammal szomszédos határvidéken, a nagy kiterjedésű hűbérúri birtokokkal rendelkező Ruffo, Sanseverino, Marzano családok a legismertebb példák erre az arisztokrata rétegre. E réteg a 14. században folyamatosan bővült, részben újabb családok – mint például a nápolyi székek egyes tagjai – felemelkedésének köszönhetően, részben a régi elit házasságpolitikájának köszönhetően kapcsolatba lépett a város legbefolyásosabb kereskedő és bankár tagjaival, akik erősen vágytak arra, hogy a társadalmi ranglétra legfelső fokaira léphessenek.⁶⁵

Ez az udvarral szoros kapcsolatban álló arisztokrácia, amely ott állt az állami bürokrácia legmagasabb posztjain, egyrészt aktív részese volt az uralkodók politikai terveinek, másrészt maga is részt vett a saját birtokain a hivatali kultúra és egyúttal egy hivatalnokréteg megteremtésében.⁶⁶ Ebből a szempontból érdemes megemlíteni a Tarantói Hercegséget, melynek élén egészen a 14. század második feléig a királyi családból származó hercegek álltak, akik széles körű autonómiával és számos kiváltsággal rendelkeztek. Helyzetüknek köszönhetően biztosították saját, önálló udvaruk kialakulását, nagyszámú tisztviselővel, bíróval és jegyzővel, akik mind a nagyúri hatalmi szervezetet voltak hivattak működtetni.⁶⁷ Közülük példaként érdemes megemlíteni a fővárosból származó Giovanni Seripando és Bartolomeo Caracciolo kancellárokat, akik egyúttal a nápolyi egyetem polgárjogi professzorai is voltak, valamint a Ravellóból származó Giovanni Frecciát, aki II. Fülöp tarantói herceg kancellárja és bizalmasa volt.⁶⁸

I. Johanna uralkodása alatt, röviddel Róbert király halála után az addig a koronával szorosan együttműködő politikai csoportok frakciókra szakadtak, ellentéteik a felszínre

⁶⁵ Pollastri: *Le lignage et le fief*; Giuliana Vitale: *Nobiltà napoletana dell'Età durazzesca*. In: *La noblesse dans les territoires angevins*, 363–429. A témát ugyanebben a kötetben historiográfiai szempontból dolgozta fel Giuseppe Galasso: *L'immagine de la noblesse chez les historiens napolitains*. In: uo. 737–747.

⁶⁶ A dél-itáliai arisztokrata udvarok élénk kulturális és művészeti életéről: Caroline Bruzelius: *Le pietre di Napoli. L'architettura religiosa di Napoli nell'Italia angioina, 1266–1343*. Roma, 2005.

⁶⁷ A Tarantói Hercegségről szóló írások száma az utóbbi években jelentősen megnőtt. Gualberto Carducci: *Il Principato di Taranto nella storiografia dell'ultimo trentennio*. In: *Da Giglio all'Orso. I principi d'Angiò e Orsini del Balzo nel Salento*. A cura di A. Cassiano – B. Vetere. Galatina, 2006. 251–261.; Serena Morelli: *Tra continuità e trasformazioni: su alcuni aspetti del Principato di Taranto alla metà del XV secolo. Società e storia* 73 (1996) 487–525.; *I domini del principe di Taranto in età orsiniana (1399–1463)*. A cura di Francesco Somaini – Benedetto Vetere. Galatina, 2010.; *Geografie politiche dell'Italia dal 1350 al 1500. Assetti territoriali e dinamiche di sistema. Fonti, linguaggi, cartografia; Un principato territoriale nel Regno di Napoli? Gli Orsini del Balzo principi di Taranto (1399–1463)*. A cura di Luciana Petracca – Benedetto Vetere. Roma, 2013.; „*Il re cominciò a conoscere che il principe era un altro re*”. *Il principato di Taranto ed il contesto mediterraneo (secc. XII–XV)*. A cura di Gemma Colesanti. Roma, 2014.

⁶⁸ Andreas Kiesewetter: *I grandi ufficiali e le periferie del Regno. I dirigenti della cancelleria dei principi di Taranto e dei duchi di Durazzo (ca. 1305–1380)*. In: *I grandi ufficiali*, 123–152.

törttek. A politikai küzdelmek fő színtere kezdetben maga az udvar volt, amely a megbízásokat, a tisztségeket és a javadalmakat osztotta, előmozdítva a társadalmi előmenetelt és az egyéni szerencsét. Később azonban az udvar átadta a vezető szerepét olyan, egymással versengő hatalmi csoportosulásoknak, melyek – mint például a nápolyi szék esetében láthattuk – csak részben köszönhették hatalmukat az udvarnak, sőt, ők maguk hoztak létre olyan politikai csoportokat, melyekben a főszerep a katonai képességeknek és erőnek jutott.⁶⁹

A Durazzói és Tarantói családok közti küzdelem a 14. század második felében polarizálta a politikai játszmákat, és jöllehet a hivatalok még mindig nagy vonzerőt képviseltek, néhány esetben elveszítették adminisztratív súlyukat, gyakran csupán egyszerű méltósággá váltak, és ezzel gyökeresen megváltozott a királyság és a feudális arisztokrácia közti politikai kapcsolat. Noha az Anjou-kor kutatása az utóbbi években jelentősen fellendült, máig hiányzik egy, a gazdasági szempontokat és a társadalmi dinamikát egyaránt vizsgáló, átfogó tanulmány, mely feltárná a nagy területi hatalmak főbb szerkezeti elemeit, jellegzetességeit, melyek már I. Johanna uralkodása alatt körvonalazódtak, de teljesen csak László királysága idején bontakoztak ki. Sylvie Pollastri fontos, úttörő jellegű tanulmánya a tartományi államokról, a Tarantói Hercegségről szóló kutatások, Giuseppe Galasso eredményei új utat nyitottak egy olyan témában, ahol a kutatás a forrásanyag töredékessége miatt eddig csak kis lépésekben haladt előre.⁷⁰ Fontos kiemelni azt a fordulatot, mely annál a nagy múltú feudális hűbérúri rétegnél következett be, amelybe immár a nápolyi családok és a királyságban megtelepedett ultramontán családok legfontosabb tagjai is beléphettek. Sokan közülük, hatalmas felhalmozott vagyonuknak köszönhetően, nemesi státuszukat báróiról zsoldosvezérré változtatták, és ez a „zoldos fordulat” lehetővé tette számukra, hogy hatékonyan beavatkozhassanak az Anjou-dinasztia utolsó hetven évére jellemző dinasztikus harcokba. Lényegében azt lehet mondani, hogy a 14. század második felétől kezdődően Nápolyban többé már nem az udvar volt a társadalmi felemelkedés irányítója, ahogyan ezt a többi középkori nyugat-európai országban látjuk, sőt, úgy tűnik, Nápolyban ennek épp az ellenkezője történt. Például Raimondello Orsini del Balzo a 14. század végén meghatározó szerepet játszott Durazzói László és az Anjou-ág közti küzdelemben; Iacopo Caldora, Abruzzo bárója pedig zsoldoskapitányi tevékenységének és katonai egységeinek köszönhetően a mérleg nyelvét jelentette a Dél-Itáliát felforgató események során, amikor a hatalom az Anjou-dinasztiától az Aragóniaiak kezébe ment át.⁷¹

Ezeknek a feudális uraknak/zsoldosvezéreknek a katonai ereje és heves tevékenysége intő jelként szolgált mindazoknak, akik az udvarhoz kötötték sorsukat, ott és csak ott

⁶⁹ A katonai szerepvállalásról és a toborzási teljesítőképesség jelentőségéről: Antonio Di Costanzo: *Istoria del Regno di Napoli*. Napoli, 1769. [Raccolta di tutti i più rinomati scrittori de Regno di Napoli, III.]

⁷⁰ Lásd a 66. jegyzetben idézett irodalmat.

⁷¹ Raimondello Orsini del Balzóról: Krjstian Toomaspoeg: Orsini Del Balzo, Raimondo. In: *Dizionario biografico degli italiani*, LXXIX. Roma, 2013.; Iacopo Caldora felemelkedéséről és uralmáról a 15. században: A. Miranda: *Dissoluzione e redistribuzione di un grande patrimonio feudale: il territorio dei Caldora*. In: *Poteri, relazioni, guerra nel regno di Ferrante d'Aragona. Studi sulle corrispondenze diplomatiche*. Napoli, 2011. 67–142.

képzelve el emelkedésüket, szemben a kétes „feudális-zsoldos” szolgálattal.⁷² És lényegében ez okozza a nehézséget az Anjou identitás kérdésének meghatározásában, ezért lehetetlen az egységes modell megalkotása:⁷³ úgy tűnik, hogy míg hozzávetőlegesen Anjou Róbert haláláig a bürokratikus elhivatottság jelentette a kulcsot a kormányzást irányító főméltságok közé való bejutáshoz, addig a század közepétől másfajta társadalmi, politikai és katonai mozgatórugók tették sokrétűbbé, összetettebbé a kiemelkedéshez szükséges viselkedési paradigmákat és az ehhez vezető életstílust.⁷⁴

Összegzés

Az Anjou-kori, dél-itáliai társadalom vezető rétegeiről folytatott vizsgálataink összegzéseként elmondhatjuk, hogy az eddigi kutatások alapján a következő főbb határmezsgyéket különíthetjük el: egyrészt a monarchia és a főváros közti, másrészt a főváros és a királyság többi része közti, harmadrészt pedig a királyság és a többi Anjou-domínium közti határvonalat. E határvonalak mentén azonban nagyon sok kölcsönhatást figyelhetünk meg, és a társadalom sokszínűsége végül, a dél-itáliai területen, jól formálható alakzatokat eredményezett, melyek – rációfolva a Dél-Itália Anjou-időszakának történelmével szemben fennálló előítéletekre – végül a kötőszöveget biztosították a királyság történetének különböző szakaszai között. A Giuseppe Galasso által „nápolyi nemzet”-ként definiált réteg, mely az Anjou-korban kezdett kirajzolódni, képezte később a hidat az Anjou-dinasztia lezáruló uralma és a születőben levő, de a királyság történetében legalább annyira meghatározó Aragóniai uralom közt.⁷⁵

A „nápolyi nemzet” fogalma a középkort követően is átörökített jó néhányat a dél-itáliai társadalom alapvető jellemvonásai közül: ilyen a monarchia kiemelkedő szerepe, a főváros és elitjének meghatározó szerepe, vagy a politika elsőbbsége a belső gazdasági-társadalmi erőkkal szemben. Különösen az utóbbi kérdésben még további változatos kutatási irányok nyílhatnak a történészek számára.

A fennálló, és fentiekben számba vett különbségek a gyakori etnikai változások ellenére éppen a helyi lakosokból és/vagy honosítottakból álló, erőteljes politikai irányító réteg jelenléte biztosította a dél-itáliai történelem állandóságát az egymást követő monarchiák alatt. További kutatásokat igényel még, mivel járultak hozzá a belső és külső gazdasági erők (a firenzei kereskedők, „a pénz nemzetközi köztársasága”) az Anjou-kori

⁷² Néhány példa erre vonatkozóan: Ernesto Pontieri: Muzio Attendolo Sforza e Francesco Sforza nei conflitti dinastico-civili nel Regno di Napoli al tempo di Giovanna d'Angiò-Durazzo. In: uő: *Divagazioni storiche e storiografiche*. I. Napoli, 1960. 75–199.; M. Brandisio Andolfi: *Muzio Attendolo Sforza: un condottiero alla corte di Giovanna II di Napoli*. Foggia, 2001.

⁷³ Az Anjou-uralom két súlypontjának a kérdését (a Szicíliai Királyságot és a Provence-i Grófságot) taglalta nemrégiben egy franciaországi konferencia: *Identités angevines. Entre Provence et Naples*. Sous la direction de J. P. Boyer – A. Mailloux – L. Verdon. PUP (Publications de l'Université de Provence).

⁷⁴ Ezeket a témákat a következő időszakra vonatkozóan is elemzi: Giuliana Vitale: *Modelli culturali nobiliari nella Napoli aragonese*. Salerno, 2002.

⁷⁵ Galasso: *Il regno angioino*, 311. skk.

történelemhez, és – már ha létezett ilyen – a dél-itáliai politikai kultúra alakításához.⁷⁶ Megállapíthatjuk azonban, hogy a királyságban zajló politikai változások, és velük a politikai vezető rétegek átalakulása nem függött szükségszerűen a gazdasági mobilitástól, ám feltétlen érdemes lenne újragondolni, számba venni az uralkodók és hivatalnokaik gazdasági szerepe és a közhatalom közti kapcsolatokat.⁷⁷

Fordította: Falvayné Molnár Mónika

⁷⁶ A kérdéskört feldolgozta Mario Del Treppo: *Stranieri nel Regno di Napoli. Le élites finanziarie e la strutturazione dello spazio economico e politico*. In: *Dentro la città. Stranieri e realtà urbane nell'Europa dei secoli XII–XVII*. A cura di G. Rossetti. Napoli, 1989. 183. Itt megállapítja, hogy a külföldiek jelenléte több volt, mint a társadalmi mobilitás egyik tényezője és több, mint a gyarmatosítani vágyó hódítás megnyilvánulása.

⁷⁷ A Földközi-tenger egyéb térségeire vonatkozó témákat találhatunk a következő tanulmánykötetben: *Il governo dell'economia. Italia e penisola iberica nel basso medioevo*. A cura di Lorenzo Tanzini – Sergio Tognetti. Roma, 2014.

ANJOU-ELITEK AZ ITÁLIAI COMUNÉKBAN: NEMESEK, HIVATALNOKOK, IDEGENEK

RICCARDO RAO

.....
ANGEVIN ELITES IN THE ITALIAN COMMUNES:
NOBLES, OFFICIALS, FOREIGNERS

The paper explores the society of Northern Italian cities that were governed by the Lombard *siniscalco*: it analyses the use of the word *nobilis* and the granting of feuda. The area was under Angevin domination between 1259 and 1382.

Keywords: Piedmont, Lombardy, Angevin dynasty, commune
.....

1. Prozopográfia és elit a itáliai városállamokban: a historiográfiai hagyomány

Az itáliai *comunék* vezető rétegeinek vizsgálata régi múltra tekint vissza, ezt Gaetano Salvemini (1899) és Nicolaj Ottokar (1926) firenzei mágnásokról szóló munkái alapozták meg.¹ A prozopográfiai kutatás párhuzamosan fejlődött az olasz *comunék* világában nehezen definiálható „nemesség” kérdése iránti érdeklődéssel. Az itáliai városokban a családi siker és az arisztokratikus életstílus kifejlődését előbb vagy utóbb formálisan a lovagi életstílus felvétele is jelentette. Ez azonban Európa többi részével ellentétben nem csupán az uralkodótól és megbízottjaitól való vazallusi-hűbéresi függésen és ezen keresztül a királyság rendszerébe való beilleszkedésen keresztül valósult meg. Itáliában ugyanis meghatározó szerepe volt az olyan intenzív társadalmi mobilitást meghatározó mozgásoknak is, amelyeket egyes, gyakran kereskedelmi tevékenységet folytató családok felemelkedése indított el.²

.....
Riccardo Rao, associate professor, Dipartimento di Lettere, Filosofia, Comunicazione, University of Bergamo.

- ¹ A historiográfiai problémáról lásd elsősorban J.-C. Maire Vigueur: *Il problema storiografico. Firenze come modello (e mito) di regime popolare*. In: *Magnati e popolani nell'Italia comunale. Quindicesimo convegno di studi del Centro italiano di studi di storia e d'arte di Pistoia. Pistoia 15-18 maggio 1995*. Pistoia, 1997. 1–16.; M. Vallerani: *La città e le sue istituzioni. Ceti dirigenti, oligarchia e politica nella medievistica italiana del Novecento. Annali dell'Istituto storico italo-germanico di Trento* 20 (1994) 165–230.; Uő.: *Modelli di comune e modelli di stato nella medievistica italiana fra Otto e Novecento. Scienza e politica* 1 (2010) 65–86.; E. Artifoni: *Salvemini e il Medioevo. Storici italiani tra Otto e Novecento*. Napoli, 1990. 11.
- ² Az itáliai társadalmi mobilitás kérdéséhez újabban lásd S. Carocci: *La mobilità sociale nel Medioevo*. Roma, 2010.

Az itáliai városokban élő lovagok (*milites*) a 12–13. században leginkább olyan frissen fel-emelkedett családokból származtak, ahol a családalapító több esetben is kereskedelemmel, vagy egyenesen kézműiparral foglalkozott.³ Annak meghatározásában, hogy ki számít nemesnek és ki nem, a *comuné*hez, annak kulturális és politikai értékeihez való viszonyulás játszott döntő szerepet. Nem annyira a monarchia és a fejedelmek, hanem a városállamok határozták meg azokat a kereteket, amelyen belül a nemesség kialakult. Magyarán Guido Castelnuovo jogosan beszélhetett egy „városközpontú világban kialakult nemesi paradoxonról”, amivel arra a tényre utalt, hogy „az európai arisztokráciák késő középkori evolúciójához (földesúri, fejedelmi, királyi) képest az itáliai nemesség több évszázados fejlődése számos analógia mellett ugyanannyi eltérést is mutat.”⁴

A tanulmányok által vizsgált időszak felőleli ugyan a *comunék* fejlődésének teljes 12–14. századi történetét, az elmúlt évtizedekben azonban ezen belül néhány korszakot előszeretettel vizsgáltak a kutatók. Egyértelmű, hogy a 12. századi *comunét* érintő vizsgálódások igen nagy teret kaptak, kezdve Hagen Kellernek a Pó-síkságról szóló tanulmányától (1979) egészen az elmúlt évtizedekben megélenkülő kutatásokig, amelyek olyan alapvető elemzésekkel vettek új lendületet, mint Jean-Claude Maire Vigueur (2003) és Chris Wickham (2015) írásai.⁵ Ez utóbbi szerző foglalkozott legtöbbit az „elit” terminus használatának kérdésével, miközben a szakirodalomban inkább egyéb kifejezéseket részesítettek előnyben, pl. nemesség, vezető csoportok, arisztokráciák, *milites* és lovagság.

Természetesen leginkább a *podestà*- és a *popolo*-rezsím időszakának városállamait, valamint az első *signoriát*kat vizsgáló, s az elmúlt években jelentős mértékben megélenkülő kutatások foglalkoztak az elit és a politikai vezetők mozgásával. Ezeket a témákat a vezető rétegek prozopográfiai rekonstrukcióját célzó kutatások alapozták meg. Vitathatatlan, hogy a problémát a Maire Vigueur által szerkesztett, *I podestà dell'Italia comunale* (2000) címet viselő nagyszabású mű vetette fel, és ennek adott újabb lökést az Andrea Zorzi szerkesztésében megjelenő repertórium (*Repertorio delle esperienze signorili cittadine in Italia*, 2013).⁶ Ez tehát az a történetírói örökség, amelyen belül az Anjou-elitnek az itáliai *comunék*ban betöltött szerepére irányuló új kutatásokat el kell helyeznünk.

Abban, hogy a prozopográfiát az Anjou-kori *comunék* térségére is elemzési módszerként alkalmazzák, az európai Anjou-historiográfiai tradíciónak is komoly szerepe van (elég, ha

³ E kérdésről hatalmas szakirodalom áll rendelkezésünkre, összefoglalóként lásd legalább J.-C. Maire Vigueur: *Cavaliers et citoyens. Guerre, conflits et société dans l'Italie communale, XIIe–XIIIe siècles*. Paris, 2003. (Olaszul: *Cavaliere e cittadini. Guerra, conflitti e società nell'Italia comunale*. Bologna, 2004.), továbbá újabb összefoglalásért lásd G. Castelnuovo: *Être noble dans la cité: les noblesses italiennes en quête d'identité, XIIIe–XVe siècle*. Paris, 2014. 11–31.; F. Del Tedici: *Un'altra nobiltà. Storie di (in)distinzione a Milano. Secoli XIV–XV*. Milano, 2017. 11–18.

⁴ G. Castelnuovo: *L'identità politica delle nobiltà cittadine (inizio XIII–inizio XVI secolo)*. In: R. Bordone – G. Castelnuovo – G. M. Varanini: *Le aristocrazie dai signori rurali ai patriziati*. Roma–Bari, 2004. 198.

⁵ H. Keller: *Adelsherrschaft und städtische Gesellschaft in Oberitalien. 9. bis 12. Jahrhundert*. Tübingen, 1979. (Olaszul: *Signori e vassalli nell'Italia delle città [secoli IX–XII]*. Torino, 1995.); Vigueur: *Cavaliers et citoyens*; Ch. Wickham: *Sleepwalking into a New World: the Emergence of Italian City Communes in the Twelfth Century*. Princeton, 2015. (Olaszul: *Sonnambuli verso un nuovo mondo. L'affermazione dei comuni italiani nel XII secolo*. Roma, 2017.)

⁶ A repertórium elérhető online: <http://www.italiacomunale.org/resci/>. A hivatkozott publikáció: *Signorie cittadine nell'Italia comunale*. Ed. J.-C. Maire Vigueur. Roma, 2013.

Paul Durrieu és Léon Cadier kutatásaira gondolunk). Ez a módszer megjelent az olasz városállamokról szóló szakirodalomban, és így hatalmas mennyiségű adat áll rendelkezésünkre arról, hogy milyen személyi mozgások zajlottak a 13–14. századi itáliai *comunék*ban. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy az Anjou-kori elitet érintő kutatások e kettős jellege tágabb értelemben is tetten érhető, az Anjouk és az itáliai *comunék* teljes történetében is megfigyelhető. E területen a történeti kutatások két „nagy narratíva” mentén szerveződnek: az első, francia megközelítés az eseményeket egy nagy hatalmú feudális uralkodó szempontjából láttatja, míg a második egy itáliai történetet rajzol meg, amelynek középpontjában a „demokratikus”, „polgári” vagy éppen „kereskedő” városok állnak.⁷

Az itáliai városállamokra irányuló Anjou-kutatások, a 20. század eleji vizsgálódásokat követően (különösen Gennaro Maria Monti és Romolo Caggese nevét kell itt megemlíteni), elsőként Maria Teresa Caciorgna alapvetésével (1995) születtek újjá, majd ezt követte a Rinaldo Comba által szerkesztett alapvető kötet (2006), valamint az elmúlt években az *Europange* nevet viselő kollektív kutatási program eredményei.⁸ Összességében elmondhatjuk, hogy mára sokkal világosabb képet alkothatunk az Anjouk szolgálatában álló és az itáliai *comunék*ban tisztséget viselő személyekről, legyenek azok akár helyi származásúak (magyarán azon városok szülöttei, amelyeket az Anjou-uralkodók számára kormányoztak), vagy éppen külhoniak (azaz más *comunék*ból vagy az Anjou-térség más országaiból, vagy éppen, elsősorban a hivatali réteg esetében, Provence-ból vagy a Szicíliai Királyságból származtak). Mindazonáltal az Anjou-nemesség helye az itáliai városállamokban marginális téma maradt: sokatmondó az a tény, hogy a Noël Coulet és Jean-Michel Matz által szerkesztett alapvető műben (*Noblesse dans les territoires angevins*⁹) sem találunk összefoglaló elemzést e térségről, s az elmúlt időszakban kevés tanulmány vizsgálja e kérdést.¹⁰

⁷ G. Milani: Sulle relazioni politiche e ideologiche tra Carlo I d'Angiò e i comuni italiani: Una nota. In: *Circulation des idées et des pratiques politiques. France et Italie (XIIIe-XIVe siècle)*. Ed. A. Lemonde – I. Taddei. Rome, 2013. 116.

⁸ M. T. Caciorgna: L'influenza angioina in Italia: ufficiali nominati a Roma e nel Lazio. *Mélanges de l'École française de Rome, Moyen Âge* 107 (1995) 173–206.; *Gli Angiò nell'Italia nord-occidentale (1259-1382)*, Ed. R. Comba. Milano, 2006. Az *Europange*-ről lásd mindenekelőtt a már megjelent köteteket: *Les grands officiers dans les territoires angevins - I grandi ufficiali nei territori angioini*. Dir. R. Rao, Rome, 2016. (Nyomtatásban: 2017.); *Périphéries financières angevines*. Dir. S. Morelli. Rome, 2017. (Nyomtatásban: 2018.) Lásd továbbá a következő honlapot: <https://angevine-europe.huma-num.fr/ea/fr> és az alábbi kötetet: P. Terenzi: *Gli Angiò in Italia centrale. Potere e relazioni politiche in Toscana e nelle terre della Chiesa (1263-1335)*. Roma, 2019. Az Anjoukról és a *comunék*ról alapvető új összefoglaló: A. Barbero: L'Italia comunale e le dominazioni angioine. In: *I comuni di Jean-Claude Maire Vigueur. Percorsi storiografici*. A cura di M.T. Caciorgna – S. Carocci – A. Zorzi. Roma, 2014. 9–31. Szintén az *Europange*-keretén belül megvalósuló kutatásokhoz kapcsolódik még az alábbi fontos tanulmány: P. Rosso: Strategie di reclutamento e profili intellettuali dell'ufficialità locale angioina nell'Italia nord-occidentale (1259-1382). *Mémoire des princes angevins* 10 (2013–2017) <https://mpa.univ-st-etienne.fr:443/index.php?id=302>. A letöltés ideje: 2018. augusztus 30.

⁹ *La noblesse dans les territoires angevins à la fin du moyen âge*. Actes du colloque international organisé par l'Université d'Angers. Angers-Saumur. 3–6. juin 1998. Dir. N. Coulet – J.-M. Matz. Roma, 2000.

¹⁰ Különösképpen: B. Del Bo: Un itinerario signorile nel crepuscolo angioino. I Falletti di Alba. In: *Gli Angiò nell'Italia nord-occidentale*, 313–330. Újabban úő: *La spada e la grazia. Vite di aristocratici nel Trecento italiano*. Torino, 2011. Firenze és egy későbbi időszak vonatkozásában lásd még Castelnovo: *Être noble dans la cité*, 417–421.

2. Az Anjou-elit az itáliai városállamokban

Habár a rendelkezésünkre álló vaskos szakirodalom az olasz történetírás központi kérdéseit is érinti, az Anjou-elit azonban megfoghatatlan történeti probléma marad. Vajon melyik pontig lehet egyáltalán Anjou-elitről beszélni az itáliai *comunék* vonatkozásában? És vajon családok vagy személyek milyen csoportját értjük ezen kifejezés alatt?

Első lépésként úgy tűnik, két, legalább részben egymást lefedő prozopográfiai elemzés segíthet e téma elemzésénél: egyrészt azoknak a családoknak a vizsgálata, amelyek itáliai *comunékból* származtak, és az Anjoukhoz csatlakozva vagy beléptek a hivatali körökbe, vagy pedig az Anjouk politikai terveit fegyverrel, diplomáciával vagy éppen anyagi támogatással. Másrésztől annak a bürokratikus és funkcionáriusi apparátusnak a vizsgálata, amely – függetlenül helyi vagy külhoni származásától – lehetővé tette az Anjou-adminisztráció számára a meghódított területek kormányzását.

E két szemantikailag eltérő nézőpontot közös nevezőre hozhatja az a korábbi történetírás által kevésbé vizsgált kérdés, hogy az Anjouk milyen módon segítették elő egy újfajta, nemzetközibb és a helyi tényezőkhöz kevésbé kötődő elit fogalom megerősödését. Amennyiben ebben az értelemben közelítjük meg az itáliai *comunék* Anjou-elitjeinek – összetett jellege miatt mindenképpen többes számot kell használnunk – kérdését, úgy egy olyan, a mai történetírás által széles körben tárgyalt témába illesztjük kutatásunkat, amely azt vizsgálja, hogy a monarchiák gyakorlata hogyan befolyásolta a *comunék* világának átalakulását, azáltal hogy új kormányzati formákat és eredeti politikai műhelyeket hozott létre.¹¹

A monarchikus modell tehát az Anjouk esetében elsődlegesen fontosnak bizonyult, és nem csupán az intézményi hagyományok szintjén, hanem amiatt is, hogy ez határozta meg a társadalmi dinamikát. Arról van itt tehát szó, hogy a *comunék* világán belül – amely környezetben az arisztokrácia mozgását mindenekelőtt a helyi összefüggések határozták meg – létezett egy olyan európai karakterű dinamika is, amely erősebben kötődött a monarchiától származó feltételrendszerekhez és legitimációs formákhoz.¹²

E tanulmány arra is kísérletet tesz, hogy jobban megvilágítsa azt, hogy a *fuoruscitismo*, a kényszerű száműzetés szabályozása és a hivatalnoki körökbe történő belépés miképpen járult hozzá az Anjou-elitek kialakulásához. Megvizsgáljuk egyrészt azt, hogy ez utóbbiak miképpen kerültek kapcsolatba a királyi adminisztrációval, másrészt, hogy a hivatalnokrétegnek az Anjouk által gerjesztett nagyobb fokú nemzetköziesítése milyen hatással volt az elitek mobilitására.

A részletes vizsgálat Észak-Itáliára korlátozódik, azaz az Anjouk által uralt és a lombardiai udvarmester (*siniscalco*) által kormányzott területre, amely a mai Piemont és Lombardia tartományok területének jó részét magában foglalta. Ez az uralom 1259-ben vette kezdetét, amikor néhány piemonti *comune* (Cuneo, Alba, Cherasco, Mondovi, Savigliano)

¹¹ E tekintetben lásd mindenekelőtt *Signorie italiane e modelli monarchici*. A cura di P. Grillo. Roma, 2013.; A. Zorzi: Una e trina: l'Italia comunale, signorile e angioina. Qualche riflessione. In: *Gli Angioi nell'Italia nord-occidentale*, 435–443.

¹² E tekintetben lásd az alábbi, új és kiegyensúlyozott elemzést: Del Tredici: *Un'altra nobiltà*, 11–18.

alávetette magát I. Károlynak, aki ekkor még, szicíliai királlyá történő koronázását megelőzően, csak a Provence grófja címet viselte. 1270-től kezdve, megszakításokkal szinte a teljes 14. század folyamán, az Anjou-uralom tovább terjedt számos további lombard és piemonti *comunéra* is. A kisebb szünetekkel ugyan, de Róbert király haláláig tartó időszakban az Anjouk fennhatósága alá került Alessandria, Tortona, Torino, Ivrea, Asti, Vercelli, Brescia, Pavia, Cremona, Piacenza és Parma is. Az Anjou hatalom keretei azonban mindvégig labilisak maradtak, és több krízishelyzetben csupán néhány település vagy város ellenőrzésére redukálódtak. A fennhatóság 1382-ben ért véget, mikor az utolsó piemonti településeket is átadták a Savoiaéknak.¹³

3. A nemesség szókészlete: a nemesi lét az Anjou-kori piemonti és lombard forrásokban

Kiindulópontként végezzünk el egy gyors vizsgálatot a *nobilis* szó használatáról az *Europange* Anjou-hivatalviselőket vizsgáló prozopográfiai adatbázisában. Az adatbázisban összesen 406 Lombardiában vagy Piemontban tevékenykedő tisztviselő szerepel, ám ezek közül csak 85-öt jelölnek *nobilisként*.¹⁴ E kifejezés pedig ezeknél a találatoknál az uralkodó szolgálatában álló hivatalnokok minősítő jelzője. Ez a minősítés különösen szembeötlő az olyan, a helyi szinten főül álló tisztviselők között, mint az udvarmesterek, főkapitányok, általános vikáriusok, helytartók, udvarmesterek prokurátorai és a nagyobb bírák. Ezek nagyjából Provence-ból vagy a Szicíliai Királyságból származtak. A helyi tisztviselők között, akiket nagy számban piemonti és lombard származású személyek közül válogattak, a vikáriusok és a népkapitányok (*capitano del popolo*), valamint ritkábban a bírák is használták ezt a titulust. Magyarán a *nobilis* kifejezés széles társadalmi csoportot fedett le, a teljesség igénye nélkül a következő Alpokon túli vagy királyságbeli kiemelkedő családok tagjait jelölték így: de Baux, Estandart, Agoult, d'Aulnay, Barras, Flayosc, Eboli, Gambatesa, Lagonesse, Mafflets, Letto, De La Roque. De megtaláljuk köztük az olyan fontos helyi és lovagi származású családok nevét is, mint a Dal Pozzo és a de Alice Alessandriában, a Bolleri Salmourban, vagy a Zazi és a Canevanova család Paviában, a Cornazzano család Parmában, a Brusati és a Martinengo család Bresciából, a Fontana, a Malvicino és a Mancassola család Piacenzában, továbbá Sarteano grófjai, sőt olyan kiemelkedő jogi szakértőket, akik kevésbé elismert családból származtak, mint a cremonai Ansoldik, a bresciani Bonardok, a paviai Brusamanticák, a milánói Farák, a cuneói Dalmazók, a reggio emiliai della Torréc, a perugiai de Lavène és de Bovixio családok, a novarai Tencapassák, és a nizzai Sardinék. Arra a következtetésre juthatunk tehát, hogy e fogalomnak nem volt

¹³ Általános áttekintésként lásd R. Rao: La domination angevine en Italie du Nord (XIIIe-XIVe siècle). *Mémoire des Princes Angevins* 8 (2011) 15–33.

¹⁴ A kutatást az *Europange* adatbázisán – az *Etudes Angevines* oldalán – 2018. augusztus 10-én folytattam le. A *nobilis* kifejezés használatához az itáliai *comunék* esetében, noha korábbi idősakra lásd G. Rossetti: *Ceti dirigenti e classe politica*. In: *Pisa nei secoli XI e XII: formazione e caratteri di una classe di governo*. Pisa, 1979. XXVI–XXVII.; Castelnovo: *Être noble dans la cité*, 35–41.

szigorúan vett társadalmi konnotációja, hanem túlnyomórészt inkább tiszteletbeli titulusként használták olyan személyekre, akik valamilyen hivatalt viseltek. Egyértelmű persze, hogy a kifejezés súlya miatt gyakrabban alkalmazzák a régióban tevékenykedő nagy hivatalok viselőire, de az is kimondható, hogy nem beszélhetünk kizárólagosságról e téren.

Térjünk át most annak vizsgálatára, hogy e kifejezést miképpen használták a nápolyi Anjou-kancellária dokumentumaiban, ha Piemont és Lombardia *comunéiról* volt szó. Az nem meglepő, hogy a *nobilis* szót itt is, ahogy fentebb is megfigyeltük, az Anjou-hivatalviselők jelzőjeként használták. Az azonban eltér a helyi forrásanyagtól, ahol nagylelkűbben osztogatták ezt a titulust, hogy itt a kifejezést túlnyomórészt a helyi szint fölötti hivatalnokok esetében alkalmazták. A *nobilis* címet kapta meg például Amiel de Courban 1272-ben, Gautier de la Roque 1273-ban, Philippe de Lagonesse 1274-ben és 1276-ban, Jacques Cantelme és Gautier d'Aulnay 1276-ban, Rinaldo de Aquila 1306-ban, Galaxius 1332-ben, Pietro Orsini 1334-ben, Ruggero di Sanseverino 1337-ben, Bertrand des Baux 1338-ban.¹⁵ Igaz ugyan, hogy a királyi leveleket túlnyomórészt éppen ezeknek a tiszteviselőknak címezték, így forrásainkban szinte csak velük találkozunk, mégis kijelenthetjük, hogy a kifejezést szűkebb értelemben használták, még ha nem is egészen következetesen. Például 1273-ban *nobilisként* jelenik meg I. Károly szóhasználatában a pistoiai Corrado di Montemagno, akit Bresciában neveztek ki népkapitánynak (*capitano del popolo*), vagy a paviai Campagnesio Zazzi, Siena *podestája*.¹⁶

Az Anjou-kancellária regesztáiban mindazonáltal a *nobilist* más piemonti és lombard személyekre is alkalmazták, mégpedig úgy, hogy tisztán réteget jelöltek e szóval. I. Károly egyaránt e jelzővel szólítja meg Busca márkiját, Enricót 1269-ben, és hívét, a kiváló jogászt, Robert de Lavène-t 1276-ban.¹⁷ II. Károly így nevezi Manfredó saluzzói márkot 1306-ban, s ugyanez az uralkodó ismeri el azt is, hogy Venasca urai egy *nobile* feudum birtokosai.¹⁸ I. Róbert így illeti Nano cevai márkot 1319-ben, és Calabriai Károly így fordul 1327-ben mint *devoti regi* Guidaccio di Sparvarához és Ruffino di Medéhez, akik az ősi lomellói grófi családhoz tartoztak.¹⁹ A kancelláriai forrásokban tehát a *nobilis* kifejezés a funkcionális kontextustól eltekintve kizárólag a piemonti földesúri nemesség legnagyobb családjainak volt fenntartva. Ebben a környezetben egyáltalán nem meglepő Robert de Lavène jelenléte, hiszen ő egy magas rangú, provençe-i földesúri családból származott. Ráadásul

¹⁵ A. Tallone: *Tomaso I di Saluzzo (1244–1296). Monografia storica con appendice di documenti inediti*. Pinerolo, 1916. 380–381. 26. sz., 394–396. 45. sz.; G. M. Monti: *La dominazione angioina in Piemonte*. Torino, 1930. 372. 22. sz., 377. 25. sz.; *I registri della cancelleria angioina ricostruiti da Riccardo Filangieri con la collaborazione degli archivistri Napoletani*. I–XCVII. Napoli, 1950–2003. (= RCA) XVI. 165.; P. L. Datta: *Storia dei principi di Savoia del ramo di Acaia signori del Piemonte dal MCCXCIV al MCCCXVIII*. II. Torino, 1832. 59. 20. sz.; *Anonyme, Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée*. Paris, 1969. 57. 3. sz.; RCA IX. 147. 170. sz.; RCA X. 164. 645. sz.; RCA XI. 319. 247. sz.; Archivio di Stato di Napoli. Sicola, Ricostruzione angioina, Armadio 1, Scaffale C, n. 4, tome 4, folio 672^r.

¹⁶ RCA X. 112. 450. sz., 161. 636. sz.

¹⁷ Tallone: *Tomaso I di Saluzzo*, 374. 15. sz., 394–396. (45. sz.)

¹⁸ Uo. 424–426. (71–72. sz.)

¹⁹ Archivio di Stato di Torino. Provincia di Mondovì, mazzo 10, 1319 aprile 20.; J. Ficker: *Urkunden zur Geschichte des Römerzuges Kaiser Ludwig des Bayern und der italienischen Verhältnisse seiner Zeit*. Innsbruck, 1865. 33. 55. sz.

1270-ben éppen a piemonti nemességbe történő beilleszkedése csúcspontjára ért, amely folyamatot az Anjou-kancellária mindenképpen értékelni kívánt. Ez a folyamat a cevai márkicsaládból származó Sofiával kötött házassága és az Alpi Marittime térségében, Garessiónál kialakított földesúri birtok segítségével valósult meg, amit I. Károly anyagilag is támogatott.²⁰

4. Királyi nemesség kialakítása: az Anjouk feudális politikája és a lovagi öv adományozása

I. Anjou Károly uralmával a vazallusi kapcsolatok Piemontban mély átalakuláson mentek keresztül. A provençe-i gróf átalakította azokat a feudumokat, amelyeket számos arisztokrata család a *comunéktól* kapott. Ezek a feudumok *feudum oblatumok* (más szóval *retrofeudumok*) voltak, amelyek arra szolgáltak, hogy e családoknak a városi területbe történő beilleszkedését szentesítsék. Az Anjouk érkezése előtt a feudumot a *comunék* eszközként használták fel arra, hogy a térségben jelen lévő földesúri arisztokráciát fegyelmezzék vele. I. Károly viszont *senior*ként jelent meg a *comunék* számára: a földesúri családok így a gróf vazallusává, majd a király vazallusává váltak. E családok számára így a vazallusi-hűbéresi kötelék új értéket nyert arisztokrata identitásukon belül.

Ezt az átalakulást világosan megérthetjük Alba esetén keresztül. A *comune* tanácsa 1260. február 23-án, a katedrálisban ratifikálta, hogy a város aláveti magát I. Károlynak.²¹ Ugyanazon a napon és helyszínen Ceva márkijait, akik korábban Alba *comunéjének* hűbéresei voltak, ezúttal közvetlenül az Anjou-prokurátorok iktatták újra be feudumaikba, s egyben jelentősen megkurtították azon köteleességek sorát, amelyek korábban a márkit a *comunéhoz* kötötték. Ezáltal a Cevák a város vazallusaiból a gróf vazallusává váltak.²² És nem egyedül a Cevák jártak jól ezzel az új módival, amellyel a gróf a vazallusi-hűbéresi kapcsolatokat rendezte. Manzano urait már 1260. január 5-én mentesnek nyilvánították a *comune* felé irányuló feudális kötelezettségeik alól, s így egyedül a gróf vazallusává lettek.²³ Ugyanezen év áprilisában Manuele di Biandrate gróf, *nobilis vir* is a gróf közvetlen hűbéresévé vált a Santo Stefano d'Astisio helység javadalmai tekintetében, amelyet korábban Alba *comunéja* birtokolt.²⁴

²⁰ Róbertről lásd Th. Pécout – R. Rao: *Notice biographique in Europange*, továbbá R. Rao: *Le marquis de Ceva et la politique féodale angevine au Piémont (1260-1382)*. *Provence historique* 255 (2014) 85–112.

²¹ *Appendice documentaria al Rigestum comunis Albe*. A cura di F. Gabotto. Pinerolo, 1912. 188. 126., 136. sz. A behódolásról lásd P. Merati: *Fra donazione e trattato. Tipologie documentarie, modalità espressive e forme autenticatorie delle sottomissioni a Carlo I d'Angiò dei comuni dell'Italia settentrionale*. In: *Gli Angiò nell'Italia nord-occidentale*, 339–345.

²² ASTo, Paesi, Provincia di Mondovì, mazzo 10. Kiadása: G. B. Moriondo: *Monumenta Aquensia*. II. A cura di F. Savio. Bologna, 1967. 670–672. 151. sz.

²³ *Appendice documentaria al Rigestum comunis Albe*, 185–188. 135. sz.

²⁴ Uo. 191–192. 137. sz. E dokumentumok részletesebb elemzését lásd Rao: *Le marquis de Ceva et la politique féodale angevine au Piémont*.

Úgy tűnik, ez az új módszer, amelyet I. Károly az arisztokráciával szemben alkalmazott, ellenséges hozzáállásnak bizonyult a városi autonómiákkal szemben. Károly ugyanazt az eljárást alkalmazta korábban a provençe-i városok esetében is, s egy olyan rendszert honosított meg, amely a nemességben látta az Anjou-kormányzat természetes tartóoszlopát.

Mindenesetre kijelenthetjük, hogy az Anjou uralkodók gyakran használták fel a hűbér-adományozását arra, hogy nemesi klientúrahálózatot építsenek ki ennek segítségével. A teljesség igénye nélkül, az alábbi egyedi investitúrákról maradtak fenn adatok: Gorzano urai 1270-ben, Guglielmo di Ceva 1314-ben, Perno urai pedig 1314-ben váltak királyi hűbéressé.²⁵ E folyamat egy olyan királyi nemesség kialakításához vezetett, amely felemelkedésének alapját az uralkodóhoz fűződő kapcsolatának köszönhetette, és e tekintetben közelebb állt az Európa más részein élő nemességhez. A királyi hűbérek piemonti birtokosainak heterogén csoportjához az Anjouk néhány más származású híve is csatlakozott, mint a fentebb már említett Robert de Lavène, Garessio ura, vagy éppen a Szicíliai Királyságból származó Riccardo di Gambatesta, aki 1322-ben kapta meg I. Róberttől Busca várát két provençe-i helységgel (Barjols és Mézel) együtt.²⁶

Eldeddig az egyedi feudumadományozásokat vizsgáltuk, ezután pedig nézzünk meg egy olyan forrást, amely egyrészt lehetővé teszi, hogy igazoljuk, hogy az Anjouk tevékenysége valóban egy vazallusi-hűbéresi eredetű, királyi nemesség kialakulását eredményezte, másrészt általános képet is alkothatunk segítségével e folyamatról. II. Károly 1309. február 17-én levelet intézett Piemont grófság udvarmesteréhez (*siniscalco*), Raymond des Baux-hoz, felszólítva őt, hogy a nevezett grófságot bocsássa kijelölt örököse, fia, Róbert birtokába (*in corporalem possessionem*) apanázként. A birtokba vételhez hűségesküt kellett tenniük a nagyobb piemonti tisztségviselőknek, kiket a forrás a következő szavakkal jelölt: „baronibus, comitibus, baronibus et vassallis aliis ac universis hominibus comitatus predicti.”²⁷ Ebből jól kiviláglik az Anjou-hívek hierarchiája, a főnemességtől a földesurakon (akiket itt a *barones* kifejezéssel azonosíthatunk, amely terminus egyébként hiányzik a lombard és piemonti forrásanyagból) és a vazallusokon át, egészen a *hominisig*, amibe beletartoztak a kisvárosok, városok lakói is, akik ugyan társadalmi rétegződés szempontjából a hierarchia végén álltak, de a térség legfőbb gazdasági és politikai erejét adták.

A királyság hierarchiájának leírására II. Károly egy propagandisztikus eredetű kifejezést használt, mely a császári szóhasználatban mélyen meggyökerezett, és amelyet széles körben használtak Észak-Itáliában is.²⁸ Ugyancsak II. Károly 1261-ben egy pátenslével fordult piemonti alattvalóihoz, amellyel azt közölte velük, hogy kinevezte Guillaume Estandart-t udvarmesternek, és amely levelet a következőkhöz intézett:

²⁵ E kérdéstről lásd Rao: *Le marquis de Ceva*.

²⁶ Uo.

²⁷ *Storia dei principi di Savoia del ramo di Acaia*, II. 57–59. 20. sz.

²⁸ R. Bordone: *I capitanei nei diplomi di Federico I*. In: *La vassallità maggiore del Regno Italico. I capitanei nei secoli XI–XII*. A cura di A. Castagnetti. Roma, 2001. 492–502.

„universis prelatibus, marchionibus, comitibus, baronibus, castellanis, militibus et probis hominibus Albe, Clarasci, Cunei, Savilliani, Montis Regalis.”²⁹

Az újdonság abban érhető tetten, hogy itt a királyi vazallusok valóságos népszámlálására is sor került, amely 1309. április 22-én zajlott le. E napon ugyanis Rinaldo di Letto és Rinaldo dell’Aquila királyi prokurátorok megjelentek a cuneói királyi palotában, ahová összehívták „a márkikat, a bárókat, a várnagyokat, a nemeseket, a vazallusokat és a királyi vazallusokat” („evocatis [...] marchionibus, baronibus, castellanis, nobilibus, valvarsoribus et vassallis regiis”), egyenként szólítva őket. Egymás után jelentek meg, először néhány márkicsalád tagjai: Enrico Del Carretto, Giovanni di Saluzzo, Giorgio di Ceva, Romacio, Antonio és Giovanni di Busca. Utánuk a földesúri vagy vazallusi birtokokkal rendelkező famíliák következtek: Venasca, Valgrana, Gaiola, Broccardo, Orso di Roccavione, Biscarra della Valle Vermenagna, valamint Manta, Montemale, Forfice és Salmour urai. Ugyanebbe a kategóriába sorolva jelenik meg néhány olyan nemzetség, amely a falvakban és városokban volt jelen, mint például a nagy hatalmú Ardoini di Cuneók, akik Caraglio urai voltak, vagy a mondovi-i Bressanók, akik Carrù urai is voltak, és a de Braydák, egy albai család, amely a Nápolyi Királyság területén vert gyökeret néhány feudum elnyerése révén. E listát a városok és kisvárosok képviselői zárták.³⁰ Egyszóval Cuneóban a királyi hatalom híveinek egyfajta „szemléje” zajlott le, akik hierarchikus rendben sorakoztak fel. Legelsőként a királyi „nemesség”: a márkik, utánuk az uralkodóval hűbéri kötelékben álló földesúri családok következtek, közöttük néhány falusi vagy városi származásúval; s végül a népesség maradék része, akiket a *comunék* élén álló Anjou-hivatalnokok képviseltek. A megkülönböztető szóhasználatot tovább erősítette a *dominus* kifejezés használata, amelylyel többnyire – bár nem minden esetben, valószínűleg amiatt, hogy a királyi megbízottak és a dokumentumot összeállító jegyzők nem ismertek teljesen minden családot – a *dominatus loci* birtokosait illették.

A királyhoz fűződő közvetlen kapcsolat e dinamika alapelemeként jelenik meg, ám csupán nagyon kevés piemonti család számára adódott valódi lehetőség arra, hogy az uralkodó közeli köreiből kapcsolódjon. Különösen kevés olyan piemonti vagy lombard származású személyről olvashatunk a forrásainkban, akik a király *familiare*seiként voltak megjelölve. A legkorábbi ilyen példa Giovanni és Michele de Brayda esete, akiket I. Károly familiárisaiként és apródaiként említettek.³¹ Az ilyen titulusok inkább csak II. Károly uralkodásától kezdve nyíltak meg gyakrabban piemonti családok előtt, mint Giacomo Ardoino, Bonifacio Fara és Giovanni di Saluzzo esetében.³² A *consiliarii* tiszteletbeli tisztsége csupán a fentebb említett Giovanninak és a szintén a saluzzói márkik közül való IV. Manfredónak adatott meg. Az, hogy valaki az uralkodók híve, néha a szóhasználatban is megjelenik, mint Pietro Falletti esetében, akit Róbert *fidelis*ének említettek. Ő egyébként egy befolyásos albai kereskedőcsalád tagja volt, akinek a rokonai igen gyorsan emelkedtek fel a helyi

²⁹ *Appendice documentaria al Rigestum comunis Albe*, 192–193. 138. sz.

³⁰ Datta: *Storia dei principi di Savoia del ramo di Acaia*, II. 63–64. 20. sz.

³¹ S. Morelli: *Per conservare la pace. I giustizieri nel Regno di Sicilia da Carlo I a Carlo II d’Angiò*. Napoli, 2012. 198–199.

³² E titulusok magyar megfelelőit lásd D. Karbić: *Familiars of the Šubići. Neapolitan influence on the Origin of the Institution of familiaritas in the medieval Hungary*. In: *La noblesse dans les territoires angevins*, 131–147.

társadalom csúcsára, köszönhetően a kereskedelemből és uzsorából származó tőkéjüknek. Ahogyan azt Beatrice Del Bo kutatásaiból tudjuk, a Falletti család az uralkodóhoz fűződő kapcsolatait nem csupán üzleti értelemben használta ki, hanem arra is, hogy társadalmi presztízsét megerősítse vele.³³

A lovaggá avatás volt a másik eszköz, amellyel néhány hívüket illették az uralkodók. A lovagi övvel megadományozott királyi lovaggá vált, mint Giovanni di Saluzzo.³⁴ Az Anjou-nemesség ugyan fokozatos emelkedett fel, de soha nem stabilizálódott, és mindig volt benne valami esetlegesség, s az itáliai *comunék* állandóan mozgásban lévő politikai helyzetében mindig kész volt arra is, hogy más hatalmasságokkal kössön szövetséget. A nagy városi családok sem maradtak kívül e mozgalmakon, s az uralkodóhoz fűződő kapcsolataikban társadalmi legitimitásuk újabb olyan elemét látták, amelyet beilleszthettek nemesi „identitásuk folyamatosan diverzifikálódó tényezői” közé, hogy Guido Castelnuovo megfogalmazását idézzük.³⁵ A hivatalokkal való felruházásokon túl az Anjou uralkodók más módon is tanújelét adták annak, hogy hajlandók néhány család felemelkedési terveit támogatni. Egy krónika bejegyzésből tudjuk például, hogy 1310-ben, amikor Róbert király éppen Alessandriában tartózkodott, hogy a *comune* hódolatát fogadja, két öt támogató befolyásos polgár, Bonifacio Guasco de Alice és Tommaso dal Pozzo, „*guelforum longe principes*” a lovagi övet (*cingulum militie*) egyenesen az uralkodótól kapták meg.³⁶ A címerekben is visszatükröződik e királyi tevékenység: a térségbeli családi címerekben ebben az időszakban terjedt el széles körben az Anjou-tornagallér használata.³⁷

5. Feudumok és hivatalok a piemonti és lombard családok részére

Ez az alessandriai eset rávilágít egy olyan jelenségre, amelynél érdemes kicsit elidőznünk. Az Anjouk arra törekedtek, hogy erős együttműködést alakítsanak ki a városi *comunék* nagyobb guelf családjaival. Az alessandriai Alice és dal Pozzo családon túl, a teljesség igénye nélkül soroljuk fel a legismertebb ilyen családok nevét: Milánóban a della Torre, Paviában a Langosco, Bresciában a Brusati, Albában a de Brayda, Astiban a Solaro, Vercelliben az Avogrado, Piacenzában a Fontana, Parmában a Correggio és Cremonában a Cavalcabò család, amelyeket az Anjou uralkodók minden esetben vagy hivattal, vagy pedig hűbérrel ruháztak fel. Még Giuliano Milani mutatta ki, hogy az Anjouk a városon belüli konfliktusban is egyfajta fordulatot hoztak, azáltal, hogy az egyes pártokhoz kötődő

³³ Del Bo: *La spada e la grazia*, 28–29. Az általunk vizsgált területen kívül, Romagnában, 1327-ben Calabriai Károly *consilarii* és *familiaresei* között találjuk Riccardo Manfredit, akinek a családja Faenza és Imola városok ura volt. Ficker: *Urkunden zur Geschichte*, 36. 58. sz.

³⁴ Tallone: *Tomaso I di Saluzzo*, 418. 64. sz.

³⁵ Castelnuovo: *Être noble dans la cité*, 420.

³⁶ G. Schiavina: *Annales Alexandrini*. In: *Historiae Patriae Monumenta* (= HPM) XI. *Scriptores*, IV. Torino, 1863. col. 305.

³⁷ M. Ferrari – R. Rao – P. Terenzi: *Rappresentazioni del potere angioino nell'Italia comunale: sovrani, ufficiali, città*. In: *Les officiers et la chose publique dans les territoires angevins (XIIIe–XVe siècle). Vers une culture politique?* Dir. Th. Pécout. Rome, 2019. [Megjelenés előtt.]

politikai szóhasználat egységesítését részesítették előnyben, és ezt az érvet újabban Alessandro Barbero is újra felvetette.³⁸ Jelen tanulmányban azonban nem kívánunk azzal foglalkozni, hogy a politikai pártokon (*partes*) belül milyen változások és milyen uniformizálódás zajlott le, hanem inkább azt kívánjuk megvizsgálni, hogy az Anjou uralkodók miképpen hozták létre a hozzájuk hű családokból egy olyan tartós és nemzetközi hálózatot, amely ellenállóbbnak bizonyult az adott város belső zavaival szemben, mint a korábbiak. Az Anjou-eliteket mindenekelőtt olyan családok alkották, amelyek az uralkodóházhoz fűződő kapcsolataik révén új módon tudták politikai tevékenységüket fenntartani, egyrészt azzal, hogy az uralkodók körül csoportosuló többi *guelf* családdal szoros szolidaritást alakítottak ki, másrészt a monarchia által nyújtott támogatásnak köszönhetően a *fuoruscitismo* időszakban is használható önfenntartási formákat találtak maguknak.

E hálózatot az tartotta életben – ahogyan azt Paolo Grillo meggyőzően kimutatta –, hogy az uralkodó képes volt egy forrásújraosztó mechanizmust kialakítani a hozzá hű családok számára.³⁹ Amellett, hogy a helyi forrásokat a bizalmas családoknak juttatták, az Anjou uralkodók két fő módszert alkalmaztak a hozzájuk hű hálózat tagjainak anyagi támogatására. A leggyakrabban tisztségviselőként alkalmazták őket, ami néhány család esetében egyenesen azzal járt, hogy az uralkodók szolgálatában sikerült gyökeret verniük az Anjouk által befolyásolt térségben. Ennek fényében érthetjük meg azt, hogy miért találjuk meg széles körben a della Torre családhoz kapcsolódó milánói *guelf* családok tagjait a provence-i tisztségviselők között, ahol e nemzetségeknek sikerül több esetben megvetniük a lábukat. Példa erre a Fara család esete, de felsorolhatunk ilyen piemonti származású családokat is, mint az Ardoino család Cuneóból, vagy a Bollerik Salmourból, vagy éppen az albai Maescotto és de Constanciis nemzetségeket, sőt, ha tovább tárgyunk a kutatás látókörét, olyan kisebb milánói vagy piemonti családokat is idesorolhatunk, mint a cuneói Dalmatius, a cremonai Casalorzo vagy Reggio Emiliából a Guastalla családot.⁴⁰

A másik eszköz, amit az uralkodók alkalmaztak, az volt, hogy feudumot adományoztak a Királyság vagy Provence stabilan uralmuk alatt tartott részein. Ilyen jellegű adományokban azonban kizárólag a határozottan arisztokrata jellegű családok részesültek. Példaként meg kell említenünk a Busca márkija címet viselő de Brayda családot, amely 1289-ben Capitanata bárói között tűnik fel a II. Károly által összehívott parlamentben. A család néhány tagja állandó jelleggel az udvarban tartózkodott, és az egész Anjou-térségben megjelennek különféle diplomáciai küldetéssel.⁴¹ Ez a legegységesebb példa arra, ahogyan egy Alpokon inneni, urbánus eredetű család a Királyság nemességébe integrálódott.

Az ilyen mechanizmusok alapvetően fontosak olyan szempontból is, hogy így a politikai okokból emigrációba kényszerített nemzetségek a száműzetés alatt is fenn tudták tartani magukat, és ugyanakkor stabilizálták az uralkodó iránti hűségüket.

³⁸ Milani: *L'esclusione dal comune*, 168–205.; Barbero: *L'Italia comunale e le dominazioni angioine*.

³⁹ P. Grillo: *Un dominio multiforme. I comuni dell'Italia nord-occidentale soggetti a Carlo I d'Angiò*. In: *Gli Angiò nell'Italia nord-occidentale*, 72–84.

⁴⁰ Az ilyen családokhoz lásd a hivatalviselő profilját az *Europange* adatbázisában, szócikkenként.

⁴¹ Morelli: *Per conservare la pace*, 199.

Természetesen nem mondhatjuk azt, hogy az Anjouk a piemonti és lombardiai hódításaikkal felforgatták volna a helyi származású családok korábbi társadalmi kereteit. Hiszen a nagy földesúri családok, mint Ceva vagy Busca márkijai, akiknek a *comunék* világában kevés tapasztalatuk volt, tőlük sem kaptak hivatali jellegű megbízásokat, mivel az ő kapcsolatukat az uralkodóval szinte kizárólag feudális eszközök szabályozták. Másik oldalról pedig az itáliai származású Anjou-funkcionáriusok között – legyen szó a városi származású és katonai pályát befutó, vagy éppen a határozottabban technokrata jellegű személyekről, akik a különféle jogi jellegű szakmákhoz kötődtek – nehezen találunk olyanokat, akiknek ne lett volna korábbi tisztségviselői tapasztalatuk, mivel a legtöbbjük korábban, az Anjouk érkezése előtt *podestá*ként vagy bíróként tevékenykedett a *comunék*ben.

Mindazonáltal vizsgálódásunk lehetővé teszi, hogy megvilágítsuk azt az aktív szerepet, amelyet az Anjouk játszottak az új elitiek létrehozásában, mivel a társadalmi felemelkedésnek olyan új módszereit dolgozták ki, amelyek az uralkodóhoz fűződő közvetlen kapcsolaton alapultak. A nápolyi királyok egy politikai jellegű nemességet támogattak – pontosan ugyanúgy, ahogyan korábban a *comunék* tették a városi lovagsággal –, csak éppen az uralkodók kezében lévő más nagyságrendű eszközök új eredményekhez vezettek. Jean-Paul Boyer meggyőzően mutatta ki, hogy a feudumok és a hivatalok álltak azoknak a személyes kapcsolatoknak a középpontjában, amelyek segítségével az Anjou királyok különböző családokat integráltak és egyben nemessé is tettek a szolgálatukban álló vezető rétegeken belül.⁴² A piemonti és lombardiai nemzetségek látóköre kitágult, ez pedig, éppen az uralkodók nemzetközi jellege miatt, hozzájárult egy, az Anjouk által meghatározott keret létrejöttéhez, amelyen belül többféle társadalmi és lokális identitás volt jelen: a piemonti, földesúri eredetű, régi nemesi családok, a városi lovagság befolyásos nemzetségei, a korábban a *comunék*ben *podestá*ként vagy bíróként tevékenykedő jogi szakértők, akik most Anjou-hivatalviselőkként jelentek meg, az Észak-Itáliába vezényelt provenç-i vagy királyságbeli *milesek*, katonák, akik vikáriusként vagy hivatalviselőként vetik meg lábukat Piemontban és Lombardiában – ők együtt alkották az itáliai *comunék* Anjou-elitjeit.

Fordította: Falvay Dávid

⁴² J.-P. Boyer: Conclusions. Définir une haute administration au Moyen Âge tardif. In: *Les grands officiers dans les territoires angevins*, 352–353.

ELITEK AZ ANJOU-KORI PROVENCE-BAN

THIERRY PÉCOUT

THE ELITES IN ANGEVIN PROVENCE

The paper explores the secular and ecclesiastical elites of Provence and Forcalquier under the rule of the Angevin dynasty: from the nobility with imperial privileges to village tax-farmers, from the bishops to the heads of the monastic orders, and from the lawyers to the urban merchants.

Keywords: Provence, Forcalquier, Angevin dynasty, society

Az elit mint társadalmi kategória Provence-ban – csakúgy, mint bárhol másutt – egyszerre hordoz szociológiai és funkcionális jelentést. Az első esetben olyan társadalmi csoportokat jelöl, amelyek a hatalom különböző, anyagi és szimbolikus formáit gyakorolják, és meghatározó helyet foglalnak el a munkából és a kereskedelemből származó források elosztásában. A második esetben elsősorban arra a pozícióra helyezük a hangsúlyt, amelyet a lakosság bizonyos csoportjai a társadalom és a politika 13. században kialakított rendszerében elfoglaltak, legyen szó akár az államról, akár a helyi egyházzal. A társadalomtörténeti vizsgálatok olykor külön tárgyalják az egyes társadalmi csoportok elitjeit. Jelen tanulmányban azonban az elitet a szó legtágabb értelmében fogjuk fel, beleértjük a legelőkelőbbeket is.

Az elit általában nehezen meghatározható és folyton változó határú társadalmi csoportot jelent, amelyet elsősorban a sokféle típusú felhalmozási képesség jellemez. A legkönnyebben a funkcionális elitek ragadhatók meg; gondolunk itt az egyházi rend tagjaira, a tisztviselőkre, a helyi alsóbb szintű tisztviselőkre, a *baile*-ekre és az adószedőkre, de akár a földesúri famíliák tagjaira vagy akár – még alacsonyabb szinten – a majorságok familiárisaira. Önmagukban a jogi kategóriák, a megszólítások vagy a gazdasági helyzet sem adnak egyértelmű választ arra, hogy ki hol foglal helyet az eliten belül. Nehéz különbséget tenni a városi és a falusi társadalmi csoportok között is. Gazdasági, társadalmi és politikai téren a provençe-i kis váralji település, a *castrum* számos közös vonást mutat a várossal. Jóllehet a nagyvárosok – mint Marseille, Aix, Arles és Avignon – ritkák voltak, a nagy méretű *burgosok* száma, különösen Felső-Provence-ban, igen magas. Aix ugyan a térség legfontosabb politikai és adminisztratív központja volt, fő jövedelemforrását azonban – Arles-hoz hasonlóan – a földhöz és az állattenyésztéshez kötődő tevékenységek

Thierry Pécout, professeur, Histoire du Moyen Âge, Université Jean Monnet (Saint-Étienne), UMR LEM-CERCOR.

jelentették. Számos püspöki város mérete nem haladta meg a *burgosokét*, néha pedig csak egy szerény *castrum* adott helyet nekik.

A városi és a falusi elitek gyakran nem különíthetők el egymástól. Amikor az Anjou-ház 1246-ban megvetette a lábát Provence és Forcalquier grófságokban, változatos társadalmat és népes elitet találtak itt. A helyzetet tovább differenciálták az 1350-es évektől jelentkező politikai válságok, valamint a hegyvidékről az alföldekre irányuló külső – főként az Itáliai-félszigetről induló – és belső migrációs folyamatok. A provence-i grófságokban végbemenő intézményi és pénzügyi változások – mindenekelőtt a tűzhelyek szerinti adózás kialakulása (*albergue, queste, cavalcade*) – a városi és falusi előkelők társadalmi és gazdasági erőfölényén alapultak. Számukra rendkívül fontos volt ezek ellenőrzés alatt tartása, mivel szilárdan óvta pozíciójukat más társadalmi csoportok ellenében.

Az Anjou-kori Provence, pontosabban Provence és Forcalquier grófsága különleges megfigyelési terepet kínál az elitek történetének vizsgálatára. Területe korlátozott kiterjedésű, ám olyan városi és falusi társadalomnak adott otthont, amelyre már korán hatással volt a kommunális mozgalmakba torkolló, 12. századi jogi és intézményi megújulás. A római jognak köszönhetően a társadalomban mélyen gyökeret eresztett a vagyonfelhalmozás és a vagyonátruházás jogi képessége. A Rhône-delta és az Alpok kapui között elhelyezkedő gazdasági csomópontokról van szó, amelynek kikötői a Földközi-tenger nyugati térsége és a Szentföld felé néznek, s amelynek lakossága számos régi zsidó közösséget foglalt magában. Szoros kapcsolatban állva az Itáliai-félszigettel, valamint a Capeting- és Valois-birtokokkal, Provence sokféle politikai tapasztalatra tett szert, 1246-ig egy katalán eredetű dinasztia, majd a két Anjou-ház alatt, illetve az avignoni pápák 1309 és 1403 közötti időszakában. Több mint húsz püspöki városával, káptalanjával és udvarával – még ha némelyikük igen szerény is volt –, a tartomány egy rendkívül életerős, a városok és vonzaskörzetük uralkodó köreiből sok szállal kötődő világi papságot is eltartott.

A hagyományos elitek egy sor olyan privilégiumnak köszönhetik státuszukat, amelyek – szokásjoggá válva – kedvező jogi keretet biztosítanak számukra, tagjaik pedig többnyire a katonai hivatáshoz kötődő nemesség soraiból kerülnek ki. Amikor az Anjoudinasztia uralomra került, a provence-i nemesség már erősen rétegzett volt, és már az előző évszázadban elkezdődött a régi családok felmorzsolódása. A dinasztia szolgálata számos olyan karrierlehetőséget kínált számukra, amelyek mellett a katonai pálya csak mellékszerepet játszott: lehettek az udvari adminisztráció helyi megbízottjai (*baile, viguier*), a szegényebbek tisztséget vállalhattak valamely erőd helyőrségében. Kevesen voltak, akik igazi katonai karriert futottak be az uralkodó szolgálatában, és magas rangban vettek részt a dinasztia dél-itáliai vagy a piemonti hadi vállalkozásaiban, a Sabranok, az Agoult-k, a Baux-k oldalán. A hajózási üzletbe bekapcsolódó új városi lovagság az Anjouk flottájában szolgált, például Marseille-ben a Gaubert-ek, Jérusalemek vagy Vivaud-k, vagy tartományi szinten a Lamanonok. Ezek a körök osztoztak a dinasztia terjeszkedésének sikereiben és kudarcaiban, mígnem a 14. század közepén egymással szemben álló pártokra szakadva marakodni kezdtek azokért az előjogokért és anyagi előnyökért, amelyeket a Johanna gyengekezű uralkodása alatt megroppant tartomány kormányzata biztosítani tudott számukra.

Első csoportjukat az a néhány nemzetség alkotta, amelyeket rokoni szálak fűztek a két nagy provençe-i grófi családhoz: a Forcalquier- és a Provence-házhoz. A Sabranok és a Forcalquier-k az előbbiből származnak, de ebben az időben már csak másodlagos helyet foglaltak el. Így a Guillaume de Forcalquier-től származó család már csupán Pertuis vidéke felett rendelkezett jogokkal, végül azokat is az udvar szerezte meg. Régi provençe-i családok egy csoportja továbbra is fontos, ám helyi jelentőségű jogokat birtokolt. A Castellane-ok territoriális hatalma 1262 után ért véget, amikor az Anjou Károllyal vívott háború következtében elvesztették báróságuk központját, míg oldalágaik, melyek néhány felső-provençe-i *castrum*ban rendezkedtek be, megőrizték pozícióikat. A Blacas-k szintén az udvar javára kényszerültek lemondani legfontosabb uradalmukról a 14. század kezdetén. A Porcelet-k uralma is Nyugat-Provence-ra korlátozódott csupán. E régi családok közül már csak azok emelkedtek ki, amelyek megőrizték erős területi beágyazottságukat, köszönhetően annak, hogy a Német-római Birodalom császárai közvetlen birodalmi alárendeltségbe helyezték őket: a Sault-k az agoult-i régióban, az arles-i *viguerie* határterületein birtokos Baux-k Aix vidékén és a Berre-i tó partján, Orange vidékén és Venaissin Grófságban.

A nemesi családok egy második csoportja viszonylag új keletű birtokadományok nyomán alakult ki a 12. század vége és a 13. század dereka között. E famíliák külföldi, főként katalán és aragón eredetűek voltak, felemelkedésüket pedig a lázadóktól elkobzott és nekik adott jószágoknak köszönhették. Közéjük tartoztak a Villeneuve-ök, a Cotignacok, vagy a kevésbé előkelő Vilavák és Périssolok. Sorsuk különböző módon alakult. Míg az elsőként említettek hamar beilleszkedtek a nagy provençe-i családok közé, többségük a helyhez kötött *castrum*nemesség soraiban maradt, különösen Közép-Provence-ban.

E főrangú és alacsonyabb rangú arisztokrácia alatt helyezkedett el egy szegényebb sorú, jóval népesebb nemesi réteg, amelynek fennhatósága aligha terjedt túl egy vagy két vár territóriumán. Itt számtalan példát lehetne említeni. Ezeket a nemes családokat 1271-től, a királyi tiszteletére rendezett fogadások alkalmából csak egy meg nem határozott *dominium* vagy *affar* (domaniális és földesúri adók összessége), legjobb esetben meghatározott uradalomrészek, esetleg egy egész uradalom birtokosaként vették számba. Nagy többségük a „társföldesurak”, a várak gyakran városiasodott lovagjai közé tartozott, akik bár gazdaságilag sérülékenyek voltak, bevételeiket többféle módon tudták növelni: vállalkozásokba fogtak, a helyi igazgatásban királyi hivatalt vagy adóbérletet vállaltak.

A különböző családok rangját kevésbé jellemezhetjük azzal, hogy milyen helyet foglaltak el a feudális hierarchiában, amely sok tekintetben csupán fiktív konstrukció volt. Nagyon kevés az olyan família, mint a Baux-k és az Agoult-k, akik birodalmi szabadságot élveztek, vagyis a császári oklevelek értelmében közvetlenül a császár alattvalóinak számítottak. Az összes többi család Provence és Forcalquier grófjának tartozott hűbéresküvel és hűséggel, aki 1266-tól egyúttal Szicília királya is volt. A nemesi családok közötti legfontosabb választóvonal az volt, hogy tartottak-e vagy sem földesúri bírói széket, valamint hogy ennek mekkora volt az illetékességi köre. A leghatalmasabbak *merum et mixtum imperium*mal vagy önmagában *mixtum imperium*mal, míg az alacsonyabb rangúak *dominium*mal rendelkeztek. A nemesség már a korai időktől az Anjou-uralkodók ellenőrzése alatt

állott. A bíraskodási jogot a 13. századtól kezdve szabályozták, hiszen ez a kiváltság egyben adókedvezményekkel (pontosabban az *albergue* alóli mentességgel), valamint katonai kötelezettségekkel (*cavalcade*) is együtt járt. Az Anjou-adminisztráció Anjou Károly uralmának vége óta aggodalommal figyelte a nemesi birtokoknak a közrendűek számára történő elidegenítését, és igyekezett keretek között tartani a folyamatot, amely azzal fenyegetett, hogy csökken a nemeseknek a fejedelem számára teljesítendő katonai szolgálata.

A nemesség körében az elithez tartozás egyszerre alapult a gazdasági hatalmon, amely egyébként a birtokolt földek és a hasznosításukból származó rendszeres bevételek függvényében nagyon változó volt, az adott személyek helyi tekintélyén és ismertségén, melynek csupán egy eleme volt a katonai vitézség, végül pedig a grófi, majd királyi hatalomhoz való közelségen.

A hagyományos elitek második csoportját az egyháziak alkották. Legfőbb képviselőjük a nagyrészt nemesi származású püspöki kar volt, melyet erős, alapvetően ideológiai alapú összetartás, a közös hálózatokhoz tartozás, valamint az uralkodói hatalomhoz, illetve annak adminisztratív gépezetéhez való közelség jellemezett. A provence-i egyházmegyéek nagy száma, csekély kiterjedésük és bíróságaik korlátozott hatásköre nem tette lehetővé az egyházi hercegségek kialakulását. Egyedül az arles-i érsek rendelkezett birodalmi szabadsággal és kellően nagy területtel, amelynek kis része az Anjou-kori Provence-on kívül helyezkedett el (Argence, Venaissin Grófság). Embrun érseke, Avignon, Marseille és kisebb mértékben Apt püspöke hasonló státusszal rendelkezhettek, ám jóval alacsonyabb szinten, erős városi hatalmakkal (Avignon, Marseille), helyi nemzetségekkel (Apt) vagy szomszéd egyházfejedelmekkel (Embrun) versengve, így nem tudtak hűbéri hatalmat kiépíteni. A 13. század közepétől kezdve a püspöki kar világi bíróságai a falvakba szorultak vissza, miközben városi adóik jelentős részéről kénytelenek voltak lemondani Provence grófjának javára (Avignon, Arles, Marseille, Digne, Sisteron, Riez, Gap), néhány erőd és *castrum* fölött azonban magas rangú bírói testületekkel gyakoroltak ellenőrzést. Mindazonáltal a püspöki városokban a püspök az egyházi bíróságoknak köszönhetően előjogokkal rendelkezett. Ezek a 13. században szerveződtek meg, és az 1280-as évekig igyekeztek felvenni a harcot az eretnokség és az uzsora ellen. Arles érseke Salomból igazgatta hatalmas világi birtokát, míg Gap püspöke Manteyer-t tette meg legfontosabb erődjévé. Hasonló a helyzet némely szerzetes rendházzal, melyek szétszórtan elhelyezkedő, hatalmas birtokokkal és kiterjedt igazságszolgáltatási előjogokkal rendelkeztek I. Johanna uralkodásától kezdve (pl. a marseille-i Szent Viktor-apátság bencés szerzetesei), vagy összefüggő tömböt alkotó birtokaikon gyakorolták a felső szintű jogszolgáltatást már igen korán, a király védnöksége alatt (pl. a manosque-i máltai lovagok). A különböző udvarokban találunk *baile*-t, egyházi és világi bírókat, altiszteket, jegyzőket és írnokokat, akik pályájuk során a királyi adminisztrációt is szolgálhatták. E karrierök bepillantást engednek a földesúri igazgatásnak a világiak esetében nagyon kevésbé dokumentált működésébe és személyzeti viszonyaiba.

A püspöki kar elithez tartozása tehát intézményesített volt, a dinasztia iránti lojalitása pedig abban gyökerezett, hogy az Anjouk ideológiailag és geopolitikailag közel álltak a pápasághoz. A pápapárti táborhoz való csatlakozásuk a 13. században nem volt függet-

len a provençe-i guelfizmus megjelenésétől, amely megosztotta a városi előkelők köreit, mint azt Marseille esete is tanúsítja az 1260-as években. A városokban ugyanakkor a székeskáptalanok jelentették a részben a városi családokból származó helyi elit hatalmi központjait. Személyi összetételük jól tükrözte a helyi városi előkelőségek körét és változatoságát: városiasodott, egykor a helység határában birtokos kisebb nemesi nemzetségek (Embrun, Gap), a kereskedelmi és hajózási tevékenységbe bekapcsolódott családok (Marseille), üzleti, jogászai, hivatalnoki körök (Aix, Avignon) mind képviselték magukat bennük.

A szerzetes rendházak társadalmi kapcsolata összetettebb volt. Néhány intézményük valósággal az elit gyűjtőhelyévé vált. A női rendek számos kolostora kiváltságos rétegekből toborozta tagjait. Így volt ez az aixi domonkos (Notre-Dame de Nazareth) és klarissza kolostor, az avignoni Szent Lőrinc-monostor vagy akár a marseille-i Saint-Sauveur-apátság esetében. Úgy tűnik, hogy az apti vagy sorpsi Szent Katalin-kolostorok is hasonló helyzetben voltak. A kolduló rendek tagadhatatlanul nagyon fontos társadalmi szerepet játszottak a városi közegben: tagjai ismertségük és morális befolyásuk révén az elithez tartozhattak. Az Hugues de Digne körül kialakult első provençe-i ferences közösség, a Sachets testvérek mozgalma (a Krisztusi Bűnbánat rendje), a Roubaud-ház beginaközössége Marseille-ben jól illusztrálja a spiritualitás új formáinak a városi elithez való közelségét.

A vizsgált korszakra nézve eddig sajnos még nem készült átfogó kutatás a szerzetes közösségek történetéről, hiányzik az apátok, a szerzetesek és a kolduló rendek tagjainak propozográfiája is. Ezek hiányában pedig e téren nem léphetünk előre. Fel kell hívnunk a figyelmet azonban néhány apát és az uralkodó szoros kapcsolatára II. Károly uralkodása alatt. Közülük többen is diplomáciai feladatot láttak el: Bernard Ayglie († 1282), előbb a lyoni egyházmegyei Saint-Martin de Savigny, 1256-ban Lérins, majd Montecassino (1263) apátja és jeruzsálemi pátriárka (1278), Ayglie bíboros testvére; Jean de Comines, a marseille-i Szent Viktor-, majd a Saint-Germain-des-Prés-i apátság feje, és végül Puy püspöke (1296–1308) és aktív diplomata a Capetingek szolgálatában; valamint Bernard de Montmirat († 1296 k.), Orange-ban és talán Montpellier-ben és Avignonban tanult egyházjogász, Montmajour apátja (1266), Tripoli püspöke (1286), 1288-ban Romagna rektora, aki viszont inkább a pápasághoz kötődött. A példák elszigeteltnek tűnnek: ellentétben a püspöki karral és egyes társaskáptalanok prépostjaival, a szerzetesség kevés tisztviselőt adott az első Anjou-ház adminisztrációjára számára. Az elithez tartozásuk inkább a karizmájukon mérhető le. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy bár az informális spirituális tapasztalatok elősegítették némi társadalmi keveredést a 13. század második felében, mint arról a beginamozgalom vagy az első kolduló rendek tanúskodnak, ezek azonban rövid időn belül olyan intézményeket is létrehozottak, amelyeket vagy az Anjou-dinasztia támogatott erősen, vagy amelyek a pénz, a hitel és a tengeri kereskedelem világában mozgó, városi gazdasági elit felé nyitottak. Az elsőre a ferences Anjou Lajos kultuszát ápoló marseille-i ferences kolostor, a másodikra a Roubaud-ház beginái a legjobb példák.

A hagyományos és intézményes elitek mellett számos egyéb, bizonytalan hovatartozású társadalmi csoportot figyelhetünk meg. A provençe-i vidéken a 13. század óta megbúvó összetett társadalmat, valamint a helyi kormányzati szerveket és képviselőket az *universitas castri* kifejezéssel írhatjuk le. A források társadalmi terminológiája nagyon

pontatlan, mivel gyakran általánosító fogalmakat használtak, különösen az adózással kapcsolatban, az adószedésnél maradványként a *divitorest* és velük szemben *popularrest*, illetve *laboratorest* és *probi hominest* említették. A falusi elit kiemelkedéséhez a mezőgazdaság számára kedvező társadalmi és intézményi feltételekre volt szükség. Ide kell sorolnunk a demográfiai növekedés, a paraszti tulajdonszerzés és vagyónátruházás valamely formáját megengedő jogi környezetet (az örökhaszonbérletet, a holtkéz intézményének hanyatlását), az írásbeliség és a közjegyzőség elterjedését. Szükség volt olyan egyesülési formákra is, amelyek vita esetén képesek voltak a jogérvényesítésre és a közös költségek elosztására, továbbá a hitelhez és a pénzhez való hozzáférésre, ami lehetővé tette és megkönnyítette a felhalmozás egyes formáit, végül pedig a fényűző, illetve a társadalmi rang jelzését szolgáló fogyasztásra. Mindezek a feltételek Provence-ban már a 12. század folyamán teljesültek. A történeti források azonban csak a következő századtól, annak is utolsó évtizedeitől nyújtanak valódi betekintést e folyamatokba.

A falusi *consulatusok*, tanácsok fejlődése a 12. század végétől a közösségek politikai kohéziójáról és kollektív identitásáról, valamint egy olyan falusi elit létéről tanúskodik, amely még a földesurakkal szemben is határozott követelésekkel lépett fel. Ez az elit a 14. században már bekapcsolódott a kereskedelembe. Az állattenyésztés meghatározó szerepet játszott a közösség mindennapjainak kialakításában és a falusi rendvédelem megszervezésében. A közösségek által megszerzett kényszerítő erő képezte az alapját számos előjoguknak. Az önszerveződésnek ez a terepe elősegítette a falusi elit megerősödését, amelyek legkésőbb a 13. századtól igen aktív szereplőként jelentek meg a földpiacon, ahol nemesi és egyházi birtokokat is megszereztek.

Ezeket az eliteket az említett *probi homines*, a *castrumok* lovagjai, a *baile*-ek és a vidéki rendvédelmi őrség tisztjei (*campier*, *bannier*) alkották, mindazok, akik a mezőgazdasági erőforrásokat és a megműveletlen földterületet kezelték. Úgy tűnik, hogy az egyházközség adminisztrációja csak később hárult rájuk az *obrier*-k és az egyházi vagyongazdálkodó testület tagjainak bevonásával. A királyi adórendszer is számos falusi megbízottat foglalkoztatott, ún. *tallatorest* és *estimatorest*, akik a helyi becslési könyveket (*livres d'estimes*) és adójegyzékeket (*cazernets de levée*) készítették, megalapozva a korai vidéki kataszteri rendszert, amely a 13. század második felétől az arányos adóztatást szolgálta. A parasztek körében az ígásállatok, főleg az ökrök birtoklása a társadalmi tekintély fontos gazdasági kritériuma volt. A mészárosok vagy a kézművesek, közülük is a bőrművesek – az állattenyésztőkkel fenntartott kapcsolatuk révén – lényeges szerepet játszottak a várossal és a piacokkal való összeköttetés fenntartásában. A királyi bíróság előtti ügyvédi meghatalmazás peres ügyekben, vagy a kiváltságok és garanciák kérelmezése esetén arra is lehetőséget adott a falusi elithez tartozó személyeknek, hogy határozottan lépjenek fel a földesurakkal szemben, miközben közösségüket képviselték.

Egyébiránt nehéz pontosan leírni ezt a falusi elitet. Tagjaira jellemző a helyi viszonyokhoz való alkalmazkodás képessége, melyet az anyagi jólét és a földhöz való kiváltságos hozzáférés alapozott meg. Helyzetüket erősítette az adózásban, a hitelezésben és a kereskedelemben való részvételük, az általuk elért különböző státuszszimbólumok (állatállomány, életmód, szórakozás), bizonyos előnevek használata, illetve az írott kultúrához

való hozzáférésük. Ezek a rétegek fennmaradásukat egyszerre alapozták horizontális és vertikális házassági stratégiákra a városi körökkel és a kismemességgel. A falusi elit befolyása vagyonszerző képességében, valamint társadalmi és kulturális befolyásában nyilvánult meg. Tagjaik gyakran vállaltak közvetítő és kapcsolattartó szerepet a földesurak vagy a politikai hatóságok felé. Korántsem gazdálkodott mindegyikük: foglalkozhattak kereskedelmi és spekulatív tevékenységgel (legelők bérlésével, kereskedéssel), és úzhatnak képzettséget igénylő foglalkozásokat is (pap, orvos, kézműves, jegyző). A kelet-provence-i Vésubie-völgy alapvetően kistenyésztői közegében nagy számban találhatóok faipari vállalkozók, *laboratores*, kereskedők a falusi közösségek megbízottjai között. A házassági stratégiák, a közös eskütételek által biztosított rendszeres érintkezések, a kölcsönös biztosítékok, kölcsönök, a segítségnyújtás különböző egyéb formái a családok közt erős baráti hálózatok rendszerét alakították ki.

A provençe-i elit népes csoportját jelentik a törvény emberei. Számuk a 12. század végétől kezdődően kezdett el növekedni, köszönhetően az önkormányzati intézmények fejlődésének és a grófi igazgatás kiterjesztésének. A városok és a *castrumok* lakossága nagyszámú közjegyzőt igényelt, akik elsősorban a gróf, később a király és a helyi hatóságok, másodsorban bizonyos főurak, Venaissinben és környékén a pápa, vagy a császár felhatalmazásával tevékenykedtek. Számukat nehéz meghatározni, de nem ritkán több közjegyzőt is találunk egy-egy *castrum*ban és környékén. A helyi egyházak és a grófi hatalom adminisztrációjának felduzzadása kedvezett ennek a közegnek. Képzésük a helyi városi iskolák és egyetemek (Avignon, Aix, Orange) alapítása előtt a kisebb helyi iskolában, ritkábban a helyhatóságok által fenntartott *studiumok*ban (Manosque, Pertuis), de főként Provence-on kívüli intézményekben történt.

Az előbb itáliai, majd dél-franciaországi (Toulouse), végül provençe-i (Avignonban 1303-ban, Aixben 1409-ben alapított) egyetemeken végzett diplomások egyre nagyobb befolyásra szert tevő szakmai elitet alkottak. Nagy többségük jogász volt, akik minden, helyi közigazgatásban képviseltették magukat, de fő gyűjtőhelyük a Provence királyi kormányzatát és annak különböző szerveit befogadó Aix volt. A püspökök bírái között kánonjogászokat, míg a királyi adminisztrációban polgári jogászokat és mindkét jogból fokozatot szerzett személyeket egyaránt találunk. Az utóbbi területen a 13. század második felétől jelentek meg a polgári jog professzorai. E közeg azonban nem csak a közigazgatásban tevékenykedett. Komoly szerepet játszottak jogi tanácsadóként a király, a városok és az egyházak által kötött egyezmények és szerződések előkészítésében. A *jurisperitusok* – csakúgy, mint a 12. század végétől a *magisterek* – olyan csoportot alkottak, amelyet nehéz elhelyezni az egyetemi fokozatok hierarchiájában, ám vitathatatlanul rendelkeztek valamilyen tudományos képzettséggel. E réteg ugyan nagy karriert futott be az Anjouk adminisztrációjában, ám vannak *jurisperitusok*, doktorok és professzorok egyaránt, akik, úgy tűnik, előnyben részesítették a vándoréletet, és pályájuk során különböző nagyurak szolgálatában működtek. A 13. században a földesuraknak, a grófi hatalomnak és az egyháznak rendszeresen szüksége volt a jogi tanácsokra, amelyért előszeretettel fordultak külföldi, gyakran Észak-Itáliából származó jogászokhoz. Utóbbiak esetében a hatalom birtokosaival és a vagyonosokkal való közvetlen kapcsolat tovább növelte

a tudásuk révén szerzett presztízst. Ennek a szakmai elitnek az összetételét még kevéssé ismerjük, de sokan közülük valószínűleg Provence-ban alapítottak családot, tisztviselők generációit adva a tartománynak (mint a piemonti Arduini család). Bár anyagi jólétük szintje nehezen ragadható meg, azt tapasztaljuk, hogy a jog és a jogi írásbeliség szakemberei mindvégig közel álltak a városi előkelőkhöz, és abba a körbe házasságok útján be is épültek. Aixben például, az Anjou királyok adminisztrációjával kapcsolatos tevékenységek révén a jogászi és az üzleti körök szorosan összekapcsolódtak egymással a 14. és 15. században. Ez a réteg jelentős vérfrissítésben részesült, amikor Itáliából sokan érkeztek soraikba, köszönhetően a két Anjou-ház ottani jelenlétének. A 15. században a Francia Királyságból és Lotaringiából érkező szakembergárda nemcsak a tisztviselői réteget és a törvényembereit érintette, hanem az üzleti köröket is.

Az üzleti világban is egyfajta megújulás ment végbe, még ha ezt pontosan nem is tudjuk számszerűsíteni. A városi elitet vizsgálva Marseille-ben, majd a 14. században Avignonban azt tapasztaljuk, hogy az újonnan érkezett, vállalkozó szellemű úttörők főleg a posztókereskedelemből és hajózási ügyletekből gazdagodtak meg. A Montpellier vidékéről származó Manduelek három nemzedék alatt hajózási, kereskedelmi vállalkozókká váltak, és Marseille alsóvárosának előkelői közé kerültek a 13. században. A Quercyből érkezett Favas-k a posztó gyártására és távoli nagykereskedelmére specializálódtak, a bourgogne-i eredetű Forbinek üzletemberekként kezdték, végül hivatalnokokká váltak a 15. században. A Palermók a Nápolyi Királyságból, más, kevésbé módos családok a Francia Királyságból érkeztek ide. A Marseille-t érintő bevándorlás megújította az elitet, még ha sok család nem is vert gyökeret a városban. Amikor azonban a 13. század végétől kezdve a pápai tized beszedési jogának átengedése érdekében hatalmas pénzüsségeket kellett átutalni az Anjou-udvar részére, a Spiniket és a Bardikat mozgósították. Noha rengeteg a dokumentált hitelügylet a kereskedők, illetve kikötői kézművesek körében – különösen nagyszámúak voltak köztük a fogyasztási célúak –, marseille-i vagy provence-i bank nem létezett. A Placentinek, az Astigianik, később a Toscanok korai megtelepedése nem tette szükségessé egy intézményes helyi pénzügyi rendszer kialakítását. A szakképzett vállalkozók, kereskedelmi közvetítők, ügynökök bevándorlása jól mutatta a marseille-i kikötő és tevékenységei vonzerejét, de egyben finanszírozási struktúráinak hiányosságait is.

Hasonló mértékű beáramlás történt az Ibériai-félsziget felől is, ahonnan a 12. századtól kezdve zsidók érkeztek, mint például a Tibbonidák Granadából. Tanult és tudós emberekről van szó, akik erősítették a marseille-i zsidó közösség szellemi kisugárzását, és hozzájárultak ahhoz, hogy megszilárduljanak a város kapcsolatai a Bejáitól Valenciáig terjedő tengeri térséggel. A 15. században a nápolyi Anjouk meghátrálása a Durazzók, később az Aragóniaiak előtt azzal járt együtt, hogy számos család kelt útra a Regnumból Marseille-en keresztül. A főleg mezőgazdasági tevékenységekkel foglalkozó városokban, mint Aix és Arles, elsősorban az állattenyésztésbe fektettek be, felvásárolták és bérbe adták a vándorlegeltetésre használt földeket.

Nem szabad megfeledkeznünk a zsidó elitről, jóllehet korántsem szereztek olyan befolyást maguknak a királyság intézményeiben, mint az Aragón Korona országaiban. A zsidók egyszerűen megmunkált vagy durva textilnemüket, mezőgazdasági termékeket ér-

tékesítették a módosabb parasztokból vagy *castrum*lovagokból álló ügyfélkörük számára, de emellett kézművességgel is foglalkoztak. E tevékenységekből adódóan kisebb fogyasztási hiteleket folyósítottak azoknak a zsidó hitelezőknek a révén, akiket bonyolult érdekszövetségi rendszer fűzött a náluk tőkét elhelyező, tekintélyes marseille-i keresztény családokhoz. A főként mezőgazdaságból élő első- vagy másodrendű városok zsidó elitje biztosított hitelt a termeléshez és a vetőmaghoz, a termés részletekben történő eladásához, illetve fogyasztási célra. Ezzel ugyan busás haszonra tettek szert, azonban a zsidó közösségeket erősen megadóztatta a királyi hatalom, miután az Anjou Károly uralkodása alatt bevezetett *tallia judeorum* rendszeressé vált. Ezek az adókötelezettségek, valamint a polgári és vallási közösségi élet hozták létre az *universitates judeorum* szervezetét, amelyben néhány jómódú család tett szert meghatározó szerepre. Néhányukat szoros kötelék fűzte az uralkodói adminisztrációhoz. Ott találjuk őket a királyi adóbérlők között, akik a helyi közbevételeket kezelték, a *baile*-eket a királyi birtokokon, de bérelték a falusi igazságszolgáltatást, a malmokat és a kemencéket, a piaci adókat és az úthasználati díjakat is, habár a legfontosabbak, a sópárlók és a füstadó (*fouage*) itáliai keresztény vállalkozók kezén voltak. A falvakban ezenkívül jelentős közvetítő szerepet töltöttek be a királyi tisztviselők és a lakosság között mint a kölcsönök folyósítói, így a *castrum* szintjén hozzájárultak az Anjou-kori kincstári gépezet működéséhez. Végül, a zsidók nagy számban voltak jelen a kereskedelmi tevékenységekben, egyes speciális képzettséget igénylő kézműves szakmákban (mint a marseille-i korallművesség), továbbá az orvosi foglalkozásokban (orvos és sebész, szülész), elsősorban a lakosságot látva el. A 15. század előtt nem találunk zsidó orvosokkal az uralkodók és az udvar szolgálatában. Korlátozottsága ellenére tehát ez a társadalmi csoport nem csupán a zsidó közösségen belül alkotott elitet gazdasági hegemoniája és társadalmi presztízse révén, hanem a provence-i társadalmon belül is, a városi közösségekben és az egyes *castrum*okban a királyi hatalom helyi megjelenítőjeként.

Végül az elithez tartoztak a politikai és hűbéri hatalom tisztségviselői és hivatalnokai, akik helyben, jórészt a hagyományos, jogi, városi és falusi elit köréből toborzódtak. A grófi, majd a királyi tisztviselők összetételét ma már meglehetősen jól ismerjük. Az 1309 és 1403 között Avignonban tartózkodó pápai udvar, valamint a 15. században a Venaissin Grófság pápai legációja körüli tisztviselők bemutatásától itt most eltekintünk. Ez a réteg nem sajátosan provence-i, bemutatása pedig részben a magasabb szintű egyházi kormányzat tárgyalásához tartozik.

A *baile*-ek meglévő hálózatára támaszkodva, amely a provence-i grófok katalán dinasztiaja alatt, a 12. század végén kezdett kiépülni, az Anjou uralkodók olyan adminisztratív apparátust alakítottak ki, amely hálózati sűrűségét tekintve impozáns, létszámára nézve azonban meglehetősen szerény volt. Helyi szinten a *baile*-k és *viguier*-k udvarai egyenként néhány tucat embert foglalkoztattak. A tartomány igazgatását a körzeti vezető, a *baile* vagy *viguier*, olykor ezek helyettesei, egy vagy ritkán két bíró, kivételes esetben fellebbviteli bírók (Marseille), egy pénztárnok és néha egy pénztárnokhelyettes, jegyzők és írnokok, egy hóhér, örök, a testőrség és az egyes erődök kisebb helyőrségének tisztjei, a királyi erődök néhány kápolnájának (például Forqualquier, Nizza, Barjols) káplánjai biz-

tosították. Ez a személyzet azonban korántsem tartozott teljes egészében a társadalmi elithez. A kerületek vezetői az esetek nagy többségében nemesek voltak, és csak részben kerültek ki a provence-iak közül, de ugyanígy találunk soraikban a Regnumból származó személyeket, különösen piemontiakat és lombardokat. A bírók egyetemi fokozattal rendelkeztek, és némelyikük nemesi születésű volt. A pénztárnokok nagyrészt a jegyzők köréből kerülhettek ki. A várakban szolgálók jobbára a kis- és középnemességből származtak.

E jól megfizetett tisztviselői karhoz csatlakozott a királyi birtokok és adók bérlőinek népes csoportja. Kis és közepes *castrum*nemesség, jogászok, külföldiek alkották e társaságot, de találunk közöttük néhány helyi zsidót is. A királyi adók árverésen történő megvásárlása jelentékeny jövedelemforrást jelentett, de egyben társadalmi befolyást is biztosított a bérlő számára. Így alakult ki az adóbérlőknek az adminisztratív elittel való szoros kapcsolata. Egyesek közülük párhuzamosan tisztviselői hivatalt is viseltek, mások, főleg a toszkának, valódi vállalkozásokat építettek az adóbérlésre, különösen a sóadóra és a sóbányákra, illetve a füstadó (*fouage, focacia*) eseti beszedésére.

A 14. századi Provence-ban egy másik döntéshozói központ és politikai vitafórum is kialakulóban volt: a rendi gyűlés. Habár megerősítette a provence-i előkelők szerepét, akik az 1360-as évektől a grófságok és adórendszerük védelméért szálltak síkra, ez a mozgalom a létező elitekre támaszkodott. Az új politikai közeg középpontját a főnemesség, a helyi előkelők, a magas rangú tisztviselők és kisebb mértékben a főpapság (püspökök, apátok, székes- vagy társaskáptalanok egyes prépostjai) alkották. Működését mély ellentétek és vetélkedések feszítették, és ezek tovább erősödtek az I. Johanna uralkodásának végén és a második Anjou-ház első éveit alatti polgárháborúk idején. Sajátos gyakorlat jellemezte, amelyben a szó és a vita meghatározó szerepet játszott, és amely tovább élte a helyi elitek politikai kultúráját.

Provence-ban az elit két fő súlypont felé vonzódott: az egyik volt a kereskedelem, a spekulációs tevékenység, a pénz világa, falun és városban, a másik a királyi hatalom, amely egyrészt ösztönözte a szolgáltatásokat, a közvetítői tevékenységeket és a képzést, másrészt amelynek az adói királyi szolgálókat, tisztviselőket, bérlőket, különböző közvetítőket tartottak el. Ezek az elitek a politikai eseményekkel és a kereskedelemmel kapcsolatos migrációs folyamatok révén időről időre megújultak. A városi előkelők megtalálták számításukat akár a jogi vagy a hivatali pályán, akár az üzleti életben. Vidéken egy sokszínű elit jött létre és szerzett magának vezető pozíciót a földpiacon. Mindezek sokféle módon és ezer szállal kapcsolódtak az Anjouk államapparátusának fejlődéséhez, adórendszeréhez, és valódi társadalmi bázist jelentettek a dinasztia provence-i uralmához. Az Anjou-monarchia – legalábbis a 14. század közepéig – kétségkívül annak köszönhetette felemelkedését és viszonylagos stabilitását, hogy szoros kapcsolatot ápolt az adminisztratív elittel, a jogi szakemberekkel, a gazdasági és kereskedelmi elittel, a helyi előkelőkkel és a püspöki városok papságával.

Fordította: Illyés Boglárka

Felhasznált irodalom

- Aurell Martin, *Une famille de la noblesse provençale au Moyen Âge : les Porcelet*, Avignon, 1986.
- Baratier Édouard, « Le notaire Jean Barral marchand de Riez au début du XVe siècle », dans *Provence historique*, t. 7, 1957, p. 254-274.
- Bonnaud Jean-Luc, *Un État en Provence. Les officiers locaux du comte de Provence au XIVe siècle (1309-1382)*, Rennes, 2007.
- Boyer Jean-Paul, *Hommes et communautés du haut pays niçois médiéval. La Vésubie (XIIIe-XVe siècles)*, Nice, 1990.
- Coulet Noël, « Fermiers et maîtres rationaux. Documents inédits sur la gabelle de Nice, 1371-1372 », dans *Provence historique*, t. 37, 1987, p. 450-456.
- Coulet N., « Les confréries du Saint-Esprit en Provence : pour une enquête », dans *Mélanges Mandrou*, Paris, 1985, p. 205-217.
- Coulet N., « Les juristes dans les villes de la Provence médiévale », dans *Les sociétés urbaines en France méridionale et en péninsule ibérique au Moyen Âge*, Paris, 1991, p. 311-327.
- Coulet N., « Les Villages provençaux, la quête et le cadastre », dans J. Drendel (dir.), *La société rurale et les institutions gouvernementale au Moyen Âge*, Montréal, 1995, p. 117-119.
- Coulet N., *Aix-en Provence : espace et relations d'une capitale (milieu XIVe s. - milieu XVe s.)*, Aix-en-Provence, 1988.
- Coulet N., L. Stouff, « Les institutions communales dans les villages de Provence au bas Moyen Âge », dans *Études rurales : pouvoir et patrimoine au village*, 1976, p. 67-81.
- Coulet N., L. Stouff, *Le Village de Provence au bas Moyen Âge*, Aix-en-Provence, 1987.
- Courtemanche A., « Une strate mince et influente : les médecins juifs aixois à la fin du XVe siècle », dans J.-L. Miège (dir.), *Minorités : techniques et métiers, actes de la table ronde du Groupement d'intérêt Scientifique Sciences Humaines sur l'Aire Méditerranéenne, octobre 1978*, Aix-en-Provence, p. 105-115.
- Courtemanche Andrée, *La richesse des femmes. Patrimoine et gestion à Manosque au XIVe siècle*, Paris, 1993.
- Denjean Claude, Sibon Juliette, « Citoyenneté et fait minoritaire dans la ville médiévale. Étude comparée des juifs de Marseille, de Catalogne et de Majorque au bas Moyen Âge », dans *Histoire urbaine*, t. 32, 2011-3, p. 73-100.
- Drendel John, « Gens d'Église et crédit dans la vallée de Trets au XIVe siècle », dans *Provence historique*, t. 54, 1994, p. 77-88.
- Drendel J., « Jews, Villagers and the Count in Haute Provence : Marginality and Mediation », dans *Provence historique*, t. 49, 1999, p. 222-226.
- Drendel J., « Le marché de la terre dans la haute vallée de l'Arc », dans L. Feller, C. Wickham (dir.), *Le marché de la terre au Moyen Âge*, Rome, 2005, p. 429-444.
- Drendel J., « Les élites politiques au village en Provence médiévale », dans *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge*, t. 124-2, 2012, p. 521-529.
- Drendel J., « Notarial Practice in Rural Provence in the Early Fourteenth Century », dans K. Reyerson, J. Drendel (dir.), *Urban and Rural Communities in Medieval Languedoc, Southern France, and Provence*, Boston-Leyde-Cologne, 1998, p. 209-238.
- Drendel J., « The Institutions of Village Government in Later Medieval Provence and the Origins of the Council of Trets », dans *Historical Reflections/Réflexions historique*, t. 9, 1993, p. 249-266.

- Drendel J., « Villages and Local Institutions in the Upper Arc Valley of Provence, 1050-1350 », dans *La société rurale et les institutions gouvernementales au Moyen Âge*, Montréal, 1995, p. 187-205.
- Drendel J., K. Reyerson (dir.), *Urban and Rural Communities in Medieval France (Provence & Languedoc)*, Leiden-Boston-Cologne, 1999.
- Drendel J., « Les stratégies de mariage dans la Provence rurale au XIVe siècle », dans R. Delort, C. Gauvard, P. Boglioni (dir.), *Le petit peuple dans la société de l'Occident médiéval. Terminologies, perceptions, réalités*, Paris, 2002, p. 265-281.
- Duby Georges, « La seigneurie et l'économie paysanne. Alpes du Sud, 1338 », dans *Études rurales*, t. 2, 1961, p. 5-36.
- Giordanengo Gérard, « Le élites internazionali in area provenzale: artisti, mercanti, uomini di legge », dans M. Del Treppo (dir.), *Sistema di rapporti ed élites economiche in Europa (secoli XII-XVII)*, Naples, 1994, p. 179-198.
- Hayez Jérôme, « La gestion d'une relation épistolaire dans les milieux d'affaires toscans à la fin du Moyen Âge », dans *La circulation des nouvelles au Moyen Âge. Actes du 24e congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*, Avignon, 1993, Paris, 1994, p. 63-84.
- Hayez J., « Pratiques et discours de marchands migrants. Les Toscans d'Avignon aux XIVe et XVe siècles », dans C. Quertier, R. Chilà, N. Pluchot (dir.), *Arriver en ville. Les migrants en milieu urbain au Moyen Âge*, Paris, 2013, p. 225-241.
- Hébert Michel, « Aspects de la culture politique en Provence au xive siècle », dans *Cahiers de Fanjeaux*, t. 35, Église et culture en France méridionale (xiie-xive s.), Toulouse, 2000, p. 475-496.
- Hébert M., « L'élection des chevaliers : un épisode de recrutement militaire en Provence au XIIIe siècle », dans *Cahier des études anciennes*, 1983, p. 81-102.
- Hébert M., « Le système fiscal des villes de Provence (xive-xve siècles) », dans D. Menjot, M. Sánchez Martínez (dir.), *La fiscalité des villes au Moyen Âge*, t. 2, *Les systèmes fiscaux*, Toulouse, 1999, p. 57-81.
- Hébert M., « Les étrangers à Manosque aux xiiie et xive siècles : intégration ou exclusion ? », dans *Forestieri e stranieri nelle città basso-medievali*, Florence, 1988, p. 97-114 [Atti del seminario internazionale di Studio, Bagno a Ripoli (Firenze), 4-8 giugno 1984].
- Hébert M., « Les mutations foncières et l'évolution sociale en Haute-Provence à la fin du XIIIe siècle », dans *Provence historique*, t. 37, 1987, p. 421-437.
- Hébert M., « Travail et vie urbaine : Manosque à la fin du Moyen Âge », dans Cl. DOLAN (dir.), *Travail et travailleurs en Europe au Moyen Âge et au début des Temps modernes*, Toronto, 1991, p. 147-173.
- Larochelle L., « L'intégration des étrangers au sein de l'oligarchie d'Aix-en-Provence (1400-1535) », dans *Les sociétés urbaines en France méridionale et en péninsule ibérique au Moyen Âge*, Paris, 1991, p. 339-348.
- Larochelle Lucie, *Boni, probi et sufficientes. Pouvoir et notabilité à Aix-en-Provence entre 1400 et 1535*, doctorat d'Histoire, Université d'Aix-Marseille I, 2002 (dactylographié).
- Mazel Florian, *La noblesse et l'Église en Provence, fin X^e-début XIVe siècle. L'exemple des familles d'Agoult-Simiane, de Baux et de Marseille*, Paris, 2002.
- Menant François, Jessenne Jean-Pierre (dir.), *Les élites rurales dans l'Europe médiévale et moderne. Actes des XXVIIes Journées Internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran*, 9, 10, 11 septembre 2005, Toulouse, 2007.

- Menkès Fred, « Une communauté juive en Provence au XIVe siècle. Étude d'un groupe social », *Le Moyen Âge*, t. 24-4, 1977, p. 277-303, 417-450.
- Mery O., « Évolution des fortunes et mobilité sociale à Reillanne en Haute-Provence (fin XIVe-début XVe siècle) », dans *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge*, t. 124-2, 2012, p. 445-460.
- Michaud Francine, « Apprentissage et salariat à Marseille avant la peste noire », dans *Revue historique*, t. 291, 1994, p. 3-36.
- Michaud Fr., « L'évolution de la condition paysanne en Provence centrale : quelques réflexions sur les homines regis à Aups aux XIIIe et XIVe siècles », dans *Provence historique*, t. 58, 2008, p. 71-92.
- Michaud Fr., « Mobilité sociale, patrimoine et endettement chez les notaires marseillais à la fin du XIIIe siècle », dans *Terre de rencontre du notariat. Provence, Corse, Piémont. Actes du colloque international*, Nice, 1991, p. 21-24
- Paul Richard, *Les élites rurales dans la région de Manosque au début du XIVe siècle : le registre du notaire Pierre Gibosi*, Mémoire de maîtrise, Université du Québec à Montréal, 2012 (dactylographié).
- Pécout Thierry, « Docteurs et professeurs de droit civil parmi les grands officiers de Provence angevine, 1246-1343 », dans J.-M. Matz, I. Mathieu (dir.), *Parcours universitaires et formations intellectuelles des officiers angevins (19-21 novembre 2015, Université d'Angers)*, Rome, 2019.
- Pécout Th., « Domaine, prélèvement comtal, monnaie et stratification sociale dans la baillie de Moustiers (années 1320-1340) », dans M. Bourin, Fr. Menant, L. To Figueras (dir.), *Dynamiques du monde rural dans la conjoncture de 1300*, Rome, 2014, p. 605-636.
- Pécout Th., « Pro evidenti utilitate curie regionalis. La ferme des droits royaux dans la Provence angevine (XIIIe-XIVe siècle) : une méthode de gouvernement », S. Morelli (dir.), *Periferie finanziarie angioine. Istituzioni e pratiche di governo su territori compositi (sec. XIII-XV)*, Rome, 2018, p. 141-161.
- Pécout Th., *Ultima ratio. Vers un État de raison. L'épiscopat, les chanoines et le pouvoir des années 1230 au début du XIVe siècle (provinces ecclésiastiques d'Arles, Aix et Embrun)*, Mémoire d'Habilitation à diriger les recherches, Université de Paris I, 2011 (dactylographié).
- Poppe Danuta, *Économie et société d'un bourg provençal au XIVe siècle : Reillanne en Haute-Provence*, Wrocław, 1980.
- Shatzmiller Joseph, *Recherches sur la communauté juive de Manosque au Moyen Âge (1241-1329)*, Paris-La Haye, 1973.
- Shatzmiller J., *Shylock revu et corrigé. Les juifs, les chrétiens et le prêt d'argent dans la société médiévale*, Paris, 2000 (trad. Berkeley 1990).
- Sibon Juliette, « Bondavin revisité. Le prêteur juif de Marseille Bondavin de Draguignan (ca. 1285-1361), suite et fin », dans *Le Moyen Âge*, t. 118, 2013, p. 641-659.
- Sibon J., « Le crédit et l'entreprise des juifs à Marseille après la Peste noire (1348) », dans *Entreprises et histoire*, t. 52, 2008, p. 27-35.
- Sibon J., *Les Juifs de Marseille au XIVe siècle*, Paris, 2011.
- Smail Daniel Lord, « Faction and Feud in Fourteenth-Century Marseille », dans J. Büchert Netterstrøm, B. Poulsen (dir.), *Feud in Medieval and Early Modern Europe*, Aarhus, 2007, p. 113-132.
- Smail D., « La topographie socio-professionnelle de Marseille au XIVe siècle », dans *Marseille. Trames et paysages urbains de Gyptis au Roi René. Actes du colloque de Marseille 1999*, Aix-en-Provence, 2001, p. 307-316.

- Smail D., « Marseille et ses habitants au XIVe siècle », dans Th. Pécout (dir.), *Marseille au Moyen Âge, entre Provence et Méditerranée. Les horizons d'une ville portuaire*, Méolans-Revel, 2009, p. 247-258.
- Smail D., « The General Taille of Marseille, 1360-1361 : a Social and Demographic Study », dans *Provence historique*, t. 49, 1999, p. 473-485.
- Smail D., *Imaginary Cartographies : Possession and Identity in Late Medieval Marseille*, Ithaca, 1999
- Stouff Louis, « Activités et professions dans une communauté juive de Provence au Bas Moyen Âge : la juiverie d'Arles (1400-1450) », dans J.-L. Miège (dir.), *Minorités : techniques et métiers, actes de la table ronde du Groupement d'intérêt Scientifique Sciences Humaines sur l'Aire Méditerranéenne, octobre 1978*, Aix-en-Provence, p. 57-77.
- Stouff L., *Arles à la fin du Moyen Âge*, Aix-en-Provence, 1986.
- Venturini Alain, « La gabelle du sel des comtes de Provence. État de la question », dans J.-C. Hocquet (dir.), *Le roi, le marchand et le sel*, Lille, 1987, p. 105-116.
- Verdon Laure, *La voix des dominés : communautés et seigneurie en Provence au bas Moyen Âge*, Rennes, 2012.
- Wernham Monique, *La communauté juive de Salon-de-Provence d'après les actes notariés (1391-1435)*, Toronto, 1987.

THÖKÖLY IMRE ELFOGÁSA: A FELSŐ-MAGYARORSZÁGI OSMÁN VAZALLUS ÁLLAM BUKÁSA ÉS AZ ERDÉLYI DIPLOMÁCIA

KÁRMÁN GÁBOR

.....
CAPTURING IMRE THÖKÖLY: THE FALL OF THE OTTOMAN TRIBUTARY
STATE OF UPPER HUNGARY AND THE DIPLOMACY OF TRANSYLVANIA

One of the events of the wars in Hungary at the end of the seventeenth century that found the most resonance in contemporary newsletters and pamphlets was the incarceration of Imre Thököly by Ahmed Pasha, the beylerbey of Várad in 1685. This action led to the imminent fall of the Ottoman tributary state of Upper (or in the Turkish terminology: Middle) Hungary (*Orta Macar*), established only three years before and ruled by Thököly. Western European prints repeatedly presented with sarcastic commentaries the absurd situation that the existence of this short-lived state ceased essentially due to the action of Ottoman dignitaries, who allegedly should have been interested in its maintenance for the greater glory of the sultan. This paper analyses the interconnectedness of this act with the peace initiatives of Seytan İbrahim Pasha, the commander (serdar) of the Ottoman troops in Hungary, who wanted to make a gesture towards the generals of the Holy League's army by removing Thököly from the political scene. Also, it highlights an aspect unnoticed in earlier literature: the secret involvement of Transylvanian diplomacy in the project, motivated by Prince Mihály Apafi I's competition with the leader of the rival Hungarian principality.

Keywords: Imre Thököly, Transylvania, war of the Holy League, Principality of Upper Hungary, *Orta Macar*, peace negotiations, Ottoman tributaries
.....

A kép közismert: az oszmán méltóság parancsoló mozdulatára két katona a meglepett tekintetű magyar főúr karját ragadja meg, egy harmadik pedig lábára rak bilincset. Thököly Imre süvege a földön hever, jogarát, kardját elveszítette. A háttérben Várad várának képe helyezi el a történekeket a valós térben, míg az üdvtörténeti keretet a kép felső részén látható kiegészítő elemek adják. Egy felhőkből kinyúló kéz egy sas fejére helyezi a magyar Szent Koronát, biztosítva a Habsburg-dinasztiát arról, hogy uralkodásuk isteni jóváhagyást élvez, míg egy másik a *mene tekel ufarszin* szavakat festi az égre. Az arámi nyelvű szöveg, „megmérettettél és könnyűnek találtattál”, nemcsak Baltazár babiloni király lakomájának bibliai elbeszélését, az elbizakodott uralkodó szükségszerű bukása történetének őstípusát idézi meg, de egyben játék is a nagyra tört és onnan a mélybe hul-

Kármán Gábor, tudományos munkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, TTI, Kora újkor témacsoport. A tanulmány a 124178. számú NKFIH kutatási projekt keretében készült. A kutatás során nyújtott segítségükért Sudár Balázsnak és Szabó András Péternek tartozom köszönettel.

lott magyar gróf névével. A kép annak a nem kevesebb, mint harminckét különböző röplapnak egyikén látható, amelyek 1685-ben hírül adták a Német-római Birodalom nyilvánosságának Thököly Imre bukását.¹

Nem csodálkozhatunk, hogy a tény, miszerint Thököly Imrét a váradi pasa fogságba ejtette, ilyen megkülönböztetett figyelemben részesült. A kortársak évek óta nagy érdeklődéssel követték a magyar főúr üstökösként magasba ívelő karrierjét, katonai sikereit, majd a szultán támogatásának elnyerését, és nagy hévvel vitatták, vajon a Habsburgok elnyomása ellen, a protestantizmus védelmében joggal lázadó hőst vagy alávaló török-bérencet kell-e benne látni.² Ha nem is mindegyik ábrázolás kívánt képi eszközökkel távolra mutató szimbolikus üzeneteket megfogalmazni, az elfogatás történetét időnként képregényszerűen elmesélő nyomtatványok szövege csaknem minden esetben levonta a morális következtetést arról, hogy az elbizakodottság végül elnyeri méltó büntetését. Az esemény már csak azért is alkalmas volt az isteni igazságszolgáltatás működésének illusztrálására, mert a kortársak számára teljesen érthetetlen lehetett, vajon mi bírhatta rá az oszmán tisztségviselőt arra, hogy uralkodójának vazallusát, a támogatásért hozzá forduló felső-magyarországi fejedelmet láncra veresse. A részletek ismerete nélkül Ahmed pasa akciója tényleg nélkülöz minden logikát: első pillantásra is könnyű belátni, hogy az 1683 óta, a magyarországi területei megtartásáért hatalmas erőfeszítéseket tevő oszmán hatalom számára Thököly kiiktatása komoly hátrányokkal járt. Noha a felső-magyarországi fejedelem ellenőrzése alatt álló terület egyre csökkent és katonai helyzete egyre nehezebben volt tartható, Thököly csapatai még mindig viszonylag nagy erőket voltak képesek lekötni a hódoltság felszámolására előrenyomuló, a Habsburgok által vezetett nemzetközi koalíció seregeiből. Előre láthatónak kellett volna lennie annak, ami bekövetkezett: Thököly elfogatása után fejedelemsége napokon belül kártyavárként omlott össze, az uralma alatt álló erősségek egymás után adták meg magukat (az egyetlen Munkács kivételével, amelyet a fejedelem felesége, Zrínyi Ilona még évekig képes volt tartani), csapatainak túlnyomó része pedig, csalódva az oszmán szövetségben, elfogadta a felajánlott amnesztiát és csatlakozott I. Lipót hadaihoz.³

Ebben a tanulmányban azt járom körbe, mik lehettek a kortárs média számára kizárólag az isteni akarat beteljesülésének szükségessége által motivált cselekedet prózaibb kiváltó okai. Ebben jelentős segítségemre van, hogy noha Thököly Imre rövid életű államának levéltára csak töredékesen maradt fenn, a szomszédos Erdélyi Fejedelemség kül-

¹ G. Etényi Nóra: Diplomatak és nyomtatványok a regensburgi birodalmi gyűlésen 1685-ben. In: *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. I–II. Szerk. Horn Ildikó et al. Bp., 2016. II. 382–389. A kép legújabb kiadására lásd Szalai Béla – Szántai Lajos: *Magyar várak, városok, falvak metszeteken, 1515–1800: A történelmi Magyarország*. Bp., 2006. 60. tábla.

² Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége”. A *Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Bp., 1976.; G. Etényi Nóra: Fordulópontok Thököly Imre korabeli nemzetközi megítélésében. In: *Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie/Thököly Imre gróf és felkelése*. Szerk. Kónya Péter. Prešov, 2009. 233–253.; G. Etényi Nóra: Thököly Imre és az európai politika szerencsekereke. In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Bp., 2012. 597–606.

³ A fejedelemség összeomlásának legrészletesebb összefoglalása: Angyal Dávid: *Késmárki Thököly Imre 1657–1705*. I–II. Bp., 1889. II. 149–152.

„Ezt kapja viszonzásképpen, aki magától jut magasra.” 1685-ös röplap Thököly elfogásáról.
Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, App. M 348.

politikai működésének dokumentációja ebből a korszakból igen gazdag. A felső-magyarországi fejedelem minden lépését árgus szemmel figyelő erdélyi tanácsos, Teleki Mihály levéltára számos ismeretlen részlettel szolgál Thököly Imre és a magyarországi oszmán elit viszonyának megértéséhez és az abban bekövetkező változások követéséhez. Ráadásul az újonnan a vizsgálatba bevont iratok egy, a korábbi értelmezésekben elő nem kerülő tényezőre, az erdélyi politika jelentős szerepére is rávilágítottak.

Egy kérészéletű oszmán adófizető állam: a Felső-magyarországi Fejedelemség

A Felső-magyarországi Fejedelemség (török nevén Közép-Magyarország, *Orta Macar*) kezdetei 1672-re nyúlnak vissza. A Habsburg államhatalom egy főúri összeesküvés kudarcára nyomán látta meg a lehetőséget arra, hogy megtörje a hagyományosan nagy ellenállási potenciállal rendelkező magyar rendek hatalmát, egyben az adórendszer átalakításával sokszorosára növelje innen származó jövedelmeit. Mindazonáltal a döntéshozók komoly aránytévesztésről tettek tanúságot, amikor az amúgy is súlyos új terhek kirovását összekapcsolták az erőszakos rekatolizáció erőltetésével, illetve a védelmi rendszer átalakítá-

sával, konkrétan a korábban a végvárak helyőrségét adó magyar katonák nagy létszámú elbocsátásával. A Habsburgokkal szemben hagyományosan ellenpólusként funkcionáló (bár az 1660-as években erősen megroggyant presztízsu) Erdélyi Fejedelemség határvédékén gyülekező úgynevezett bujdosók ez utóbbi révén jutottak jelentős katonai erőhöz. Noha 1672 késő nyarán megkezdődött katonai akcióik csak viszonylag rövid távú sikerekhez vezettek, a Magyar Királyság, az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom hármashatárán a következő években egy csaknem 10 000 fős, hadviselt katonákból álló és egyre türelmetlenebb kontingens várta azt a vezetőt, akiben mind a tehetség, mind az elszántság megvan arra, hogy kihasználja a bennük rejtőző hadi potenciált.⁴

Ez a vezető 1678-ban érkezett a hadszíntérre, a mindössze huszonegy éves Thököly Imre gróf személyében. A felső-magyarországi arisztokratának szintén a Habsburg megtorlás elöl kellett elmenekülnie: az évtized elején Erdélyben húzta meg magát, ahol birtokai is voltak és ahol a következő néhány évben férfitá érhetett I. Apafi Mihály fejedelem udvarában. Első igazi megmérettetése ragyogó sikert hozott. A bujdosók ekkori vezetőjével, a politikai és diplomáciai erényeket bőven, ám katonai tehetséget legkevésbé sem csillogtató erdélyi főúrral, Teleki Mihállyal ellentétben, aki igen korán feladta a katonai cselekményeket. Thököly csapatainak gyors mozgatásával látványos eredményeket ért el és olyan messze jutott nyugatra, mint a bujdosók korábbi nekibuzdulásai közül egyetlenegy sem. Noha az ekkor megszállt alsó-magyarországi bányavárosok feletti ellenőrzést a bujdosók hamar elveszítették, a fiatalember renoméja körükben egyre nőtt, és 1680-ban, szoboszlói gyűlésükön generálisukká is választották.⁵

A bujdosók Habsburg-ellenes küzdelmeiben kézenfekvő szövetségest jelenthetett volna az oszmán hatalom, és már 1672-ből van adatunk arra, hogy a váradi pasa egy kisebb kontingenssel támogatta is katonai akcióikat.⁶ Ennek ellenére a Fényes Porta elzárkózott az egymást követő magyarországi bujdosó követségek fogadása elöl, figyelmét előbb a lengyel-litván állammal, majd a Moszkvával folytatott háborúskodás kötötte le. Thököly, úgy tűnik, első körben nem a szultántól várta a segítséget. Noha az 1679 januárjában megkötött nijmegeni béke miatt a mindössze egy évvel korábban elnyert francia anyagi és katonai támogatásról gyorsan le kellett mondania, a kortársak csak 1681-ben láthatták az első jelét annak, hogy az oszmán kapcsolat meghatározó szerepet fog játszani a fiatal főúr politikájában. Ebben az évben ugyanis Thököly elutasította a soproni magyar országgyűlésen I. Lipót által kínált kompromisszumot, és a következő év legelején követői ahdnámét kérték a Fényes Portán.⁷

⁴ Benczédi László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685)*. Bp., 1980. 41–83.; Bánlaky József: *A magyar nemzet hadtörténelme*. I–XXIV. Bp., 1928–1942. XVI. (A Rákóczyak, Zrinyiek és Thököly Imre első küzdelmeinek kora [1630–1682]) 387–422.

⁵ Angyal: *Késmárki Thököly Imre*, I. passim; Benczédi: *Rendiség*, 84–95.

⁶ Baló László levele Apafi Mihálynak. Radnót, 1672. szeptember 19., október 20. *Török-magyarokori államokmánytár*. I–VII. Szerk. Szilágyi Áron – Szilágyi Sándor. Bp., 1868–1872. (= TMÁO) 147–151. Hüszejn aga, a váradi csapatok parancsnoka felhasználta az alkalmat arra, hogy adót szedjen azokról a magyarországi területekről, amelyek felett a fennhatóságot a váradi vilajet magának követelte.

⁷ Trócsányi Zsolt: *Teleki Mihály. (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig)*. Bp., 1972. 266–267.; Benczédi László: Thököly Imre a francia és a török szövetség között (1677–1680). In: *Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország*. Szerk.

1682 áprilisának végén a fiatal magyar főúr már személyesen tárgyalt Budán Uzun Ibrahim pasával, aki nemcsak Buda beglerbégeje volt, de az arra az évre a magyarországi frontra kinevezett főparancsnok (szerdár) is. Fülel közös elfoglalása után, 1682 szeptemberében kapta meg a pasától a szultáni ahdnámét, amely Közép-Magyarország királyának („kral”) nevezte ki.⁸ A dokumentum elég egyértelműen egy magyar beadvány alapján készült, ugyanis olyan kérdéseket is tárgyalt, mint a protestáns vallásszabadság védelme, illetve a jezsuiták eltávolítása a régióból, ráadásul a török szöveg egyes terminusai is a magyar nyelvből származnak – ám sok tekintetben a szultáni kinevezőlevelek tradícióit követte. 40 000 tallér évenkénti beküldését írta elő az új adófizető államnak (ez mindössze fele volt annak, amit Erdélytől vártak el) és Thököly halála után szabad királyválasztási jogot biztosított az ország lakosainak.⁹

Thökölynek viszonylag gyorsan sikerült alattvalóival elfogadtatnia uralkodói tekintélyét. Az új, felső-magyarországi állam szervezete hatékony utakat talált saját fenntartásának biztosítására, a fejedelem körül pedig (hiszen saját rendjei így nevezték és nem királynak) megkezdődött az őt támogató hatalmi elit kialakulása.¹⁰ Kara Musztafa pasa nagyvezír Bécs elleni hadjárata a következő évben még többel kecsegtetett: az oszmán invázió előrehaladtával egyre több terület hódolt be Thököly előtt. A császárváros felmentésére érkező csapatok kahlenbergi győzelme azonban szétzúzta a fejedelem reményeit. Noha Bécs alatt nem volt jelen, hanem magyarországi háttérfeladatokat látott el, a keresztény csapatok ellentámadásával az uralma alatt álló terület rohamosan morzsolódni kezdett. 1684-ben a frissen megalakult Szent Liga egyik legfontosabb stratégiai célja – Buda (ekkor még sikertelen) ostromán, illetve egy szlavóniai front megnyitásán kívül – Thököly Imre államának felszámolása volt. A kezdeti kísérletek a kompromisszumos kiegyezésre gyorsan kudarcot vallottak, és a fejedelem kétségbeesve figyelhetette, hogyan esnek el egymás után erődtítményei – 1685 szeptemberében a székhelyétől, Kassától mindössze 30 kilométerre található Eperjes is.¹¹

Benda Kálmán – R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1988. 171–180.; Benczédi: *Rendiség*, 95–115.; Kalmár János: Thököly önálló diplomáciájának kezdetei 1678–1679. Adalékok a felkelés török orientációjának indítékaihoz. In: *Thököly-felkelés és kora*. Szerk. Benczédi László. Bp., 1983. 155–162.; R. Várkonyi Ágnes: Thököly politikája és Magyarország esélyei a hatalmi átrendeződés idején. *Hadtörténelmi Közlemények* 118 (2005) 377–391.; Éva Bóka: La politique étrangère de Imre Thököly (1678–1685). *Südost-Forschungen* 48 (1989) 58–66.

⁸ Varga J. János: *Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben*. Bp., 2007. (História Könyvtár. Monográfiák 23) 24–33. Az ahdnáme körüli forráskritikai kérdéseket tisztázta Papp Sándor: Szabadság vagy járom? A török segítség kérdése a XVII. század végi magyar rendi mozgalmak idején. *Hadtörténelmi Közlemények* 106 (2003) 652–663. Az ahdnáme szövegét francia fordítással kiadta Zdenka Veselá-Přenosilová: Quelques chartes turques concernant la correspondance de la Porte Sublime avec Imre Thököly. *Archiv Orientální* 29 (1961) 553–556., 566–568. Hiteles isztambuli kéziratból, magyar fordítással Papp Sándor: Thököly Imrének és Közép-Magyarország népének kiállított szultáni szerződéslevelével. In: Seres István: *Thököly Imre és Törökország/Imre Thököly ve Türkiye*. Bp., 2006. 278–289.

⁹ Széles körű összehasonlításban lásd Papp Sándor: Muszlim és keresztény közösségek, egyházak és államok autonóm rendszerei az Osmán Birodalomban. *Keletkutatás* (2011) tavasz. 25–72.

¹⁰ Benczédi: *Rendiség*, 115–128.

¹¹ Varga: *Válaszúton*, 75–238.; Bánlaky: *A magyar nemzet hadtörténelme*, XVII. (Magyarország felszabadítása a török uralom alól) 90–96., 143–153.

Ebben a helyzetben látogatta meg Thököly Imre személyesen Váradon a tartományt igazgató Ahmed pasát, aki ahelyett, hogy segítséget adott volna neki, fogságba ejtette. A biztos anyagi háttér és ellátás nélkül a határvidéken tengődő, tízezerre rúgó létszámú bujdosó (illetve ekkoriban már kurucnak hívott) had a megelőző tíz esztendőben számos konfliktusba keveredett a terület oszmán méltóságviselőivel, és erre a Bécs sikertelen ostroma után kialakult válság során is volt példa. Míg a korábbiakban a panaszos levélváltások főleg egyes kuruc vitézek vagy oszmán katonák kihágásait hánytorgatták fel, 1685 februárjában már arra is látunk példát, hogy hódoltsági csapatok, kihasználva a felső-magyarországi szorult helyzetét, az új adófizető állam területén található falvakat igyekeztek hódoltatni.¹² Éppen ugyanebből az időszakból van azonban arra is adatunk, hogy a hódoltság két szomszédos beglerbége, az egri és a váradi pasa tárgyalta Thököly követével – ahogy az év későbbi részéből is ismerjük Mehmed váradi és Ali egri pasa reakcióit a fejedelem segélykérésére. Az oszmán tisztségviselők válasza kitérőek voltak, ám ennek okát abban kereshetjük, hogy nem hozhattak önálló katonai döntéseket, hanem a magyarországi frontra kinevezett szerdár parancsát kellett követniük.¹³ Thököly gyanútlanlansága 1685 októberében annál inkább érthető, mivel arra is volt már korábbi példa, hogy egy szomszédos beglerbéggel annak területén személyes találkozót szerveztek meg: 1684-ben az egri pasát rezidenciájától nem messze kereste fel a felső-magyarországi fejedelem.¹⁴

A Váradhoz legközelebb eső erdélyi erődítmény, Somlyó kapitánya 1685. október 6-án adta hírül fejedelmének, Apafi Mihálynak, hogy Thököly embere a pasánál járt és azt kérte, hadd szállásolhassa el csapatait oszmán területen.¹⁵ Ugyancsak ő írta meg csaknem két héttel később az erdélyi elitnek Thököly Imre elfogásának részleteit: október 15-én Ahmed pasa ebédre hívta a fejedelmet, aztán janicsárjaival a várba kísértette – eközben, mivel „bágyadozott, az vár hídján döfölték is” –, és még aznap éjjel vasra verve hatodmagával útnak indította dél felé. A beszámoló Olasz Ferenc várkapitány egy fohással zárja, amely szerint beteljesednek a próféciák – híven érzékeltetve, mennyire váratlanok és megmagyarázhatatlanok voltak számára az események.¹⁶ Hasonló felháborodás és tanácstalanság látszik abból a levélből, amelyet Petróczy István kuruc főtsiszt és társai küldtek Ahmed pasának, amikor egy nappal fejedelmük elfogása után Berettyóújfalú környékén

¹² Jancsó János levele Thököly Imrénének. Tállya, 1685. február 11. TMÁO VI. 516. A korábbiakra lásd pl. Ali egri pasa levele Thököly Imrénének. Eger, 1680. december 17. In: *A bujdosók levéltára. A gróf Teleki-család marosvásárhelyi levéltárából*. Szerk. Deák Farkas. Bp., 1883. 282.

¹³ Olasz Ferenc levele Apafi Mihálynak. Somlyó, 1685. február 14. TMÁO VI. 518.; Mehmed váradi pasa levele Thököly Imrénének. Várad, 1685. április 11. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) A Thököly- és Rákóczi-szabadságharcok levéltára G 2 Thököly Imre levéltára 3. d. fasc. 1685. ápr. p. 42.; Pestesi János levele Thököly Imrénének. Sárospatak, 1685. július 11. Uo. 3. d. fasc. 1685. júl. p. 6. A fejedelem 1685. január 22-én azt is nyílt parancsba adta katonáinak, hogy családjaikat a császári csapatok támadása elől vagy a várakba, vagy az oszmán uralom alatt álló Bihar vármegyébe vigyék be. *Thököly iratok a megyei levéltárban*. Szerk. Láczy Magdolna. Nyíregyháza, 1978. 19.

¹⁴ Olasz Ferenc levele Apafi Mihálynak. Somlyó, 1684. június 16. TMÁO VI. 454.

¹⁵ Olasz Ferenc levele Apafi Mihálynak. Somlyó, 1685. október 6. In: *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel*. I–XX. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1876–1897. (= EOE) XVIII. 364.

¹⁶ Olasz Ferenc levelei Apafi Mihálynak, illetve Inczédi Mihálynak. Somlyó, 1685. október 18. Uo. 365., illetve TMÁO VII. 103.

újra összegyűltek. A beglerbég szemére vetették, hogy a Thökölynek adott ahdnáméval ellentétesen cselekedett és még csak esélyt sem adott arra, hogy fejedelmük tisztázza magát az esetleges vádak alól. Noha a hűséget nem mondják fel végleg, előre vetítik a következő napok-hetek fejleményeit azzal, hogy felvetik a kérdést: ki fog ezek után hinni az oszmánoktól jövő ígéreteknek?¹⁷

Thököly a béke ára?

Egy magyarországi oszmán krónika, amelyet Temesvári Ali pecsétőr írt az idősebb Dzsáfer pasa tetteiről, számos színes részlettel egészíti ki a somlyói kapitány meglehetősen szűkszavú elbeszélését a felső-magyarországi fejedelem elfogásáról. Elbeszéli, hogy a beglerbég hogyan csalta lépre Thökölyt azzal, hogy először csak a Váradtól 40 kilométerre fekvő Pocsajra invitálta, majd betegséget színlelve helyezte át találkozójuk helyszínét a vilajet székhelyére. Nemcsak a pasa leveleit idézi hosszasan, de Thököly gondolatait is közvetíti – ahogy arról is olvashatunk nála, hogyan készítették elő a fejedelem négyszáz fős kíséretének elszállásolását a városi házakban, hogy aztán lefegyverezzék és kifosszák mindannyiukat.¹⁸ Ali krónikája abban is felülmúlja az eddig ismertetett, keresztény oldalról származó beszámolókat, hogy az eset hátterét is megvilágítja. Eszerint az események fő mozgatója az 1685-ben, a magyarországi hadszíntérre érkező szerdár, Sejtán Ibrahim pasa volt, aki még a nyáron béketárgyalásokat kezdeményezett Antonio Caraffával. A császári hadvezér az ajánlatot hozó csausnak azt mondta, a háborúskodás befejezése egyetlen esetben képzelhető el, ha az oszmánok átadják neki Thökölyt, akkor viszont a Habsburgok nagy engedményekre, a még 1683-ban elfoglalt Esztergom visszaadására is hajlandók lennének. A szerdár elhitte Caraffa ígérését, ezért parancsolta meg a váradi pasának a felső-magyarországi fejedelem fogságba ejtését – a császári generális azonban nem tartotta meg a szavát, hanem örülvén a könnyű sikernek, további hódításokba kezdett.¹⁹

A magyarázat tetszetős, azonban Temesvári Ali krónikájával általában nem kevés probléma akad. Noha a szerző közelről ismerte a magyarországi hódoltságot, krónikája ezen részének hitelessége több sebből vérzik. Várad beglerbégjét például Mehmed pasa néven emlegeti, ami nem egészen téves, hiszen a tisztség viselőjét ekkoriban valóban így

¹⁷ Petróczy István és társai levele Ahmed pasának. Berettyóújfalu, 1685. október 16. MNL OL Családi levéltárak P 1238 Teleki család levéltára. Teleki Mihály gyűjtemény 16. d. Petróczyról a Thököly elfogását hirdető röplapok egy része azt állítja, hogy a váradi pasa áruháztá a fejedelmi címet, amelyet ő színlelésből el is fogadott – erre a levélben nincs utalás. Lásd Szalai-Szántai: *Magyar várak*, 58., 60. tábla.; Bagi Zoltán Péter: Thököly Imre 1685. évi elfogatásának bemutatása a Mercurii Relationban, a Historischer Kernben és a Theatrum Europaeumban. In: *A kassai aranykincs/Košický zlatý poklad. 1935–2015. Nemzetközi konferencia a Kassai Aranykincs megtalálásának 80. évfordulója alkalmából 2015. szeptember 16–18./Medzinárodná konferencia z príležitosti 80. výročia nájdenia Košického zlatého pokladu 16.–18. septembra 2015.* Szerk. Ildikó Palenčárová-Csáji. Košice, 2018. 122.

¹⁸ *Der Löwe von Temeschwar. Erinnerungen and Ca'fer Pascha den Älteren, aufgezeichnet von seinem Siegelbewahrer 'Alī.* Hrsg. von Richard F. Kreutel. Graz, 1981. 217–219.

¹⁹ Uo. 216–218., 220–221.

hívták, neki azonban a nyár közepén csatlakoznia kellett a szerdár seregeihez, így Thökölyt nem ő, hanem Ahmed pasa, a temesvári beglerbég ejtette fogságba, akit Sejtán Ibrahim pasa a helyettesítésére rendelt ki.²⁰ Temesvári Ali azt is állítja, hogy Caraffa még ugyanebben az évben elfoglalta Erdélyt (valójában csak a határáig jutott és a Partiumban kért téli szállást katonái egy részének). A Thököly visszatérését ismertető, közvetlenül ez után következő részben leírása már teljes káoszba fullad, Batthyány- és Esterházy-csapatokat vizionálva Erdélybe mint a bukott fejedelem ambíciói valóra váltásának megátalóit.²¹ Mindenesetre a Caraffa és Sejtán Ibrahim pasa közötti egyeztetésekről és Thököly ebben játszott szerepéről keresztény források is tudnak – éppen csak a főszereplők morális megítélésének előjele tér el, a császári generális álnoksága helyett az oszmán hadvezér ostobaságára és pénzéhségére helyezik a hangsúlyt.²²

A magyar szakirodalomban elterjedt az a nézet, hogy az oszmánok békekezdeményezéseinek köze lehet Thököly elfogásához, ám annak részletes kifejtése és forrásokkal való megtámogatása általában elmaradt – a fejedelem klasszikus életrajzának írója, Angyal Dávid éppenséggel pontosan a Caraffához kötött verziót nyilvánította hiteltelennek.²³ Először lássuk tehát, mit tudunk az 1685-ös oszmán béketapogatásokról! A Bécs sikeres felmentését követően, még az 1683-as évben az ellentámadásba lendülő keresztény sereg érzékeny veszteséget okozott az oszmánoknak Esztergom elfoglalásával, hiszen így megnyílt az út a Duna mentén Buda felé. Noha a magyarországi hódoltság központját a következő évben három és fél hónapi ostrommal sem sikerült bevenni, az Oszmán Birodalom politikai elitjének számos szereplője érezte úgy, hogy jobb lenne nem kockáztatni, vajon a következő évi hadjáratban, az időközben megalakult Szent Liga serege nem ér-e el jelentősebb eredményt.²⁴ A budai beglerbég, Abdi Abdurrahman pasa az év elején többször is próbált Bécsben tapogatózni, februárban egy Wardon nevű örményen keresztül, majd márciusban csausa révén szondázta az Udvari Haditanács és a császár hajlandóságát a béketárgyalások megkezdésére.²⁵ A pasa később, 1685 decemberében újra megpróbálko-

²⁰ Sejtán Ibrahim pasa levele Apafi Mihálynak. 1685 szeptemberének végén. TMÁO VII. 96. Mehmed pasa hadba indulásáról lásd Olasz Ferenc levele Apafi Mihálynak. Somlyó, 1685. július 26. MNL OL 1526 utáni gyűjtemény R 298 Erdélyi iratok 2. d. 2. t. fasc. 1684–1690 fol. 60^r.

²¹ *Der Löwe von Temeschwar*, 220–221. Caraffa 1685-ös előrenyomulásáról lásd F. Molnár Mónika: *Olasz hadi írók és generálisok Bécs és Isztambul között. L. F. Marsigli és kortársai*. Bp., 2016. 46–47., illetve a generális levelei erdélyi vármegyéknek. Szatmár, 1685. december 17. EOE XVIII. 422–424.

²² Brenner Domokos: *A magyar fordulatok története*. Ford. és szerk. Köpeczi Béla. Bp., 2003. 154–156.

²³ Angyal: *Késmárki Thököly Imre*, II. 145. 1. j.; Varga J. János: *A fogó félhold árnyékában*. Bp., 1986. 90.; Szakály Ferenc: *Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1718*. Bp., 1986. 44–45. Czigány István jelezte is a téma kidolgozásának szükségességét. Lásd *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700*. Bp., 2004. 154.

²⁴ A császári udvarnak folyamatosan jelentő, meglepően jól informált kém hírei szerint 1685 augusztusában a szultán minden „minisztere”, ahogy a nép is meg volt győződve, hogy békét kell kötni, mert ha Buda elveszne, a végvidék összeomlik. Lásd a Konstantinápolyban kelt, 1685. augusztus 8-i jelentést. Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (= EFK) Ms II. 303. fol. 54^r. A konstantinápolyi informátorokról lásd Kerekes Dóra: *Kémei Konstantinápolyban. A Habsburg információszerzés szervezete és működése a magyarországi visszafoglaló háborúk idején (1683–1699)*. *Századok* 141 (2007) 1217–1257.

²⁵ Válasz Wardon megkeresésére. 1685. február 22. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 153. Fasc. 74/d. 1685 fol. 5r.; Inczedy Mihály levele Teleki

zott ugyanezzel, ám Badeni Hermanntól, az Udvari Haditanács elnökétől ugyanazt a választ kapta, mint korábban: a háborúskodásról kizárólag az agressziót elkövető oszmán fél tehet, a császár nem dönthet lengyel és velencei szövetségesei nélkül, ám ehhez szükséges lenne, hogy a szultáni udvarból hivatalos megkeresés érkezzon.²⁶

A budai pasa azonban csak akkor számított a magyarországi hódoltság vezetőjének és a Habsburg Birodalom felé történő kapcsolattartásért (és így a béketapogatózásokért) felelős személynek, ha nem volt a szultán által erre a területre kinevezett szerdár. 1685 tavaszán Sejtán Ibrahim pasát érte ez a megtiszteltetés. Az idős, kelet-anatóliai származású hadfi számos korábbi szolgálata mellett azzal nyerte el ezt a lehetőséget, hogy 1684-ben átvette Buda irányítását az ostrom közben elesett beglerbégától, Kara Mehmed pasától. A hódoltság székhelyének sikeres védelme olyan népszerűséget szerzett neki, hogy korábbi (Sátán jelentésű) melléknevét *Melekre* (vagyis Angyalra) cserélték. Annak ellenére kapta meg a bizalmat, hogy a nagyvezír, Kara Ibrahim pasa egyáltalán nem szimpatizált vele.²⁷

Sejtán Ibrahim pasa mellől azonban 1685-ben elpártolt a hadiszerencse: augusztusban megpróbálkozott azzal, hogy Esztergom megtámadásával az ostromlott Érsekújvár mellől elvonja a csapatokat, de Tát mellett súlyos vereséget szenvedett. Ráadásul az oszmánokat egy másik hadszíntéren is érzékeny veszteség érte: a nevezetes eszéki hidat is sikerült a keresztény csapatoknak felgyújtaniuk.²⁸ Így nem csoda, ha szeptember elején a szerdár is úgy vélte, eljött az ideje a béketárgyalásoknak. Ennek érdekében Lotaringiai Károlyhoz küldte emberét, Ahmed Cselebit, ám a Szent Liga csapatainak fővezéréől nem kapott pozitív választ. Mindenesetre egy magyar arisztokrata úgy tudta: a herceg finoman megemlítette a csasznak azt is, hogy ha a szerdár Thökölyt a hozzá tartozókkal együtt „fegyverével elveszíti, nem bánja”.²⁹

Mindkét oldalról származó, kortárs források tudnak tehát róla, hogy a Szent Liga csapatainak vezetői (Antonio Caraffa vagy Lotaringiai Károly) elejtettek olyan megjegyzéseket, amely szerint jó néven vennék Thököly kikapcsolását a hatalmi játszmból. Ennek révén indokoltnak tarthatjuk azt, hogy a felső-magyarországi fejedelem elfogásának hátterében Sejtán Ibrahim pasa békekötési kísérletét lássuk. Létezik azonban egy olyan, vi-

Mihálynak. Bécs, 1685. március 11. In: Szilágyi Sándor: Oklevelek Teleki Mihály és a bujdosók diplomaciai alkudozásainak történetéhez (1675–1685). *Történelmi Tár* [13] (1890) 697.

²⁶ Abdi Abdurrahman pasa levele Badeni Hermann-nak. H. n. [Buda], 1685. november 30. Az erre adott válasz: Bécs, 1685. december 14. HHStA Törkei I. Kt. 153. Fasc. 74/d. 1685 fol. 31–33.

²⁷ Silahdar Fındıklı Mehmed Aga: *Silahdar tarihi*. I–II. Istanbul, 1928. II. 183–185., 215–217. További életrajzi adataira lásd az oszmán elit helyenként megbízhatatlan életrajzi lexikonját: Mehmed Süreyya: *Sicill-i Osmanî*. I–VI. Ed. Nuri Akbayar. Istanbul, 1996. III. 784. A kinevezéséről szóló értesítés, amelyet Belgrádból küldött Erdélybe, 1685. május 29-én érkezett meg Apafi Mihály kezébe. MNL OL Erdélyi kormányhatósági levéltárak F 126 Gubernium Transylvanicum levéltára. Cista diplomatica. Történelmi 2. cs. nr. 64. Datálatlan magyar fordítása: MNL OL Családi levéltárak P 659 Teleki család levéltára. Missiles nr. 295dd/1.

²⁸ Szakály: *Hungaria liberata*, 42–44.; Varga: *A fogyó félhold árnyékában*, 82–84.; Bánlaky: *A magyar nemzet hadtörténelme*, XVII. 117–168.; Négyesi Lajos: *Az 1685. évi táti csata. Hadtörténelmi Közlemények* 128 (2015) 1061–1082.

²⁹ Zichy István levele Batthyány Ádámnak. Győr, 1685. szeptember 8. Idézi Benczédi: *Rendiség*, 179. 125. j. Sejtán Ibrahim pasa levelét Lotaringiai Károlyhoz német fordításban lásd Christoph Boethius: *Des Ruhmbeloberten und Triumph-leuchtenden Kriegs-Helms dero Röm. Kaiserl. Majestät, und Dero Hohen Bunds-Verwandten, Wider den Mahometischen Tullband*. II. Nürnberg, 1686. 167.

szonylag épen fennmaradt, de a szakirodalom által idáig egyáltalán nem hasznosított forráscsoport is, amely a budai pasa, illetve a szerdár követei mellett a béketapogatózó-soknak egy harmadik csatornáját dokumentálja. Ez a diplomáciai szál ráadásul fontos szerepet játszott az 1685. október 15-i váradi eseményekben. A Teleki-levéltárban fennmaradt iratok szerint az erdélyi külpolitikai irányítás is megtett mindent, hogy bekapcsolódjon a békekötés folyamatába.

I. Apafi Mihály, aki nem sok előnyt remélhetett abból, hogy kényszerből csatlakoznia kellett Kara Musztafa 1683-as hadjáratához, még Bécs ostroma előtt felajánlotta közvetítését I. Lipótnak az oszmán birodalommal megbomlott béke helyreállításához. 1684-ben már a Fényes Portát is értesítette a német-római császár elutasító válaszáról.³⁰ 1685 tavaszán aztán újra jelentette a nagyvezírnek, hogy békeközvetítés végett felküldte emberét a bécsi udvarba. Kara Ibrahim pasa nagyvezír válasza nem tükrözött nagy elragadtatottságot: az oszmán méltóság kifejtette, hogy a szultán seregei elég erősek, hogy „az Istennek Felséges ígéjéért” megharcoljanak, és érzékeltette, hogy ha a keresztények békét akarnak, „Hatalmas Császárnak ajtaja a reménylőknek és könyörgőknek nyitva van”.³¹

Augusztus végén aztán megváltozott a helyzet. A portai főtolmács, a görög Alexandrosz Mavrokordatosz, aki az oszmán udvar elsődleges kapcsolattartója volt Erdély irányában, jelezte a fejedelemnek, hogy várják az információt, mit végzett korábban említett, Bécsbe küldött embere a béke ügyében. Még mielőtt ez a levél megérkezett volna Erdélybe, visszaérkezett Apafihoz a szerdárhoz küldött embere is, aki közvetítette Sejtán Ibrahim pasa üzenetét: a fejedelem sürgősen küldjön követet a császári udvarba és segítse elő a béketárgyalások megindítását.³² Az erdélyi politikai vezetés egy pillanatra zavarba jött. Valóban jártak ugyanis követeik Bécsbe, de azok feladata nem a békeközvetítés volt, inkább arról tárgyaltak, milyen feltételekkel lenne hajlandó Erdély fejedelme felmondani az oszmán függést és csatlakozni a Szent Liga erőihez. Már 1685 tavaszán a békeközvetítési kísérlet portai bejelentésére is azért volt szükség, mert a szultáni vezetés gyanús híreket kapott Apafi külpolitikai tájékozási kísérleteiről.³³ Mindenesetre gyors helyzetelemzés után a fejedelem tapasztalt politikai tanácsadója, Teleki Mihály véleményét fogadta el: a békeközvetítés, amelyet úgy tűnik, most már az oszmán politika fontos szereplői is sürgetnek, több hasznot hajthat, mint amennyi kockázattal jár.³⁴ Így Apafi mind a főtolmács, mind a szerdár irányában készségesnek mutatkozott, és kérte, hogy egyrészt lássák el részletes instrukcióval, mit ajánlhat Bécsben, másrészt küldjenek neki hivatalos felhatalmazást a tárgyalásokhoz. Portai követének (ún. kapitihájának) mindazonáltal

³⁰ Trócsányi: *Teleki Mihály*, 284–285.

³¹ Kara Ibrahim pasa nagyvezír levele Apafi Mihálynak. Drinápoly, d. n. [1685 április–május.] MNL OL P 659 nr. 295dd.

³² Alexandrosz Mavrokordatosz levele I. Apafi Mihálynak. Drinápoly, 1685. augusztus 28. MNL OL P 1238 17. d. fasc. 1685/85. fol. 90^r.; I. Apafi Mihály levele Teleki Mihálynak. Radnót, 1685. szeptember 4. In: *A bujdosók levéltára*, 217. A Portán nagyon várták az információt, Mavrokordatosz másfél hét múlva is kérdőre vonta az erdélyi kapitihát, miért nincs új hír. Lásd Gyárfás Pál levele I. Apafi Mihálynak. Drinápoly, 1685. szeptember 9. MNL OL P 1238 17. d. fasc. 1685/85. fol. 94^r.

³³ Trócsányi: *Teleki Mihály*, 288, 294–297.

³⁴ Teleki Mihály levele I. Apafi Mihálynak. Gernyeszeg, 1685. szeptember 5. EOE XVIII. 359–360.

meghagyta: ügyeljen rá, hogy semmiképpen ne tűnjön úgy, mintha ő akarná a békekötést, „hanem csak Hatalmas Császárnk s fővezér őnagysága parancsolatjához való készségünket vegyék eszékben”.³⁵

Noha még elküldésével az erdélyiek vártak egy hetet (hátha időközben a császárral folytatott tárgyalásaikkal kapcsolatos fejleményekről újabb hír érkezik), végül csak megszületett az I. Lipótnak szóló, békeközvetítést ajánló levél. A szövegen jól látszik, hogy az erdélyi diplomácia immáron úgy döntött, a béke lenne számukra a leghasznosabb: nemcsak jelezték ugyanis a császárnak, hogy az oszmánok mediátornak kérték fel a fejedelmet, de egyben megpróbálták rá is ijeszteni.

„A Portának, Felséges Uram, minden bizonnyal divánban végezett intentuma ez (kiben Felségednek semmi kétsége ne legyen), hogy ha az békesség Felséged és az Porta között véghez nem megyen, tengeren innét lévő mind erősségit mind praesidiummal és éléssel s munitióval megrakja s minden tatár erejét az chámval, ezen kívül az asiai és affricai minden hadait, mind az kik fegyverrel szolgálni szoktak, mind az kik taxákkal szolgáltak, azokat adófizetésektől immunitálván, azokat is felvigye, az európai hadaival együtt conjungálván és egyenesen az Imperiumra felmenjen, erősséget ne szálljon, csak égessen és raboljon és valameddig mehet, csak elmenjen.”³⁶

A totális és csak pusztítást célzó háborúval kapcsolatos, meglehetősen valószínűtlenül hangzó hírt a levél azzal próbálta hitelesíteni, hogy Apafi végül kérte a császárt, gondoskodjon róla, nehogy a Porta megtudja, hogy ő szivárogtatta ki a szörnyű terveket.

A Haditanács szemmel láthatólag nem szeppent meg, mert az I. Lipót nevében küldött válasz ugyanazt tartalmazta, mint az összes többi tapogatózásra adott reakció: addig nincs miről tárgyalni, amíg részletes békejavaslatot nem tárnak elé.³⁷ A levél november végén kelt és december végéig még nem érkezett meg Erdélybe.³⁸ A köztes időszakban mindazonáltal az erdélyi diplomácia serényen szervezkedett, hogy tényleg megindulhassanak a tárgyalások. Sejtán Ibrahim pasát informálták, hogy a Szent Liga konkrét javaslatot vár, a szerdár ezt meg is küldte nekik: Esztergom, Berzence és a frissen elfoglalt Szolnok visszaadását kérte az ellenféltől, később hozzásapta az időközben szintén elesett

³⁵ I. Apafi Mihály levele Gyárfás Pálnak. Görgény, 1685. szeptember 17. Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Sibiu (= ANR DJS) Colecția Benigni nr. 40. fol. 34. Lásd még a fejedelem leveleit Alexandrosz Mavrokordatosznak, illetve Sejtán Ibrahim pasának (azonos dátummal). MNL OL P 659 nr. 29500., nr. 295ss/2.

³⁶ I. Apafi Mihály levele I. Lipótnak. [H. n.,] 1685. szeptember 24. MNL OL P 1238 17. d. fasc. 1685/85. fol. 110. Az elküldésről lásd Teleki Mihály levelét a fejedelemnek. Gernyeszeg, 1685. szeptember 22. Uo. fol. 108.

³⁷ I. Lipót levele I. Apafi Mihálynak. Bécs, 1685. november 23. MNL OL P 1238 17. d. fasc. 1685/85. fol. 156.

³⁸ Kapitihájának írott levelében a fejedelem említi, hogy a szeptemberben Bécsbe küldött követ még nem tért vissza. Lásd I. Apafi Mihály levele Gyárfás Pálnak. Nagyszeben, 1685. december 27. MNL OL P 1238 17. d. fasc. 1685/85. fol. 183^v. Ezúttal ez feltehetőleg nem csak az időhúzás érdekében terjesztett téves információ. Egy ellenpéldára lásd Teleki Mihály levele a fejedelemnek. Gernyeszeg, 1685. szeptember 22. MNL OL P 1238 17. d. fasc. 1685/85. fol. 108.

Szarvast.³⁹ Sejtán Ibrahim pasa helyzetmegítélésére jellemző, hogy a Buda, illetve Kanizsa védelmében kulcsfontosságú várak, illetve a mélyen a hódoltság területén belül elhelyezkedő erődtípusok visszakövetelése mellett úgy vélte, az oszmán hatalom a békéért cserébe nyugodtan lemondhat Érsekújvárról. Hivatkozva a szultántól kapott autoritására a szerdár megküldte Apafinak a béketárgyalások folytatására szóló felhatalmazást is.⁴⁰

A Fényes Porta azonban, úgy tűnik, kevésbé volt meggyőződve arról, hogy a békesség létrehozása mindenképp följött álló érdeke lenne. Noha Mavrokordatosz többször is biztosította a fejedelmet, hogy dolgozik a neki szóló felhatalmazás és részletes instrukció megszerzésén, 1685 decemberében az erdélyi kapitliha csak arról számolhatott be, hogy számos portai döntéshozó úgy véli, az ellenfélnek kellene kezdeményeznie a tárgyalásokat és benyújtania javaslatát. Noha már keresték a semleges helyszínt (amelyek között Erdély is szóba került), többeknek az volt a véleménye, hogy „még oly extremitásban nem forog az dolog, lévén még harminckét országa Hatalmas Császárnak, hogy minden kívánságra rá mehessen, napkelettől fogva napnyugtáig terjedvén birodalma”.⁴¹

Az erdélyi békeközvetítési kísérletnek aztán az új nagyvezír kinevezése vetett véget. A már hónapok óta betegeskedő és feladatait ellátni képtelen Kara Ibrahim pasa helyett a szultán az igazgatási feladatokat Szári Szülejmán pasára bízta, november végén kajmakámi címmel, majd december 18-án átruházta rá a nagyvezíri hivatalt is.⁴² A birodalom ügyeinek új irányítója, aki az előző években a lengyel fronton szerzett magának megbecsülést, nemcsak az adminisztráció jó részét cserélte le, de Apafinak is megköszönte eddigi szolgálatait, mondván, hogy a császártól jött válasz ismeretében – ami ezek szerint 1686 januárjának végéig mégiscsak eljutott a Portára – nem látja értelmét a tárgyalások erőltetésének.⁴³ Még ha a békeközvetítés nem is hozta meg a remélt hasznot Erdély számára (tudniillik hogy a Portán megnöveli a fejedelem presztízsét az ezzel tett jó szolgálat), jó hivatkozási pontként szolgálhatott például abban az esetben, ha az oszmán tisztségvi-

³⁹ Sejtán Ibrahim pasa levelei I. Apafi Mihálynak. Eszék [1685. november közepe], illetve Belgrád, 1685. december 2. MNL OL P 659 nr. 295nn.; MNL OL Családi levéltárak P 1239 Teleki család levéltára. Apafi Mihály gyűjtemény 6. d. fasc. 1985/7. fol. 1^r.

⁴⁰ Sejtán Ibrahim pasa levele I. Apafi Mihálynak. Belgrád, 1685. december 2. MNL OL P 1239 6. d. fasc. 1985/7. fol. 1^r.

⁴¹ Gyárfás Pál levele I. Apafi Mihálynak. Drinápoly, 1685. december 11. MNL OL P 659 nr. 355. fol. 44^v. Lásd még Alexandrosz Mavrokordatosz leveleit a fejedelemnek. Drinápoly, 1685. november 26. és december 1. Uo. fol. 25., illetve MNL OL P 1238 16. d.

⁴² Kara Ibrahim pasát aztán 1686 januárjának végén be is börtönzik, majd Rhodoszra száműzik. Szilahdár Mehmed török krónikás visszatekintése 1686 eseményeire. Ford. Fodor Pál. In: *Buda visszafoglalásának emlékezete 1686*. Szerk. Szakály Ferenc. Bp., 1986. 413–417. Lásd még Gyárfás Pál levelét I. Apafi Mihálynak. Drinápoly, 1685. december 11. MNL OL P 659 nr. 355. fol. 44^v.

⁴³ Szári Szülejmán pasa nagyvezír levele I. Apafi Mihálynak. Drinápoly. [Érkezett Szeben, 1686. február 28.] MNL OL P 659 nr. 355. fol. 12. A még kajmakám korában kinevezett szerdár a budai beglerbég, Abdi Abdurrahman pasa volt, helyette 1686 januárjában Szarhos Ahmed pasa kapta meg a kinevezést. Szilahdár Mehmed török krónikás, 414.; Gyárfás Pál levelei I. Apafi Mihálynak. Drinápoly, 1685. december 11., illetve 1686. január 17. MNL OL P 659 nr. 355. fol. 44^r., illetve MNL OL P 1239 7. d. fasc. 1686/12. fol. 1. Később mindazonáltal jelezte, hogy ha Apafi embere Bécsből bármilyen új hírt küldene, arról a fejedelem ne késlekedjék értesíteni. Lásd Gyárfás Pál levelét I. Apafi Mihálynak. Drinápoly, 1686. március 3. ANR DJS Colectia Brukenthal L-1-8-198 fol. 78^r.

selők kérdőre vonták a fejedelmet, miért nem áll ellen az országa határát átlépő – egyelőre kis létszámú – császári csapatoknak.⁴⁴

Az erdélyi diplomácia szerepe Thököly bukásában

Az a tény persze, hogy az erdélyi diplomácia nagy lelkesedéssel próbálta kihasználni a várható Habsburg–oszmán béketárgyalásokat saját céljaira, még távolról sem jelenti, hogy bármilyen szerepet játszottak volna Thököly Imre fogságba ejtésében, hiszen az eddigiekből már kiderült, hogy azt valószínűleg mind Antonio Caraffa, mind Lotaringiai Károly javasolta Sejtán Ibrahim pasának. Éppen ezért lepi meg olvasóját az a dokumentum, ami a szerdától szeptember elején Erdélybe visszaérkező Daczó György beszámolóját foglalja össze. A követ szerint ugyanis Sejtán Ibrahim pasa kifejtette neki: „mind a Porta, mind ő látja Thökölynek álnok hamisságát, semmi dolgában igazság nincsen.” Példákat is hozott: a felső-magyarországi fejedelem ezek szerint életére esküdött meg, hogy Apafi nemsokára megpróbálja majd elfoglalni Váradot. De – így a szerdár – átlátnak a fondorkodáson és csak arra biztatják a fejedelmet, hogy

„... csak munkálgodja a Fényes Porta javát, több nagy kívánsági között az is meglészen, hogy ha kívánja, Thökölynek a fejét küldjük be Erdélyben, vagy ha kívánja, a Portán ölik meg, akár pedig elevenen küldjük Erdélyben, minthogy az miben mi vagyunk, mindennek ő az oka.”⁴⁵

Daczó még azt is tudatta a fejedelemmel, hogy a szerdár már elfogatta Thököly nála lévő követeit, az erdélyi diplomácia számára tehát világos lehetett, hogy nemsokára radikális fordulat várható. Hogy mit tettek az ügyben, arról nem egyszerű további részleteket meg tudni a hivatalos levelezésből: Sejtán Ibrahim pasa a fentieket nem adta írásba, és a kérdést nem érintette az őt képviselő Szülejmán agának a fejedelemhez írott levele sem. A szerdárnak küldött hivatalos válaszában Apafi Mihály is csak a békeközvetítés kérdésére koncentrált, Daczó Györgyöt nem is küldte vissza Sejtán Ibrahimhoz.⁴⁶ Arról sem maradt fenn dokumentum, hogy a levelet vivő oszmán csauossal bármit is üzent volna a fel-

⁴⁴ I. Apafi Mihály instrukciója Vízaknai Nagy Istvánnak. [H. n.,] 1686. január [nap nélkül]. ANR DJS Col. Benigni nr. 41. fol. 99–100. A fejedelemnek már egy hónappal korábban is mentegetőznie kellett, amiért a rá kirótt hadisarcot megfizette. Lásd levelét Gyárfás Pálnak. Nagyszében, 1685. december 19. TMÁO VII. 116–117.

⁴⁵ Inczédi Mihály levele Teleki Mihálynak. Gyulafehérvár, 1685. szeptember 4. MNL OL P 1238 15. d. Jellemző, hogy a fejedelem nevében azonos dátummal Telekinek küldött összefoglaló Thökölyt meg sem említi, csak a békeközvetítéssel kapcsolatos kérdéseket taglalja: *A bujdosók levéltára*, 217.

⁴⁶ Sejtán Ibrahim pasa levelei I. Apafi Mihálynak. Esztergomi mezőn, illetve pesti mezőn [mindkettő átadása 1685. szeptember 2.]. MNL OL P 1239 6. d. fasc. 1685/1. fol. 84., 176. (Utóbbi 19. századi magyar fordításban megjelent: TMÁO VII. 93–94.); Szülejmán aga levele I. Apafi Mihálynak. [H. n., átadása 1685. szeptember. 2.] TMÁO VII. 93.; I. Apafi Mihály levele Sejtán Ibrahim pasának. Görgény, 1685. szeptember 17. MNL OL P 659 nr. 295ss/2.

ső-magyarországi fejedelemmel kapcsolatban. A szerdár következő levele – amely hosszasan részletezte Thököly kegyvesztésének okait, informálta a fejedelmet arról, hogy megparancsolta Ahmed pasának a felső-magyarországi fejedelem letartóztatását, és felszólította, hogy ha Lengyelország felé menekülne, fogja el – ugyancsak nem tett utalást előzetes egyeztetésre.⁴⁷

Úgy tűnik, annak a híre, hogy az erdélyi politikai vezetés tudott arról, mi készül Thököly ellen, a későbbiekben sem szivárgott ki. A bukott felső-magyarországi fejedelem Munkács várában ragadt maradék hívei – köztük felesége, Zrínyi Ilona – kétségbeesve kérték Apafi és Teleki közbenjárását, és hálatelt levelekkel köszönték meg, ha rajtuk keresztül információhoz jutottak.⁴⁸ Thököly Imre igen részletes naplói fennmaradtak 1685 novemberétől 1686 februárjáig, de nem találunk benne utalást arra, hogy Sejtán Ibrahim pasán kívül bárki mást hibáztatott volna elfogatásáért. Ugyanígy jár el kiszabadulása után az 1686-os év szerdárjának, Szarhos Ahmed pasának írott levelében is, noha ugyanott megemlítette azt is, hogy sok erdélyi úr hívja az országba, legyen fejedelmük.⁴⁹ Noha Apafi Mihály 1686 januárjában az új nagyvezírt, Szári Szülejmán pasát igen hosszasan informálta Thökölyvel kapcsolatos problémáiról, utalást sem tett arra, hogy bármi köze lett volna annak bukásához.⁵⁰ Erre hivatalos iratban csak fél évvel később került sor, igaz, ez a szöveg is csak annyit tartalmaz, hogy Sejtán Ibrahim pasa „két ízben is tanácsot kérvén mitőlünk, mit cselekedjék véle, megfogassa-é? mi úgy resolvátunk neki: elhisszük, ha megfogatja, az németnek kedves dolgot cselekszik véle”. A dokumentum azonban a magyarországi szerdárhoz küldött követnek adott instrukció, márpedig Szarhos Ahmed pasa azonos volt azzal a temesvári beglerbéggel, aki Várad helytartójaként elfogatta Thökölyt, így már eredetileg is tudhatott az erdélyi közreműködésről – egyáltalán nem biztos tehát, hogy tőle bárki értesült Erdély fejedelmének részességéről Thököly bukásában.⁵¹

⁴⁷ Sejtán Ibrahim pasa levele I. Apafi Mihálynak. [H. n., 1685 szeptember–október fordulóján.] MNL OL F 126 2. cs. nr. 95. 19. századi magyar fordításban TMÁO VII. 96–97.; korabeli magyar fordításban: *A bujdosók levéltára*, 342–343. Ebből kimaradt egy sor, amely a török deák fordításának kéziratából rekonstruálható: MNL OL P 659 nr. 295ff. A levelet a fejedelem október 17-én kapta kézhez. Lásd levelét Teleki Mihálynak. Alvinc, 1685. október 18. *A bujdosók levéltára*, 218.

⁴⁸ Absolon Dániel levele Teleki Mihálynak. Munkács, 1685. október 23. MNL OL P 1238 15. d.; Zrínyi Ilona levelei Teleki Mihálynak és I. Apafi Mihálynak. Munkács, 1685. október 24. Uo. 17. d, illetve MNL OL P 1239 6. d. fasc. 1986/1. fol. 88.; Absolon Dániel, Zrínyi Ilona és Radics András levelei Teleki Mihálynak. Munkács, 1685. november 20., 21.) MNL OL P 1238 15, 17 és 16. d.

⁴⁹ *Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai*. II. Szerk. Thaly Kálmán. Bp., 1873. (Magyar Történelmi Emlékek 24) 257–311.; Thököly Imre levele Szarhos Ahmed pasának. Tagadó, 1686. február 18. MNL OL Családi levéltárak P 658 Teleki család levéltára. Új rendezés nr. 1776. fol. 756–760.

⁵⁰ I. Apafi Mihály levele Szári Szülejmán pasa nagyvezírnek. [Nagyszeben, 1686. január vége.] MNL OL P 1238 19. d. fasc. 1/1685/93. fol. 5–16.

⁵¹ I. Apafi Mihály instrukciója Donáth Jánosnak. Nagyszeben, 1685. június 8. TMÁO VII. 180. A címzett azonosítását az alábbi másolat tette lehetővé: ANR DJS Col. Benigni nr. 41. fol. 81–88. A bukott fejedelem 1685. november 8-án kapta meg annak a híret, hogy a temesvári beglerbéget a szultán kapudán pasává nevezte ki. *Késmárki Thököly Imre naplói*, II. 259. Szilahdár Mehmed oszmán krónikája Ahmed pasa hátterét nem ismerteti, csak annyit közöl, hogy kapudán pasaként kapta meg a magyarországi szerdár és (az ehhez ekkoriban automatikusan járó) aleppói beglerbég címét. Szilahdár Mehmed török krónikás, 414.

Egyetlen forrásunk van arra, hogy az erdélyi külpolitika szerepe nem volt ennyire passzív Thököly bukásában, ez pedig már műfajában is párját ritkítja. Nem sűrűn fordul elő, hogy 17. századi oszmán diplomaták saját nevükben írt levelei fennmaradtak és ezek túlnyomó része sem több szűkszavú értesítésnél érkezésük vagy távozásuk technikai részleteiről. Szülejmán aga 1685 decemberében Teleki Mihálynak írott hosszú levele így már önmagában is különleges forrás, de még inkább azért, mert egyedülálló bepillantást enged az erdélyi diplomácia működésébe, felvillantva a tárgyalási mechanizmus másképpen nem látható részleteit is.⁵² Nem egészen világos, mi motiválta a szerdár már évtizedek óta a régióban tevékenykedő, magyarul is értő követét a levél megírására, különösen ilyen kései időpontban, hiszen az általa felhánytorgatott sérelmek szeptemberi erdélyi útjáról származnak.⁵³ Mindenesetre a levél utószavában jelezte, hogy sietve írt („ha mi fogyatkozás esett, nem kell tekinteni”), és ezt bármelyik olvasója készséggel el is hiszi neki, mert gondolatmenete időnként nem egészen koherens. Annyi bizonyos, hogy felháborodását eredetileg az okozta, hogy noha Erdélyben mindig az őt küldő személynek kijáró nagy tisztelettel fogadták, ezúttal Teleki Mihály, aki gyorsan magához ragadta a kihallgatás vezetését, igen barátságtalanul bánt vele. Emellett a csaus az erdélyi tanácsos szemére vetette azt is, hogy megpróbálta összezavarni, feltéve a kérdést,

„... ha békességet kívántok, Váradot, Tömösvárt, Egret, Jenőt kezetekből kiadjátok-é? Én ezeket a szokat pasa urunknak [értsd: a szerdárnak] meg nem mondtam, mert nem bizonyos, ha ezek a szók a bécsi király szavai-é vagy csak tiéd; és mivel csak beszélsz és sokat, nem ítéltem szükségesnek megmondani az uramnak.”⁵⁴

Az aga személyes sérelmeinél számunkra jelenleg fontosabb az, amit a Thökölyvel kapcsolatos tárgyalásokról idéz fel. Azt állítja: amikor Sejtán Ibrahim pasa a békeközvetítés kérdésében folytatott egyeztetések után Buda melletti táborában megkérdezte Daczó Györgytől,

„... hogy volna-é mégis valami reá bízattatva, mert el akarja bocsátani. Melyre Daczó György az egész agák jelenlétében magyarul mondá, ha Thököly tollálltatik, minden dolgok meglennének. Ebben tolmács a te törökül tudó Dobos Ferencetek vala. Erre a mi urunk s pasánk mondá, ihon az én fejér szakállom, bár ha én ötet kézre nem kerítem. Itt Daczó György is a szakállát fogá s azt mondá, hogy ha Thököly kézre kerül-

⁵² Szülejmán aga levele Teleki Mihálynak. [H. n.,] 1685. december 25. MNL OL P 659 nr. 355. fol. 3–4.

⁵³ Az aga azzal kezdi levelét, hogy „vagyon harminc esztendeje, amióta ez Erdély országának kenyér- és sóbeli hálájával tartozom”, és később megvádolja Telekit, hogy „egynéhányszor megpirongattál, hol oláhu s magyarul megkurvafiaztál, melyet noha tolmácsitok meg nem mondott, én mindazáltal értettem”. Nem kizárt, hogy a követ azonos azzal a Szülejmán agával, aki 1685. április 27-én Mehmed váradi pasa kihívójaként írt levelet a mezőgyáni kuruc hadnagyoknak. TMÁO VII. 21–22. Beérkezésekor Apafi Mihály jelezte Telekinek, hogy ugyanarról a személyről van szó, aki a megelőző télen Fogarasban járt. Lásd *A bujdosók levéltára*, 217. 1686 januárjában Szarhos Ahmed pasa, az új szerdár is őt küldte követségbe Apafihoz. MNL OL P 1239 7. d. fasc. 1868/1. fol. 1.

⁵⁴ Szülejmán aga levele Teleki Mihálynak. [H. n.,] 1685. december 25. MNL OL P 659 nr. 355. fol. 4.

ne, ma a dolog meglenne. A pasa ismét mondá, Thökölynek egynéhány rendbéli árultatási elucscálván, én ötet kézre kerítem, csak ők is ezt a dolgot vigyék végben”.⁵⁵

Szülejmán aga aztán egy másik jelenetet is felidéz, immáron Apafi görgényi udvarában, amelyből kiderül, hogy az erdélyi követ a fentiekkel nemcsak saját elképzeléseit közvetítette:

„... nékem is mondád, hogy Thököly nem kerül kézre, mert a bécsi királytól való féltében Lengyelországra szalad. Én mondám, hogy ha Isten engedi, az én uram ötet kézre keríti. Te mondád, hogy úgy, de atnámétek van nála [...]. Én mondám, igaz, hogy atnáménk vagyon ugyan, de egynéhány rendbéli árultatása jövén napfényre, már ő csak eszvesztő. Erre te mondád, hogy ha a szerdár őnagysága Thökölyt e medio tollálja, a bécsi királlyal nagy barátságot cselekszik és Hatalmas Császárnak az nagy szolgálat lesz, mert minden dolgok végben mennének. Én itt tőled kérdém, ha Thököly kézre kerül, te ez dolognak végben vitelét magadra vállalod-e, de azt feleled, hogy a dolgok Isten kezében vannak ugyan, mindazáltal a bécsi királynál kedves dolog leszen.”⁵⁶

A görgényi beszélgetés leírása azt a benyomást erősíti meg, amire a többi forrás alapján kirajzolódó kép alapján számíthattunk: Teleki megnyugtatta az oszmán követet, hogy Thököly elfogása kedvező visszhangra talál majd a császári oldalon, és mivel elősegíti a békekötést, a szultán számára is előnyökkel jár. Aggályai csak technikai részletekkel, illetve a letartóztatás jogszerűségével kapcsolatosan vannak. Meglepőbb a Buda melletti táborban lefolyt tárgyalás elbeszélése, mivel itt az erdélyi követ (erdélyi tolmácsa segítségével) mintha saját maga vetné fel azt, hogy a béke záloga Thököly Imre kikapcsolása lenne a politikai játszából. Ez különös annak fényében, hogy eredeti instrukciója, amely másolatban fennmaradt, erre nem jogosította fel. Sőt, egyenesen azt írta elő, hogy a felsőmagyarországi fejedelem Erdéllyel folytatott vitáit csak akkor ismertesse, ha kifejezetten kérdezik róla – igaz, abban az esetben viszont kötelessége volt alaposan körüljárni a kérdést, mennyi gondot okozott a fejedelemségnek Thököly Imre, aki ennek révén természetesen a Fényes Portának sem lehet hűségese alattvalója.⁵⁷ Nem zárható ki persze, hogy Apafi később további utasításokkal is ellátta követét (amelyek nem maradtak ránk), ám az is feltűnő, hogy Szülejmán aga beszámolójában Sejtán Ibrahim pasát egyáltalán nem lepte meg a felvetés, sőt, válaszaiból már az is látszott, hogy tudta, miképpen lehet majd legitimálni a szultáni ahdnáméval nyilvánvalóan ellentétes lépést. Nagyon valószínű, hogy a császár ezt a részt kissé kiszínezte, az erdélyiek által játszott szerepet némileg felnagyította, de aligha torzította el annyira, hogy felháborodását teljesen hiteltelenné tegye vele. Így a források összességéből minimálisan is az a következtetés vonható le, hogy az

⁵⁵ Uo. fol. 3^v.

⁵⁶ Uo. fol. 3^v–4^r.

⁵⁷ I. Apafi Mihály instrukciója Daczó Györgynek. Gyulafehérvár, 1685. július 25. *Diplomatarium Alvinczianum. Alvinczi Péter okmánytára*. I–III. Szerk. Szilágyi Sándor et al. Pest [Budapest], 1870–1887. I. (1685–1686. augusztus 27–dikeig) 29–30.

erdélyi diplomácia nemcsak passzív szemlélője, hanem háttérben maradó, de aktív részese volt Thököly Imre megbuktatásának.

Két vizálykodó oszmán adófizető

A magyar historiográfiában már régóta közismert ténynek számít, hogy Thököly Imre sikerei 1678-at követően az erdélyi fejedelem és tanácsadói köre egyre növekvő ellenérzését váltották ki. Annak ellenére, hogy Thököly Erdélyből érkezett a bujdosó hadak élére, a fejedelemség elitjének kevés örömet okozott a fiatalember üstökösszerű karrierje. Apafi Mihálynak azzal kellett szembesülnie, hogy fokozatosan kiszorul a fejedelmek tradicionális pozíciójából, a magyarországi Habsburg-ellenes mozgalmak természetes vezetőjének szerepéből: nemcsak Bécsben vált fokozatosan egyértelművé, hogy nem vele, hanem Thökölyvel kell tárgyalniuk bármiféle rendezési kísérlet érdekében, de a korábban szövetséges franciák is inkább a magyarországi főúrral keresték a kapcsolatot. A politikai irányvonal kijelölésében kulcsszerepet játszó tanácsadói kör Thökölyvel kapcsolatos attitűdjét pedig könnyen elképzelhetjük, ha emlékezünk, hogy a fiatalember kuruc főgenerális címet Teleki Mihállal szemben nyerte el.⁵⁸

Az erdélyi fejedelemnek azt kellett megtapasztalnia, hogy a fiatal magyarországi főúr tevékenysége amúgy is meglehetősen törékeny portai pozícióit is aláásta. 1681-ben a Fényes Porta még Apafi Mihálynak adott ahdnámét arra, hogy felszólítsa Magyarországot a behódolásra, a következő évben azonban már Thököly Imre kapta kézhez a fejedelemsége megalakulását biztosító okmányt. Ennek ceremonális körülmények között való átadását a frissen elfoglalt Fülek melletti táborban ráadásul a jelen lévő erdélyi fejedelem személyes sértésként tapasztalta meg. 1683-ban a Bécs elleni felvonulás alkalmával azt is meg kellett élnie, hogy a magyarországi elit nagy része hűséget fogad riválisának.⁵⁹ Nem csoda tehát, hogy amikor Bécs ostroma után fordult a kocka, az erdélyi politika minden lehetőséget kihasználta arra, hogy Thököly folyamatos pozícióvesztését kihasználja. 1685 tavaszára annyira elmérgesedett a helyzet, hogy az erdélyi országgyűlés, Thököly állandó aknamunkájára, csapatainak engedély nélküli beszállásolására és az Erdély igazgatása alatt álló Debrecen megadóztatására hivatkozva megfosztotta a felső-magyarországi fejedelmet a fejedelemségben található birtokaitól. A döntés ellen tiltakozás végett küldött diplomatáit be sem engedték Erdély területére.⁶⁰

⁵⁸ Benczédi: Thököly Imre; Trócsányi: *Teleki Mihály*, 234–298. Újabb adatokat hoz Kardos Tímea: A seregváltástó nagyveszekedés – Thököly Imre és Teleki Mihály vitája. *Valóság* 57 (2014) 1. sz. 84–92.

⁵⁹ Trócsányi: *Teleki Mihály*, 253–276.; Varga: *Válaszúton*, 19–33.; R. Várkonyi Ágnes: *Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660–1711*. Bp., 1984. 161–166.

⁶⁰ Szabó Károly: Thököly Imre hűtlenségi pere Erdélyben, 1685-ben. *Századok* 3 (1869) 209–231.; Trócsányi: *Teleki Mihály*, 286–294. A felső-magyarországi fejedelem követeit éppen letartóztatása előtt nem sokkal sikerült mégiscsak beküldenie Erdélybe – az erdélyi diplomácia titoktartási képességeit dicséri, hogy a szerdával folytatott megbeszélések mégsem jutottak tudomásukra. Vö. Pernyeszi Zsigmond és Inczédi Mihály levele Teleki Mihálynak. Gyulafehérvár, 1685. október 5., illetve Thököly Imre levelei Teleki Mihálynak. Komádi, 1685. október 6., 7. MNL OL P 128 15. és 17. d.

A különböző oszmán hatalmi központok természetesen tisztában voltak azzal, hogy a két adófizető fejedelem viszonya távolról sem barátságos. A hírt, miszerint Apafi Mihály tárgyalásokba kezdett a bécsi udvarral, Thököly Imre küldte meg a Fényes Portának – az elfogott levelet az erdélyi országgyűlés fel is használta döntésének indoklásakor. 1685 májusában aztán a fejedelemnek a szultáni udvarban is magyarázkodnia kellett a Thököly ellen hozott intézkedések miatt.⁶¹ Úgy tűnik, ezúttal Apafi járt sikerrel, mert a nagyvezír a felső-magyarországi fejedelmet intette „szájának bedugására”. A Habsburgok informátorai szerint Thököly amúgy is roppant népszerűtlen volt a Fényes Portán, mert őt hibáztatták a balul végződött 1683-as hadjárat miatt (ezt a véleményt, mint láttuk, Sejtán Ibrahim pasa is osztotta, már ha hihetünk Daczó György beszámolójának).⁶² Thököly esélyeit amúgy is rontotta a szultán drinápolyi udvarában, hogy diplomáciai képviselő, úgy tűnik, még korántsem működött olyan rutinszerűen, mint az erdélyieké. 1685 januárjában például egyáltalán nem volt ügyvivője a Portán, a török tolmácsnak tanuló Bertóthy Zsigmond írta meg neki a fejleményeket és adott ötleteket a felső-magyarországi fejedelemnek, kiket kellene megnyernie magának. A februárban beérkező Horváth Ferencet ugyan az oszmán méltóságok kapitihaként kezelték, de helyzetét kezdetben jelentősen megnehezítette, hogy nem közvetlenül Thökölytől érkezett, hanem egy másik küldetéséből utazott tovább, így sem a rezidens követi feladatok ellátására feljogosító megbízólevéllel, sem a szükséges ajándékokkal nem rendelkezett.⁶³ Noha úgy tűnik, ezt a problémát sikerült áthidalni, a portai kapcsolatháló kiépítése terén a felső-magyarországi adófizető állam nyilvánvaló hátrányban volt az évtizedes tapasztalattal rendelkező erdélyiekkel szemben, és ügyét aligha segítette elő, hogy az ahdnáme által meghatározott adót sem fizették be – legalábbis nem ismerünk olyan adatokat, amelyek ezt dokumentálnák.

Egyértelműnek tűnik, hogy Sejtán Ibrahim pasa is tisztában volt vele: a tervezett akcióban számíthat Apafi Mihály támogatására. Noha Kara Ibrahim pasa nagyvezír tagadta, hogy előre tudott volna a szerdár eljárásáról, mindenesetre első lépésben elfogadta és támogatta azt: Thököly elfogása után Horváthot és Bertóthyt is letartóztatták és a magyar diplomatákat huszonhat napig őrizetben tartották Drinápolyban.⁶⁴ Amikor Sejtán Ibrahim pasa szembesült vele, hogy hibát követett el, mert hiába fogatta el Thököly Imrét, az erdélyi békeközvetítési kísérletek sem fognak gyors eredménnyel járni, megpróbálta kompenzálni immáron elhamarkodottnak tűnő cselekedetét – ismét csak az erdélyi és a bukott felső-magyarországi fejedelem közötti viszály kihasználásával. November végén Thökölynek Belgrádon elmagyarázta, hogy nagyon megbánta, amit tett, és azzal akarja kiengesztel-

⁶¹ Kivonat Thököly Imre Horváth Ferencnek írott leveléből. 1685. március 17. előtt. ANR DJS Col. Benigni nr. 53. fol. 3^r.; I. Apafi Mihály levele Gyárfás Pálnak. Fogaras, 1685. március 25. TMÁO VI. 532–533.; Gyárfás Pál levelei I. Apafi Mihálynak, illetve Teleki Mihálynak. Drinápoly, 1685. május 24. TMÁO VII. 46–47., illetve MNL OL P 1238 15. d.

⁶² Thököly Imre levele Horváth Ferencnek. Sárospatak, 1685. július 18. TMÁO VIII. 74.; Kémjelentés a császári udvarba. Konstantinápoly, 1685. augusztus 8. EFK Ms II. 303. fol. 55^v.

⁶³ Bertóthy Zsigmond levele Thököly Imrének. Drinápoly, 1685. január 31. MNL OL G 2 3. d. fasc. 1685. jan. p. 16–23.; Horváth Ferenc levele Thököly Imrének. Drinápoly, 1685. február 23. Uo. fasc. 1685. febr. p. 26–27.

⁶⁴ *Késmárki Thököly Imre napló*, II. 279–280.

telni, hogy fejedelemmé teszi Erdélyben.⁶⁵ Ez a lehetőség – amelytől Apafi Mihály és adminisztrációja már korábban is tartott – a következő hónapokban is felmerült. Nem tudjuk, hogy a bukott felső-magyarországi fejedelmet valóban hívták-e a fejedelemség egyes előkelői, mindenesetre Thököly Imre szívesen emlegette ezt Szarhos Ahmed pasának – és hogy a káoszt növeljék, a Habsburg oldal is terjesztette a hírt, hogy a Portának szándékában áll Apafi lecserélése.⁶⁶

Thököly Imre, mint az közismert, nem sokáig maradt láncra verve. Ha mindazon oszmán notabilitások, akikkel Belgrádban személyes kapcsolatba került november elején, tévedtek is, amikor arról biztosították, hogy nemsokára visszamehet majd északra, az világos volt, hogy élete már nincs közvetlen veszélyben. Sejtán Ibrahim pasát a Drinápolyból érkező kapudzi basi az 1685. december 3-ára virradó éjjel megölette, fejét beküldte a Portára. Noha a bukott felső-magyarországi fejedelem természetesen úgy értelmezte a fejleményeket, hogy a szerdár miatta lett kegyvesztett, a Portán az a hír járta, hogy katonái panaszták be a fizetés elsikkasztása miatt, ahogy Érsekújvár elvesztése és a táti vereség is szóba került.⁶⁷ A következő évre delegált szerdár, Szarhos Ahmed pasa, noha támogatásáról biztosította Thököly Imrét, azt is kérte tőle, hogy az erdélyiek elleni panaszkodását egyelőre függessze fel.⁶⁸ A fennmaradt forrásokból egyébként nem látszik, hogy a tény, miszerint az új szerdár azonos volt Thököly fogságba ejtőjével, rányomta volna a bélyegét a köztük lévő kapcsolatra: az elfogatásról szóló döntést nem ő hozta meg, a janicsárok kemény bánásmódját pedig a bukott fejedelem, úgy tűnik, hajlandó volt elfelejteni a jövődombeli előnyök reményében. Naplójában Thököly kifejezetten azt írja, hogy úgy hallotta, Ahmed pasa azért lett szerdár, mert személyesen ismeri őt és kétszer is volt vele közösen táborban, egri, illetve temesvári beglerbégeként.⁶⁹

Bár Thököly Imre 1686 februárjában azt híresztelte, hogy szabadulását a Portára frissen érkezett francia követnek köszönheti, ez inkább csak megroggyant tekintélyének helyreállítására tett kísérletként értelmezhető.⁷⁰ Túlélése sokkal inkább annak a folyo-

⁶⁵ *Késmárki Thököly Imre naplója*, II. 266–267., 273.

⁶⁶ Thököly Imre levele Szarhos Ahmed pasa szerdárnak. Tagadó, 1686. február 18. MNL OL P 658 nr. 1776. fol. 758^v; Gyulai Ferenc levele I. Apafi Mihálynak. Szatmár, 1686. február 2. *Diplomatarum Alvinczianum*, III. (1685–1689) 85–86.; Béthune márki levele Jean Baptist Colbert-nek, Croissy márkijának. Zólkiew, 1686. február 16. *Recueil de documents concernant l'histoire des pays Roumains tirés des archives de France XVI-e et XVII-e siècles*. Ed. Ioan Hudiță. Iași, 1929. 296.

⁶⁷ *Késmárki Thököly Imre naplója*, II. 275–276.; Gyárfás Pál levele I. Apafi Mihálynak. Drinápoly, 1685. december 11. MNL OL P 659 nr. 355. fol. 45^r.

⁶⁸ *Késmárki Thököly Imre naplója*, II. 306–309.

⁶⁹ Uo. 299.

⁷⁰ A bukott felső-magyarországi fejedelem levelét Kende Gábor mutatta meg az erdélyi politikai elit tagjainak. Ebben Thököly azt is hosszan részletezte, mennyi pénzt kapott XIV. Lajostól, „meg is írta az feleségének, hogy az maga tallérihoz, aranyához hozzá ne nyúljon [...], hanem fizessen abból az pénzből, akit a francia király küld”. Lásd Székely László levelét Teleki Mihálynak. Kolozsvár, 1686. február 18. MNL OL P 1238 19. d. Thököly valóban kereste a kapcsolatot a francia diplomáciával még decemberben, lásd leveleit a konstantinápolyi francia követnek, illetve XIV. Lajosnak. Belgrád, 1685. december 10., 11. Gergely Samu: Thököly Imre és a francia diplomácia. *Történelmi Tár* [11] (1888) 709–710. December végén azonban még nem sikerült embereinek felvenni a kapcsolatot az új francia követtel. Lásd *Késmárki Thököly Imre naplója*, II. 304. A frissen Portára érkezett Pierre de Girardin XIV. Lajosnak írott levelében – noha a Thökölyvel kapcsolatos fejleményeket ismertette – nem találunk utalást arra, hogy a francia királynak köze lett volna

mánya volt, hogy foglyul ejtése után Sejtán Ibrahim pasa mégsem szolgáltatta ki a magyar főurat egyik ellenfelének sem – amikor pedig a Portán változott a helyzet és Szári Szülej-mánnal egy új garnitúra került a hatalomba, hasznosabbnak tűnt nekik, ha Thökölyt a továbbiakban megtartják bármikor bevethető ütőkártyaként. Az mindenki számára világos lehetett, hogy a felső-magyarországi fejedelemség elveszett: még ha az oszmán szövetség iránti bizalmat vissza is lehetett volna szerezni (ami távolról sem egyértelmű), a terület visszafoglalásához akkora katonai erő kellett volna, ami nem állt rendelkezésre. Ahogy maga Thököly panasolta az új szerdárnak: „Ibrahim pasa annyira megrontotta az én dolgaimat, hogy az mit azelőtt két-háromezer emberrel lehetett volna cselekedni, most tíz, s húszezer ember is kellek hozzá.”⁷¹ A bukott fejedelem viszont még mindig maga köré tudott gyűjteni egy kisebb sereget, így az oszmán politika és hadsereg irányítói továbbra is hasznot remélhettek tőle.

Az előzmények és az újonnan előkerült források ismeretében bizvázt állíthatjuk, hogy az erdélyi külpolitika vezetői megelégedettséggel szemlélhették Thököly Imre bukását. Hamar kiderült azonban, hogy számításuk nemigen vált be. Ha 1685 őszén mindkét oldal valóban elkötelezi magát a béketárgyalások megindítása mellett, ahogy azzal Teleki Mihály számolt, a rövid életű felső-magyarországi oszmán adófizető állam megszűnése hasznot hajthatott volna Erdélynek, hiszen a régióból eltűnt egy meglehetősen agresszív vetélytársuk. Mivel azonban a háborús cselekmények tovább folytatódtak, Apafi Mihálynak és tanácsadóinak igen hamar szembesülniük kellett annak hátrányaival, hogy a határainon megjelenő császári haderő immáron közvetlenül tudott rájuk nyomást gyakorolni. Az Erdélyi Fejedelemségbe bevonuló első kontingens Thökölytől frissen átállt magyar katonákból állt, és a helyzet összetettségére igencsak jellemző, hogy vezetőjük egy Apafi ellen korábban a Portán fellépő trónkövetelő, Csáky László volt.⁷²

Ráadásul amikor Csáky csapatai kivonultak, 1686 februárjában, nem más vonult be a helyükre, mint Thököly Imre, a szerdár által mellé rendelt török és tatár segédcsoportokkal.⁷³ Nem maradt sokáig, és az oszmánok unszolásának engedve a következő hónapokban többször is látványos kísérleteket tett az Apafi Mihállyal való megbékélésre, de az is nyilvánvaló, hogy a visszaszorulóban lévő magyarországi oszmán hódoltság irányítói számára Thököly Erdély sakkban tartására is hasznos eszköznek tűnt. Apafi halála után, 1690-ben a Fényes Porta ki is nevezte a már nagyrészt elveszített adófizető állam élére, de mind-

a bukott fejedelem sorsához. Lásd levelét XIV. Lajosnak. Pera, 1686. február 13. *Documente privitoare la istoria românilor: Volumul XVI al colecției "Hurmuzaki". Corespondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1603-1824)*. Ed. Nerva Hodoș. București, 1912. 100. Girardin ráadásul ebben az időben még el sem jutott Drinápolyba, a szultán tartózkodási helyére. Lásd Kerekes Dóra: Bevezetés. In: *Pierre de Girardin francia követ feljegyzései az Oszmán Birodalomról (1685-1689)*. Szerk. Kerekes Dóra. Paris-Bp.– Szeged, 2007. 17.

⁷¹ Thököly Imre levele Szarhos Ahmed pasának. Tagadó, 1686. február 18. MNL OL P 658 nr. 1776. fol. 760^r.

⁷² Székely László levele I. Apafi Mihálynak. Kolozsvár, 1685. december 1. MNL OL R 298 2. d. 2. t. fasc. 1684-1690 fol. 80.; Bálintih Zsigmond és Nagy Pál levele Teleki Mihálynak. Bánffyhungyad, 1685. december 3. MNL OL P 1238 15. d. Csáky vázlatos életrajzát lásd Papp Klára: *Az erdélyi Csákyak*. Kolozsvár, 2011. (Erdélyi Tudományos Füzetek 273) 72-77.

⁷³ Székely László levele Teleki Mihálynak. Kolozsvár, 1686. február 6. MNL OL P 1238 19. d.; Ali pasa, „az méltóságos magyarországi király segítségére rendeltetett török hadaknak fő parancsolója” levele Doboka vármegyének. Sebesvár, 1686. február 5. TMÁO VII. 138-139.

össze egy hónapig tudott a fejedelemségben maradni. Életének maradék két évtizedét ebben a szerepben, az oszmán hatalom pillanatnyi érdekeitől és kegyétől függő, egy rövid epizódtól eltekintve ország nélküli vazallus uralkodó zsákutcás helyzetében kellett leélnie.⁷⁴

⁷⁴ Angyal: *Késmárki Thököly Imre*, II. 161–277.; Seres: *Thököly Imre és Törökország*, 82–200.; Papp Sándor: Thököly Imre erdélyi fejedelemsége és a Porta. In: *Az „üstökös kegyeltje”: Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. Szerk. Gebei Sándor. Hajdúszoboszló, 2010. 191–208.

VAY MIKLÓS ZEMPLÉN MEGYEI KÖVETI MŰKÖDÉSE AZ 1830. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉSEN

ANGELOVICS HELGA

MIKLÓS VAY AS MP FOR ZEMPLÉN COUNTY AT THE DIET OF 1830

The paper examines a relatively short period in the career of an exceptionally prominent conservative politician of the nineteenth century, namely the activities of Baron Miklós Vay (1802–1894) as MP for Zemplén county at the Diet of 1830. The author focusses on Vay's activities at the diet itself, especially in relation to the issue of recruits and soldiers and Zemplén country, before examining the political attack of the county opposition against Miklós Vay.

Keywords: diet, MP instructions, recruiting, coronation, responsibility

Vay Miklós báró, a jelentős konzervatív politikus 1802. április 29-én született Alsózsoltán, Borsod vármegyében, a nagy tekintélynek örvendő Vay Miklós tábornok és Adelsheim Johanna elsőszülött fiaként. Az 1820-as évek elejétől – jogi és műszaki tanulmányai után – bekapcsolódott a politikai életbe. Felkészültségének, közéleti elkötelezettségének és nem utolsósorban családi összeköttetéseinek köszönhetően gyorsan emelkedett a megyei hivatalnoki pályán.¹

Jelen tanulmány Vay közéleti pályájának kezdeti, 1830. évi országgyűlési követi működését mutatja be, középpontban azzal a kérdéssel, hogy valóban megsértette-e Zemplén

Angelovics Helga, PhD-hallgató, ELTE, Bölcsészettudományi Kar, Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Doktori Program. A tanulmány a Vay Miklós életéről szóló disszertáció részese.

¹ Vay Miklós édesapja, id. Vay Miklós (1756–1824) 1790-től aktívan részt vett az országgyűlés munkájában, 1802-ben mint Borsod vármegye követe. Apja testvére, Vay József (1752–1821) szintén tapasztalatot szerzett a megyei- és az országos politika terén, előbb országgyűlési követként, majd a Hétszemélyes Tábla ülnökeként. Vay József fia, Vay Ábrahám (1789–1855) 1825-től Borsod vármegye alispánja és országgyűlési követe volt. 1832 és 1845 között Máramaros vármegye főispánja. Vay Miklós (1802–1894) Zemplén megyében kezdte meg közszereplését, ahol 1825-ben al-, majd főjegyző, 1827-ben a megye alispánja, 1830-ban országgyűlési követe lett. 1831 és 1845 között Borsod megye főispáni helytartójaként működött. 1832-ban a királyi tábla, 1841-ben a hétszemélyes tábla bírójává nevezték ki, 1845-ben pedig a Helytartótanács első tanácsosa lett. A szabadságharc alatt visszavonultan élt, a bukás után előbb a kormányzóságot kínálták fel neki, majd miután ezt visszautasította, halálra ítélték. Nyolc hónap után szabadon engedték, ezt követően birtokain élt visszavonultan. 1859-ben a protestáns pátens elleni harc egyik „vezére”, majd 1860–1861-ben főkancellár, 1865–1867 között pedig Borsod vármegye főispánja volt. Élete végéig részt vett az országgyűlés munkájában, 1888–1892 között a főrendiház elnökéent.

vármegye követutasítását az újoncmegajánlás kapcsán. Ezen időszak a későbbi életút alakulásában kulcsfontosságúnak számít: Vay zempléni alispánsága (1827–1831) alatt nemcsak a megyei szintű igazgatási és igazságszolgáltatási gyakorlatot ismerte meg közelebbről, hanem a politika világát is, s ezzel összefüggésben a kormányzat felé való orientálódásának első jelei is ekkor – különösen az országgyűlésen – mutatkoztak. Eddig ezzel a témával csak röviden, illetve érintőlegesen foglalkoztak, többnyire más tárgyú munkák.²

Az országgyűlés Zemplén megyei vonatkozásainak feltárásában elsősorban levéltári forrásokra támaszkodtam.³ Vay Miklós diétai működésének keretében foglalkozom az 1830. évi országgyűléssel, elsősorban annak zempléni vonatkozásaival. Ismertetem az újoncmegajánlás, a katonaillesítés kérdését, mivel a későbbiekben ez lett a megyegyűlési számonkérés sarkalatos pontja. Részletesen elemzem végül az 1831. évi január 24–25-i közgyűlésen történeteket, Kossuth Lajos és a megyei ellenzék Vay elleni heves támadására összpontosítva, amely mind egykorúan, mind a történetírásban figyelmet kapott.

Az országgyűlés összehívása

I. Ferenc 1830. július 15-én kelt meghívólevele szeptember 8-ára országgyűlést hívott össze Pozsonyba. A diéta összehívásában az uralkodót elsőszülött fiának, Ferdinándnak királlyá koronázása mellett a külpolitikai események alakulása is motiválta. Európán ugyanis forradalmi hullám söpört végig, ami az 1815-ben emelt „összeurópai építmény” bomlását indította el. Párizsban a Szent Szövetség rendszerének alappilléreit borították fel azáltal, hogy Bourbon X. Károlyt elkergették és trónra emelték Lajos Fülöpöt. Párizst Belgium követte, 1830 elején létrejött az önálló Görög Királyság, majd novemberben, Varsóban kitört a lengyel felkelés. Az alkotmányos, illetve nemzeti célkitűzések jegyében fellépő mozgalmak hulláma elérte a Német Szövetség tagállamait és Itália területét is. Ausztria kénytelen volt a védelem eszközeiről gondoskodni, részint hogy az olasz mozgalmakat megfékezhesse, részint hogy megakadályozza a lengyel forradalom galíciai határon történő átterjedését.⁴

Az európai politikai viszonyok alakulása, az év eleje óta fokozatosan romló pénzügyi helyzet, a deficitese költségvetés új helyzetelemzésre készítették Metternichet, mivel Auszt-

² A témát tárgyaló fontosabb szakirodalom: Erdmann Gyula: *Zemplén vármegye reformellenzéke 1830–1836*. Miskolc, 1989.; Bertha Sándor: *Országgyűlési tárcza 1830-ról*. Pest, 1843.; Barta István: *A fiatal Kossuth*. Bp., 1966.; József Orosz: *Ungarns gesetzgebender Körper auf dem Reichstage zu Pressburg im Jahr 1830*. Lipcse, 1831. I–II.; Kerekes György: *Zemplén-vármegye követi utasításai 1825-től 1848-ig, különösen közgazdasági ügyekben*. Sátoraljaújhely, 1898. 13–16.

³ Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára Sátoraljaújhelyi Fiókleveletár (= MNL B-A-Z m. Lt. SFL) IV. 2001/g Zemplén Vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai, Közgyűlési és megyei közigazgatási jegyzőkönyvek; MNL B-A-Z m. Lt. SFL IV. 2001/h Zemplén Vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai, Közgyűlési, bizottmányi és megyei közigazgatási iratok.

⁴ Ballagi Géza: Az 1830-iki országgyűlés. In: *A magyar nemzet története*. I–XX. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1994–2005. XVI. 23. [Reprint.]

ria diplomáciai és nagyhatalmi szerepe is veszélybe került. Elsősorban ezen események hatására döntött úgy a király, hogy országgyűlést hív össze.

A meghívólevélben az uralkodó bejelentette kívánságát, miszerint Ferdinánd trónörököszt meg kívánja koronáztatni az országgyűlésen.⁵ Bár a trónöröklésről a kormányzat belső köreiből is megoszlottak a vélemények, I. Ferenc és Metternich államkancellár az elsősülött beteges állapota ellenére ragaszkodott az utódlás törvényes rendjéhez, hogy a legitimitás mindennél „szentebb” elvén ne essen csorba.⁶ A Monarchiát fenyegető háborús veszélyre hivatkozva a magyar ezredek kiegészítéséhez szükséges újoncok megszavazását is kérte az uralkodó. Az országos bizottság által elkészült reformtervek, az úgynevezett operátumok megtárgyalását – arra hivatkozva, hogy későn készültek el, s ennek következtében a vármegyékhez még nem tudták elküldeni – a következő országgyűlésre halasztotta, amelynek időpontját 1831. október 2-ára tűzte ki.⁷ A szokásos záróformula utasította a rendeket, hogy a diétára küldjenek „két választott követet, még pedig képes, békés és közjót szerető férfiakat”.⁸

Követválasztás és követutasítás

A reformországgyűlések egyszerre voltak a törvényhozás, valamint a jogi, politikai és eszmei viták színterei. A diéták azonban nemcsak Pozsonyban eredményeztek pezsgő közéletet: a követutasítások (alap- és pótutasítások) megfogalmazása, a követjelentések értékelése mindig élénk érdeklődést keltettek a politizáló vármegyei nemesség körében is.

A királyi meghívólevelet Zemplénben az 1830. augusztus 11-i, sátoraljaújhelyi közgyűlésen ismertették.⁹ Gróf Majláth Antal főispán elnökölte alatt került sor a követek megválasztására. A szavazás módját és az eljárás rendjét maguk a megyék állapították meg.¹⁰ A követek kiválasztásánál fontos volt, hogy azok ki tudják fejezni a megyei többségi közvélemény akaratát, de személyes tekintélyük, pártállásuk, közigazgatási és politikai tapasztalatuk is releváns tényezőnek számított. Zemplénben a megye íratlan szabályai közé tartozott, hogy első követté az első alispánt válasszák.

⁵ Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig*. I–III. Bp., 1886–1887. I. 228.

⁶ Metternich Ferdinánd uralkodásra alkalmatlanságában látta hatalma növekedésének további biztosítékát. Erre lásd Gergely András: *Áruló vagy áldozat? István, az utolsó magyar nádor rejtélye*. [Bp.,] 1989. 5–20. Ferdinánd jellemzésére lásd Soós István: A trónörökös: Ferdinánd koronaherceg. In: *Egy elfeledett koronázás a reformkorban. Az utolsó pozsonyi uralkodókoronázás 1830 őszén*. Szerk. Soós István. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 11–21.

⁷ Horváth: *Huszonöt év*, I. 228. Az országgyűlést a kolerajárvány és az azt követő lázadás, illetve az udvar halogató taktikája miatt elhalasztották.

⁸ Kerekes: *Zemplén-vármegyei követi utasításai*, 13.

⁹ Országgyűlési meghívó. MNL B-A-Z m. Lt. SFL. IV. 2001/h. Iratok. 1830. Loc. 289. No. 1517.

¹⁰ Ebből következett, hogy az országgyűlésnek 1848 előtt nem volt verifikációs jogköre, azaz nem vizsgálhatta, hogy a megyék szabályosan választották-e meg követeiket.

Ezen szempontok figyelembevételével közfelkiáltással követté választották Vay Miklós első alispánt, „tisztá magyar lelkűsége és szelíd kormányá által szerzett érdemei miatt”.¹¹ A második követ választásakor azonban több jelölt neve is felmerült. Végül a főispán jelöltjének, ifj. Szirmay Antal táblabírónak szavaztak bizalmat. Fontos megjegyezni, hogy a követek megválasztásának elvileg főispáni beavatkozás nélkül kellett volna végbemennie. A főispáni jelölést, ajánlást a zempléni nemesség egy része sérelmezte is, mivel ezáltal a megye szabadságát látták korlátozva.¹² Az augusztus 13-i közgyűlésen Majláth főispán ezt azzal igyekezett cáfolni, hogy az „alkalmas tagok” neveinek említése önmagában nem korlátozza a szabad választás jogát, és erre minden nemesnek lehetősége van.¹³

A közgyűlés a követek országgyűlési kiadásaira háromezer forintot szavazott meg, az utazáshoz pedig tíz társzekeret bocsátott rendelkezésükre.¹⁴

A megválasztott követeket a megyék kötelező erejű, általános és részletes, úgynevezett anyautasítással látták el arra nézve, hogy a királyi meghívóban szereplő kérdésekben milyen álláspontot képviseljenek. Zemplénben a követutasítás kidolgozására 1830. augusztus 12-én, gróf Majláth Antal főispán elnöklete alatt ült össze a bizottság, amelynek Vay Miklós alispán és Kossuth Lajos táblabíró is tagjai lettek.¹⁵ Az utasítás elkészítéséhez a királyi meghívó szolgált alapul, amely ismertette az országgyűlés tárgyait, de belekerültek az előző országgyűléseken nem orvosolt sérelmek is.

A következő napon tartott közgyűlésen felolvasták a követutasítás tervezetét, amelyeket változtatás nélkül határozattá emeltek. Az utasítás szerkesztését tehát egy nap alatt végezték el, amiből arra következtethetünk, hogy komolyabb vitákra nem kerülhetett sor. Feltételezésem szerint a tervezetet az első alispán szerkesztette, a bizottság pedig legfeljebb minimálisan változtatott rajta. Erre utalnak a kisebb lapszéli beszúrások, a javítások és kihúzások a szövegben. Vay a megyei szokásból kiindulva számíthatott arra, hogy a bizottság tagjai közé választják, és ő hivatalából következően már előbb megismerhette a meghívó tartalmát. 1825-ben, a Borsod megyei követutasítást kidolgozó deputáció tagjaként már szerzett tapasztalatokat ebben a munkában, tisztségének köszönhetően pedig jól ismerte a megyében felmerült sérelmeket is.

A 22 pontból álló alaputasítás túlnyomórészt a hagyományos rendi ellenzék politikai horizontját tükrözte, az országgyűlésről országgyűlésre öröklődő sérelmekre összpontosított. „Rutinszerűen” indítványozták a só árának leszállítását, valamint a kamarai hiva-

¹¹ A követek megválasztására lásd MNL B-A-Z m. Lt. SFL. IV. 2001/h. Iratok. 1830. Loc. 289. No. 1517.

¹² A főispáni jelölés országosan elterjedt gyakorlattá vált, és nemcsak Zemplénben okozott sérelmet. Dobszay Tamás: Politikai intézmények és választások a magyar kései rendiség időszakában. In: *Fejezetek az új- és jelenkori magyar történelemből*. Szerk. Gergely Jenő. Bp., 2006. 20.

¹³ MNL B-A-Z m. Lt. SFL. IV. 2001/h. Iratok. 1830. Loc. 289. No. 1579–1585.

¹⁴ Uo. No. 1576.

¹⁵ Uo. No. 1517. A bizottság többi tagja: Bretzenheim Ferdinánd herceg, Kandó Gábor és Szirmay Antal császári kir. kamarások, Szerencsy István, a királyi tábla bírása, Fabriczhy András főesperes, Lyakovich al-esperes, Tamásy József, Zalay Alajos, Fáy Ferenc, Szógyény Ferenc, Matulay Gábor, Molnár Antal, Szirmay Tamás, Újházy László, Gőnczy Sámuel, Bydesházy Mihály, Nyomárkay József, Soós Antal, Kaszner János, Reviczky Dienes, Kolosy József, Nagy Lázár táblabírók, Dókus László főjegyző, Kossuth András főügyész, Szent Iványi Károly és Kolosy Károly főszolgabírók, Füzesséry János és Kozma Miklós alszolgabírók.

talnokok és a sóval kereskedők visszaéléseinek megszüntetését, a sókutak „behányásából” származó érdeksérelmek rendezését, illetve követelték, hogy a só árát az országgyűlésen a rendekkel közreműködve állapítsák meg. Utasították a követeket, hogy a hadiadó összegét az országot ért számos súlyos csapás figyelembevételével határozzák meg. Külön hangsúlyozták, hogy a megye északi része terméketlen, emellett a marhavész és az áradások mérhetetlen károkat okoztak az elmúlt években.¹⁶ Ugyanakkor a magyar nyelv és a „Nemzeti Játsszó Szín” ügyében haladó nézeteket képviseltek, valamint támogatták egy országház építésének tervét is.¹⁷

Az országgyűlés összehívásának egyik fő oka az újoncájlás volt. A zempléni utasítás úgy rendelkezett a „katonaságban kívánt segedelmek adattatását” illetően, hogy a követek az 1715. évi 8. és az 1741. évi 63. törvénycikkekben foglaltakhoz tartsák magukat.¹⁸ A *contributio* [adó] összegéről, és a felállított hadsereg létszámáról azonban sem 1715-ben, az állandó hadsereg felállítását elrendelő törvénycikk megalkotásakor, sem később nem születtek normatív szabályok.¹⁹ A király országgyűlésről országgyűlésre *subsidiomot* [segély] kért a rendektől, aminek önkéntességét azok mindig hangsúlyozták, és minden alkalommal konkrét esetre és megsabott időre szólt.²⁰ Az említett 1741. évi 63. törvénycikk is leszögezi, hogy egyedi, a jövőre nézve nem kötelező döntésről van szó.

Az utasítás az 1802. évi 1. törvénycikkre hivatkozva kimondta, hogy a „hadi erőnek kipótlását” és a katonaság fenntartását csak három évre vállalta az ország, ezt követően visszatérnek a toborzás módszeréhez. Hangsúlyozták, hogy „segedelem” csak az országgyűlésen adható.²¹ A fent említett feltételek mellett a megye nemessége hajlandó volt *subsidium* adására, ha annak szükségéről tájékoztatják őket.²² Utasították a követeket, hogy sürgessék a nemesség katonai kiképzését, valamint egy magyar tisztképző intézet felállítását. Nyomatékosan felszólították őket, hogy ha olyan tárgy merülne fel, amire nem terjedt ki az alaputasítás, 14 napon belül értesítsék a megyét, és kérjenek póttutasítást.

¹⁶ Az adózó nép terheire vonatkozó ismereteiket elsősorban az 1828. évi összeírások eredményeire alapozták. Emellett megjegyzendő, hogy a nép súlyos helyzetének taglalását minden megye – általában kicsit eltulozva – belefoglalta utasításainak szövegébe, mivel ezáltal is nyomatékosítani kívánták azon kérésüket, hogy az adó összegét csökkentsék.

¹⁷ Az utasítás tartalmi ismertetésére lásd Kerekes: *Zemplén-vármegye követi utasításai*, 13–16. Kivonatolva lásd Bodnár Imre: *Zemplén vármegye követi utasításai a reformkorban*. Debrecen, 1940. 17–20. Teljes terjedelmében lásd MNL B-A-Z m. Lt. SFL. IV. 2001/h. Iratok. 1830. Loc. 289. No. 1576.

¹⁸ Uo. Zemplén vármegye követutasítása.

¹⁹ *Contributio* [adó] alatt a 18. századtól a nem nemesek által fizetett pénzbeli terhet értjük.

²⁰ *Subsidium* [segély]: az országgyűlés ajánlja, önkéntes, határozott időre szól. A nem nemesek mellett a nemesség is részt vállalt belőle. A felajánlás lehet pénz, termény vagy katona.

²¹ Az 1802. évi országgyűlésen a rendek az állandó hadsereg három éven át vállalt kiegészítésén túl azt is megszavazták, hogy három éven belüli háború esetén kiállítanak 12 000 újoncot. Tették ezt annak ellenére, hogy elvileg békében egy jövőendő háború esetére nem ígérhető katona, mert az *subsidiumnak* számít, ami csak országgyűlésen, háború esetén adható. Az 1802. évi segedelem adása viszonyítási alappá vált. Poór János: *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12*. Bp., 2003. 131.

²² Zemplén vármegye követutasítása. MNL B-A-Z m. Lt. SFL. IV. 2001/h. Iratok. 1830. Loc. 289. No. 1576.

Összefoglalóan elmondható, hogy az utasítás nem tartalmazott meglepő vagy szokatlan pontot. Igaz, a meghívóból kiderült, hogy az országgyűlést rövidnek szánták, és érdemi törvényhozói munkát csak a következő diétától lehetett várni.

A koronázás

Az uralkodó és udvara Schloßhofban, szeptember 12-én, ünnepélyes keretek között fogadta az országgyűlés magyar díszruhába öltözött küldöttségét – köztük Vay Miklóst is –, amely köszöntötte és meghívta a trónörökös főherceget a koronázásra.²³ Az ünnepélyes megnyitóra két nappal később került sor Pozsonyban. Ezt „a párisi, befejeztét a lengyel forradalom előzte meg” – írta Horváth Mihály.²⁴ Az 1830-as országgyűlés történéseit valóban nagyban befolyásolták az európai események. A francia forradalom óvatosságra intette a rendeket, a lengyel felkelés pedig arra készítette az udvart, hogy a tárgyalásokat rövidre fogja: az országgyűléstől a pénzügyi és belpolitikai helyzet stabilizálását várta.

A rendek 1830. szeptember 16-án ismerkedtek meg az uralkodói előterjesztésekkel, amelyek közül az első pontot, Ferdinánd koronaherceg megkoronázását és ezzel összefüggésben a királyi hitlevél (diploma) esetleges bővítését szeptember 18-án kezdték el tárgyalni.²⁵ Zemplén vármegye követei – a többséggel egyetértve – az 1792. évi hitlevél változatlanul hagyása mellett foglaltak állást. Elfogadták Ferdinánd királyá koronázását, amelyre szeptember 28-án került sor.²⁶ Az ekkor 37 esztendőes Ferdinánd 62 éves, beteges atyja halála esetén tehát zökkenőmentesen elfoglalhatta a trónt. Törvényben rögzítették (1830. évi 2. törvénycikk), hogy a majdan ténylegesen trónra lépő uralkodó fél éven belül – az 1791. évi 3. törvénycikk szerint kötelező koronázó országgyűlés helyett – összehívja a diétát. Emellett I. Ferenc király – a rendek óhajának engedve – beleegyezését adta, hogy az ifjú király trónra léptéig huzamosabban az országban lakjon, de a kormányzat érdemi munkájában atyja életében a rendek hozzájárulása nélkül nem vehetett részt.²⁷

Az újonckérdés

Hevesebb viták csak az újoncmegajánlással kapcsolatban bontakoztak ki. E kérdéskört 1830. október 18-án kezdték el tárgyalni, s mivel Zemplén két követéhez addig nem érkezett pótutasítás, így kezdetben csak az alaputasításban foglaltakat tekinthették zsinór-

²³ Pálmány Béla: *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848.* I–II. Bp., 2011. II. 2317.

²⁴ Horváth: *Huszonöt év*, I. 232.

²⁵ Orosz: *Ungarns*, I. 11. A hitlevél vitájára lásd bővebben Völgyesi Orsolya: A rendek és a koronázási hitlevél vitája az 1830. évi országgyűlésen. In: *Egy elfeledett koronázás*, 23–35.

²⁶ A koronázás előkészítésére és az ünnepségre lásd *Egy elfeledett koronázás*. Különösen 37–104.

²⁷ Horváth: *Huszonöt év*, I. 238.

mértéknek.²⁸ Az alsótáblán a rendek e kérdésben három csoportra oszlottak. Egy részük csak akkor volt hajlandó a tárgykört tárgyalás alá bocsátani, ha előbb az 1826. évi előleges „sérelemre és kívánalmakra” kedvező válasz érkezik a királytól.²⁹ A másik párt feltétel nélkül hajlandó volt megadni a kért újoncmennyiséget, mivel – mint Sopron megye követe, Felsőbüki Nagy Pál kifejtette – e kérdés kapcsán az az igazán fontos, hogy milyen módon újoncozzanak, nem a mennyiség. A harmadik – többségi – csoport azt az álláspontot képviselte, hogy feliratban értesítik az uralkodót, hogy az újoncjánlás előtt szeretnék megtudni a szükség okát. Az alsótáblai követek nagy része ugyanis a más országokban zajló felkeléseket, forradalmakat nem tekintette elegendő indoknak az ajánlásra, hiszen azok belpolitikai küzdelmek voltak és nem külső támadások. Az erre vonatkozó törvénycikkeket nem tartották mérvadónak, mivel azok mind a már fennálló szükségét vették alapul. A főrendek nagy része viszont fölöslegesnek tartott minden előzetes tudakozódást, és azonnal megszavazandónak vélték a királyi előterjesztést.

A többség végül – Vay is – Deák Antalnak, Zala vármegye követének a javaslatát fogadta el, amelynek értelmében az uralkodót arra kérték, hogy a szükség okát és a valós politikai helyzetet ismertesse előttük. Ballagi Géza véleménye szerint a diéta ezen kérése elsősorban a bizalmatlanságot tükrözte a rendek és az uralkodó között, de csírájában a kormányzat parlamentáris felelősségének igényét is kifejezte.³⁰

A nádor az október 23-ai vegyes ülésen bejelentette, hogy az uralkodó hajlandó gróf Gyulay Ignác horvát-szlavón-dalmát bán, az Udvari Haditanács elnöke által az újoncállítás szükségét egy erre a célra kirendelt országos küldöttség előtt részletesen megindokolni. Ebbe a népes bizottságba Vay Miklóst is beválasztották.³¹ A küldöttség vezetőjének József nádort kérték fel. Gyulay a küldöttség tagjai előtt kifejtette, hogy a király – a kincstár érdekeit szem előtt tartva – csak a „kikerülhetetlen szükségét” kívánja, támadó háborúra nem gondol. Ennek megfelelően a felség nevében 50 000 újoncot – amennyit 1796-ban önként ajánlottak – kívánt az országtól oly módon, hogy 30 000-et azonnal a helyszínre irányítanak, a kisebbik részt pedig csak akkor vetnék be, ha a birodalom védelme ezt a jövő országgyűlésig indokolttá tenné.³²

A rendek az október 27-ei vegyes ülésen ismerték meg a küldöttség tudósítását. Többségük – utasítására hivatkozva – azt az álláspontot képviselte, hogy 28 000 főnyi újoncot hajlandóak megszavazni.³³ A feltételesen kívánt 20 000 katona megajánlását azonban többen kockázatosnak tartották, mivel így a király az országgyűlést akár hosszabb ideig mellőzhette volna. A megyék nagy része ezért szükség esetére nemesi felkelést akart ajánla-

²⁸ A megye a követek első két jelentése alapján (1830. szeptember 15. és szeptember 25.) az első pótutasítást október 18-án fogalmazta meg. MNL B-A-Z m. Lt. SFL. IV. 2001/g. jkv. 1830:1883.

²⁹ A sérelemre lásd Horváth: *Huszonöt év*, I. 242.

³⁰ Ballagi: *A magyar nemzet története*, XVI. 8.

³¹ A küldöttség teljes névsorát lásd Bertha: *Országgyűlési tárcza*, 115–117.

³² Horváth: *Huszonöt év*, I. 245.; Bertha: *Országgyűlési tárcza*, 119.

³³ Egyrészt ezáltal is éreztetni akarták az országgyűlés korlátlan újoncmegajánlási jogát, másrészt általános szokássá vált, hogy a kormány – arra számítva, hogy a rendek úgylis lealkudják – többet kért, mint amennyire ténylegesen szüksége volt. Erről lásd Poór: *Adók, katonák*, 142–162.

ni a 20 000 újonc helyett.³⁴ Megjegyzendő, hogy évek óta vitatott kérdés volt, hogy lehet-e segílyt adni béke idején. Bár a többség úgy gondolta, hogy nem, ennek ellenére például 1802-ben, 1807-ben vagy 1808-ban is, békeidőben ajánlottak meg segílyt egy esetleges háborúhoz. Bars vármegye követe, Majthényi László a precedensekre hivatkozva kifejtette, hogy katonai segedelmet előre ajánlani nem törvénytelen: az e „tárgyban közben jött Országos tanátskozásoknak folyamatja alatt, mellyekből világosan kitézett, hogy a mostanihoz hasonló esetekben nem csak katonai újonczok ajánlottak, de a Haza védelmének vég eszköze, a Nemesi Felkelés is, és pedig előre több esztendőkre egyenesen kirendeltett”.³⁵ Emellett kitért arra is, hogy ha törvényes úton, azaz az országgyűlésen nem lehetne újonczokat előre ajánlani, a kormányzat „mintegy kényszerítődne” más eszközökhöz fordulni, s az ennél jóval több katonát is érinthet.³⁶ A főrendi tábla továbbra is kész volt megajánlani a kért 50 000 újoncot, így a két tábla közötti üzenetváltás tovább folytatódott. Az október 30-i kerületi ülésben már a követek egy része is kinyilvánította, hogy hajlandó elfogadni a szükség esetére kért 20 000 újonc kiállítását, de feltételekkel.

Az 1830. november 11-ei országos ülésben a megyei követek többsége kifejezte egyetértését az idézett barsi állásponttal, és helyeselte Sopron követének indítványát is az újoncállítás mértékére és módjára nézve. Eszerint a 48 000 újoncot ugyan egyszerre ajánlják meg, de az országgyűlés végeztével csak 28 000 katonát állítanak ki. A fennmaradt részt a király csak abban az esetben követelheti, ha a birodalmat a következő országgyűlésig – azaz 1831 októberéig – támadás éri. A 20 000 újoncot az esetleges háború vége után azonnal haza bocsátják, a többiek szolgálati ideje pedig egységesen tíz évre szóljon. Az 1791. évi 9. törvénycikk értelmében a magyar ezredekben csak magyar születésű tisztek szolgáljanak, akiknek előléptetése a császári sereg többi tagjától külön történjen, érdemeiket pedig nemeslevelek és birtokadományozás által is elismerjék.³⁷ A feltételek elfogadása esetén elhárítottak vélték a felmerült aggodalmakat, hiszen ellenséges támadás esetén a rendek úgyszem tagadnák meg a segítségnyújtást.

Vay a többséggel egyetértve a 28 000 újoncot megajánlotta, és az említett feltételekkel kész volt a kívánt 20 000-et is megszavazni. Kifejtette, hogy az uralkodó a szükség okát részletesen kimutatta, másrészt törvényes úton fordult az országhoz segítségért.³⁸ Követ-társa, Szirmay azonban nem támogatta a 20 000 újonc azonnali megszavazását, mivel nézete szerint az pótlás lenne, s így ellentmondana a követutasításuknak. A két követ ellentétes állásfoglalása miatt a megye szavazata annullálódott.³⁹

³⁴ Horváth: *Huszonöt év*, I. 245–246.

³⁵ *Felső Ferenz Austriai Császár, Magyar, és Cseh Ország Koronás Királyától Posony szabad királyi városába 1830-ik esztendőben, Szent-Mihály havának 8-ik napjára rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének jegyző könyve*. Posony, 1830. 154.

³⁶ Uo. 154–155.; Bertha: *Országgyűlési tárcza*, 168.

³⁷ Bertha: *Országgyűlési tárcza*, 170.

³⁸ *Felső Ferenz*, 156–157.

³⁹ Uo. 160. Szatmár megye szavazata is elveszett, míg Pest vármegye egyszerre, azonnal kiállított volna 43 000 újoncot. A következő négy megye tartózkodott: Hont, Veszprém, Baranya és Szabolcs. Guzmics Izidor szerint „közhír”, hogy ezen megye követei sem értettek egyet egymással. *Adatok az 1830-iki országgyűlés történetéhez*. Közli Vaszary Kolos. Győr, 1885. 115.

Zemplén követeinek eredeti utasításuk szerint az ajánlandó katonák számáról a „ki-mutatandó szükséghez” képest, és az adófizetők helyzetére való tekintettel kellett dönteniük, az állítás módjára nézve pedig az 1807. évi 1. törvénycikket kellett mérvadónak tekinteniük.⁴⁰ Ez kimondja, hogy az akkor megajánlott 12 000 újonc kiállítása után ismét a „hadfogdosás” szokásos módja, azaz a toborzás lép életbe.⁴¹ A szakirodalomban is hivatkozott, 1830. november 9-én kelt pótutasítást,⁴² amely konkrét, számszerű irányelvet adott a követek számára, Vay november 16-ai jelentése szerint csak november 13-án kapták kézhez, amikor a kérdés már eldőlt.⁴³ A szavazáson tehát csak az október 18-ai pótutasítás és az alaputasítás nyújtott számukra támpontot.⁴⁴ Vay azonban tudatában lehetett az értelmezés problematikus voltának, mert a szavazáskor „ékes beszédében érzékenyen” feszegette „azon helyzetet, melyben ezen kérdésre nézve egy követ lehet, és ő is van”.⁴⁵

Másnap, a november 12-i kerületi ülésben mindössze annyi kiegészítést tettek a rendek, hogy ha támadás esetén szükség lenne a 20 000 újoncra, azt a nádoron keresztül közölgék a törvényhatóságokkal, és ugyanő tegyen róla jelentést a jövő országgyűlésen. A november 13-i kerületi ülésben megfogalmazták a feliratot, illetve a törvénycikk tervezetét.

Vay Miklós a fejleményekről november 16-án kelt jelentésében számolt be a vármegyének. Döntését azzal indokolta, hogy 1808-ban, a külső veszély elhárítása érdekében hasonló módon, hasonló feltételekkel ajánlottak előre nemesi felkelést. A jelentést a megye november 20-án kapta meg, és mérlegelve a benne foglaltakat, a többség Szirmay mellé állt. Mivel azonban utólag kénytelenek voltak tudomásul venni a történeteket, a továbbiakra nézve arra figyelmeztették őket, hogy a 20 000 katonát csak az említett feltételek elfogadása és törvényes megerősítése után ajánlják meg.⁴⁶

Az ellenzék szerepe a tárgyalások során meghatározó volt: mint láthattuk, elérték, hogy a kormány felvilágosítással szolgáljon az újoncállítás szükségességéről. Elfogadtatták a formulát, hogy a 28 000 újoncot a rendkívüli helyzetre való tekintettel ajánlották, és nem az ezredekben támadt hiány pótlására.⁴⁷ Emellett néhány, a katonaillesztés módjára vonatkozó módosítást is sikerült keresztülvinniük (például a katonáskodás idejét tíz évre korlátozták). Megemlítendő, hogy a megajánlott újoncokat számos megye a régi, önkényes fogdosás helyett a törvénybe ugyan nem iktatott, de országgyűlési végzés által ajánlott sorshúzás útján kezdte kiállítani. Ennek értelmében a vármegyei tisztviselők a

⁴⁰ Az október 18-ai pótutasítás. MNL B-A-Z m. Lt. SFL. IV. 2001/g. jkv. 1830:1883.

⁴¹ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=80700001.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1807>. (Legutóbbi megtekintés: 2018. november 30.) Azaz az elismert törvények, mindenekelőtt az 1741. évi 63. törvénycikk 2.§. ellenére, erre az időszakra felfüggesztik a toborzási rendszert.

⁴² Erdmann: *Zemplén vármegye*, 12.

⁴³ Zemplén megye követeinek 1830. november 16-ai jelentésének másolata. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL OL) R 94 Kossuth Gyűjtemény, Kossuth Lajos Zemplén Megyei Közeleti tevékenységével kapcsolatos iratok 1818–1835. 1830. (= X 1532). Vay utólag az ezen utasításban foglaltakat beiktattatta a naplóba. Orosz: *Ungarns*, I. 182.

⁴⁴ *Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve*. I–XI. Szerk. Hász-Fehér Katalin. Szeged, 2008–. II. („... barátom a túlvilágon is”. Döbrentei Gábor és gróf Gyulay Lajos naplófeljegyzései: 1835. május – 1861. október 28.) 55–56.

⁴⁵ *Adatok: Az 1830-iki országgyűlés*, 114.

⁴⁶ 1830. november 25-ei pótutasítás. MNL B-A-Z m. Lt. SFL. IV. 2001/g. jkv. 1830:2123.

⁴⁷ Zemplén megye is fontosnak tartotta ezt a kitélt. MNL B-A-Z m. Lt. SFL. IV. 2001/g. jkv. 1830:2123.

katonáskodásra alkalmas legényeket községenként összeírták és orvosilag megvizsgáltatták, ami által a magyar ezredek harcértékének növekedését remélték.⁴⁸ A magyar katonatisztek előmenetelével, a nemzeti jelleg erősítésével kapcsolatos javaslattól azonban – bár minden vármegye támogatta – a nádor kívánságára elálltak a rendek, mivel ez ellentmondott a császári-királyi hadsereg szervezeti felépítésének. Az országgyűlés végén az uralkodó által is elfogadott feltételekkel törvénybe iktatták az újoncrajánlást (1830. évi 7. törvénycikk).

Az országgyűlés további fontosabb eredményei

Az országgyűlés másik sarkalatos kérdése az adómegajánlás volt. Ezen ügy kapcsán érdemi ellentétek nem kerültek felszínre, és szinte vita nélkül állapodtak meg a király által kért 4 395 244 forint 38 és fél krajcárban.⁴⁹ A rendek nyomatékosították, hogy az adót ezentúl is kizárólagosan az országgyűlésen állapíthatják meg, három évre, vagy az ezen időszakon belül tartandó országgyűlésig. Zemplén követei egyetértettek a határozattal.⁵⁰

A királyi előterjesztéseken kívül a rendi országgyűlések főként közjogi és sérelmi ügyekkel foglalkoztak. Ezúttal is felmerült az adóterhek igazságosabb felosztásának, „arányosításának” igénye az egyes megyékre eső portaszám újrarendezése által. Bár ennek részletesebb megvitatását a következő országgyűlésre halasztották, addig is dolgoztak a nádor elnöklete alatt a tervek elkészítésén. A Vay Miklós utolsó követjelentéséhez csatolt kimutatás alapján Zemplénre 18 portával jutott volna kevesebb.⁵¹ Szó volt az ország elszakított és visszaszerzett részeinek visszacsatolása ügyéről is. Az uralkodó erre nézve országos bizottságot nevezett ki, amelybe – a galíciai részekkel foglalkozó bizottságba – Vay is bekerült.

A rövid ideig tartó országgyűlésen elsősorban a magyar nyelv további térnyerése jelentett maradandó eredményt. Zemplén megye követei minden lehetséges alkalommal pártolták a magyar nyelv ügyét.⁵² Az alsótábla már az országgyűlés kezdetén elhatározta, hogy az országos ülések jegyzőkönyveit magyar és latin nyelven, párhuzamos szöveggel nyomtatattják ki.⁵³ Az október 5-ei országos ülésen döntöttek arról is, hogy ezután magyar nyelvűek lesznek a két tábla közötti üzenetek, illetve a Helytartótanács is magyarul adja ki válaszait és rendelkezéseit (a körlevelek kivételével) a hozzá magyarul forduló törvényhatóságoknak. Az ügyet támogató 27 szavazat között ott volt a Zemplén vármegye nevében felszólaló Vay Miklósé is.⁵⁴ Emellett megengedték a magyar nyelv használatát a

⁴⁸ Horváth: *Huszonöt év*, I. 256.

⁴⁹ A december 20-ai utolsó követjelentés. MNL B-A-Z m. Lt. SFL. IV. 2001/h. Iratok. 1831. Loc. 292. No. 200.

⁵⁰ MNL B-A-Z m. Lt. SFL. IV. 2001/g. jkv. 1830:1988. 2068.

⁵¹ A december 20-ai utolsó követjelentés.

⁵² Orosz: *Ungarns*, I. 7., 213.

⁵³ A 1830. szeptember 13-ai kerületi ülésben az országgyűlési jegyzőkönyv magyar és deák [latin] nyelven való szerkesztésére kinevezett tagok közé a „tiszai részről” (Tiszán innen, Tiszántúl) Vayt is beválasztották.

⁵⁴ *Adatok: Az 1830-iki országgyűlés*, 38.

bíróságoknak a per során és az ítélethozatalban is. Az 1830. évi 8. törvénycikk értelmében minden, az országon belül élő és működő hivatalnoktól megkövetelték, hogy tudjon magyarul, kivéve a már szolgálatban lévőköt, míg az ügyvédi képesítéshez 1834-től szabták feltételként a magyarnyelv-tudást.

Az uralkodó a diéta végén 17 törvénycikket szentesített.⁵⁵ Bécsben joggal lehettek elégedettek, mivel a külpolitikai események hatása alatt a rendek és az udvar ellentétei nem éleződtek ki, így Európának demonstrálhatták a birodalom stabilitását. Az utókor látószögéből azonban ezt csak „politikai szélcsendnek” tekinthetjük. Minthogy az országgyűlés időtartama rövid volt – 1830. szeptember 8-tól december 20-ig tartott –, a régi és a még nem elég erős új eszmék, politikai irányzatok összecsapása elhalasztódott. A magyar reformmozgalom kibontakozása szempontjából azonban döntő fontosságú határozat született ekkor, hiszen a megyék követelésére elrendelték az úgynevezett rendszeres bizottsági munkálatok kinyomtatását és megküldését a törvényhatóságok számára.

Az országgyűlés végeztével a császári titkosrendőrség a következőképpen jellemezte a két zempléni követet:

Vay Miklós „cs. kir. kamarás és I. alispán. 30 éves [29], prot., tele tehetséggel, sokoldalúan képzett, nagyon jómódú és mint becsületes ember ismert. Az egyik legjobb m[agyar] szónok hírében jött jelen egy.-re, aki jó érzületű, azonban ez utóbbi tekintetében nem igazolta magát, mivel a tárgyalások teljes menete során a felséges érdekekre olyan kétértelműen viselkedett, hogy őt sem az egyik, sem a másik párt nem használta.”⁵⁶

Ifj. Szirmay Antal „vm. táblabíró, kb. 50 éves [45], sok tehetséggel és különösen jó képzettségű, van vagyona és jó hírt élvez. Jelen 1830. egy-en azonban mindig az ellenzékhez tartozott, ha már mint gyenge szónokot lehet jelölni, mindig a korm. ellen volt, az újonckérdésben ellenszavazatával érvénytelenítette képviselőtársát, Vay [Miklóst], amikor Comáromy nyilatkozatához az 48 000 újoncra csatlakozott és ezáltal megsemmisítette Zemplén vm. szavazatát. Épp így különösen a magyar tiszték nemzeti ezredeken való egyedüli körforgása mellett heveskedett. Mégis befolyás és figyelem nélkül maradt. A szél-sóbal oldalhoz.”⁵⁷

Az országgyűlés utóélete Zemplénben: Vay felelősségre vonása

Az országgyűlés után a zempléni hagyományos rendi ellenzék ismét összegyűjtötte volna sérelmeit, hogy a következő diétán újra megpróbálja napirendre tűzni azokat. Néhányan azonban belátták a sérelmi politika elégtelenségét, és új utakat kerestek az ellenzéki politizálás számára.

⁵⁵ <https://net.jogtar.hu/ezet-ev-torvenyei?extraparams={%22ID%22:%22FullTextSearch%22,%22Year%22:%221830%22,%22Kibocsato%22:%22TV0%22}>. (Legutóbbi megtekintés: 2018. november 30.)

⁵⁶ Pálmány: *A reformkori magyar országgyűlések*, I. 174–175.

⁵⁷ Uo. II. 1184.

Az országgyűlést követő, 1831. január 24-i sátoraljaújhelyi „rettenetes gyűlést” alispáni minőségében Vay Miklós nyitotta meg. A közgyűlésről, ha csak a Zemplén megye jegyzőkönyvében olvasható beszámolókat vennénk alapul, egy szokványos vármegyei fórum képét kapnánk.⁵⁸ Az események azonban annyira viharossá váltak, hogy azokról a kancellár írásos jelentést kért Vay Miklóstól. A részletes beszámolóban Vay megnevezi az ellenzéki csoport nevezetesebb tagjait is: Vécsey Pál bárót,⁵⁹ Soós Jánost, Kossuth Lajost, Nagy Lázárt,⁶⁰ Nyomárkay Józsefet,⁶¹ Reviczky Dénes és Lehoczky László táblabírókat. Az új ellenzéki csoportosulás fiatalokból állt, jó részük nem rendelkezett vagyonnal, ügyvédi, illetve uradalmi tiszt munkából élt.⁶²

Az országgyűlés hónapjai alatt az alakulóban lévő zempléni ellenzéki csoport élénk érdeklődéssel kísérte a pozsonyi eseményeket.⁶³ A követek kéthetente érkező jelentései körül heves viták folytak a megye közgyűlési termében, különösen amikor kiderült, hogy az újonclétszám kérdésében szembekerültek egymással, és ezáltal a vármegye szavazata elveszett.⁶⁴ Az ellenzék egyébként az országgyűlés kezdetétől elégedetlen volt Vay diétai szereplésével, és ennek következményeképpen már októberben olyan határozatot javasoltak, amellyel kizárták volna a mágnásokat és „magistratuálisokat” [a vármegyei tisztségviselőket] a követek köréből. Vayt erről Kandó Gábor volt ezredes értesítette, aki szerint a „Factio Instrumentumai” állnak a határozat mögött, ami nyilvánvalóan a fiatal alispán ellen irányult elsősorban.⁶⁵ A „factió”, azaz érdekcsoport alatt a levéltár főként a birtoktalan, fizetésből élő fiatal nemeseket értette.⁶⁶ Kandó ugyanakkor emlékeztette Vayt arra, hogy korábban, amikor az előző alispán, Szemere István volt a diétán, a megyében hasonlóképpen „lármáztak”.⁶⁷

⁵⁸ Az 1831. január 24-i közgyűlésre lásd MNL B-A-Z m. Lt. SFL. IV. 2001/g. jkv. 1831: 200., uo. 2001/h. Iratok. 1831. Loc. 292. No. 200–201.

⁵⁹ Vécsey Pál báró (1788–1861) mint Zemplén megyei ellenzéki vezető vált ismertté, aki a pályakezdő Kossuth Lajos pártfogója volt. Kossuth 1824-ben az ő jogtanácsosa, majd az ő képviselőjében (távollevők követeként) vett részt 1832-ben a pozsonyi országgyűlésen. 1827-ben azonban még Vay Miklós mellett korteskedett.

⁶⁰ Brezenheim herceg főbírája, ügyvéd.

⁶¹ Báró Sennyey Károly plenipotenciáriusa, azaz teljhatalmú megbízottja, sátoraljaújhelyi ügyvéd.

⁶² 1831. évi január 24-ei közgyűlésre vonatkozó iratok. MNL B-A-Z m. Lt. SFL. IV. 2001/h. Iratok. 1831. Loc. 292. No. 200-1. Kossuth beszédét és Vay jelentését lásd *Kossuth Lajos Összes Munkái*. I–VII., IX–XV. S. a. r. Barta István (I–VI., XI., XIII–XV.) – Pajkossy Gábor (VII.) – Sinkovics István (XII.). Bp., 1948–1989. (= KLÖM) VI. Ifjúkori iratok. Törvényhatósági Tudósítások. 215–221.; Kazinczy-levelek. Közli. Gálos Rezső. *Irodalomtörténet* 39 (1951) 225–230. Az események rekonstrukciójához, a levéltári anyag kiegészítéséhez elsősorban Vay Miklósnak a jelentését, Kossuth Lajos közgyűlési beszédét és Kazinczy Ferenc – aki mint táblabíró volt jelen és az alispánnal átellenben ült – levelezését használtam fel.

⁶³ Kossuth különösen nagy figyelemmel kísérte országgyűlést, az ülések témáiról külön „mutató táblát” készített magának.

⁶⁴ Wesselényi Miklós Szatmár megye követét ugyanezen okból rossz hazafinak, árulónak nevezte.

⁶⁵ *Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből*. Szerk. Petneki Áron, bev. Lévy József. Bp., 1899. 131–132. [Reprint: Miskolc, 1999.]

⁶⁶ Erdmann: *Zemplén vármegye*, 23.

⁶⁷ Míg Szemere István korábbi alispán az 1825–1827-es országgyűlésen, Pozsonyban volt, addig Zemplénben a megbuktatását és helyébe Vay Miklós megválasztását tervezték.

Az ellenzékiek az újonctöbbslet megszavazása mellett felrótták Vaynak és Szirmaynak, hogy az országgyűlés elején nem küldtek rendszeres tudósításokat, és amikor írtak, azt se staféta (sebesposta), hanem hagyományos posta útján tették. Ennek következtében a jelentések meglehetősen későn érkeztek meg, tárgyalásukra nem jutott elegendő idő. (A posta lassúsága nemcsak Zemplénben, hanem az ország egész területén problémát okozott, és nehezítette az országgyűlés működését.) Sérelmezték továbbá azt is, hogy Vay nem hozta el a diétai napló (diárium) utolsó ívét. Támadásra adott okot az is, hogy az alispánt kinevezték Borsod megye főispáni helyettesévé. Zemplénben ugyanis – mint több más megyében is – a követek esküjükben megfogadták, hogy az országgyűlés ideje alatt az udvartól sem kinevezést, sem kitüntetést nem fogadnak el. Kazinczy egyik levelében említi, hogy kinevezését követően a közgyűléseken egyre érezhetőbb volt a Vayjal szembeni ellenszenv. A támadás háttérében tehát az a gyanú is állt, miszerint Vay hivatali emelkedése és az udvari érdekek kiszolgálása között szoros összefüggés volt, azaz kinevezésével korrumpálták.⁶⁸

A formálódó zempléni reformellenzék tudatosan készült a számonkérésre, amelynek várható heveségét már a novemberi és decemberi gyűlések hangneme is előrevetítette: „oly dolgok estek a gyűléseken, amelynek példáját még sohasem láttuk. Emlegették Titust, Nérót, Caligulát, Dominiciánt, Don Miguelt, X. Károlyt, a spanyol királyt, s mindezt a gyűlésen, hol ezek a nevek [...] helyén kívül vagynak” – jegyezte fel Kazinczy.⁶⁹

Vay Miklós 1831. január 22-én, szombaton érkezett Sátoraljaújhelyre, ahol a zúgolódás jelei már érzékelhetők voltak. Már előre figyelmeztették, hogy az ellenzék nyílt támadásra készül ellene, ezért nem érték felkészületlenül a történetek. A reformellenzék a közgyűlés első napján, hétfőn nagy számban jelent meg. Vay nyitóbeszédének elmondása után utoljára foglalta el az alispánnak fenntartott széket, ami „magában veré vissza a másik szándékba vett [...] ellenvetést”, amely szerint Borsod adminisztrátorává történt kineveztetése után Zemplénben meg akarták tőle tagadni az elnöklést.⁷⁰ Ezek után sor került a követek ötoldali terjedelmű, 12 tárgykört érintő, utolsó, 1830. december 20-án, Pozsonyban kelt országgyűlési jelentésének felolvasására. Ebben beszámoltak a legutóbbi tudósításuk (december 8.) óta végzett követi tevékenységükről és az országgyűlés utolsó napjairól, végül ismertették az új törvényeket.⁷¹ Az ellenzék azonban az országgyűlés munkájának egészére kiterjedő, összefoglaló és értékelő végjelentést is követelt Vaytól, amit ő megtagadott, mivel felesleges munkának tartotta.⁷² Ezek után az ellenzékiek közül „mind felköltek a nevezett individuumok, s ki ki rendre elmondta a maga előre már megtanult rolláját, úgy hogy nem volt könnyű a systematice kezdett s folytatott számos jól

⁶⁸ Kazinczy-levelek, 226.

⁶⁹ Uo. 228. Kazinczy Ferenc Barkassy Imréhez. [Sátoralja]Újhely, 1831. január 24.

⁷⁰ Vay jelentése. KLÖM VI. 220.

⁷¹ A december 20-ai utolsó követjelentés.

⁷² Az országgyűlés teljes időszakát érintő és eredményeit összegző követi zárójelentés készítése nem volt kötelező a követeknek, mindennek ellenére általános szokássá vált a megyékben. Ezeket a végjelentéseket számos esetben másolatokban, nyomtatásban terjesztették, és amint erre Vay Miklós is utalt, politikai fegyverré is válhattak az ellenzék kezében.

kidolgozott beszédekét s az azok által a publicumra tett behatást egészen visszaverni” – állította Vay.⁷³ Kossuth is ekkor mondta el első közgyűlési beszédét, amelyben áttekin- tette az országgyűlés egész menetét, és eredményeinek értékelésén keresztül jutott el tulajdonképpeni céljához, az esküjét és utasítását megszegő követ felelősségre vonásához.

A zempléni „rettenetes gyűlésről”, Kossuth fellépéséről Kazinczy a következőképp emlékezett meg egyik levelében: „két kezét csipejére rakván fel, és olly kevély tűzzel” és vakmerőséggel beszélt, „mint egy dühre gyulladt Catilina”.⁷⁴ Amikor azonban Kelemen és Janthó Dániel⁷⁵ félbeszakították a beszédét, „Kossuth fiscális akciót kiáltozta s verte mellyét”, „szörnű tűzét” ekkor mindenki megtapasztalhatta: „Állás, hang, tekintet mutatá, hogy itt ő az úr.”⁷⁶ Erőteljes fellépésének az volt az oka, hogy a közbeszólók azt állí- tották, amit ő mond, az nem a többség, hanem csupán egy-két ember álláspontja.⁷⁷ Érde- kes a Kossuth–Catilina párhuzam is, amit Kazinczy állított fel, mivel Catilina lázadó összeesküvő volt, aki a hatalmat szerette volna mindenáron megszerezni.⁷⁸

Kossuth kijelentette, hogy az országgyűlés bezártával „minden polgárt, minden egyes hazafit megilleti annak vizsgálatja, mi történt a múlt országgyűlésen. [...] s vallyon és mennyibe feleltek meg Országunk képviselőinek munkállódassai a Nemzet várakozásá- nak.”⁷⁹ Hangsúlyozta, hogy nem a meghozott törvényeket kívánja bírálni, hanem kizáró- lag a követek munkáját, és mindenekelőtt arra keresi a választ, hogy mit mulasztottak el, illetve mit tettek rosszul, ami által hozzájárultak ahhoz, hogy „Hazánk java passivus ál- lapotban vesztegel”.⁸⁰ Ennek okát abban látta, hogy az országgyűlésen a magukat nem- zeti képviselőknek tartók „egymásközt meghasonlanak”, amelynek következtében számtalan ügy megoldatlan maradt, a tárgyalás alá bocsátott kérdésekben pedig csalódást okoztak. Szóvá tette, hogy elmaradt az alkotmányos sérelmek orvoslása, az újonctöbbllet megszavazásával pedig újabb „véradót” vállalt az ország. A só árának törvénytelen fel- emelése érvényben maradt, ráadásul a király válaszából arra lehetett következtetni, hogy ennek megállapítását felségjognak tekinti.⁸¹ A számtalan érv ellenére az országgyűlés helyszíne sem változott. Véleménye szerint Bécs továbbra is azon örvény maradt, amely gazdaságunkat elnyeli. Az adóval kapcsolatban sérelmezte, hogy annak összegét nem

⁷³ Vay jelentése. KLÖM VI. 220.

⁷⁴ Kazinczy Ferenc Szemere Pálhoz. [Sátoralja]Ujhely. 1831. január 25. *Kazinczy Ferenc összes művei. Kazinczy Ferenc levelezése. I–XXIII. S. a. r. Váczy János (I–XXI.) – Harsányi István (XXII.) – Berlász Jenő (XXIII.). Bp., 1890–1960. (= KazLev) XXI. 459.*

⁷⁵ Janthó Dániel zempléni földesúr volt.

⁷⁶ Kazinczy Ferenc Barkassy Imréhez. [Sátoralja]Ujhely. 1831. január 24. *Kazinczy-levelek*, 228.

⁷⁷ Kazinczy Szemere Pálhoz. [Sátoralja]Ujhely. 1831. január 25. *KazLev*, XXI. 459–460.

⁷⁸ Miskolczy Ambrus rámutat a párhuzam háttérében húzódó, a két család (Kazinczy–Kossuth) közti ellentét okára is. A párhuzamról lásd Miskolczy Ambrus: *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig* I–IV. Bp., 2009–2010. I.

⁷⁹ Kossuth beszéde. KLÖM VI. 215.

⁸⁰ Barta: *A fiatal Kossuth*, 37–38.

⁸¹ Zemplén több pótutasításban is felszólította a követeket, hogy a só árának leszállítását sürgessék, és az árat az országgyűlésen, a rendekkel egyetértésben állapítsák meg. A király megígérte ugyan, hogy ha szükség lenne újbóli áremelésre, a rendeket is kihallgatja ez ügyben, de azt nem ígérte meg, hogy figye- lembe is veszi az érveiket.

csökkentették, ami így az adózó népet végső romlással fenyegeti.⁸² Külön kiemelte a magyar katonatisztek előmenetelével kapcsolatos javaslat sorsát, amelytől, mint láttuk, a rendek azért álltak el, mert a nádor ezt kérte tőlük. A sok csalódással szemben „a nemzeti nyelv tárgyában hozott szép törvény”-t sovány vigasznak vélte. Az országgyűlésnek színterint csak azért lehetett örülni, mert egyáltalán sor került rá, és így a nemzet élhetett törvényhozó jogával.

Kossuth hangsúlyozta, hogy a vármegyék közönségének joga és kötelessége ellenőrizni, hogy követei tartották-e magukat az utasításaikhoz. A haza java követeli meg ezt az ellenőrzést, s „bár kedvetlen legyen is ezen kötelesség teljesítése a Haza javát mégis urbanitásnak⁸³ vagy személyes tekintetnek feláldozni polgári véteknek tartom”.⁸⁴ Elsősorban Vay követei tevékenységére tekintettel „merem azon fájdalmas meggyőződésemet kinyilatkoztatni, hogy megyénknek repraesentaticus jussait a múlt országgyűlésének folyamatja alatt fundamentaliter megsértve tapasztalom” – olvasható a beszéd fogalmazványában.⁸⁵ Barta István szerint a kidolgozott bevezetés után – mivel ez a lap közepén ér véget – rögtönözve folytathatta beszédét, és nyilvánvalóan a második rész lehetett az, amely hangnemével a hallgatók megdöbbenését és egyesek haragját kiváltotta.⁸⁶ Azt azonban sem Kossuth, sem az ellenzék többi tagja nem állította, hogy Vay az újoncjánlás során szembehelyezkedett volna a megye követutasításával. E tárgyban sokkal inkább azt rótták fel neki, hogy engedett a nádor kérésének a magyar katonatisztek előléptetésének ügyében, illetve „csak” azt kérték számon, hogy – mint Vay jelentésében is írja – „követársammal miként esett, hogy egy vélekedésben nem vallánk?”⁸⁷

Kossuth beszédében a polgári reform eszméi csak általánosságokba burkolva jelentek meg, de annál nyíltabban jelentkezett a mindinkább új tartalommal telítődő nemzeti önrendelkezés kívánata. Azok, akik rosszalották a fiatal ügyvéd fellépését, elsősorban azon a vakmerőségen háborodtak fel, amellyel Kossuth az ország Béccsel szembeni alárendeltségét és ennek a viszonynak a törvénytelen voltát hangsúlyozta. Emellett szintén szokatlan volt a hangnem, ahogyan a vagyontalan kismemes jogot formált a megye követének felelősségre vonására, aki ráadásul báró és a nemesség választott alispánja volt. Barta István állítása szerint korábban nem volt jellemző, hogy akár Zemplén megye, akár más megyék felelősségre vonták volna követeiket, ha azok a kormány kérésének engedve eltértek utasításaiktól.⁸⁸ Ezek mind olyan mozzanatok, amelyek már jelezték, hogy az alkotmányos ellenzék új eszméikkel felfegyverkezve támadásba lendült, és egyben Kossuth vezető szerepét is előrevetítették.

⁸² Barta: *A fiatal Kossuth*, 38.

⁸³ Értsd: udvariasságnak.

⁸⁴ Kossuth beszéde. KLÖM VI. 218–219. Horváth Mihály szerint az 1830-as országgyűlés után vált általánossá, hogy a követeiket a megyei közgyűlés beszámoltatta. In: Horváth: *Huszonöt év*, I. 55.

⁸⁵ KLÖM VI. 219

⁸⁶ Barta: *A fiatal Kossuth*, 39.

⁸⁷ Vay jelentése. KLÖM VI. 220.

⁸⁸ Barta: *A fiatal Kossuth*, 40.

Érdeemes megemlíteni, hogy Vay és Kossuth ezt megelőzően kölcsönösen tisztelték egymást. Kazinczy az ifjú Kossuthot egyenesen a „Vayak emberének” nevezte, mivel a báró alispánsága alatt pártfogása alá vette a tehetséges ügyvédet, s eddig Kossuth is méltatta őt.⁸⁹

Kazinczy leírása szerint Vay ezt követően válaszát „szörnyű haraggal kezdte”, de rövid időn belül már „gyilkoló” nyugalommal, „minél nincs gyilkosabb fegyver”, válaszolt az őt ért vádakra.⁹⁰ Kifejtette, hogy a diárium utolsó ívét azért nem hozta el, mert Pozsonyból való távozásáig nem nyomtatták ki, illetve felhívta a közgyűlés figyelmét arra, hogy más vármegyéék követői sem írtak a kezdeti időszakról sűrűbben, mivel nem volt mit írni.⁹¹ Elmondta, hogy a további 20 000 katona megajánlását Gyulay Ignác bán előadására alapozta. Ezzel kapcsolatban úgy érvelt, hogy a „Megye Instructiója az volt, hogy magunkat az illy esetekben tartjuk a többséghez, s én elsőbb voltam a magam enunciatiómban!”⁹² A kinevezése miatt őt ért támadást a kinevező okiratra hivatkozva visszaverte – legalábbis saját jelentése szerint –, mivel azt az országgyűlés berekesztése után, 1830. december 30-án állították ki.⁹³ Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy Vay – tudva arról, hogy Zemplénben sokan elégedetlenek követi tevékenységével – a Királyi Táblához folyamodott kinevezésért, amennyiben a bírók között üresedés lenne.⁹⁴ Hogy az ambíciózus, tehetséges fiatalembernek addig se kelljen távol maradnia a közélettől, Reviczky Ádám kancellár – egyben Borsod vármegye főispánja – felajánlotta, közbenjár az uralkodónál, hogy az ő helyettesévé nevezzék ki Borsodba.⁹⁵ Vay 1830. december 23-án írt volt nevelőjének, Várad Szabó Jánosnak, hogy fogalmazzon meg számára három beszédet, mivel, mint írja, meglehet, „hogy még az új esztendeig a király Borsodi Adminisztrátorrá kinevez”, de egyben arra is figyelmezteti őt, hogy erről „egy léleknek” se szóljon még, mert „félelem, hogy könnyen lehet változás, és csak ártana magának”.⁹⁶ Kinevező okiratát hivatalos formában tehát valóban a diéta bezárása után állították ki, azonban az ezzel kapcsolatos tárgyalások nyilván már hamarabb elkezdődtek.

Vay Miklósnak – állítása szerint – sikerült a többség támogatását kivívnia, és az őt ért támadásokra kielégítő választ adnia. Mindezek után ünnepélyes keretek között búcsúzott

⁸⁹ Kazinczy-levelek, 226.

⁹⁰ Uo. 229. Kazinczy Ferenc Barkassy Imréhez. [Sátoralja]Ujhely, 1831. január 24. Kazinczy baráti kapcsolatot ápolt a Vay család tagjaival, sőt egyik lányának, Eugéniának 1809-ben Vay Miklós generális lett a keresztapja. 1810-ben Vay Ábrahám feleségül vette Kazinczy unokatestvérét, Kazinczy Zsófiát, így a két család még szorosabb kapcsolatba került egymással. Ezt tudva nem meglepő, hogy sokszor elfoglult Vay Miklóssal kapcsolatban.

⁹¹ MNL B-A-Z m. Lt. SFL. IV. 2001/h. Iratok. 1831. Loc. 292. No. 200.

⁹² Nyilatkozat. MNL OL R 94 X 1532. 1830.

⁹³ Borsod megye főispáni helyettesi kinevezése. MNL OL A 39 Magyar Kancelláriai Levéltár. Acta generalia. 1770–1848. 1830:15021.

⁹⁴ 1832-ben lett a királyi tábla tagja. MNL OL A 39 1832:5777.

⁹⁵ Kazinczy Ferenc Lónyay Gáborhoz. [Sátoralja]Ujhely, 1831. január 4. KazLev, XXI. 441.; Kazinczy Ferenc Somosy Jánoshoz. [Sátoralja]Ujhely, 1831. január 4. Uo.

⁹⁶ Vay Miklós Várad Szabó Jánoshoz. Bécs, 1830. december 23. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Levéltára (Sárospatak) Kff/ A V. 5. Várad Szabó János családi, baráti és hivatalos levelei. 3. pall. Vay család levelei 1825–1862.

el a zempléni közgyűléstől,⁹⁷ másnap pedig már Borsod vármegye köszöntő küldöttségét várta lakhelyén, Golopon.⁹⁸

Bár Vayt nem érték felkészületlenül a történetek, Kazinczy szerint mégis meglepte és mélyen elszomorította, hogy azok vonták sértően felelősségre, akik neki köszönhették felemelkedésüket. Kazinczyt a történetek leginkább a Caesar–Brutus-ellentétre emlékeztették, a „Fiam, s te is ellenem?” esetre, de hozzátette azt a különbséget is, hogy „Brútus nyugalomban döfte a tört Caesarba, ezek pedig vad lángokkal”.⁹⁹

1831. január 25-én, immár Vay távollétében, tovább folytatódta ellene a politikai támadások. Kossuth hangzatos javaslattal fordult a közgyűléshez. Indítványozta, hogy mivel „az Udvar rendesen csak rossz hazafiakat szokott jutalmazni, [...] a számtalan módok s eszközök közül, annyit amennyit csak lehet, arra fordítani, hogy a követeket a maga részére hódította”, ennek ellensúlyozására módot kellene találni a jó hazafiak jutalmazására is: a megye például köszönőlevelet küldhetne nekik.¹⁰⁰ Vay epés megjegyzése szerint várhatóan „ezen nagy férfiak közé fog tartozni az én volt diétális követ társam is”,¹⁰¹ azaz világosan érzékelt, hogy Kossuth javaslata – távollétében – az ő megbélyegzésére is irányult. Kossuth előző napi beszédének hatását mutatja, hogy javaslata végül mint határozat került be a jegyzőkönyvbe. Erről Vay Miklós értesítette a kancellárt, aki utasította Majláth főispánt, hogy tegyen meg mindent annak mielőbbi visszavonása érdekében, még mielőtt a többi megye is követné Zemplén példáját.

Vay beszámolójában kitért a zempléni ellenzék szervezkedéseire is. Megjegyezte, hogy „az ehhez hasonló dolgok leginkább az Újhelyben nemrégiben felállított, s szinte 250 actionariusokat¹⁰² számláló s 11 újságokkal bíró Casinóban szoktak kifőződni”.¹⁰³

Az aulikus főispán végül az 1831. április 11-i kisgyűlésen megsemmisíttette a határozatot. Azt azonban nem támogatta, hogy a kaszinóból kitiltsák a politikai tanácskozássokat, mivel szerinte ezzel csak azt érnék el, hogy azok a magánlakásokba szorulnának, ahol szinte lehetetlenné válna az ellenőrzésük. Ennek bizonyítására említette az 1831. január 25-i határozatot, amelyről, Dókus László főjegyző beszámolója szerint, Kossuth lakásán döntöttek.

Vay Kossuthot a fent ismertetett politikai belépője alapján „eszés de, character nélküli való, ritka előadással bíró procátor”-ként jellemezte.¹⁰⁴ Kazinczy már a zendítőt látta benne, míg a kormány érdekeit képviselő főispán kiemelten figyeltette, mert – egyetértve Kazinczyval – ő is az udvarral szemben álló új szellem támogatóját vélte felismerni benne.

⁹⁷ Vay búcsúbeszéde. MNL B-A-Z m. Lt. SFL. IV. 2001/h. Iratok. 1831. Loc. 292. No. 201.

⁹⁸ Uo. Borsod vármegye közönségének üdvözlő beszéde.

⁹⁹ Kazinczy Ferenc Lónyay Gáborhoz. 1830. január 30. KazLev, XXI. 461.

¹⁰⁰ Vay jelentése. KLÖM VI. 221.

¹⁰¹ Uo. Vay és Szirmay kapcsolata az országgyűlés alatti levelezésük alapján barátinak mondható. Erre lásd például *Emléklapok*, 129–131.

¹⁰² Értsd: részvényeseket.

¹⁰³ Vay jelentése. KLÖM VI. 221. A kaszinó 1831. január elején alakult, alapszabályait Kossuth fogalmazta meg, aki egyben annak jegyzője is volt. Az itt folytatott politikai viták és megbeszélések nagymértékben hozzájárultak a zempléni reformellenzéki szellem kiforrásához. Megjegyzendő, hogy Vay is tag volt.

¹⁰⁴ KLÖM VI. 219.

A Vay elleni szervezett fellépés volt a zempléni reformellenzék első jelentősebb akciója. A közgyűlésen történtek egyben jelzik a már országos szinten is zajló paradigma-váltást. Annak ellenére, hogy a hangsúly még a sérelmeken, a „hűtlen követ” felelősségre vonásán volt, a támadás élessége, a liberális gondolatok megjelenése és maga a szervezettség is egy új ellenzéki fellépésre utalt. Vay – akit ekkor már a kormányt támogatók közé számítottak – és az ellenzék összecsapása két, markánsan eltérő politikai irányzat jelenlétét demonstrálta, amelyek küzdelme ezután meghatározta a következő két évtized közéletét mind megyei, mind országos téren.

A „Vay-afférról” összegzésként megállapíthatjuk, hogy az alispánt valójában nem az utasítás megsértésének jogcímén akarta felelősségre vonni az ellenzék – ahogy a fiatal Kossuth biográfiai interpretálják a vitát –, hanem azért, mert társától eltérően szavazott, ami által Zemplén vármegye vótuma elveszett, és ezzel presztízse is sérült. Kossuthék súlyos morális vétségnek tartották, hogy kinevezést fogadott el a kormánytól, ami számukra az alispán szőszegését jelentette. A támadás hevességét nem a konkrét vádak súlyossága, hanem sokkal inkább a politikai nézetek elágazása, szembekerülése magyarázza.

„EGY VAK ÉS EGY BÉNA, HA ÖSSZEFOGNAK...”

A weimari Németország és Magyarország együttműködésének kérdéséhez

OROSZ LÁSZLÓ

„THE BLIND AND THE LAME, IF THEY JOIN HANDS...”

On the Cooperation between Weimar Germany and Hungary

It is a historical commonplace that after World War I the only country on whose help Hungary could reckon in order to buttress her efforts to modify the Versailles borders was Germany. This, in turn, paved the way for Hungary as an ally and later vassal of Germany to the tragic events of World War II. While the attitude of Berlin to the chief priority of Hungarian politics, the issue of territorial revision, is best explored with regard to the post-1933 period, the preceding Weimar years also offer important lessons. These one and the half decades, however, by no means constitute a uniform period in terms of the cooperation of the two countries. Three subperiods can clearly be distinguished: the first years characterised by mutual mistrust and reservation (1918–1923); the position taken by the Stresemann administration, based on the rejection of Hungarian claims (1923–1929); and, finally, the tactical change of perspective in the later Weimar era (1930–1933). The paper examines these subperiods in turn, briefly surveying the prehistory of German–Hungarian relations before 1918 and Germany’s own trauma (Versailles Peace Treaty, internal and external crisis, consolidation) as well in order to facilitate the interpretation of the historical context.

Keywords: international relations, history of diplomacy, German and Hungarian history after 1918, Versailles Peace Treaty, revisionism

Egymásrautaltság, fegyverbarátság, sorsközösség a szláv népek tengerében, történelmi hivatás az orosz impérium közép-európai terjeszkedésének megfékezésében – olyan történelmi toposzok ezek, melyek sokak fülében ismerősen csengenek, ha a saját nemzetállami kereteit csak a 19. század harmadik harmadára megteremtő némettség, illetve a magyarság egymás iránti viszonyára tekintenek. Ha némi józan forráskritikával kell is kezelnünk a néhai német államelnök, Richard von Weizsäcker első hivatalos magyarországi látogatásán (1986 őszén) tett gesztusértékű megnyilatkozását, miszerint a magyaron és a németen kívül nincs még két nép Európában, amely az utolsó ezer esztendőben ne háborúzott volna egymás ellen,¹ annyit azért valóban konstatálhatunk, hogy „az ellenségem ellensége a barátom” axióma igazságával mindkét fél tisztában volt.

Orosz László, tudományos főmunkatárs, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár.

¹ Idézi Pröhle Gergely: Előszó. In: *Újrakezdések krónikája. Magyar–német diplomáciai kapcsolatok*. Szerk. Ujváry Gábor – Pröhle Gergely. Bp., 2001. 7.

Magyarországon a németbarát politikai attitűd voltaképp evidenciának nevezhető a 20. század első felében, sőt már azt megelőzően is. A korszakban meghatározó befolyású hazai gondolkodók a „keresztény-germán kultúrkör” keretei közt jelölték ki Magyarország helyét,² az amúgy alapos történeti előképzettséggel rendelkező politikusok pedig szükségzerű külpolitikai orientációvá konvertálták át mindezt. A politikai közélet szereplői alapvetően elfogadták ezt a konstellációt, s majd csak a második világháború idején szembesültek a kikezdetlennek hitt alapelv felülvizsgálatának kényszerűségével. Ám nem egy közülük (gondoljunk csak a kiváló történészből miniszterré lett Hóman Bálintra) még ekkor is „sorsközösségről” beszélt, mivel úgy látta, geopolitikai okokból hazánk két rossz – a szovjet vagy a német befolyás – között választhat, harmadik út nem létezik. Márpedig a kisebbik rosszat még mindig a németek jelentik.³

Az első világháború idején e „sorsközösség” fölvállalása még magától értetődő és alternatíva nélküli szükségyszerűségnek tűnt. A német szövetség révén valójában a történeti magyar államkeret integritását védelmezte Tisza István kormányfő, akinek az ellenzéke sem tudott Berlinnél elkötelezettebb fegyvertársat felmutatni. Egyik vezetőjük, ifj. Andrassy Gyula is azt vallotta: „nem ismerek Európában két olyan egymástól vérben, tradícióban teljesen független tényezőt, amelynek érdekazonossága olyan világos lenne és már annyi sok történelmi eseményben testesült volna meg, mint a németet és a magyart, és nincs egy olyan nemzet sem, mely oly biztos barátja lehet a németnek, ha bizalommal viseltetik iránta.”⁴ A mindkét fél iránti kötődés „kettős lojalitását” identitásába beépítő hazai németiség is a két szövetségest összekötő szálak erősítésében volt érdekelt. Tisztán látta, hogy az esetleges vereség nyomán széthulló Kárpát-medencei államegységgel sírba szállnak önnön megmaradásának esélyei is. Ez az aggóató, békítő, összetartozást erősítő hangnem szüremkedik át a Bleyer Jakab vezette hazai német mozgalom sajtójának minden megnyilvánulásán.⁵

A dualizmus kori előzmények

Vajon mindig is e közmondásos németbarátság jellemezte a magyar politikai elit külügyi gondolkodását? Nos, korántsem. A 19. század közepén a liberális magyar nemesi elit politikai törekvései arra irányultak, hogy bár az alkotmányos jogosítványoknak az abszolutizmus

² Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza*. Bp., 1918.

³ Hóman Bálint: *Német-magyar sorsközösség*. Bp., 1940. (A Magyar–Német Társaság kiadványai 4.) Hóman németorientációja kapcsán lásd Ujváry Gábor: A politikus Hóman Bálint. In: uő: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Bp., 2010. 82–86.; Pritz Pál: Hóman Bálint és a magyar külpolitika irányai. In: *Történeti áttértekés. Hóman Bálint, a történész és a politikus*. Szerk. Ujváry Gábor. Bp., 2011. 97–109.

⁴ Az idézet helye: ifj. Bertényi Iván: Szövetség életre-halálra vagy érzelemmentes érdekközösség? A magyarok Németország-képe 1848-tól az első világháborúig. In: *Újrakezdések*, 31.

⁵ Orosz László: A hazai svábok és a magyar integritás viszonyának kérdéséhez. Bleyer Jakab megnyilatkozásai a *Neue Post* című napilapban az I. világháború idején. In: *VERITAS Évkönyv 2015*. Szerk. Ujváry Gábor. Bp., 2016. 123–145.

rovására történő állandó bővítésével, de mégiscsak a Habsburg-birodalom keretén belül tartásuk Magyarországot. Ily módon nyerve védelmet a két legjelentősebb veszélyforrástól, a térségben aktivizálódó cári Oroszország (külső) és az elégedetlenkedő nemzetiségek (belső) fenyegetésétől. 1848 európai forradalmi, s ezek egyik fejleményeként a német egységtörekvések, úgy tűnt, a magyar várakozások kezére játszanak. Ha ugyanis az Ausztriát is felölelő nagynémet koncepció valósulna meg, úgy a cári politikával konkurálni képes hatalmi potenciál kristályosodik ki. Arról nem is beszélve, hogy eme új konglomerátumban a Habsburg örökös tartományok és Magyarország közti kohéziós erő örvendetes módon lazulhatna, így nagyobb mozgásteret juttatva a magyaroknak. A forradalmak évében a magyar politikusok által is áhított alkotmányos német egység – a dinasztikus ellenérdekeltség miatt – még nem valósulhatott meg. Már ekkor kiütköztek azonban a porosz–osztrák érdeellentétek. A magyar politikai elit következképp növekvő bizalmatlansággal tekintett Poroszországra, melyet az 1860-as évek elejétől új miniszterelnök irányított. Otto von Bismarckról van szó, akit Magyarországon mélységes ellenszenv kísért hagyományos barátainkkal, az oroszellenes felkelést indító lengyelekkel szembeni ellenséges magatartása és persze az otthoni parlamentáris normák lábba tiprása miatt.

A magyar nemzetpolitikai célok érvényesítésének és a hozzá vezető nemzeti konszenzus kialakításának is útjában állt Bismarck Poroszországa. Elég, ha arra gondolunk, hogy előbb az 1866-os porosz–osztrák háború akasztotta meg – ha időlegesen is – a Ferenc József és a magyarok közti megegyezésre irányuló tárgyalásokat, majd pedig a königgrätzi csata s vele az osztrák pozíciók meggyöngyülése hozott a magyar nemzetpolitikai stratégiában veszedelmes törést. A magyar emigráció körében (Klapka) ugyanis erősítette a poroszbarát és szélsőségesen osztrákellenes irányvonalat, az itthoni politikai körökben (Deák, Eötvös) viszont csak még egyértelműbbé tette a Béccsel való megbékélés szükségességét. A kiegyezés révén felálló magyar kormányzat kezdettől fogva poroszellenes beállítottságú volt, id. Andrassy Gyula (ekkor még magyar miniszterelnök, nem közös külügyminiszter) a franciaorientáció hívének mutatkozott, mivel a magyar politika tradicionális „oroszfóbiája” nem tolerálta a Párizs ellenében már ekkor biztos háttérországot kereső Bismarck oroszbarátságát.

Nem csoda, hogy a magyar politika a porosz–francia konfliktusban (1870/71) a franciákkal szimpatizáltak, így voltaképp maga is – együtt a revansvágyát csak nehezen levetkezni tudó Monarchia külügyi vonalvezetésével – fájdalmas önkorrekcióra kényszerült, amikor a versailles-i palota Tükörtermében, a győzedelmes porosz fegyverek árnyékában kikiáltották a Német Császárságot. Ezzel végül a nagy rivális vezetése alatt valósult meg a német egység. Nem lett volna bölcs dolog, különösen a francia kártya kiesésével, mindkét szomszédos birodalom (német és orosz) tekintetében feszültségtől terhelt kapcsolatrendszert fenntartani. Ehelyett, legalábbis Berlin irányában, le kellett számolni az amúgy is kilátástalan további rivalizálással, s inkább arra kellett törekedni, hogy szövetségesül megnyerve a Német Császárságot, adott esetben általa is mérsékelni lehessen az orosz medve étvágyát. Akár úgy, hogy a cárt is bevonják harmadikként a konzervatív dinasztiai szövetségébe. A Monarchia eme irányvonala (mint biztonsági garancia) a magyar birodalomfél számára is vállalhatóan tűnt, így amikor Andrassy váltotta Beustot a Monarchia

közös külügyminisztériuma élén (1871-ben), ő sem változtatott az elődje által kidolgozott stratégián.⁶

A paradigmaváltást a magyar közvélemény is kényszerűen tudomásul vette, csupán azt nyelte le nehezen, hogy épp egy magyar, Andrassy kárhoztatott arra, hogy az oroszellenes történelmi reflexeket (nehezen palástolva a továbbra is fennálló bizalmatlanságot) egyfajta langyos oroszpolitikává szelídítse a „három császár szövetsége” (1873) keretében; Bismarck ugyanis ragaszkodott a potenciális konfliktusgóc kiküszöböléséhez. Mindeközben már szinte fel sem tűnt, hogy porosz/német viszonylatban is szemléletváltás zajlott le, s a korábbi poroszellenesség németbarátsággá, Berlin pedig – más alternatíva híján – alapvető orientációs ponttá alakult át. Az 1877/78-as keleti válság, ennek nyomán a balkáni orosz térnyerés, majd az ennek gátat vető berlini kongresszus komoly próbatétel elé állította az amúgy is ingatag „baráti” háromszöget. Márpedig ebben – hisztérikus oroszellenességével – épp Andrassy fújta a passzátszelet. Minthogy az 1878-as rendezés keresztülhúzta Oroszország számításait a balkáni terjeszkedést illetően, érezhetően elhidegült Szentpétervár viszonya mind Béccsel, mind Berlinnel, akik viszont erre reagálva (önvédelmi célzattal) tovább erősítették szövetségüket az 1879-es „kettős szövetség” révén. Ez utóbbit Andrassy, a kiegyezés mellett, élete másik fő sikerének tekintette.⁷ S valóban, a magyar közvélemény is alapvetően elégedett volt a szilárd németorientáció nyújtotta biztonsággal, így „a nyolcvanas évekre a német szövetség magától értetődő kapcsolatot a magyarok óriási többsége számára.”⁸

Berlin és Budapest viszonya a Bismarck-éra hátralévő részében kimondottan jónak volt mondható. A vaskancellár ugyanis a nemzetközi hatalmi struktúra fontos részének tekintette a Monarchiát, s nemhogy gyengítésében, de inkább tartós konzerválásában volt érdekelt. Mindebben a magyar birodalomféllel is érdekezésszerűség fűzte össze, ráadásul egy erős Budapest léte az osztrák birodalomfél esetleges (ám valójában már nem létező) nagynémet aspirációi ellenében is támaszul szolgálhatott. Voltaképp erre vezethetők vissza Bismarck (Magyarországon oly szívesen idézett) szavai, miszerint a Monarchia súlypontját és székhelyét Budára kellene áthelyezni.⁹ Az efféle „magyarbarátságot” persze nem kell Berlin eminens hatalompolitikai érdekeinek megnyilvánulásánál nagyobb jelentőséggel felruházni. Magyar szempontból e gesztusoknál sokkal örövendesebb volt az a kétségtelen tény, hogy legfőbb belső rizikófaktorunk, a nemzetiségi elégedetlenség szításával Bismarck sosem próbálkozott, sőt a hangos németországi pángermán köröknek a magyarországi németiséget szító propagandatevékenységétől is elhatárolódott.¹⁰ Cserébe számíthatott a németorientációt egyre inkább

⁶ Diószegi István: *A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája*. Bp., 1987. (Népszerű történelem) 13–21.

⁷ Maga Andrassy – bizalomvesztés miatt – még az év folyamán leköszönt közös külügyminiszteri posztjáról, hisz aligha volt vitatható, hogy berlini szereplésével ő idézte elő a viszony elmérgesedését és Oroszország kiválását a dinasztikus szövetségből.

⁸ Bertényi: *Szövetség életre-halálra*, 42.

⁹ Halász Imre: *Bismarck és Andrassy. Politikai tanulmány*. Bp., 1913. 18., 57.

¹⁰ Szász Zoltán: *A hivatalos nemzetiségi politika céljai és lehetőségei a dualizmus korában*. In: *300 éves együttélés. A magyarországi németek történetéből*. I–II. Szerk. Hambuch Vendel. Bp., 1988. II. 82.; Tilkovszky Loránt:

kizárólagos vezérfonalnak tekintő magyar politikai közélet szimpátiájára. E bizalmi viszony tükröződik abban, hogy a Monarchia berlini nagykövetségét az első világháborúig magyar származású diplomaták irányították.¹¹

A kontinentális erőegyensúly fenntartásán fáradozó Bismarck a világhatalmi ambíciókkal (1888-ban) trónra lépő II. Vilmos császár új prioritásai tekintetében őskövületnek hatott már, ezért majd három évtizedes szolgálatot követően (1890-ben) távozott. Új irányvonal tört utat magának: a nemzeti elvű birodalomépítés, majd a mind kevésbé feltartóztatható kontinentális hegemonia fázisait követően Berlin immár a világhatalmak közé emelkedést célozta meg. A századforduló az imperializmus kora volt, amikor a meglévő impériumaik bővítése során egymás érdekszféráit keresztező „hagyományos nagyk” a világ felosztásának, a később jövők pedig újrafelosztásának ambícióját dédelgették. A növekedés voltaképp a mások általi megfojtás veszélyét volt hivatott kiküszöbölni, ugyanakkor a mértéktelen étvágyat és a különböző nagyhatalmak különböző fejlődési dinamikáját egyre kevésbé lehetett valamiféle erőegyensúly logikája mentén féken tartani. A törekvés mindazonáltal megvolt erre: a legveszedelmesebbnek ítélt „békebontó” – most épp: Berlin – ellenében szövetségi rendszer (antant) kovácsolódtott össze.

Ekkorra azonban Vilmos császár Németországa már *Weltpolitik*ban gondolkodott, s ez egyre szilárdabb alapokon nyugodott. A 20. század elejére Európa legdinamikusabban fejlődő gazdasága Németországé volt; abszolút számokban még nem érte el Anglia szintjét, de az ipari termelés nem egy szegmensében már túlszárnyalta a legfőbb riválist, fejlődési üteme pedig egyértelműen gyorsabb volt. Nem véletlenül jelentette be Vilmos császár 1896-ban – napra pontosan negyedszázaddal a versailles-i Tükkörteremben történt ceremónia után – a világhatalmi státusz iránti igényét,¹² valamint hogy a német érdekszféra határai nem érnek véget Európában, hanem kiterjednek más földrészekre és a világteengerekre is.¹³ Kitérés pont gyanánt a Közel-Kelet (Berlin–Bagdad-vasút), magterületként pedig egy német vezetés alatt megvalósuló *Mitteuropa* kínálkozott, mely magába foglalná az Anglia és Oroszország között elhelyezkedő európai nagytérseget: Németországon túl Ausztria–Magyarországot, a Balkánt, Olaszországot és Skandináviát, továbbá – akár az ellenállás legyűrésével – Franciaországot, illetve a cár baltikumi és lengyel területeit.¹⁴

E német dominanciájú új világhatalom kivitelezésére vonatkozó konkrét elképzelések a területi annexiókkal nem számoló, hanem csupán szoros – vámuniót megvalósító –

Német széttagolódás – német népközösség. In: uő: *Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből*. Pécs, 1997. 45.

¹¹ Károlyi Alajos (1871–1878), Széchenyi Imre (1878–1892) és ifj. Szögyény-Marich László (1892–1914).

¹² Manfred Görtemaker: *Deutschland im 19. Jahrhundert. Entwicklungslinien*. Bonn, 1994. 352.

¹³ A témához lásd Németh István – Juhász Dániel: *Német gyarmatpolitika a 19–20. század fordulóján*. (Gro-tius E-Könyvtár 47.) http://www.grotius.hu/doc/pub/SIQUOQ/2012_9_nemeth-juhasz_grotius_e-konyvtar_47.pdf. (A letöltés ideje: 2018. szeptember 18.)

¹⁴ Romsics Ignác: *Magyarország helye a német Délkelet-Európa-politikában*. In: uő: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Bp., 2005. 178–180. Bethmann Hollweg birodalmi kancellár a német hadicélokot felvázoló, 1914. szeptemberi emlékirata kapcsán lásd Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*. Düsseldorf, 1984. 94.

gazdasági együttműködéstől (Naumann-terv¹⁵) egészen a résztvevők katonai-politikai alávetését, akár állami létük megszüntetését is előírányzó koncepcióig¹⁶ széles skálán mozogtak. A magyar politikai közélet egésze a németbarát Tisza István miniszterelnöktől a németellenes ellenzéki Károlyi-pártig igyekezett (tapintatosan vagy épp hangoskodva) distanciát tartani a német imperializmus e törekvéseitől, még a pusztán gazdasági típusúaktól is, merthogy az effélék sem az eleve versenyhátrányból induló hazai ipari köröknek, sem pedig a közös monarchia mezőgazdasági piacát is csak épphogy kielégíteni képes agrárius köröknek nem álltak érdekében.¹⁷ Magától a német szövetségtől azonban, bármennyire is fojtogatóvá kezdett válni, az első világháború legvégső szakaszában nem lehetett már szabadulni, egyedül ez jelenthetett ugyanis némi reményt a teljes vereség és a vele járó területi elcsatolások ellenében. Nem is lehetett volna aktuálisabb a még Bismarcktól eredő mondás: „A Duna és a Kárpátok között élnek a magyarok. Számunkra ez ugyanannyit jelent, mintha németek laktának ott, hiszen az ő sorsuk a miénkhez kapcsolódik: velünk együtt élnek tovább, vagy buknak el.”¹⁸

A német békeszerződés

Az első világháború Németország és szövetségeseinek vereségével ért véget. Magát Németországot nem érte ugyan katonai pusztítás; intervenciók csapatok nem léptek a területre és városait sem rombolták le (ezért is tudott széles tömegekre hatást gyakorolni a „tördőfés”-legenda), ám a mozgósítható tartalékok versenyében végül alulmaradt, mert az antant államok hátsországa összességében erősebbnek bizonyult. Az elesettek számát tekintve a németek vesztesége volt a legnagyobb, mintegy 1,8 millió fő, amihez hozzájött még mintegy 4,2 millió sebesült és 600 ezer hadifogoly. Az államadósság pedig a háborús évek alatt kezelhetetlen méretűre – 6,3 milliárdról (1914) 137,2 milliárd márkára (1918) – duzzadt.¹⁹ A vereséggel Németországnak nemcsak világhatalmi törekvéseiről, de – legalábbis átmenetileg – a Bismarck idején kivívott kontinentális nagyhatalmi státuszáról is le kellett mondania.

1918. november 11-én a compiegne-i erdőben, Foch marsall vasúti szalonkocsijában aláírásra került a német fegyverszüneti egyezmény.²⁰ A november elején lezajlott forradalmi változások után az ellenzékbeli előlépett, úgynevezett weimari koalíció (a szociáldemokraták, a liberális irányvonalú Német Demokrata Párt és a katolikus eszmeiségű

¹⁵ Friedrich Naumann: *Mitteleuropa*. Berlin, 1915.

¹⁶ Tokody Gyula: *Az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei (1890–1918)*. Bp., 1959. 79–95. Lásd még Fischer: *Griff nach der Weltmacht*.

¹⁷ Irinyi Károly: *A Naumann-féle „Mitteleuropa”-tervezet és a magyar politikai közvélemény*. Bp., 1963. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 31.)

¹⁸ Idézi Bertényi: *Szövetség életre-halálra*, 54.

¹⁹ Ormos Mária: *Németország története a 20. században*. Bp., 2008. 85.

²⁰ Két évtizeddel később, 1940 júniusában, Hitler ugyanebben, a múzeumból előhozott, és az eredeti helyszínre vontatott vasúti kocsiban íratta alá a legyőzött Franciaországgal a fegyverszünetet.

Centrum Párt a korszakban többé-kevésbé tartós szövetsége) kényszerült arra, hogy az 1870/71 óta parázsló francia bosszúszomj triumfálásához asszisztáljon. Aligha véletlen, hogy az egyezményt aláíró delegáció vezetője, a centrupárti Matthias Erzberger államtitkár nem sokkal e dicstelen aktust követően szélsőjobboldali merénylők áldozata lett.

Az 1919-ben összeült békekonferencia a wilsoni elvek érvényre jutásában reménykedő legyőzötteket hamar kijózanította. Németországnak (is) azzal kellett szembesülnie, hogy a kora újkor nagy háborúit (a spanyol és az osztrák örökösödési háborúkat) lezáró békekötések, valamint a napóleoni kor konfliktusait elsimító bécsi kongresszus alapvetően kompenzációs célzatú gyakorlatával és a vesztest sem elfogadhatatlanul eltipró nemzetközi egyezményeivel szemben immár egy új típusú, a legyőzött feleket meghallgatni sem hajlandó, diktátumszerű rendezés van készülóban. Miután az 1919. januári választásokat követően Weimarban összeült Nemzetgyűlés a régi rendet felváltó szociáldemokrata kancellárt, Friedrich Ebertet választotta köztársasági elnökké, a szintén szociáldemokrata Philipp Scheidemann vezette új kabinet indította el a német békedelegációt a külügyminiszter, gróf Brockdorff-Rantzau irányításával.

A kézhez kapott – 15 fejezetbe és 440 cikkelybe rendezett – békeszerződés-tervezet, amellyel szemben a németek egy 443 oldalas, igen alaposan kidolgozott ellenanyagot nyújtottak be (persze bármi hatás nélkül), voltaképp azt a minden mást maga alá gyűrő francia igényt testesítette meg, hogy a német veszélygócot egyszer s mindenkorra megszüntessék. A megnyert háború után a francia külpolitikát két, egymással vetélkedő irányzat alakította. A hangosabb, a *grandeur* és a *gloire* büszke hagyományait (Clemenceau, majd Poincaré révén) továbbvivő, a franciák kontinentális hegemoniáját végre megvalósulni látó, engesztelhetetlen politika láthatóan felülkerekedett a másik irányvonal ellenében. Ez utóbbi, vagyis a *sécurité* (Aristide Briand fémjelezte) politikája Franciaország tartós biztonságát az előbb-utóbb úgyis talpra álló Németország megnyerése, illetve megbékítése révén látta szavatolhatónak, konkrétan úgy, hogy lemondva a megalázás oly csábító lehetőségéről, előre elejét veszi a német revansvágy kifejlődésének. A józan francia hangok és az angolszász hatalmak fékező törekvései sajnos csupán egy meglehetősen eklektikus „német béke” tető alá hozására voltak elegendőek. A területi rendezésben sikerült ugyan visszafogni a mértéktelen francia igényeket (például a Rajnát középső szakaszán is francia–német határrá tenni, sőt a bal part mellett még a jobb parti Ruhr-vidéket is bekebelezni), azonban a még maradványaiban is hatalmas német gazdasági potenciált és a majd bizonnyal újra felhalmozódó anyagi erőt felfoghatatlan méretű jóvátétellel terheltek meg, e célirányos elvonással elejét véve az ellencsapás lehetőségének.²¹ A német küldöttségnek még azt is le kellett nyelnie, hogy a világháború kiobbantásának – német részről közönsnek tekintett – felelősségét is egyoldalúan és kizárólagosan rájuk terheltek (231. cikkely).

A békeszerződést a tiltakozásképp lemondott Scheidemann-kabinet helyett Gustav Bauer (SPD) kormánya írta alá 1919. június 28-án, a versailles-i Tükörteremben. Ami a területi rendelkezéseket illeti (túl azon, hogy a német gyarmatok egytől egyig a győztesek

²¹ Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada*. Bp., 1997. (História Könyvtár. Monográfiák) 286–288.

kezébe vándoroltak), Franciaország visszaszerezte a csupán a Napkirály alatt bekebelezett, ám 1871-ben ismét Németországhoz került Elzász-Lotaringiát (1,9 millió lakosából 11% francia). A Saar-vidéket (650 ezer tisztán német lakosával) a Népszövetség felügyelete alá helyezték, de javait 15 évig Franciaország aknázhatta ki korlátlanul (ennek lejártával, népszavazás útján, visszakerült Németországhoz). A Rajna bal partját, mint utaltunk rá, Franciaország nem kebelezhetette be, ám a megszálló csapatok kivonulása után itt és a jobb parti 50 km-es területsávon, mint demilitarizált övezetben, nem állomásozhatott német haderő sem. Luxemburg kivált a német vámszövetség keretéből, Belgium a Liège biztosításához fontos Eupen és Malmedy térségével (60 ezer lakosából 50 ezer német) gazdagodott, Dánia pedig a Poroszország által még 1864-ben elvett Schleswig északi részét szerezte vissza, a dán kormány kérésére népszavazással kettéosztva a területet. A német keleti területek közül Memel városát és vidékét (a város tisztán német volt) népszövetségi felügyelet alá helyezve elcsatolták (1923-ban Litvánia bekebelezte). Danzig [Gdańsk] szabad város lett a Népszövetség védelme alatt. Kelet-Poroszország ugyan Németország része maradt, de elveszítette a területi összeköttetést a birodalom nyugati részeivel, mint-hogy az újjáalakuló Lengyelországot egy korridor révén tengerparthoz juttatták. Így aztán lengyel kézre került Nyugat-Poroszország és Hátsó-Pomeránia, s a tőlük délre fekvő Posen tartomány. Szilézia „Felső”-nek nevezett délkeleti része népszavazáson mondhatott véleményt, ahol ugyan 1921 tavaszán 61%-ban a Németországnál maradás mellett döntöttek, a lengyel csapatok erőszakos fellépése nyomán a Népszövetség mégis kettéosztotta a vitatott területet, s az igazán értékes, nyersanyagokban gazdag legkeletibb részt (Kattowitz) Lengyelországnak juttatta. Felső-Szilézia legdélebbi kiszögellése (Hultschin vidéke) pedig Csehszlovákiához került.

A Németországról összesen leválasztott 70 ezer km² a háború előtti területének 13%-át, az elcsatolt nem egészen 7 millió ember pedig a korábbi lakosságszám 10%-át tette ki. Az elveszített területeken ugyanakkor nagyszámú német lakosság maradt vissza akarata ellenére, ami aligha állt összhangban a wilsoni önrendelkezés szép eszméjével, mint ahogyan az sem, hogy a határok közvetlen túloldalán milliós homogén német tömböktől tagadták meg a Németországhoz való csatlakozás jogát (gondoljunk a csehszlovákiai szudétánémetekre vagy az önmagát kezdettől fogva életképtelennek vélő Ausztria anchluss-törekvésének tiltására). Mindezek egyenes következménye volt, hogy Berlin nemcsak Hitler, de már a weimari köztársaság időszakában is felkarolta az elszakított némettség ügyét. Ezzel párhuzamosan új szóhasználat, harcias kifejezések egész sora jelent meg (*Grenz- und Auslandsdeutschtum, Kultureinfluss, Kulturgefälle, deutsche Leistungen, Volks- und Kulturboden, Volksgruppe* stb.), s ezeket nemcsak a tudományos kutatásokban, de aktuálpolitikai fogalmakként is rendszeres használatba vették, mélységesen sértve az utódállamokban a németekkel együtt élő népek nemzeti érzését és alkalmat teremtve a permanens konfrontációra.²²

²² A német veszteségeket számszerűsítő korabeli szakmunkák közül tudományos alaposságával kitűnik Wilhelm Winkler: *Statistisches Handbuch des gesamten Deutschtums*. [Berlin, 1927.] című műve. A politikai terminológiát alkalmazza Otto Boelitz: *Das Grenz- und Auslandsdeutschtum*. München, 1926.

További kötelezettségvállalásokat írt elő a békeszerződés a német hadsereg kezelhető méretűvé szelídítése tárgyában: 100 ezres szárazföldi hadsereg, 15 ezer fős hadiflotta, légierő tilalma. Megtiltották az általános hadkötelezettséget, illetve a legmodernebb fegyveremek és a nehéztüzérség alkalmazását; a kvótán felüli hadianyag-, fegyver- és gépállományt ki kellett szolgáltatni – ha épp nem szabotálták ezt el, akár a megsemmisítésük révén.²³ Németországot az általa okozott károkra hivatkozva jóvátétellel is sújtották, aminek jogosságát a német válaszjegyzék sem kérdőjelezte meg, legfeljebb annak mértékét. 1921 tavaszáig 20 milliárd márka azonnali kifizetését írták elő, a végösszeg meghatározását pedig a majd felállítandó Jóvátételi Bizottság hatáskörébe utalták. A testület 1920 júniusában (spai konferencia) horribilis – a szakértők által is teljesíthetetlennek minősített – 400 milliárdos összeget állapított meg, amit 1921 januárjában (párizsi konferencia) 269 milliárdra csökkentettek, 42 évre ütemezve, végül 1921 áprilisában (londoni konferencia) tovább faragtak 132 milliárdra. A német gazdaságot a jóvátételi képesség megteremtése (és ezáltal saját kinnlevőségei behajthatósága) érdekében szanálni – s egyben kívülről ellenőrizni – igyekvő amerikai beavatkozás (Dawes-terv, 1924)²⁴ öt éves időtartamának kifutása után egy újabb jóvátételi konferenciát hívtak össze (Hága, 1929), ahol elfogadták az amerikaiak újabb javaslatát (Young-terv). Eszerint a német jóvátétel összegét 114 milliárd márkában, törlesztési határidejét 60 évben (1989-cel zárva) határozták meg, ugyanakkor a német állami bevételek külföldi ellenőrzését beszüntették, ily módon visszaadva Berlinnek saját gazdaságirányításának szabadságát. 1932-ben aztán, a nemzetközi hiteléletet bedöntő gazdasági világválság nyomán a lausanne-i konferencia eltörölte a jóvátételi kötelezettséget. Németország a saját számításai szerint 53, a szövetségesek szerint 20 milliárd márka értékben törlesztett.²⁵ A jóvátétel, a korabeli felfokozott retorika dacára, a történeti szakirodalom szerint nem vált gátjává Németország háború utáni újjáéledésének (inkább csak az újszülött demokratikus államrend megszilárdulásának), sőt – a Dawes-terv célirányos hasznosítása révén – az ország már az 1920-as évek közepére visszanyerte az őt megillető gazdasági (s aligha túlzás: politikai) pozíciót a kontinensen.

²³ A brit királyi haditengerészet fő bázisán, a skóciai Orkney-szigeteknél fekvő öbölben, Scapa Flow-nál internált (de még nem átadott) német flotta jó részét saját tisztjei sülyesztették el: 11 csatahajóból 10-et, 50 rombolóból 30-at, továbbá az 5 csatacirkáló és a 8 könnyű cirkáló mindegyikét.

²⁴ A koncepció szerint az Egyesült Államok igen jelentős hiteleket folyósított Németországnak, amely az ezáltal felpörgő gazdasági teljesítményre alapozva fegyelmезetten fizeti a jóvátételt a francia és angol félnek, akik viszont ily módon az USA számára tudják háborús kölcsöneiket törleszteni, illetve mindnyájan amerikai termékeket importálnak. A beavatkozás nyomán 1925-re a német termelés újra elérte az utolsó békeév szintjét, s a márka is stabilizálódott.

²⁵ Kerekes Lajos: *A weimari köztársaság*. Bp., 1985. 286.

Orientációs lehetőségek a talpra állás időszakában

Az első világháborút követően formálódó új világrendben a helyét kereső Németország politikai közéletét a belső válság kétségtelen tüneteinek (háborús összeomlás, hiperinfláció, munkanélküliség, polgárháborús légkör) kezelési stratégiájánál fontosabb törésvonal osztotta két, egymással kibékíthetetlen táborra. Az alapvető dilemmát a békeszerződésben lefektetett rendezéshez és a szankciókhoz való viszonyulás jelentette: teljesíti-e azokat a demokratikus úton felállt kormányzat, vagy megtagadja és szabotálja. Az úgynevezett „teljesítési politika” – a viláгурalmi ábrándok hajszolásával történő leszámolás kormányzati manifesztációja, s nem mellesleg az újjáépítés és kibontakozás nemzetközileg egyedül elfogadott útja – ellenében hamar körvonalazódott egyfajta protesthangulat és -álláspont. Ez utóbbi nem rendelkezett ugyan sem egzakt és konstruktív programmal, sem pedig érdemben kijátszható eszköztárral, a külső és belső normalizálódást azonban igencsak megterhelte azzal, hogy a császári kor porosz militarizmusának felelősségét háttérbe szorítva inkább a (vitathatatlanul kemény békefeltételeket diktáló) győzteseket és azok „hazai kiszolgálóit” állította célkeresztbe.²⁶

A konszolidációt a hazai elvárások és a nemzetközi kötelezettségek kettős szorításában megvalósítani igyekvő – egymást sűrűn váltogató – „weimari kormányok” azt a stratégiát választották, hogy elköteleződésüket hangoztatták mindkét oldal igényeinek kielégítésére, ám, mivel önnön belső pozícióik megerősítését (mind a forradalmi események továbbvitelét, mind a visszarendeződést előirányzó politikai szélsőségekkel szemben) prioritásnak tekintették, a külső (jóvátételi) terhek fizetését belpolitikai okokból nem kielégítő mértékben teljesítették. Márpedig e kifizetésekre a szintén gazdasági összeomlás szélén álló – és a háború vége óta az amerikai hadikölcsönökre sem számítható – Franciaország különösképp rá lett volna utalva. 1922 legelején kormányt alakított a *grandeur* irányvonalú „héjakat” képviselő Raymond Poincaré, aki a Jóvátételi Bizottsággal (elnöke egy francia volt, Louis Barthou) kimondatta, hogy Németországot szándékos mulasztás terheli a kifizetések és szállítások akadozása miatt. 1923 januárjában francia (és belga) csapatok szállták meg a német gazdaság motorját, a Ruhr-vidéket, hogy az ottani szénkészletek (immár francia tisztviselőkkel ellenőrzött) kiaknázása révén Párizs az elzászi vasércvagyonnal egyesítendő, hatalmas ipari kapacitás fölött diszponálhasson, így megalapozva az eljövendő francia gazdasági hegemoniát.

A versailles-i rendezést semmibe vevő, törvénytelen bevonulásra Berlin – a pártonkívüli Wilhelm Cuno jobboldali koalíciója – passzív ellenállást hirdetett. A termelés leállása (általános sztrájk, szabotázsakciók) mindkét félnek hatalmas károkat okozott, csupán az volt a kérdés, melyikük bírja tovább a kivéreztetést. A franciák számára – akik még egy bábállam kikiáltásával is megpróbálkoztak (Rajnai Köztársaság), ami a helyi lakosság ellenállásán megbukott – lassan többet vitt mint hozott a megszállás finanszírozása; az államkasszát a csőd közelébe juttató Poincaré hamarosan le is köszönt, s kínos felsülése volta-képp a németekkel való megegyezés doktrínája előtt egyengette az utat. Ám a németek

²⁶ Diószegi: *A hatalmi politika*, 293–294.

még hamarabb kifáradtak. Az ellenállás pénzügyi katasztrófát idézett elő: a kieső termelés napi szinten gigantikus veszteséget eredményezett az államkasszában, a gyorsan felpörgő infláció mértékét pedig jól szemlélteti, hogy 1 kg vaj 1923 nyarán még 120 ezer márkába, az év őszén már 120 millió márkába került.²⁷ Mindezzel együtt járt a politikai instabilitás („sörpuccs”, München, 1923).

Németország rákényszerült a passzív ellenállás feladására. 1923 augusztusában a néppárti Gustav Stresemann alakított új kormányt, aki saját pártjával (DVP) kiegészítve a „weimari koalíciót” („weimari nagykoalíció”) hozzáfűzte a következő „teljesítési politika” megvalósításához. Az alapvető irányváltás új perspektívát nyitott meg Németországnak: hamarosan sikerült leküzdeni a hiperinflációt, stabilizálni a márkát, egyensúlyt teremteni a költségvetésben, és az évtized közepére lendületbe hozni a gazdaságot. Az alapok lefektetése után Stresemann már az év végén átadta a kancellári posztot, s ezt követően – haláláig (1929) az egymást váltó kormányok külügyminisztereként – leginkább a nemzetközi elszigetelődés megszüntetésére, egy új külügyi stratégia lefektetésére koncentrált. A tevékenysége által lefedett időszakot a weimari köztársaság virágkorának tekintik.²⁸

A Stresemann-féle külpolitikai irányvonal voltaképp azt célozta meg, hogy fölszámolja országának a békeszerződés által ráerőltetett diplomáciai elszigeteltségét és kitaszítottságát, ugyanakkor az erőforrások kihasználására alapozva visszanyerje pozícióját a nemzetközi politikát alakító hatalmak sorában. A teljes izoláció feltörését valójában már külügyminiszter-elődje, Walther Rathenau megkezdte, aki 1922 áprilisában, a Ligur-tenger-parti Rapallóban (diplomáciai szenzációként robbanó) egyezményt kötött Csicserin szovjet külügyi népbiztossal a német-szovjet diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok helyreállításáról.²⁹ E szovjetbarát, mondhatni az egymás vállán felkapaszkodást megcélzó irányt Stresemann is vállalta: 1926 tavaszán barátsági és semlegességi szerződést kötött a Szovjetunióval.

Az igazán jelentős sikert mégsem keleten, hanem a nyugati diplomáciai színtéren érte el Németország. Stresemann bátor kezdeményezéssel hozzányúlt a Berlin külpolitikai mozgásszabadságát leginkább akadályozó problémához, azaz a békeszerződés által csak provizórikusan rendezett (lásd Saar-vidék, Rajna-balpart) és azóta ráadásul meg is sértett (lásd Ruhr-vidék megszállása) nyugati határok kérdéséhez. A német külügy által megvitatásra felkínált, úgynevezett rajnai garanciális paktum ötletének pontos kidolgozására a svájci Locarnóban nemzetközi konferenciát tartottak 1925 őszén. A locarnói szerződés (mely valójában egyezmények egész rendszerét jelenti) Németországnak a versailles-i békében meghúzott nyugati határait sérthetetlennek ismerte el, amit az érintett felek (Franciaország, Belgium és Németország) mellett Nagy-Britannia és Olaszország is garantált. Kimondták továbbá, hogy a felek nem indítanak egymás ellen háborút, s

²⁷ Ormos: *Németország története*, 114.

²⁸ Munkásságához (magyar nyelvű monográfia hiányában) lásd Jonathan Wright: *Gustav Stresemann. Weimar's Greatest Statesman*. Oxford, 2002. Lásd még az egykori magyar külügyminiszter-kolléga által írott nekrológot: Gratz Gusztáv: Stresemann. *Magyar Szemle* (1929) 7. köt. 9–12. sz. 209–215.

²⁹ A zsidó származású, liberális irányvonulú és a bolsevizmussal való lepaktálással megvádolt Rathenaut az Organisation Consul nevű szélsőjobboldali szervezet nem sokkal később meggyilkolta.

ellentéteiket csakis békés úton rendezik. A szerződéssel – noha a szélsőjobb irányából azonnal heves támadást váltott ki – Németország valójában csak nyert: új határai vitatását jelen helyzetében amúgy sem kísérhelte volna meg, azok garantálása viszont épp számára jelentett nemzetközi védelmet egy esetleges újabb francia okkupációs kísérlettel szemben. Az akkor megszállás alatt tartott, bizonytalan státuszú német területek mihamarabbi visszatérése tekintetében viszont nemzetközi garanciaszerződésre hivatkozhatott. Ráadásul mindez csak a nyugati határaitra vonatkozott, az elszakított többmillió német tömböket eredményező keleti határok kapcsán nem kellett semmiféle kötelezettséget vállalnia. S végül az is nyilvánvalóan a német külügy látványos sikere volt, hogy a megbékélés és az általános pacifizmus légkörében Berlin e valóban nagyszabású egyezményrendszer keretében – egyenrangú partnerként – visszatérhetett a nemzetközi diplomácia pódiumára.³⁰

A világháború utáni rendezés által generált általános feszültség jól érezhető oldódására alapozva Stresemann külpolitikai irányváltásának alappillére lett a német–francia közeledés előmozdítása. E téren elkötelezett partnerre lelt francia külügyminiszter-kollégája, a már 1919-ben is az eltaposás helyett a megbékélést ajánló Briand személyében. E valóban nagy formátumú államférfiak közt – hozzájuk képest kevésbé nyitott hátországaik ellenszélében – mély és őszinte emberi kapcsolat jött létre, mely a gazdaságilag amúgy is egymásra utalt két nép jövőbeli kapcsolatait illetően komoly reményekkel kecsegtetett. Mindebből Németország tagadhatatlanul profitált: a franciák már 1925 nyarán kiürítették a jóvátételi fizetés akadózása miatt megszállt német területeket, s 1926 őszén a Népszövetségbe is fölvtették Németországot (sőt, francia támogatással, annak legfőbb szervében, a Tanácsban is helyet kapott, imigyen elismerve hatalmi státuszát). Berlin természetesen a versailles-i rendezés mind újabb és újabb korlátozásaitól kívánt szabadulni, így Stresemann már az 1926-os népszövetségi ülészakon (Thoiryban) fölvetette Briand-nak a Rajna-vidék és a Saar-vidék (határidő előtti) teljes kiürítését. Cserébe számos gesztust tett. Azonnal csatlakozott az amerikai–francia kétoldalú örök barátsági szerződésnek induló, ám hamarosan 59 állam által aláírt, a háborút a nemzetközi politika eszköztárából kiiktató multilaterális biztonsági egyezményhez (Kellogg–Briand-paktum, 1928). A Népszövetség 1929. szeptemberi ülészakán (ez volt Stresemann utolsó szereplése halála előtt) támogatásáról biztosította a gróf Coudenhove-Kalergi-féle Páneurópa-mozgalom Briand általi felkarolását, egy a vám- és politikai határokat lebontó európai gazdasági-politikai integráció létrehozása érdekében. Szintén a franciákkal szembeni előzékenység bizonyítását szolgálta a német jóvátételi fizetés végleges rendezését előmozdító (már említett) 1929-es hágai konferencia tető alá hozása. E diplomáciai aktusok, alig egy évtizeddel a világháború után, rendkívül kedvező nemzetközi légkört teremtettek, s egyben a francia és német fél kölcsönös elégedettségét. Párizs a német anyagi források (a jóvátétel) további folyósításával biztosítottnak látta saját államháztartási hiányainak betömését, Berlin pedig végre lerázta a külső hatalmaknak a német gazdaság fölötti gyámkodását, sőt a szövetségesek már 1930 nyarán, nem várva meg a Ver-

³⁰ Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződésai*. Bp., 1983. 233–247.

sailles-ban megszabott határidőt, befejezték a Rajna-vidék teljes kiürítését. Stresemann külpolitikai irányváltása beérni látszott, az első érdemi nyereségek realizálódtak, a francia-német megbékélés ügye (amiért is Stresemann és Briand 1926-ban Nobel-békedíjat kapott) sínen volt – legalábbis az épp ekkor kirobbanó és majd mindent felkavaró nagy gazdasági világválságig (1929–1933).³¹

Minden – némiképp kényszerű – pacifizmusa és a kölcsönös megbékélésre való törekvés miatt eleve korlátozott érdekérvényesítő képessége dacára a stresemanni külpolitika távlatait, stratégiai céljait nyilvánvalóan a versailles-i rendezés revíziója képezte. Bizonyos kérdések esetében nem is volt szükség arra, hogy eleve *sub rosa* fogjon hozzá megvalósításukhoz: a nemzetközi nagypolitikában egyenjogú státuszának visszaszerzésére, egyáltalán, politikai mozgásszabadságának újbóli biztosítására, továbbá a békeszerződésben nem elcsatolásra ítélt, mégis megszállás alatt tartott területeinek visszatérítésére vonatkozó emi-nens törekvését épeszű politikus még az ellenfelek részéről sem igen gondolhatta távlatosan meggátolhatónak. S valóban, ezek már a stresemanni korszak végére meg is valósultak. Ám az már egy egészen más kérdés volt, hogy miként viszonyulna az 1919-ben újrarendezett Európa a „német béke” szellemiségét és keretrendszerét alapjában meghatározó törekvés (vagyis az erős Németország kezelhetővé gyengítése) érdemi megbolygatásához: a ténylegesen elcsatolt területek nemzetközi jogi státuszának megkérdőjelezéséhez, fegyverkezési egyenjogúság igényléséhez, összességében tehát a – korábban oly fenyegető – német nagyhatalom feléledéséhez. Nos, e tekintetben a berlini Külügyminisztérium [Auswärtiges Amt] már jóval visszafogottabb volt. Stresemann sokkal kifinomultabb taktikai érzékkel rendelkezett annál, semhogy a francia–német megbékélés oly látványos sikerei nyomán, nehezen visszaszerzett szalonképességét kockára tegye, s revíziós politikájának esetleges további – gondosan rejtett – célkitűzéseit idejekorán leleplezze.

Külügyi vonalvezetésének e taktikai elemét a békeszerződések revíziójában hozzá hasonlóan érdekelt, s így a kooperáció lehetőségével előhozakodó államok olykor már-már türelmetlen követelései ellenében is (lásd Magyarország) következetesen fenntartotta. Az elszakított német nemzetrészeknek a megmaradásukért vívott harcát a német külügy – persze fű alatt – támogatta ugyan, ám nem folytatott Anschluss-politikát Ausztria irányában és látványosan nem mutatott aktivitást a kelet-közép-európai utódállamok egymás közötti, illetve Németország felé meghúzott határainak megváltoztatására sem. E politika őszintesége a kortársak és az utókor szemében is nem egyszer megkérdőjeleződött. Nem minden ok nélkül. A Locarnóban nem kőbe vésett keleti határok egy későbbi, alkalmas időpontban történő megváltoztatása kapcsán még saját, a halála után nem sokkal kiadott naplószemelvényei³² is utólagos spekulációkra adnak okot, ám amit aktív működése idején Stresemann ténylegesen megvalósított, annak kapcsán Ormos Mária találó megállapítását tekinthetjük időtállóan: „A német külügyminiszter, az egész korszak legkiemelkedőbb német politikusa a lehetségest akarta megvalósítani, és nem foglalkozott a lehetetlennel.”³³

³¹ Diószegi: *A hatalmi politika*, 338–345.

³² Gustav Stresemann: *Vermächtnis. Der Nachlass in drei Bänden*. I. Hrsg. von Henry Bernhard. Berlin, 1932.

³³ Ormos: *Németország története*, 120.

A magyar kártya leértékelődése

A weimari köztársaság korai szakaszának legfontosabb feladataival, a belső viszonyok rendezésével és a külső konszolidáció előkészítésével párhuzamosan sor került arra is, hogy a megváltozott keretfeltételekhez alkalmazkodva újragondolják Németország kapcsolatait a korábban oly fontos délkelet-európai térséggel, így a háború után immár ennek részeként értelmezett Magyarországgal is.³⁴ A két országnak ekkoriban nem voltak még közvetlen diplomáciai kapcsolatai. Nem is lehettek, hisz 1918-ig önálló magyar állam, ily módon önálló magyar külügyi apparátus nem létezett. A hivatalos érintkezések, nagykövetségi szinten, az Osztrák–Magyar Monarchia és a Német Birodalom között folytak, amit mindkét államban konzuli hivatalok segítettek. A Bécsben működő német nagykövetségnek a magyar birodalomfél fővárosába kihelyezett kirendeltségét Berlin 1872-ben főkonzulátusi rangra emelte. A budapesti német főkonzulátust irányító – amúgy gondosan válogatott, tehetséges és előkelő – diplomaták közül kiemelést érdemel a tisztségét 1909–1912 között ellátó, később a weimari köztársaság első külügyminisztereként a német béke delegációval Versailles-ba utazó (az aláírást viszont megtagadó), majd 1922-től az oroszbarát orientáció híveként moszkvai nagykövetségként szolgáló Ulrich Graf von Brockdorff-Rantzau. E korszak – ahogyan már korábban utaltunk rá – feszültségektől mentes, kiegyensúlyozott időszakot jelentett a német–magyar kapcsolatokban, maga a német diplomácia is úgy ítélte meg, hogy Berlin stabil szövetségesre lelt Magyarországon, mely külső és belső kockázati faktorai semlegesítésében egyaránt Németország támogatására van utalva.³⁵

1918 ősze, az önálló magyar államiség – oly fájdalmas következményekkel együtt járó – megteremtése a kétoldalú kapcsolatokban komoly változásokat hozott. Egyfelől két szuverén (persze csak saját békeszerződéseik után azzá váló) állam diplomáciai kapcsolatairól van immáron szó,³⁶ amit az is jól jelez, hogy az egy évtizeden át a budapesti képviseletet irányító Fürstenberg-Stammheim gróftól Berlin 1921 októberében követi [Gesandter] rangra emelte.³⁷ Másfelől azonban a megváltozott nemzetközi koordinárendszerben a magyar fél Bismarck óta egyértelmű németorientációját mostanra kényszerű antantorientáció váltotta fel, egyedül ez biztosíthatta ugyanis – akár a megszűnés lehetőségét is alternatívaként állítva – az ország nemzetközi jogi státuszát, a külső konszolidációt. (Németország a Tanácsköztársaság rövid életű orientációváltása idején sem

³⁴ Az új külügyminisztériumi hierarchia magalkotásakor (1922) a császári külügy tematikus (politikai, gazdasági, jogi, stb.) reszortjait regionális tagolódás váltotta fel. Magyarország Súdosteuropa térségéhez került, amelyen belül mindvégig önálló referatúrát képezett, a térség többi államát ezzel szemben időről időre új – nem mindig konzervensnek tűnő – országcsoportokba sorolták be. Vö. Hans-Paul Höpfner: *Deutsche Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik*. Frankfurt, 1983. 94–95.

³⁵ Berthold Sutter: *Die innere Lage Ungarns vor dem ersten Weltkrieg in der Beurteilung deutscher Diplomaten*. I–II. *Südostdeutsches Archiv* XIII (1970) 119–194., XIV (1971) 188–224.

³⁶ A magyar külügy intézményi megszervezéséhez lásd *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez, 1918–1945*. Vál., szerk., jegyz. Pritz Pál. Bp., 1994.; Uő: *A magyar külügyi szolgálat keletkezése és története 1930-ig*. In: uő: *Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok*. Bp., 1995. 37–56.

³⁷ A weimari korszak budapesti német követeiről lásd Höpfner: *Südosteuropapolitik*, 106–108.

merült fel igazodási pontként, a horizontot ugyanis teljességgel elfoglalta Szovjet-Oroszország.) Ám egyidejűleg Berlin „Magyarország-képe” is alapvető változáson ment keresztül. Ausztria–Magyarország oly kívánatos léte egyszer s mindenkorra szertefoszlott. Vele a Kárpát-medence egységes geopolitikai térségként kezelése is megszűnt az *Auswärtiges Amt* szemében. Német–Ausztria kapcsán (egyelőre még gondosan titkolt s kedvezőbb időkre átütemezett) tervek szövögetése vette kezdetét, Budapest azonban politikai jelentőségét tekintve kétségkívül leértékelődött, s inkább csak az instabilitást növelő rizikófaktorként³⁸ jelent meg – az amúgy továbbra is számos okból fontos – *Südosteuropa* térségében. A további viszonyulás kialakulatlanágáról árulkodva számos kérdőjel, kétség és bizalmatlanság tükröződik a budapesti német külképviselet által hazaküldött – magyarul is olvasható – jelentésekben.³⁹ Berlin Magyarország irányában tanúsított kezdeti passzivitása ugyanakkor, s ezt rögzítenünk is kell, korántsem a leértékelődésből, netán érdektelenségből fakadt, hanem saját mozgásterének korlátozottságából, gyöngeségéből. Azt egy percig sem felejtették, hogy a délkelet-európai jelenlét Németország számára elemi érdek, márpedig az antant által átalakított térségbe történő behatoláshoz – legyen az kulturális, gazdasági, idővel majd politikai természetű – Magyarországra feltétlenül szükség lesz.

1918/19 fordulóján, bár mindkét országban politikai kurzusváltás zajlott le, ami világos balra tolódásban manifesztálódott, a kétoldalú kapcsolatokat a feszültség légköre hatotta át. A megjósolhatatlan irányú folyamatok a korábbi kiszámítható magatartást és a tervezhetőséget nehezítették meg mindkét fél számára. Berlin nem egy barátságtalan incidenssel is szembesült magyar részről. A demarkációs vonalakat rögzítő, 1918. november 13-i belgrádi katonai konvenció a magyar területen tartózkodó német alakulatok internálását írta elő, s ezt a Románia felől hazainduló Mackensen-hadsereg esetében Károlyi Mihály – óriási belső botrányt kavargatva – meg is tette. A magyar lakosság körében erdélyi sikerei miatt igen népszerű agg tábornagyot (aki még azt is felajánlotta, hogy intakt csapataival megvédi Magyarországot a román betöréstől), Budapesten letartóztatták, s csak néhány nappal Kun Béla hatalomátvételét megelőzően, az antant misszióinak átadva, távolították el az országból.⁴⁰

Károlyi – antantbarát magatartásának bizonyítása céljából – a Németországtól való látványos távolságtartás politikáját követte, így még a konzuli-diplomáciai kapcsolatok megszakításának opciója is érdemben felmerült. Erre mégsem került sor, mert a szálak teljes elvágását egy felelős kormányzat nem vállalhatta föl: égető szükség volt ugyanis a Németországból érkező szénzállítások folyamatos biztosítására, s egyáltalán, a gazdasági kapcsolatok további fenntartására. De politikailag is értelmezhetetlen és a hazai közvélemény számára aligha kommunikálható lett volna egy efféle lépés a jelenlegi helyzetben, amikor Németország maga is baloldali fordulaton ment át és polgári demokratikus

³⁸ Berlin a térségre tekintve Magyarországot egy olyan államnak látta, „amelyet szomszédaival leginkább a kibékíthetetlennek tűnő érdekellentétek, az örökös civakodás köt egybe.” Vö. Pritz Pál: A magyar–német viszony 1918–1945 között. In: *Újrakezdések*, 58.

³⁹ *A budapesti német főkonzulátus jelenti... Az 1918–1919-es forradalmak és az ellenforradalom német diplomáciai iratok tükrében*. Szerk. Tokody Gyula. Bp., 1989.

⁴⁰ A Mackensen-ügy kapcsán lásd Ormos Mária: *Padovától Trianonig*. Bp., 1984. 93–103.

alkotmány kidolgozásához kezdett. Ugyanakkor Németország sem akarta a szakítást. Budapesti főkonzulátusának fölszámolása a magyarországi német (tőke- és egyéb) érdekeltségek képviselőjének ellehetetlenülését hozta volna magával, nem is beszélve arról, hogy ez Berlint a délkeleti térséggel kapcsolatos egyik legfontosabb, rég bejáratott információs csatornájától fosztotta volna meg.⁴¹ Nem véletlen, hogy a német külképviselet ekkori jelentései épp e kérdéskör kapcsán kínálnak számos használható háttéranyagot a megfelelő stratégia kidolgozásához.

Fürstenberg-Stammheim – 1919. február 15-i, majd 16-i jelentéseiben – óvatos, mégis inkább megértő magatartást ajánl berlini feletteseinek a Magyarországot ért trauma és a polgári demokratikus kormányzat megítélése kapcsán: „Nincs szükség arra, hogy most elkötelezzük magunkat Magyarország mellett, és a szomszédaival kapcsolatos konfliktusokban állást foglaljunk. [...] De nem lenne célszerű Magyarországtól teljesen elfordulni. Bizonyosan előnyös lesz a jövőre vonatkozóan, ha most megértő magatartást tanúsítunk kétségbeejtő helyzete iránt és nem tesszük felelőssé az országot egy felelőtlen kormány magatartásáért.” Arra is rámutat: „Ajánlatos lenne, hogy a német sajtó ismét mérsékelje hangját Magyarországgal szemben és barátságos tónusban foglalkozzék vele. Különösen hálásan fogadnánk itt, ha valamelyik német újság alkalomadtán szimpátiát fejezne ki az iránt a nehéz küzdelem iránt, amelyet a magyarok most országuk integritásáért folytatnak. [...] A német fél Magyarország integritása melletti kiállása már csak azért is aggály nélkül indokolt, mert tekintetbe veszi a német álláspontot [Bleyer Jakab magyarországi német nemzetiségi mozgalomának integritásvédő törekvéseit – O. L.] ebben a kérdésben.” Berlinben az *Auswärtiges Amt* 1919. március 12-i belső állásfoglalása ugyanakkor aggályosnak érezte a magyar területi integritás érdekében javasolt kiállást: „Legalábbis kérdéses, hogy Magyarország újbóli megerősödése megfelel-e a német érdekeknek. [...] A románokkal és szerbekkel való végzetes ellentétek újra élednének. A csehekhez fűződő kapcsolataink még inkább megnehezülnének. Egy kicsiny és gyenge Magyarország viszont előreláthatóan arra kényszerülne, hogy Német-Ausztriára és ezáltal a német birodalomra támaszkodjék. [...] Ezért nézetem szerint politikai okokból nem ajánlatos kiállni a sajtóban Magyarország integritása mellett. Ez egyébként sem felelne meg a német nép érzéseinek, amelyet felizgatott a jelenlegi magyar kormány tőlünk való elszakadása és egész magatartása. [...] Más vonatkozásban a magyar nép melletti szimpátia-megnyilvánulások, melyek nem érintik a területi kérdéseket és bizonyos határokat sem lépnek túl, helyeselhetők, mivel mindig érdekünk lesz, hogy Magyarországgal – akár nagy lesz, akár kicsiny – a legjobb kapcsolatot tartsuk fenn, helyzetéből fakadóan ugyanis a Közel-Kelet irányába vezető területet képez.”⁴²

1919. március 21., vagyis a Tanácsköztársaság hatalomra jutása, újabb bizalmatlansági és elidegenedési tényezőt hozott a német–magyar kapcsolatokba. Berlinben a forradalmi változásokat levezénylő – a belső szakadás után jobboldalinak minősített – szociáldemokrácia önnön, a forradalmat „továbbvinni” igyekvő (szélső)baloldalával leszámolt

⁴¹ A budapesti német főkonzulátus, 52.

⁴² Az idézetek helye: A budapesti német főkonzulátus, 89., 93–94.

ekkorra,⁴³ s mivel ily módon megmentette Németországot a polgári demokratikus forradalom szocialista forradalmára történő radikalizálódásától, az odahaza megakadályozott kísérlet magyarországi megvalósulását nemigen kísérte szimpátiával. Mégis azt látjuk, hogy kifelé feltűnően visszafogott magatartásba burkolózott. A magyar események ugyanis eltérően érintették Németországot bel-, illetve külpolitikai tekintetben. Ami az elsőt illeti, a weimari demokrácia konszolidációját igen kedvezőtlenül befolyásolták azok a tömegmozgalmak, melyeket a magyarországi kommün híre, biztatása, kapcsolatfelvételi törekvése még tovább gerjesztett, és (a brémai, illetve bajor tanácsköztársaságok formájában) exportálni is tudott. Ami viszont az utóbbit illeti, külügyi vonatkozásban igenis hasznosítható volt a magyarországi fordulat, merthogy a német diplomácia az antant által a béketárgyalásokon követett politika helytelen, sőt kontraproduktív voltát a következmények konkrét példájával támaszthatta alá, így próbálván önmagára nézve több mérsékletet kicsikarni. Ez az ambivalens megközelítés az oka, hogy Károlyi polgári demokratikus kurzusának alapvetően kedvezőtlen megítélését követően az új, kommunista rezsim működését minden különösebb (támogató vagy elítélő) kommentár nélkül vette tudomásul a berlini kormányzat. A kapcsolatok fenntartásának útjába ugyan nem gördített akadályt, ám azok erősítésének magyar oldalról érkező próbálkozásait mindvégig elhárította.⁴⁴

1919 őszének eseményeire, a magyarországi kommünnek a szerveződő ellenforradalom általi megdöntésére a berlini külügy és budapesti képviselete már előre számított. A megnyugvás, a bizalom és az összehangolt partnerség kedvező légköre azonban mégsem köszöntött be. Ennek egyik alapvető okaként a vesztes háborút követően mindkét országban lezajlott forradalmi eseményekből való kibontakozás eltérő útját és irányát jelölhetjük meg. Németországban 1918 novemberében után a politikai paletta mérsékelt baloldalának aktív közreműködése mellett polgári demokratikus államrend született, s e demokrácia minden belső instabilitása ellenére vitathatatlanul szalonképes államalakulatként igényelt és nyert is bebocsátást a békeszerződések révén újjáformált európai nagypolitikába. Ezzel szemben Magyarországon a régi rend polgári demokratikus irányú átalakításának kísérletét (és annak szélsőbaloldali kisiklását) radikális jobboldali visszarendeződés – nem mellesleg az egyik irányú terror egy másik irányú terror – követte, márpedig a forradalmi események után jobbra tolódó Magyarország a maga saját hasonló eseményei után mindkét oldal szélsősége között egyensúlyozni próbáló Németország számára aligha kínálta a diplomáciai nyitás érdemi alternatíváját.

A „hatás–ellenhatás” mechanizmus alapján a belpolitikai erőterben jobb felé elinduló Magyarország a németországi belpolitikai események tekintetében analógiaként, mégpedig a szociáldemokraták által dominált „weimari koalíció” szemében a kedvezőtlen irányú elmozdulás analógiájaként mutatkozott. Annál is inkább, mivel a berlini kormányzat, a Németországgal folytatott béketárgyalások egyenes következményeként, odahaza is egyre kevésbé tudta feltartóztatni – Tokody Gyula szavaival – „az egész német politikai

⁴³ Vö. Tokody Gyula: *Németország 1918–1919*. Bp., 1980.

⁴⁴ *A budapesti német főkonzulátus*, 96–102.

élet fő tendenciáját, a versailles-i rendezéssel szemben fellángoló revansista nacionalizmust, és az azt képviselő politikai erők aktivizálódását”.⁴⁵ Ennek egyértelmű tünete volt az 1920. márciusi Kapp-puccs. E sikertelen hatalomátvételi kísérlet⁴⁶ megerősítette a weimari demokrácia konszolidálását irányító politikai erőket abban a meggyőződésükben, hogy pozícióikat immáron nem a forradalom további balra tolódása, hanem inkább a jobboldali radikalizmus veszélyezteti. Innen szemlélve az eseményeket, különösen kényes helyzetet teremtett a német–magyar kapcsolatokban – s bizony csöppet sem a kooperáció gondolatát erősítette – az a tény, hogy a Kapp-puccs néhány vezetője, valamint a (korábban említett) Erzberger-gyilkosság elkövetői a konzervatív nacionalista vezetésű Magyarországra menekültek. Berlin egyértelmű jelzésekkel válaszolt: leváltotta a Bethlen miniszterelnök iránt túlzott szimpátiát mutató Fürstenberg-Stammheim követet (aki amúgy is egyre kevésbé tudta véka alá rejteni, hogy még a régi, a háború előtti konzervatív gárdához tartozván nehezen azonosul a demokratikus változásokon átesett Németország kormányának elvárásával), továbbá 1922-ben éles hangú jegyzékben tiltakozott Budapestnél.⁴⁷

A vesztes háború utáni konszolidáció mindkét állam esetében megoldásra váró fontos problémája – és ismét csak az egymásétól eltérő válaszadásának példája – volt az államforma kérdése. Németországban 1918 novemberében kikiáltották ugyan a köztársaságot, s a következő év februárjában maga Ebert kancellár cserélte (nagy többséggel megválasztva) pozícióját a birodalmi elnökségre, ám a vele ellenséges konzervatív-revansista erők a nyíltan monarchista Hindenburg marsall mögé sorakoztak, aki az államforma-választást amúgy is csak átmeneti megoldásnak tekintette: a lappangó konfrontációt voltaképp a Kapp-puccs leverése vette csak le a napirendről. Ezzel szemben Magyarországon az inga kezdeti balra lendüléséből visszatérve maga a köztársasági államforma is diszkreditálódott, s a monarchikus forma helyreállítása következett be, komoly nemzetközi bizonytalanságot gerjesztve az esetleges Habsburg restaurációs kísérletek tekintetében. Márpedig ez – a kisantantállamok mellett – Berlint is aggodalommal töltötte el, mert az egykori Monarchia két tagállamának esetleges újbóli egymásra találása (*horribile dictu* perszónálunióra lépése a régi dinasztia irányításával)⁴⁸ akadályt gördíthetne a hosszabb távon jó eséllyel Németország ölébe pottyánó Ausztria jövőjét illető német tervek útjába. Az *Auswärtiges Amt* ebből a szemszögből is feszült figyelemmel követte a magyar belpolitikai eseményeket, s noha budapesti kirendeltsége arról értesítette, hogy „a magyar nép mind belső beállítottságát, mind pedig külső magatartását tekintve barátságos a királysággal szemben”,⁴⁹ alighanem a köztársasági államforma nyugtatta volna meg igazán. Ám lépésekre a rendezés végeredményének ismeretében sem kényszer-

⁴⁵ Uo. 143.

⁴⁶ Wolfgang Kapp és Walther von Lüttwitz tábornokok puccskísérletére lásd Kerekes: *A weimari köztársaság*, 74–81.

⁴⁷ Romsics: *Magyarország helye*, 189. A magyar kormányzat és a német szélsőjobb kapcsolatára lásd Höpfner: *Südosteuropapolitik*, 218–223.; Gulyás László: *A Horthy-korszak külpolitikája. I. Az első évek 1919–1924*. Mária-besnyő, 2012. 41–46.

⁴⁸ Kerekes Lajos: *A Habsburg-restaurációs kísérletek és az osztrák–magyar viszony 1921-ben. Századok* 110 (1976) 3–50.

⁴⁹ Fürstenberg-Stammheim jelentése. Budapest, 1919. augusztus 19. In: *A budapesti német főkonzulátus*, 162.

rült, ehelyett csupán a Tanácsköztársaság iránti magatartásához hasonló passzív bizalmatlansággal szemlélte az események alakulását.

Burgenland kérdése azonban, túllépve a pusztá bizalmatlanságon, immár tényleg világos érdekellentétet jelentett a két ország kapcsolatában. A vitathatatlanul túlnyomórészt németek által lakott Nyugat-Magyarország Ausztriához kerülése Németország számára is előnyösnek tűnt. Nemcsak azért, mert az újonnan kialakuló népiségi terminológia szerint az itteni populáció – mint „határmenti németiség” [Grenzdeutschtum] – fokozottan védendőnek, konkrétan a német *Volksboden* részének számított, de azért is, mert az Anschluss távolabbi perspektívájában gondolkodva egy, a szóban forgó területsávval is kikerekített Ausztriát vehet majd birtokába. Nem véletlen tehát, hogy még a nagy-magyarországi németiség felaprózódásától és ezáltal felgyorsuló asszimilációjától félő – német részről nagyra tartott – Bleyer Jakab is (aki négy egymást követő magyar kormánynak volt a kisebbségügyi minisztere) hasztalan kilincselte Berlinben, bizonygatni akarván, hogy német szemszögből is micsoda fontossággal bírna az intakt és erős öntudatú nyugat-magyarországi német tömb meghagyása Magyarországnál az amúgy is megcsappant és fejletlen népi öntudatú csonkaországi sváb közösség megmentése érdekében.⁵⁰ A magyar kormányoknak a vitatott terület sorsát véglegesen rendező döntést szabotáló magatartása, túl az osztrákok területi nyereségének akadályozásán, már csak azért is szembement Berlin eminens külpolitikai érdekeivel, mert a további akadékoskodás és vele a nemzetközi bizonytalanság akár még odáig is vezethet, hogy az antant döntéshozói felkarolják a csehszlovák–jugoszláv korridor létesítésének ötletét (így elválasztva egymástól Ausztriát és Magyarországot). E megoldás viszont az Anschluss-szal számoló Németországot is bekerítené egyúttal, és tartósan elválná őt a hőn áhított délkeleti expanzió lehetőségétől. Mindez a német diplomácia által mérlegelt lehetőségek közül a legrosszabb forgatókönyvet jelentené.⁵¹

A Stresemann-féle külügyi kurzus megfontolásai Magyarország irányában

A weimari köztársaság korai, nemzetközi elszigeteltségben töltött időszakát követően, 1923-tól Rudolf Stresemann vette kezébe a berlini *Auswärtiges Amt* irányítását, aki – mint láttuk – a kardcsörtető revizionizmus tudatos mellőzésével is képes volt komoly sikereket felmutatni a békeszerződés által okozott méltánytalanságok orvoslásában.

Stresemann, híven másutt is alkalmazott irányvonalához, Magyarországgal és a térség egészével kapcsolatban is a kivárás és csendes építkezés politikáját alkalmazta a hangoskodás helyett. A láncok lerázásában hasonlóképp érdekelt Budapest részéről ezért voltaképp nem is csodálható a mutatott érdeklődés mértékét övező értetlenség és a fokozott aktivitást

⁵⁰ Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, 1998. 41–42.

⁵¹ A Burgenland-kérdésre lásd Soós Katalin: *Burgenland az európai politikában 1918–1921*. Bp., 1971.; Tóth Imre: *Nyugat-Magyarország és Burgenland a német külpolitikában (1922–1939)*. *Századok* 138 (2004) 1327–1360.; Gulyás: *A Horthy-korszak külpolitikája*, 107–119.; Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Bp., 2001. 222–226.

sürgető türelmetlenség. Hisz nem ehhez szokott hozzá a vilmosi Németország részéről a világháború előtt és alatt. A magyar kormányzat azonban nem számolt Berlin mozgásszabadságának korlátozottságával, sem pedig a német külügy – kényszerű – új prioritásaival: a megbékélés Franciaországgal és a szuverenitás (a jóvátételi kérdéssel összekötött) visszaszerzése a revízió megvalósításához szükséges erőgyűjtés időszakában jó okkal élvezett többséget a térségben újjáélesztendő német expanzióhoz képest. Aligha véletlenül érzi úgy Romsics Ignác, hogy Stresemann-nak a nemzetközi terminológiában használatos *Erfüllungspolitik*-jét „némileg félrevezetően [tartják] ’teljesítési’, illetve ’megbékélési’ politikának”, így helyett ő inkább a „felkészítési politika” kifejezést alkalmazza.⁵²

Ami pedig Budapest értetlenségét illeti annak kapcsán, hogy miért mutat Berlin látványos passzivitást (akár még saját korábbi pozícióit sem kellő eréllyel védelmezve a térségbe behatoló, s azt a francia biztonságpolitika részeként átalakító rendezés ellenében), és miért nem ragadja meg a magyarok által a revíziós szövetség reményében odanyújtott kezét, nos, valójában épp e kérdés világít rá legjobban a két kormányzat alapvetően különböző nemzetközi horizontjára, a világháború után levont következtetések eltérő mivoltára, s főként a Budapest térségbeli helyét és önmeghatározását illető elképzelések inkompatibilitására. Korábbi pozícióinak és középhatalmi szerepkörének tovatűntét, a „Kárpát-medencei magyar gondolat és a Szent István-i állameszme” eltaposását, ezzel pedig történelmi hivatásként értelmezett primátusának ignorálását sem a magyar közvélemény, sem a politikai vezetés nem volt képes tudomásul venni.⁵³ Amikor pedig az új erőviszonyok folytán előállott tényeket még a barát és fegyvertárs Németország kijózanító magatartásából is kiolvasni kényszerült, akkor – tehetetlenségében kívülről tragikomikusnak ható – „sértett alapállást vett fel”. Márpedig Németország szemében – saját revíziós, illetve általános térségbeli érdekeit szem előtt tartva – mindez aligha erősítette az összehangolt fellépés iránti elköteleződést. Berlin, érthető módon, politikai nonszensznek tartotta, hogy a magyar hatalmi elit „a kisállamiságot provizóriumként fogta fel, és lélekben továbbra is a magyar birodalmi gondolat rabja maradt, többnyire egyenrangú vagy kvázi egyenrangú partnerként, de legalábbis – a szomszédos államok viszonylatában – *primus inter pares*ként próbált közeledni a német vezetéshez, és szinte magától értetődőnek tartotta, hogy [...] Németország Magyarországot segítségére siet [...]. Törvényszerű volt tehát, hogy csalódnia kellett.”⁵⁴

Csalódását ugyanakkor nem csupán szubjektív tényezők, a magyar–német sorsközösségre vonatkozó (téves illúziókon nyugvó) retorikai nyilatkozatok hűvös berlini fogadtatása, illetve a világháborút követő rendezés felrúgásában amúgy érdekelt Németországgal való egyenetlen partnerség, vagyis az „erők aszimmetriája”,⁵⁵ okozták, hanem objektív tapasztalatok is, nevezetesen Berlin önérdékű és a magyar igényekkel korántsem harmonizáló térségképe. Stresemann világosan látta a térség egészének instabilitását előidéző

⁵² Romsics: Magyarország helye, 187., 182.

⁵³ Vö. Teleki Pál: Történelmi fejlődésünk sajátosságai. (Előadás. Nationaler Klub [Berlin], 1931. január 12.) Közli: Teleki Pál: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk. Ablonczy Balázs. Bp., 2000. 249–266.

⁵⁴ Az idézetek helye: Romsics: Magyarország helye, 187.

⁵⁵ Gerhard Seewann: *A magyarországi németek története*. I–II. Bp., 2015. II. 221.

alapproblémát, vagyis a magyarok és az ő féken tartásukra szerveződött kisantantállamok feloldhatatlan konfliktusát, s bár utóbbiak (mint a versailles-i biztonsági rendszer kihe-lyezett pillérei) a francia befolyást testesítették meg a térségben, így kimondott szimpá-tiát nemigen ébresztettek Berlinben, mégis e diadalmasan megszülető győztes utódállamok – egyenként és politikai közösségként is – fontosabb tényezőnek bizonyultak a német távlati elképzelésekben, mint az összeomlott és belső önsajnálathoz fordult, rizikóténye-zőként megjelenő Magyarország.⁵⁶ Épp a kisantanthoz fűződő viszony, a kapcsolatok nor-malizálására irányuló berlini törekvés okozta a legkeserűbb csalódást a magyarok számára. Ők ugyanis a fojtogató gyűrű széttörését tekintették a magyar feltámadás előfeltételének, míg a német külügy, elfogadva e szövetség nemzetközi stabilitást erősítő létét, csupán annak politikai felhígításában, a francia bekötöttség németorientációvá alakításában volt érdekelt, és minimális célként ezen államok zárt (Németország kihagyásával történő) gazdasági együttműködését próbálta zátonyra futtatni – persze a kétoldalú kapcsolatok zökkenőmentes fenntartása mellett.⁵⁷

Mindez egyben azt is jelentette, hogy a térség destabilizálására és Németországnak az új államalakulatokkal folyamatosan normalizálódó kapcsolatai átértékelésére irányu-ló magyar próbálkozások úgyszólván lepattantak Stresemann külügyi apparátusáról. Így történt ez már 1923-ban is, amikor Bethlen miniszterelnök politikai együttműködést cél-zó javaslatával Windischgrätz Lajos herceg kereste föl az *Auswärtiges Amt* vezetőjét. A Stresemann által adott – e tanulmány címéül is választott – válasz kiábrándító volt: „Nein, lieber Fürst, nach Außen hätte ein Zusammengehen wenig Sinn, denn ein Blinder und ein Lahmer erreichen nicht viel, wenn sie sich verbinden!” [Nem, kedves herceg, mi-vel egy vak és egy béna, ha összefognak, nem sokat tudnak elérni, a külpolitikai együtt-haladásnak kevés értelme volna!]⁵⁸ A magasabb szintről, személyesen Bethlen részéről érkező tapogatózási kísérlet (1925-ben) hasonlóan egyértelmű elutasításra talált. A ber-lini külügyi adminisztráció belső feljegyzései nemigen hagynak kétséget a német–magyar kooperáció időszerűtlensége tekintetében. „Németországnak, bármennyire is megértjük és osztjuk itt Magyarországnak a régi magyar birodalom feldarabolása felett érzett fáj-dalmát, aligha fűződik közvetlen érdeke Magyarország regenerációs törekvéseihez.”⁵⁹ Arról van ugyanis szó, hogy „egy túl szoros együttműködés Magyarországgal nagyon

⁵⁶ Budapest térségbeli pozícióját illetően Pritz Pál kijózanítóan fogalmaz: „A két háború közötti Németor-szágnak sem a polgári demokratikus weimari, sem a nemzetiszocialista alakzatában sem volt kimondottan magyar-, hanem csupán dél-kelet-európai politikája. Másfajta leegyszerűsítésekkel szemben hangsúlyo-zandó, hogy a trianoni Magyarország is jóval több, mint huszadrangú szereplője a berlini sakktáblának, ám az a nagy fontosságú pozíció, amely messze nem csupán Hóman Bálint írásaiban és gondolatvilágában, hanem politikustársai elgondolásaiban is olyannyira karakterisztikusan jelen volt, a valóságban egyáltalán nem létezett.” Pritz: Hóman Bálint, 103.

⁵⁷ Eiler Ferenc: Németország Duna-völgyi politikája 1920–1938. In: *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Szerk. Fedinec Csilla. Bp., 2002. 40.

⁵⁸ Vö. Ludwig Windisch-Graetz: *Helden und Halunken. Selbsterlebte Weltgeschichte 1899–1964*. Wien, 1967. 143. Magyar nyelven egyelőre még csak a herceg világháborús és az 1918/19-es forradalmak alatti tevékeny-ségéről írott naplójegyzetei olvashatók – Gali Máté jegyzeteivel és utószavával. Lásd Windisch-Graetz Lajos herceg: *Küzdalmeim*. Bp., 2018.

⁵⁹ Idézi Eiler: Duna-völgyi politika, 42. 22. j.

meggondolandó, mert ez megterhelne bennünket a Csehszlovákiának, Romániának, Jugoszláviának és Ausztriának juttatott területrészek visszaszerzésére vonatkozó magyar kívánságokkal.”⁶⁰

Az évtized második felére Budapest taktikát váltott, s az addigi, pusztán Németország jóindulatú hozzáállásában reménykedő revíziós horizontját kiszélesítve – a délkelet-európai térség erőviszonyainak újjárendezésében saját törekvései folytán érdekelt – Rómához fordult. Az 1927-ben megkötött olasz–magyar örök barátsági szerződés (a magyar revíziós külpolitika első érdemi sikere) újra lehetőséget adott arra, hogy a magyar vezetés, külügyi pozícióiban lényegesen megerősödve, a konkrét politikai együttműködés ajánlatával keresse meg Berlint. A német–olasz–magyar–osztrák regionális blokk létesítésével kapcsolatos 1927–1928-as magyar próbálkozások azonban a régió nyugalmanak megőrzését prioritásként (legalábbis a német fél érdemi megerősödéséig akként) tekintő Berlin ellenállásán megbuktak. Felrúgni a térség erőviszonyait, ezáltal pozíciókhoz engedni ott a mind aktívabb külpolitikát folytató Rómát, továbbá alapvetően magyar célok szolgálatában maga ellen hergelni a kisantantállamokat, ami a francia biztonságpolitika megtámadásaként nyilván visszaütne Németország nyugat-európai szalonképességére, s így a nagyhatalmak akár még további biztonsági garanciákat is („keleti Locarnót”) követelhetnének? Mindez aligha állhatott az *Auswärtiges Amt* érdekében. „Az Olaszország–Magyarország kombinációba való bekapcsolódásról – informálta budapesti követségét Stresemann – [...] szó sem lehet.”⁶¹

Noha a konkrét politikai kooperáció gondolatától – nemcsak Budapest, de a térség többi államának irányában is – Stresemann egészen haláláig elhatárolódott,⁶² és általánosságban is távolságtartásra törekedett az egymással acsarkodó kisállamok külpolitikai csatározásaitól, a délkelet-európai német érdekek szolgálatában, eleinte csupán a külgazdaság-politika révén, azért következetes lépéseket tett. Épp ez volt ugyanis az a terület, ahol a kapcsolatok lehető legszorosabbra fűzésére még a szűkre szabott nemzetközi mozgástérben is nyílt lehetőség, nem is beszélve a háború előtti és alatti – korántsem feledésbe merült – Mitteleuropa-tervek tradíciójának gazdasági vetületeiről. A térségnek a weimari Németországban is, hasonlóan a korábbi időszakhoz, „egyfajta erőtartalék szerepet szántak”,⁶³ márpedig a gazdasági behatolás tudvalévően egyéb irányú befolyásszerzésnek is megágyazhat, amellett hogy a gazdaság hazai izmosodását is segíti, ami végeredményben a nemzetközi porondon hoz pozícióerősödést. Németországnak gazdasága erejével kell külpolitikát csinálnia – vélekedett Stresemann.⁶⁴

⁶⁰ Idézi Romsics: Magyarország helye, 188.

⁶¹ Uo. Lásd még Eiler: Duna-völgyi politika, 39., 42., valamint Bethlen olasz–német közvetítésének kontextusában: Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Bp., 1988. 112–113.

⁶² A magyar mellett a jugoszláv és a román diplomácia által a kapcsolatok szorosabbra fűzésére tett javaslatok (1927, illetve 1928) szintén elutasításra találtak. Vö. Eiler: Duna-völgyi politika, 38–39.

⁶³ Németh István: Német Közép- és Délkelet-Európa-tervek a weimari köztársaság éveiben (1919–1933). (Grothius Közlemények 2013) 6. http://www.grothius.hu/doc/pub/XRTDWW/2013-02-06_nemeth_istvan_nemet-kozep-es-delkelet-europa-tervek.pdf. (A letöltés ideje: 2018. szeptember 18.)

⁶⁴ Eiler: Duna-völgyi politika, 45.

Ennek jegyében a térség államaival a békerendezés után helyreállított – az újonnan alakultak esetében ekkor fölvelt – diplomáciai kapcsolatokkal párhuzamosan szinte azonnal, Magyarország esetében már 1920-ban, a legnagyobb kedvezmény elvét érvényesítő kereskedelmi szerződéseket kötött. A térségbeli államok, még az egyezményt a legkésőbb (1928-ban) aláíró Románia is, hamar egyoldalú függésbe kerültek Németországtól, amelynek külkereskedelmi forgalmából Jugoszlávia, Magyarország, Románia és Bulgária csupán tizedszázalékokkal vette ki részét, ellenben Németország részesedése a szóban forgó államok kivételében már az 1920-as évek végére hatalmas (némelyiknél 1/3 közelében) arányt ért el.⁶⁵ Közülük Magyarország – a korábban tárgyalt kedvezőtlen politikai aspektusokra ráerősítve – immár gazdasági tekintetben is másodrendű, csupán piacként és mezőgazdasági beszállítóként szóba jöhető szerepkörbe kényszerült: Berlin szemében a keleti és déli szomszédjai nála minden tekintetben (ám főként természeti kincseik folytán) fontosabb partnernek minősültek.

Sajnos még e mezőgazdasági beszállítói szerepkört is megingatták a németországi agrárprotekcionista érdekkörök által 1925-ben kikényszerített vám- és állategészségügyi szigorítások, melyek révén minimálisra szűkült a magyar élőállat-export, még tovább rontva magyar szempontból a kétoldalú kereskedelmi forgalom egyenlegét. Az 1920-as évek közepétől Budapest rendszeresen kérte a kereskedelmi kapcsolatok felülvizsgálatát, ami elől Berlin, saját szempontjából gyümölcsözőnek tartva a fennálló helyzetet, mindig kitért.⁶⁶ Csak Stresemann halálát követően sikerült olyan egyezményeket kötni (1931, 1932, 1934), melyek révén a német piac a magyar agrártermékek előtt megnyílt. Az új szabályzással életbe lépő, úgynevezett klíring-rendszer (a német ipari késztermékek és a magyar agrártermékek cseréjének készpénzmentes pénzügytechnikai lebonyolítása) azonban Magyarországot még inkább ráutalt és kiszolgáltatott helyzetbe hozta, s mivel kintlévőségeit nem pénzben ellentételezték, a más országokkal való kereskedelme megnehezült, így kínálatában egyre inkább alkalmazkodni kényszerült a német fél igényeihez és elvárásaihoz. Fokról fokra gazdasági függésbe került. Az 1929-es 11%-ról 1936-ra 25%-ra emelkedett Németország részesedése a magyar exportban, ez aztán még tovább kúszott 1939-ben 50%-os, 1944-ben pedig már 70%-os arányra. A második világháború idején az ellentételezések is elakadtak, így a Budapesttel szembeni német eladósodás, ami 1939-ben 54 millió birodalmi márkára rúgott, 1943 végére átlépte az egymilliárdot. Ez a Magyar Nemzeti Bank 1947-es beszámolója szerint a magyar GDP csaknem 1/3-át tette ki.⁶⁷

Hasonlóan erős érdekérvényesítési eszköz volt Berlin kezében Magyarországgal szemben a nemzetiségi kártya kijátszása. A német kisebbségek támogatásának kérdése a berlini külügy szemében a békeszerződést követően stratégiai kérdéssé emelkedett. A bismarcki korszak hivatalos politikájával szemben, amikor – mint láttuk – az államközi kapcsolatokat nem kívánták megterhelni a német ajkú kisebbségek ügyének napirenden

⁶⁵ Vonatkozó adatsorokat és táblázatokat hoz Höpfner: *Südeuropapolitik*, 389–396.; Németh: Délkelet-Európa tervek, 6–7.; Eiler: Duna-völgyi politika, 46–47.

⁶⁶ Fejes Judit: *Magyar–német kapcsolatok 1928–1932*. Bp., 1981. (Értekezések a történeti tudományok köréből 93) 26–55.

⁶⁷ Seewann: *A magyarországi németek*, II. 222–223.

tartásával, mostantól többé már nem tekintették egy adott állam belügyének német kisebbségei sorsának alakítását. 1919 után nemcsak a németiség összetartozásának tudata, de a leszakított nemzetrészekért való felelősségvállalás gondolata is fölerősödött. Ráadásul nem kizárólag – az új terminológia szerinti – határmenti németiség [Grenzdeutschtum], hanem a távolabbi, korábban nem is a Német Birodalomhoz, hanem Magyarországhoz tartozó *Auslanddeutschtum* is jelentőséggel, gyakorlati haszonnal bírt: Berlin számára kedvező irányba befolyásolhatta az adott állam belpolitikai közéletét. Nem véletlenül állított fel az *Auswärtiges Amt* már 1920-ban egy „kulturális osztályt”, az úgynevezett *auswärtige Kulturpolitik* (külügyi kultúrpolitika, vagy másképpen kulturális külpolitika) koordinálására. Ennek az volt a feladata, hogy a külföldi németiséggel való kulturális kapcsolattartás címén politikai célokat mozdítson elő.⁶⁸ Stresemann maga is úgy gondolta, hogy a német kisebbségek támogatása a német politika fontos feladata, sőt úgy nyilatkozott, hogy a „külföldi németiség védelmét, annak a 10–12 millió törzstársát, akik most idegen iga alatt idegen országokban élnek”, a német külpolitika második legfontosabb feladatának tekinti, rögtön a jóvátételi kérdés rendezése mögött, ám még a „keleti határok kiigazítása” előtt.⁶⁹

A kisebbségvédelem alapjainak lefektetése tehát egyfajta középtávú előrendelgőz volt, a jövőbeli politikai behatolást előkészítő fontos felület megnyitása. Maga Stresemann azonban, különösen a Népszövetségbe való belépés után, a szokott óvatosságával kezelte a német kisebbségek kérdését. Sikeresen keltette azt a látszatot, mintha a kisebbségpolitika csupán a német külpolitika mellékszálaként futna. Az elszakított német néprészekről való gondoskodás – a főntebb vázolt stratégiai célok mellett – nem mellesleg praktikus haszonnal is járt a belső elégedetlenség leszerelésében, „kitűnő villámhárítónak bizonyult, mikor a jóvátételi tárgyalásokról el kellett terelni a közvélemény figyelmét”.⁷⁰ Ugyanakkor diplomáciai szintéren is a korrekt s a nemzetközi normákat betartó magatartást sugallta azáltal, hogy a német kisebbségekkel kapcsolatos, megvitatásra váró ügyeket kardcsörtetés helyett a legitim nemzetközi szervezetek (köztük a kisebbségi nemzeti közösségek érdekképviseleti szerveként 1925-ben felállított Európai Nemzeti Kisebbségek Kongresszusa)⁷¹ munkájába bekapcsolódva kezelte. S végül mindvégig a Stresemann-éra külső arculatát javította az arra való tudatos törekvés is, hogy a német kisebbségekkel kapcsolatos kérdések semmiképp se mérgezzék a térségbeli államokkal, így Magyarországgal fenntartott kétoldalú kapcsolatokat.⁷²

A történeti Magyarország utolsó (1910-es) népszámlálása mintegy kétmillió – a lakosság 1/10-ét kitevő – németiséget regisztrált. A trianoni diktátummal ezek csaknem 3/4-e kikerült Budapest fennhatósága alól, és a csonka országterületen visszamaradt 550 ezres német ajkú lakossághoz képest lényegesen megváltozott (számos tekintetben jobb) körülmények között élte az életét. A kisantantállamok kormányai ugyanis az ottani magyar-

⁶⁸ Tilkovszky Loránt: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989*. Bp., 1989. 38–43. Az *Abteilung VI (Kulturabteilung)* kapcsán lásd még Höpfner: *Südosteuropapolitik*, 95–97.

⁶⁹ Seewann: *A magyarországi németek*, II. 229.

⁷⁰ Eiler: *Duna-völgyi politika*, 44.

⁷¹ Eiler Ferenc: *Nemzetközi kisebbségi kongresszusok a két világháború között*. *Regio* 7 (1996) 3. sz. 137–164.

⁷² A weimari külpolitikának a német kisebbségek védelmével kapcsolatos stratégiájához lásd Höpfner: *Südosteuropapolitik*, 303–342., szűkebb magyar vonatkozásban 329–342.

ság iránt tanúsított határozott keménységük kontrasztjaként érezhetően kedvezményes elbánásban részesítették (már amennyiben ez nem sértette kifejezetten az adott ország anyanemzetének érdekeit) a helyi német lakosságot. Ez a magyarok és németek érdekközösségének, s így egymásra találásának veszélyét volt hivatott kikapcsolni, egyszersmind a magyarokéval párhuzamosan fellángoló német irredentizmus lehetőségét is hatástalanítani igyekezett. Még a német nemzeti öntudat megerősödését sem gátolták, hisz ez is gyengítette a korábbi magyar pozíciókat. Anyanyelvű népiskolákkal, sőt közép- és felsőoktatási intézményekkel rendelkeztek, önálló gazdasági szövetkezetek és pénzügyintézetek, kulturális egyesületek álltak rendelkezésükre, sőt német politikai pártjaik is voltak, még hozzá benn a parlamentben. Asszimilációjuk veszélye tényleg eltűnni látszott. Ezzel szemben Magyarországon a „hálátlan nemzetiségek” ellenséges hozzáállással szembesültek, a nemzetiségi népiskolák sorvasztása zajlott (közép- és felsőfokú intézményekről szó sem lehetett), a nemzetiségi alapú politikai szervezkedést pedig egyenesen irritációként fogta volna fel a magyar közélet.⁷³

Nem meglepő tehát, hogy a külső támasz után néző hazai német mozgalom, valamint a kisantant-országokbeli masszív német közösségek és a német nép veszélyeztetett tömbjeit felkaroló berlini kormányzat hamar szövetségre léptek. Utóbbi budapesti követségét a német mozgalommal való szoros kapcsolattartásra utasította, a magyar vezetéshez pedig jegyzékben fordult, hogy az a területén élő német nemzetiség helyzetét kielégítően rendezze. A kisantantállamok német kisebbségei – egymással egyeztetett – nyilatkozatot adtak közre, eszerint az ottani magyar kisebbségekkel semmiféle együttműködésre nem hajlandóak addig, amíg a magyarországi véreik iránti elbánás nem változik meg. S még a német közösségek nemzetközi szervezete (Európai Német Kisebbségek Bizottsága, a későbbi Európai Német Népcsoportok Szövetsége)⁷⁴ is Budapest fejéhez vágta, hogy ne várjon sikert az elszakadt nemzetiségek visszaédesgetése terén, amíg azok új helyükön, a kisantantállamokban kedvezőbb helyzetben vannak. Mivel Magyarország zsarolhatósága – mind revíziós törekvései, mind az utódállamokbeli magyarság és a többi kisebbség együttműködése kapcsán – nyilvánvaló volt, a német–magyar kapcsolatban egy újabb illeszkedési és alárendelődségi tényezőre derült fény, amit Berlin, különösen az 1930-as évek második felétől, skrupulusok nélkül ki is használt.⁷⁵

Kitekintés a Stresemann utáni weimari korszakra

A kétoldalú kapcsolatokra, s általában véve a német külpolitikai gondolkodásra vonatkozó szakirodalomban egyetértés uralkodik arra vonatkozóan, hogy Stresemann halálával (1929) alapvető változás állt be Berlin külügyi stratégiájában. A baloldali dominanciájú

⁷³ Tilkovszky: *Hét évtized*, 46–48.

⁷⁴ A szervezet 1922 októberében alakult Bécsben, a – magyarok iránt nem épp barátságos – erdélyi szász Rudolf Brandsch és az észtországi német Ewald Ammende vezetésével. Célja a német kisebbségek politikájának egymással és Németországgal való összehangolása.

⁷⁵ Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941)*. Bp., 1967.

„weimari nagykoalíciót” egy leplezetlenül nacionalista irányvonal váltotta fel: Brüning kormányában az *Auswärtiges Amt* arcukat már Curtius (a miniszter) és Bülow (az államtitkára) formálta. Ellentétben a versailles-i kereteket inkább nem bolygató Stresemann-nal (aki világháborús „ellenségből” Németországot a nemzetközi válság leküzdésében érdekelt „szövetségessé” léptette elő, s így visszavezette a szalonképes európai államok közé), az új kormány módszert váltott: a békeszerződésekkel felállt nemzetközi rendszer egészét nyilvánította – retorikájában is – ellenséggé, és annak megdöntése révén kívánta nem is titkolt célját, a revíziót elérni. Mindettől a magyar kormány fokozottabb külpolitikai aktivitást remélt és a magyar revíziós törekvések felkarolását. Az előbbit illetően nem is csalódott, az utóbbi illúzió azonban, feledtetve az 1920-as évtized kiábrándító kudarcait, a később oly tragikus véget érő spirálba torkollott. Az időközben megerősödő Németország kizárólagos „gravitációs központ” gyanánt egyre erősebben magához vonzotta a hozzá képest egyenlőtlen partner Magyarországot, és e függés, a szemlátomást korlátozó külpolitikai és gazdaságirányítási mozgásszabadság, voltaképp előkészítette a Harmadik Birodalom szatellitállamának későbbi szerepkörét. Márpedig a fejlődésnek ez az iránya (még ha a történeti közgondolkodás gyakorta meg is feledkezik erről) már 1933-at, vagyis Hitler hagyományosan korszakhatárként értelmezett hatalomra kerülését megelőzően kezdetét vette: a Stresemann halála után még hátralévő rövid weimari időszak épp ezt alapozta meg.⁷⁶

A megújult külpolitikai doktrína Magyarország irányában is gyorsan kifejezést nyert. Süllyesztőbe kerültek Stresemann korábbi, oly leforrázóan ható elutasító megnyilatkozásai a revíziós együttműködést illetően. Ő a már idézett hasonlatával (a vak és a béma egymásnak nyújtott segítsége kapcsán) ugyanazt mondta Windischgrätz Lajos hercegnek 1923-ban, amit majd más szavakkal Kánya Kálmán berlini magyar követnek is megismétel 1928-ban, azaz hogy „[...] egy állam egy másikkal, éppen úgy, mint egyik ember a másiknak, csak akkor tud segíteni, ha ő maga már ismét egészen egészséges és visszanyerte erejét”. Egyetérthetünk Romsics Ignáccal, aki megállapítja, „Budapesten ezt úgy lehetett és kellett volna dekódolni, hogy mindaddig, amíg a minimális német követelések [...] nem teljesülnek, Németország keze külpolitikailag kötve van, és nem várható tőle a magyar revízió támogatása”.⁷⁷ A magyar közvélemény és a magyar külügyminisztérium azonban nem ezt a hozzáállást várta Berlinton, aminek az együttműködésben kudarcokat hozó évtized végére kitapintható következményei lettek. A kétoldalú kapcsolatok érezhetően hűvössé váltak, a magyar diplomácia pedig (Berlinre nyomást gyakorlandó) újra a francia kapcsolatok felélesztésével kísérletezett. Nem véletlen sürgetett a budapesti német képviselőt (von Schoen követ jelentéseiből követhetően) a kapcsolatok normalizálását célzó lépéseket, köztük akár még Bethlen miniszterelnök berlini látogatásra történő meghívását is, amire a megelőző évtizedben nem kívántak sort keríteni. Brüning végül 1930 novemberében csakugyan vendégül látta Bethlent,⁷⁸ és a megváltozott német külügyi doktrína

⁷⁶ Seewann: *A magyarországi németek*, II. 221.; Romsics: *Magyarország helye*, 193.

⁷⁷ Az idézetek helye: Romsics: *Magyarország helye*, 189.

⁷⁸ A miniszterelnök útját a magyar szakirodalom „kifejezetten eredményes látogatás” gyanánt értékeli, mely alapján sokkal volt remélhető, hogy Németországban „új külpolitika kezd formálódni, a területi revízió [...]”

látványos gesztusaként a felek deklarálták, hogy Németország és Magyarország közös célja a kelet- és délkelet-európai francia szövetségi rendszer meggyengítése. Curtius még azt a simogatóan ható kijelentést is megengedte magának, hogy „az új külpolitika célkitűzései a határrevízió és a leszerelés legfontosabb kérdéseiben párhuzamosan haladnak a magyar külpolitika céljaival”.⁷⁹

Curtius ugyan belebukott a (közelgő anchluss rémképét idéző) német–osztrák vámunió 1931-es meglepetésszerű bejelentésébe, ám az őt hamarosan követő Neurath báró hivatali idejét és eszköztárát tekintve is átvezette a német külügyet a nemzetiszocialista korszakba. A térség s benne Magyarország irányába kinyújtott gazdasági csápok immár nem pusztán a behatolás előkészítését szolgálták, hanem inkább az erő pozíciójából való nyomásgyakorlást, az első világháború előtti és alatti német Mitteleuropa-koncepció(k) „nagyterg gazdaságként” történő újjáélesztését. Mindeközben a békeszerződés revíziójának megvalósítását továbbra is elsődleges külpolitikai prioritásának tekintő Magyarországot a német külügy a térség stabilitásában legkevésbé érdekelt, ezért leginkább megkönyezhető tényezőként tekintette, végeredményben azonban az újra és újra reményeket ébresztő, ám mindig ellentételezést váró „húzd meg, ereszd meg” játékkal a német politikai expanzió pusztá eszközeként kezelte. Bár ez rövid távon Magyarország számára stratégiai pozíciói fölértékelődésének csalóka látszatát eredményezte, ám helyének és szerepének tényleges újragondolására, különösen pedig a nemzetközi hatalmi struktúrában Budapest által magának igényelt régi pozíció megadására sem a késő weimari, sem a későbbi nemzetiszocialista külpolitikában nem került már sor...

kérdésében a németek mintha a magyarokkal párhuzamosan haladtak volna”. Vö. Pritz: A magyar–német viszony, 63.

⁷⁹ Gerhard Seewann: Deutsch–ungarische Beziehungen 1918 bis 1944. Verbündete in Niederlage und Revision. In: *Ungarn und Deutschland – eine besondere Beziehung*. Hrsg. vom Haus der Geschichte Baden-Württemberg – Kulturinstitut der Republik Ungarn. Tübingen, 2002. 143.

SZELLEMTÖRTÉNET VERSUS NÉPISÉGTÖRTÉNET
Szekfű Gyula és Szabó István különböző értelmezései
a nemzetiségek magyarországi történetéről
az 1940-es évek első felében

ERŐS VILMOS

INTELLECTUAL HISTORY [GEISTESGESCHICHTE] VERSUS
PEOPLE'S HISTORY [VOLKSGESCHICHTE]

The Divergent Interpretations of Gyula Szekfű and István Szabó in the early
1940s regarding the Non-Hungarian Ethnic Groups in Historical Hungary

The paper analyses the concise works devoted to the history of non-Hungarian ethnic groups of Hungary by two outstanding historians, Gyula Szekfű and István Szabó, in the early 1940s. The author argues that their frequently divergent approaches should basically be accounted for in terms of the authors' different perspectives. Szekfű was a representative of intellectual history and historicism, who treated the Hungarian people before all as a historical entity; his interpretation was dominated by the concept of political nation. István Szabó, on the other hand, was an adherent of people's history as conceived in Hungary by Elemér Mályusz, which was based on the popular concept of nation.

Keywords: historiography, intellectual history, nationalities question, Gyula Szekfű, István Szabó

A következő tanulmány szerzőjének egyik kedvenc műsora a Bartók Rádióban az *Egy zenemű több előadásban* című program. A műsor azt elemzi igen érzékletesen, hogy az egyes zeneművek különböző interpretációban mennyire másként hatnak, és egyáltalán mennyiféle különböző megközelítés képzelhető el. Mindez a történetírás úgynevezett „nyelvi fordulata”¹ után már szinte közhelynek számít a történettudományban is (persze azt megelőzően sem volt ismeretlen), de újból és újból érdemes akár különböző esettanulmányokon keresztül megvizsgálni ennek konzekvenciáit, mert nemcsak művekről, sze-

Erős Vilmos, egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Kar, Modernkori Magyar Történelmi (nem önálló) Tanszék. A tanulmány a szerzőnek a „Geschichtsdeutungen in Zentraleuropa” című konferencián tartott bevezető előadása alapján készült. A konferenciát az Osztrák és a Magyar Tudományos Akadémia Kultúra és Irodalomtudományi Közös Bizottsága rendezte Debrecenben, 2016. szeptember 1–3 között.

¹ A tengernyi irodalomból pl. Kisantal Tamás – Seberényi Gábor: A történetírás „nyelvi fordulata”. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp., 2003. 413–442.

mélyekről/történésekről, hanem a történetírás jellegéről is tapasztalatot szerezhetünk ezáltal.² Különösen érdekes mindez két hasonló módon felkészült, esetleg kifejezetten nagy formátumúnak minősített történész esetében, mint amilyenek a következő írás főszereplői is.

Az alábbi tanulmány Szekfű Gyula és Szabó István különböző értelmezéseit veti össze az 1940-es évek első felében a nemzetiségek magyarországi történetéről, illetve általában a nemzetiségi kérdésről.

Néhány filológiai megjegyzés

Előljáróban néhány filológiai természetű megállapítást tennék. Szekfű Gyulának a kérdéskörrel kapcsolatos legfontosabb, s itt elemzendő munkája 1942-ben jelent meg *Állam és nemzet* címmel.³ A tanulmánykötet az 1930-as évek elejétől az 1940-es évek elejéig tartó időszakban, a kérdéskörrel írt teoretikus jellegű, illetve konkrét kérdésekkel kapcsolatos műveit tartalmazza.⁴ Olvasható benne azonban egy kifejezetten a kötet számára készült összefoglaló tanulmány is a magyarországi nemzetiségek átfogó történetéről, amelynek címe *A nemzetiségi kérdés rövid története*.⁵ A következőkben Szekfű nézeteinek rekonstrukciójában, illetve a Szabó István nézeteivel való összehasonlításban erre fogok támaszkodni. Filológiai jellegű megjegyzés az is, hogy Szekfű tanulmánykötetéből több írás német nyelven is megjelent, így a *Népiség, nemzet, állam az Ungarische Jahrbücher* 1934-es kötetében, az *Ungarn und seine Minderheiten im Mittelalter a Südostdeutsche Forschungen* című folyóiratban (a *Südostforschung* elődje), 1935-ben, a *Völker im mittelalterlichen Ungarn* pedig az *Ungarn* folyóiratban, 1941-ben.⁶

Úgyszintén filológiai jellegű megjegyzés, hogy Szekfű szóban forgó kötete franciául is megjelent 1945-ben, *État et Nation* címmel,⁷ a *Revue d'Histoire Comparée* című folyóirat könyvsorozatában. A két kötet között azonban igen jelentős eltérések vannak. A francia

² Ez a megközelítés nem volt ismeretlen a tanulmány által érintett időszakban, azaz az 1940-es évek elején sem. Guoth Kálmán például a *Századok* 1942-es évfolyamában ugyanannak a forrásnak két különböző szemléletű, ezért eltérő interpretációs lehetőségeit vizsgálta. Vö. Guoth Kálmán: Egy forrás két történészszemlélet tükrében. *Századok* 76 (1942) 43–64. A következők természetesen nem egy bizonyos forrásra vonatkoznak, hanem egy átfogó kérdésre, a nemzetiségek évezredes magyarországi történetére, az analógia mégis helytálló lehet, mert a két szerző szinte azonos időben alapvetően különbözőképpen rendezi el a mondanivalóját erre vonatkozóan.

³ Szekfű Gyula: *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről*. Bp., 1942.

⁴ Szekfű Gyula: *Népiség, nemzet, állam. Magyar Szemle* 8 (1934) 22. köt. 5–13.; Uő: A magyarság és kisebbségei a középkorban. Vázlatok egy hazai kisebbségtörténethez. *Magyar Szemle* 9 (1935) 25. köt. 5–13.; Uő: A népi elv két arca. Bajza József emlékének. *Magyar Szemle* 13 (1939) 35. köt. 5–12.

⁵ Szekfű Gyula: A nemzetiségi kérdés rövid története. In: *Állam és nemzet*, 85–177. [Újból megjelent in: uő: *Nép, nemzet, állam*. Szerk. Erős Vilmos. Bp., 2002. 476–546.]

⁶ Gyula Szekfű: *Volkstum, Nation, Staat. Ungarische Jahrbücher*. 14. Hrsg. Julius von Farkas. Berlin–Leipzig, 1934. 341–352.; Uő: *Ungarn und seine Minderheiten im Mittelalter. Südostdeutsche Forschungen* 1 (1936) 16–26.; Uő: *Völker im mittelalterlichen Ungarn. Ungarn* 1 (1941) 705–717.

⁷ Jules Szekfű: *État et nation*. Paris–Bp., 1945.

kiadásban nem találhatók meg Szekfűnek a *Magyar Nemzet*ben megjelent publicisztikai cikkei, bekerült viszont 1926-os, nagy terjedelmű tanulmányának, az *Iratok a magyar államnyelv történetéhez* című forráskiadványhoz írt Bevezetésének⁸ első része, valamint egy kisebb, korábban nem publikált tanulmánya a 19. századi magyar kisebbségi problematikáról, valamint nagy ívű akadémiai székfoglalója 1943-ból, *Az erdélyi szász történetírás* címmel, amelynek első része már 1943-ban megjelent a *Revue d'Histoire Comparée*-ben.⁹

Utóbbi tanulmány német nyelvű fordítását kutatásaim során Bécsben megtaláltam, így ez a több mint 80 oldalas verzió Szekfű németül olvasható műveinek listáját is gyarapítja.¹⁰ Ennek felidézése azért is kézenfekvő, mert Szekfű – német megrendelésre írt – átfogó magyar történeti összefoglalása, *A magyar állam életrajza* először németül jelent meg 1917-ben, *Der Staat Ungarn* címmel.¹¹ Szabónak az alábbiakban ismertetendő, e kérdéskörben született alapvető, 1941-ben megjelent műve *A magyarság életrajza* kifejezetten ennek egy ellendarabja (németül 1944-ben, *Ungarisches Volk* címmel adták ki).¹² A következőkben azonban e két összefoglalással nem foglalkozom, mert időben is viszonylag távol esnek egymástól.

Mindezzel azonban megérkeztünk Szabónak a kérdéskörrel kapcsolatos munkáihoz, melyeknek fő darabja az említett, 1941-ben publikált, *A magyarság életrajza* című kötet.¹³ Hozzáteesszük, hogy Szabó e munkájának több fejezete angol és francia fordításban is napvilágot látott (Magyarországon),¹⁴ másrészt Szabó ebben az időszakban számos, úgynevezett népiségtörténeti tanulmányt publikált, amelyek jelentősen elősegítik nagy szintézisének értelmezését.¹⁵ Közülük különösen is kettőt emelnék ki: egyrészt 1943–44-es nagy ívű, *Nemzet szemlélet és magyarságtudat* című, négyrészes tanulmányosorozatát a *Sorsunk* című folyóiratból,¹⁶ amely világosan bizonyítja, hogy nézetei, tudományos tézisei háttérben elméleti/teoretikus – rosszabb indulatúak szerint ideologikus-retorikus – megfontolások húzódnak meg.¹⁷

Másik vizsgálandó tanulmánya szintén a már szóba került *Revue d'Histoire Comparée* című folyóiratban jelent meg (ugyancsak 1943-ban), *L'assimilation ethnique dans le bassin*

⁸ Szekfű Gyula: Bevezetés. In: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1790–1848. Magyarország újabkori történetének forrásai. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez.* Bp., 1926. 7–208.

⁹ Vö. Szekfű Gyula: Az erdélyi szász történetírás. I–II. *Magyarságtudomány* 2 (1943) 174–198., 325–373.

¹⁰ Gyula Szekfű: *Die siebenbürgische sächsische Geschichtschreibung.* 1943–1944. 86 lap.

¹¹ Gyula Szekfű: *Der Staat Ungarn. Eine Geschichtstudie.* Stuttgart–Berlin, 1917.; Uő: *A magyar állam életrajza.* Bp., 1918.

¹² Stefan Szabó: *Ungarisches Volk.* Bp.–Leipzig, 1944.

¹³ Szabó István: *A magyarság életrajza.* Bp., 1941. [Reprint: 1990.]

¹⁴ Vö. Le peuplement de la Hongrie du XIIe au XVe siècle. La population de la Hongrie aux XVIe et XVIIe siècles. Biographie du peuple hongrois. *Nouvelle Revue de Hongrie* (1943) 217–225., 352–364.; Les Hongrois et les nationalités aux XVIe et XVIIe siècles. Biographie du peuple hongrois. *Nouvelle Revue de Hongrie* (1944) 110–121.

¹⁵ Vö. Szabó: *A magyarság életrajza*, illetve uő: *Népiségtörténeti tanulmányok.* Szerk., bev., jegyz., függelék összeáll. Erős Vilmos. Bp., 2005.

¹⁶ Szabó István: Nemzet szemlélet és magyarságtudat. *Sorsunk* 3 (1943) 730–738., 836–844., 891–895., 4 (1944) 34–42.

¹⁷ Erős Vilmos: *Asszimiláció és retorika. Szabó István: A magyar asszimiláció című munkájának rekonsztrukciója.* Debrecen, 2005.

des Carpathes avant 1918 címmel.¹⁸ Ez az átfogó tanulmány a magyarországi asszimiláció majd ezeréves problematikájával foglalkozott. Eredeti, magyar nyelvű szövege (amint 2005-ös kötetemben bizonyítottam)¹⁹ jelentősen, fogalmi, elvi szempontból is szignifikáns módon eltér a végül megjelent változattól. E változtatásokat egyébként a *Revue d'Histoire Comparée* szerkesztői, nem utolsósorban Szekfű tanítványai (Benda Kálmán, esetleg Kosáry Domokos) eszközölték Szabó szövegén, ezért is releváns ebben a vonatkozásban ennek felidézése.²⁰

(Szabó eredeti tanulmányát Somlyói Tóth Tibor saját neve alatt, a *Valóság* című folyóiratban publikálta az 1980-as években.²¹ Néhány apró változtatást, kiegészítést ő is tett a szövegen, ennek azonban nincs koncepcionális jelentősége, csupán sarlatán voltának szolgál újabb bizonyítékául.²²)

Középkor

Melyek Szekfű és Szabó nézeteinek, illetve narratívájának fő különbségei a nemzetiségek magyarországi történetére vonatkozóan? A következőkben, alapvetően kronologikus rendet követve a honfoglalástól a 19. századig, illetve részben a két világháború közötti időszakig mutatom be a vonatkozó nézeteket.

A középkorra, illetve a honfoglalás, valamint az államalapítás idejére a következők állapíthatók meg: Szekfű egyik legfontosabb tézise ezen idősakkal kapcsolatban az úgynevezett Szent István-i állam, valamint Szent Istvánnak a beköltöző nemzetiségekkel szembeni türelmes nemzetiségi politikája. Az István király *Intelmeiben* megfogalmazott, „az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és törékeny” – Szekfű szerint határozottan keresztény gyökerekből táplálkozó – elve értelmében akár a nemzetiségi autonómiák biztosítására is hajlandó volt.²³ Szekfű e téziséét román (és egyes német, például Valjavec)

¹⁸ István Szabó: L'assimilation ethnique dans le bassin des Carpathes avant 1918. *Revue d'Histoire Comparée* 21 (1943) 279–330.

¹⁹ Vö. Erős: *Asszimiláció és retorika*.

²⁰ Bolgár Dániel: Népből nemzet, történelemből szónok. *BUKSZ* 18 (2006) 223–230.; Uő: Viszontvázsl. [Erős Vilmosnak] *BUKSZ* 19 (2007) 7–10.

²¹ Somlyói Tóth Tibor: Asszimiláció hungarika. *Valóság* 27 (1984) 12. sz. 34–47.

²² Amint a 2005-ben megjelent kötet kísérő tanulmányában jeleztem, a *Revue d'Histoire Comparée* szerkesztői Szabó szövegében – még a fordítás előtt – a nép fogalmát javították következetesen nemzetre, valamint Magyarország helyett számos alkalommal Kárpáti Medencét (sic!) írtak. Mindkettő koncepcionális alapon történt, amely igen szorosan összefügg Szekfű Gyula nézeteivel. Lásd pl. Erős: *Asszimiláció és retorika*, 12. Megjegyzendő még, hogy a bevezetés utolsó mondata sem Szabótól származik, az a szerkesztők utólagos betoldása, ahol a Kárpáti Medence már nem szögletes zárójelben szerepel, hiszen itt nem javításról, hanem kiegészítésről, azaz a szerkesztők saját szövegéről van szó. A később franciára fordított betoldás így hangzik: „Ebben a tanulmányban a Kárpáti Medence és a magyarság múltjában végbement asszimilációt fogjuk ismertetni. Előbb az asszimiláció körülményeit és eredményeit, majd az itt élő népek életében mutatkozó jelentőségét.” Uo. 15.

²³ Vö. pl. Szekfű Gyula: A szentistváni állam és a történetírás: In: *Állam és nemzet*, 9–38.

történészek²⁴ hevesen támadták, mondván, hogy a románság Erdélyben soha nem volt számbeli kisebbségben, a magyar állam felségterülete oda soha nem is terjedt ki, így magyar kisebbségi politikáról ott nem is beszélhetünk.²⁵

Szekfűnek a Szent István-i államról vallott nézetei hátterében egy sajátos magyar nemzetfogalom húzódik meg.²⁶ A történész az 1930-as évek elejétől, a nemzetiségekkel, illetve a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos tanulmányainak előtérbe kerülésétől kétfajta nemzetfogalmat különböztetett meg: a francia asszimilációra tör, állam és nemzet határait azonosnak tekintette (politikai nemzet), a nemzeti kisebbségeket, pl. a bretonokat be kívánta olvasztani.²⁷ Ezzel ellentétes a még Herderig visszanyúló német, a népen (*Volkstum*) alapuló koncepció, amely disszimilációra tör, s amely például az első világháború után az állami határokon kívül rekedt német kisebbségek számára népi egyéniségük, kultúrájuk, nyelvük stb. megőrzését írta elő.²⁸ A Szekfű által is koncipiált Szent István-i nemzetfogalom a kettő között helyezkedik el: Magyarország soknemzetiségű állam (a horvátok, szerbek, szlovákok, németek, románok nem bretonok, provanszálok stb.), így állam és nemzet határai nem tehetőek azonosra. Nem fogadható el a német fogalom sem, mert a világháború árnyékában a német disszimilációs törekvések nemcsak a történelmi Magyarország eszméjét veszélyeztették, hanem például a Dunántúl és a Balaton környékének elcsatolását is propagálták.²⁹ A Szent István-i állam úgy áll a kétfajta koncepció között, hogy biztosítaná a nemzetiségek számára az autonómiát (mindenkor a korviszonyoknak megfelelő fokon), de csak addig a mértékig, amíg ez nem veszélyezteti a történelmi magyar állam integritását. (Ennek további részleteire a későbbiekben visszatérek, mert Szekfű ezen fel fogását a teljes magyarországi nemzetiségi történetben érvényesítette.³⁰)

Szekfű nézeteinek leghevesebb vitatója Mályusz Elemér,³¹ aki ebben az időben a népi ségtörténeti kutatások kapcsán Szabó kollégája, sőt, több vonatkozásban eszmetársa volt. Mályusz az akkor már javában folyó népiség- és településtörténeti kutatások eredményeire hivatkozva azt állította, hogy a különböző nemzetiségeket az Árpád-házi királyok a magyarság közé, szétszórva telepítették le (innen a Horváti, Olaszi, Németi, Oroszi stb. nevű falvak, amelyek nevüket nyilván a körülöttük többségben élő magyar tömbtől kapták³²),

²⁴ Román részről elsősorban Ioan Lupas támadta Szekfűt. Lupasról lásd pl. Mărza Radu: *Romanian Historians and Propaganda (1914–1946). The Case of Transylvania*. Bratislava, 2014.; Orosz László: *Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban*. Bp., 2014.

²⁵ A Lupas–Szekfű, illetve a Valjavec–Szekfű viszonyokra lásd Erős Vilmos: A második „száműzött Rákóczi” vita. Szekfű Gyula Bethlen Gábor című művének korabeli fogadtatása. *Századok* 150 (2016) 3–46.

²⁶ Erős Vilmos: A Szent István-i államtól Kárpát-Európáig. Szekfű Gyula történetpolitikai gondolkodása az 1940-es évek első felében. *Limes* 23 (2010) 2. sz. 15–30.

²⁷ Vö. Szekfű: Népiség, nemzet, állam.

²⁸ Uo. A német *Volks*geschichtéhez irodalom: pl. Michael Fahlbusch: *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften von 1931–1945*. Baden-Baden, 1999.; Ingo Haar: *Historiker im Nationalsozialismus. Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf” im Osten*. Göttingen, 2002. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. Bd 243.)

²⁹ Vö. pl. Mályusz Elemér: Az új német nacionalizmus történetírása. *Magyar Szemle* (1932) 25. köt. 241–253.

³⁰ Vö. Szekfű: A nemzetiségi kérdés.

³¹ Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Debrecen, 2000.

³² Mályusz Elemér: A középkori magyar nemzetiségi politika I–II. *Századok* 73 (1939) 257–294., 385–448.

tehát céljuk a nemzetiségek beolvasztása volt, hiszen így nem lehettek a magyarság el-lenségei, akik autonómiákkal gyengítették volna a magyarság népi erejét.

Mályusz szerint is létezett persze türelmes nemzetiségi politika (sőt, általában is ezt tartja az egyetlen helyes magatartásnak a nemzetiségek irányában), ezt azonban a magyarság önerejéből, nem pedig egy idegen származású klerikusnak, az *Intelmek* szerzőjének ihletésére alakította ki. Ez a 15. században jelent meg, amikor a társadalmi fejlődés egyébként is a rendi autonómiák kialakulásának irányába mutatott (vö. az Universitas Saxonum Mátyás alatt).³³

Szabó István említett munkájában³⁴ sok vonatkozásban a két álláspont kibékítésére vagy meghaladására törekszik: mindkét említett történéssel szemben tagadja, hogy létezett volna valamiféle tudatos magyar nemzetiségi politika a középkorban. Szerinte a be-költöző nemzetiségekkel szembeni magatartást elsősorban a társadalmi viszonyok, valamint hadi és gazdasági érdekek határozták meg. Volt, amikor egy tömbben és nagyobb számban telepítették le őket (pl. az erdélyi szászokat), aminek elsősorban az ország védelmének a biztosítása volt a fő célja. Bizonyítja ezt a Német Lovagrend letelepítése,³⁵ majd röviddel később kiűzése is, akik ezt a feladatot végül nem tudták, és nem is akarták ellátni. Az elsősorban német városi lakosság számára sem etnikai szempontok alapján biztosítottak kiváltságokat az uralkodók, hanem azért, mert e városok fejlődésétől bevételeik növekedését, illetve a gazdaság, különösen az ipar és a kereskedelem fejlődését várták.³⁶

Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy Szabó is több esetben érvényesített etnikai, illetve ideologikus szempontokat a középkor, sőt a honfoglalás vonatkozásában is. Így számos helyen kifejti azt a nézetét, hogy a honfoglalás kori magyarság egyrészt tagolt volt, másrészt számarányában egyértelműen felülmúlta az itt talált, főként szláv népeket, hiszen – az eredetileg szintén törökfajú bolgárokkal ellentétben – nyelvét sikerült rájuk

³³ Uo., illetve erről még sokkal átpolitizáltabban lásd Mályusz Elemér: A magyarság erői a Kárpát-medencében. *Képes Tábort Ujság* (1942) 16. sz. 4. [*Magyar Katonaujság* melléklete.]

³⁴ Szabó: *A magyarság életrajza*. Szabó István a Szekfű és Mályusz között lefolyt vitáról a következőket írja: „A két álláspont merőben ellentétes egymással, de közös alapjuk van: azt, ami az ország nem magyar népeivel történt, vagy nem történt, egyformán tudatosan kitűzött és megformált állami akaratnak, tehát »nemzetiségi politiká«-nak tulajdonítják. A tudományos részletkutatások fogják megvilágítani, hogy a közös szemléleti alapon nyugvó, de eltérő eredményekre jutó két álláspont között lehetséges-e a kiegyenlítés, e helyen csupán rendszerezni kívánjuk azokat a főbb jelenségeket, amelyek a magyarság és a nem magyar népelemek viszonyában a magyarság életfolyama szempontjából szerepet játszottak.” Szabó: *A magyarság életrajza*, 54.; „Azok a jelenségek tehát, amelyek a középkori magyar államalakulatnak a nem magyar népelemek iránt tanúsított magatartásában megfigyelhetők, ezt a képet adják: az állam az egész középkor folyamán szívesen tár kaput a beköltözni kívánó nem magyar népelemek előtt, sőt maga is hívó szóval fordul feléjük s e magatartás mögött az államhatalom érdeke áll; a nem magyar népelemek sorsa a természetes erők hatása alatt önként, mesterséges beavatkozás nélkül alakul; az államhatalom a népiség marandóságát és kifejlését nem gátolja s bár nemzetiségi célzattal nem erősíti, a népiséget tápláló el-szigeteltség, sajátos életforma és hagyomány erejét társadalmi célzatú önkormányzatok és más kiváltságok révén mégis fokozza...” Uo. 68–69.

³⁵ Pószán László: *A Német Lovagrend története a 13. században*. Debrecen, 1996.

³⁶ Szabó: *A magyarság életrajza*, 62–63., 65.; Uő: A debreceni közösség. *Debreczeni Képes Kalendárium* 40 (1940) 73–77.

„erőltetnie”. (Ezzel függ össze Szabónak, az 1940-es évek elején is kifejtett nézete, miszerint a magyarság etnikai alkata a honfoglalás idején már kialakult és megállapodott volt.³⁷)

Másrészt Szabó heves vitákat folytatott Konrad Schünemann német történésszel a magyar városfejlődés, a magyar városok kialakulásának kérdésében.³⁸ Schünemann ugyan is azt állította, hogy mindez alapjában véve német, nyugati hatásra ment végbe, amit bizonyít a magyar városok alaprajza is. Szabó ezzel szemben azt állította, hogy Debrecen és Szeged példája és alaprajza azt bizonyítja, hogy létezik önálló, autochton magyar városfejlődés, amely gyökeresen eltér a némettől, sőt a magyarság, írja majd később, már a honfoglalás előtt is részben letelepült életmódot folytatott, a téli szállások ugyanis a későbbi falvak előzményeinek tekinthetők.³⁹

Kora újkor

Mi jellemzi a két történész 16–18. századra vonatkozó nézeteit a nemzetiségi kérdéssel összefüggésben? (Az itt érvényesített időbeli szakaszolás azért is helytálló, mert a két szerző külön fejezeteket szentel ezen időszakoknak, mindketten egyet-egyét a 17. és 18. századnak.)⁴⁰

Természetesen mindketten a török hódítást tartják a korszak fő problémájának. Szekfű azonban⁴¹ ezzel a korszakkal kapcsolatban fejt ki nevezetes tézisét az úgynevezett kismagyar–nagy magyar szembenállásra/megoszlásra vonatkozóan.⁴² Szekfű legutóbbi monográfiája szerint⁴³ ez a magyar történelemről alkotott koncepciójának „mesterelbeszélése” – ez azért véleményem szerint nem teljesen így van –, amelynek nyomai már

³⁷ Szabó: *Népiségtörténeti tanulmányok*, 143–144.

³⁸ Erős Vilmos: A helytörténettől a népiségtörténetig... és tovább. Szabó István Debrecennel és az Alfölddel kapcsolatos tanulmányai. *Valóság* 60 (2017) 2. sz. 19–52.

³⁹ Uo. E tanulmányomban elemzem még Szabónak egy helytörténeti munka szerzőjéhez, Schleich Lajoshoz írott levelét az 1930-as évek elejéről. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára (= MTA KIK) Ms 5438/115. A végül meg nem jelent írás a német kultúrhatást igyekezett kimutatni Debrecen történetében, amit Szabó vitriolosan és nagy vehemenciával utasított vissza, illetve tételesen cáfolt. Nem kétséges mindennek a németellenes felhangja. Vö. *A harmadik út felé. Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban*. Vál., jegyz. és szerk. Erős Vilmos. Bp., 2006. 75–80. A középkori viszonyok tárgyalásánál érdemes még felidézni, hogy Szabó István *Ugocsa megye* című munkáját két, Szekfű Gyulához közel álló piarista történész alaposan megtámadta 1937-ben a *Történetírás* című folyóiratban. A cikkek szerzői Lénárd Ödön és Meskó Lajos voltak, akik számos kifogást emeltek Szabó ellen, például hogy csak a nemzetiséget vizsgálta, a társadalmi viszonyokat nem, s a német népiségtörténethez hasonlóan a felsőbb társadalmi rétegeket, a nemességet nem mindig tekinti a magyarsághoz tartozónak. Erős Vilmos: Bevezetés Szabó István népiségtörténeti tanulmányaihoz. In: Szabó: *Népiségtörténeti tanulmányok*, 7–44.; *A harmadik út felé*, 399–401. Lásd mindezekhez részletesebben Erős Vilmos: A populus bűvöletében. Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években. I. *Valóság* 62 (2019) 3. sz. 66.

⁴⁰ Szekfű: A nemzetiségi kérdés, 109–146.; Szabó: *A magyarság életrajza*, 100–163.

⁴¹ Szekfű Gyula: *Rövid magyar történet 1606–1939*. Szerk. Soós István – Póto János. Bp., 2003.

⁴² Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I–V. Bp., 1935–1936.

⁴³ Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Pozsony, 2015.; Szekfűről legújabbban Monostori Imre: *Szekfű Gyula a változó időkben. Életmű – fogadtatás – utókor 1913–2016*. Pécs, 2017.

a száműzött Rákóczi-vita⁴⁴ után felbukkannak történetírásában. Expressis verbis, 1924-ben, a *Történetpolitikai tanulmányokban*⁴⁵ beszél először Szekfű a dunántúli (értsd nagymagyar), valamint tiszai/tiszántúli (értsd kismagyar) lelki alkat különbségéről. Ezt a *Magyar történet* című, nagyszabású szintézisében⁴⁶ érvényesíti is a Mátyástól kezdődő kora újkori magyar történet tárgyalásában.⁴⁷ Eszerint az európai és modernizációs értékeket elsősorban az ország nyugati feléből származó, katolikus magyarok, nemritkán arisztokraták, így Nádasdy Tamás, Esterházy Miklós, Illésházy István, Pázmány Péter, Károlyi Sándor, Széchenyi István, Deák Ferenc stb. képviselték, akik a Habsburgokkal való együttműködésre, utóbb kiegészésre építették politikájukat. (Romsics Ignác szerint ők a labanc politika reprezentánsai.⁴⁸) Ezzel szemben áll az újkori magyar történelem úgynevezett kismagyar, illetőleg tiszai/tiszántúli vonala, amelynek ikonjai Szapolyai János, Bocskai István, Bethlen Gábor, II. Rákóczi Ferenc, később Kossuth Lajos. A dualizmus idején Kossuth Ferenc, Thaly Kálmán, a Függetlenségi Párt (ők lennének Romsics Ignác felfogása szerint a kurucok), akik főként protestáns, függetlenség párti, Habsburg-ellenes lázadók, akiknek azonban komoly társadalmi és modernizációs programjuk nincsen. Pusztán saját rendi és önző társadalmi „osztályérdekük” mozgatja őket, vagy a nemzeti szuverenitás külsőleges momentumai (vezényleti nyelv, zászló, címer stb.).⁴⁹

Az 1930-as évektől kezdve⁵⁰ Szekfű ezt összekapcsolja a faji, turáni nézeteket hirdetőkkel is, akiknek nincs európai műveltségük, Nyugatra tekintő társadalomátalakító, szociális programjuk. A magyarság szövetségeseit és gyökereit Keleten, részben a törököknél vagy távolabb (Japánig elmenően) keresnék, s ebben a nagy őskeresésben, a hun–magyar, sumer–magyar rokonság, s így a magyarság „nagy, harcos” voltának bizonyításával, tehát faji alapon kívánják a nemzettudatot megalapozni.⁵¹

Szabó István 1934-ben, a *Protestáns Szemlében* ír recenziót a *Három nemzedékről*, különösen az V. könyvről.⁵² Ebben sok tekintetben dicséri Szekfűt (általában is tisztelettel nyilatkozott történész kollégájáról, már a Schünemann-vitában is pozitívan hivatkozott rá⁵³), a nagymagyar–kismagyar megkülönböztetést viszont, különösen azt az állítást, hogy az európai és a haladást csak az ország nyugati fele képviselte volna, a leghatározottabban visszautasítja. Szabó nem egyszerűen csak cáfolja Szekfűt e tézisének, hanem egyenesen annak ellenkezőjét állítja akkori és későbbi történetírásában is, jelesül a jelen írás egyik

⁴⁴ Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi, 1715–1735*. Bp., 1913. Vö. Dénes Iván Zoltán: *A „realitás” illúziója*. Bp., 1976.

⁴⁵ Szekfű Gyula: *Történetpolitikai tanulmányok*. Bp., 1924.

⁴⁶ Vö. Hóman–Szekfű: *Magyar történet*. I–V.

⁴⁷ Egyes szerzők állításával ellentétben a *Magyar történet* e részét nem Hóman Bálint, hanem Szekfű Gyula írta. Erős Vilmos: „A magyarság létét tápláló népi forrás”. Szabó Istvánnak a magyar parasztság középkori történetével kapcsolatos munkái. *Agrártörténeti Szemle* 58 (2017) 89–124.

⁴⁸ Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Bp., 2011. 303.

⁴⁹ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp., 1934.

⁵⁰ Vö. Monostori: *Szekfű Gyula a változó időkben*, 205–211.

⁵¹ Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar. A magyar turanizmus története*. Bp., 2016.

⁵² Szabó István: *Három nemzedék után. Protestáns Szemle* 43 (1934) 364–368.

⁵³ Erős: *A helytörténetről a népiségtörténetig*.

fő tárgyát képező, *A magyarság életrajzában* is.⁵⁴ Eszerint nemhogy az ország nyugati fele, hanem ellenkezőleg: éppen a keleti, tiszai és tiszántúli, alföldi és protestáns része testesítette meg az igazi magyarságot, ez a magyarság ősi földje, kontinuitásának záloga, s innen indultak ki mindig is a magyarság függetlenségi, társadalómátalakító, forradalmi törekvései is. (Vö. számos írását még az 1945 utáni időszakból is, *Debrecen a történelemben* [1954], egyetemi előadások [1951-től írásos változatban], a hajdúkról, mezővárosokról, 1514-ről, a középkor végi parasztlázadásokról, valamint 1848-ról, illetve a Kossuthról szóló tanulmányai is.⁵⁵)

S hogy mindez alapvető szerepet játszik a 16–18. századi nemzetiségi történelemmel kapcsolatban is, azt világosan bizonyítják Szekfű és Szabó e korszakra vonatkozó szövegei. Szabó ugyanis *A magyarság életrajzában*, de egyéb népiségtörténeti tanulmányaiban is⁵⁶ azt fejti ki a török kiűzése kapcsán, hogy a magyar parasztságot ősi, a tájjal és földdel összenőtt vérmérséklete vonzotta vissza az Alföldre, amely mindig is a magyarság igazi települési területének, „néptalaj”-ának számított (Szabó használja is e fogalmat⁵⁷), s csak a 18. századi nagy bevándorlás, a betelepítés után (amely teljesen megbontotta az ország etnikai képét, mivel a magyarság 80%-os népi többségből kisebbségbe, 40% alá került) derült ki, hogy milyen stratégiai jelentősége van az Alföld birtoklásának: az mintegy a magyarság megmaradásának záloga.⁵⁸

Szekfű mindezt némi iróniával utasítja vissza, romantikus rekvizitumnak minősíti a magyar parasztságnak az Alföldre való ősi visszavagyódását, a földdel való összenövését. Szerinte mindennek egyszerűen az az oka, hogy a földesurak kedvező feltételeket kínáltak a visszatelepüléshez.⁵⁹

Nem találja viszont romantikusnak, sőt határozott szavakkal visszautasítja azt a történet szemléletet (már a 16–17. századi viszonyokat elemző fejezetben is⁶⁰), amely a magyar történelmet, a magyarság történetét „néptalaj”, „kultúrtalaj” és hasonló fogalmak keretében tárgyalja. Szerinte ugyanis a magyarság mindenekeelőtt tudat és lélek („lelki

⁵⁴ Vö. Szabó István: *Magyar történelem az államalapításig*. I–II. félév. Debrecen, 1950–1951. 49. [Könyvmasatos egyetemi jegyzet]; Erős Vilmos: *Szabó István debreceni identitásai*. [Megjelenés előtt.]

⁵⁵ Szabó István: Debrecen a történelemben. *Élet és Tudomány* 9 (1954) 1635–1639.; Uő: A hajdúk 1514-ben. *Századok* 84 (1950) 178–198., 478–488. Uő: A hajdúk 1514-ben. In: uő: *Jobbágyok - parasztok*. Bp., 1976. 201–222.; Uő: A hajdúság kialakulása. *Alföld* 7 (1956) 3. sz. 50–57. Lásd még Erős: A helytörténettől a népiségtörténetig; uő: *Szabó István debreceni identitásai*.

⁵⁶ Szabó István: Pusztuló magyarság. In: *Magyar művelődéstörténet*. I–V. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp., 1939–1942. III. 69–97.; Szabó István: A nemzetiségek térnyerése és a magyarság. In: uo. IV. 109–136. A tanulmányok újra megjelentek in: Szabó: *Népiségtörténeti tanulmányok*, 87–106., 107–124.

⁵⁷ Vö. Szabó: *Népiségtörténeti tanulmányok*, 140.; Erős: *Szabó István debreceni identitásai*.

⁵⁸ Szabó: *A magyarság életrajza*, 199.

⁵⁹ Szekfű: *Állam és nemzet*, 138.

⁶⁰ „Történetünket és benne nemzeti nagyságunkat nem lehet a 'népiség' kategóriáiba begyömöszölni, nagyságunkat mindenkor a lélek, s benne a politikai és műveltségi érték adta, mely ezekben a századokban sem tört meg, inkább soha nem látott virágokat hozott, még pedig nemcsak a legmagasabb műveltség körében, Zrínyiben és Rákóczi Ferencben, nemcsak vallási téren Pázmányban és Mélius Péterben, Dávid Ferencben, akik mind külön szint jelentettek Európa spektrumában, hanem a Balassi vezette utolsó végvári katonában, s a török iga alatt vért izzadt jobbágyban is, aki nemzetiségét, s annak hagyományait akkor sem hagyta el.” Szekfű: *Állam és nemzet*, 128.

alkat”⁶¹) kérdése, ezért például az irodalom és a magas műveltség sokkal alkalmasabb annak tulajdonképpeni érzékeltetésére.

Szintén e népi szemlélet maradványának aposztrofálja Szekfű azt a – Szabó által is osztott – nézetet, amely a nagybirtokosokat általában bírálja, mert birtokaikra nem magyar származású, hanem idegen jobbágyokat telepítettek. Szekfű szerint anakronizmus lenne tőlük számonkérni a népi szemléletet, hiszen – mint mindenütt másutt – ez nem volt a kor „levegőjében”, s csak gazdasági érdekeiket követték.⁶²

Mindezekből következik a Habsburgok szerepének eltérő megítélése is a 18. századra vonatkozóan. Szekfű a korszakot (a korábbi történetírással ellentétben⁶³) egyébként is gyarapodó időszaknak, illetve az általa roppant pozitívnak tartott barokk időszakának tekinti, melynek egyik fő teljesítménye az ország újratelepítése és egyesítése, s ebben főszerepet játszottak a Habsburgok. (Szekfű szerint az európai jellegű intézményrendszer, például a dikasztériumok bevezetése is az ő érdemük.)⁶⁴

Szekfű visszautasítja azt a – Szabó által is osztott – interpretációt, miszerint a Habsburg impopulációs politikának népi és vallási indítékai voltak. A Habsburgok eszerint a német parasztokat segítették volna számos eszközzel a protestáns magyar parasztok/ jobbágyok háttérbe szorításával, s így összességében a magyarság meggyengítése lett volna a céljuk.⁶⁵

⁶¹ Szekfű: *Állam és nemzet*, 128.

⁶² „A magyar jobbágyok nagy tömegei indultak dél felé, több különböző motívumtól üzve-hajtva. Ezek közt nem merném említeni azt a körülményt, hogy a magyar jobbágy északibb, dombos és hegyes szállásain is megtartotta, mintegy tudat alatt, az Alföld emlékezetét és azt az ösztönt, hogy csak a síkságon élheti igazán az ő életét. Ez a feltevés kissé romantikusnak látszik, s mintha a ma divatos »népi« gondolkodás is hatással lenne kialakulására. Sokkal pozitívabb csábítások is közreműködtek a jobbágyosság délnek indulásánál.” Szekfű: *Állam és nemzet*, 136.

⁶³ Ez mindenekelőtt a Szilágyi Sándor szerkesztette *A magyar nemzet története* (I–X. Bp., 1895–1898.) jelenti. Vö. Dénes: *A történelmi Magyarország eszménye*, 305–309.

⁶⁴ Vö. Tibor Frank: „Kakania” Remembered. The Austro–Hungarian Compromise in Hungarian Historiography (1867–1945). In: *Vergangene Größe und Ohnmacht in Ostmitteleuropa. Repräsentationen imperialer Erfahrung in der Historiographie seit 1918/Lost Greatness and Past Oppression in East Central Europe. Representation of the Imperial Experience in Historiography since 1918*. Hrsg. Frank Hadler – Matthias Mesenhöller. Leipzig, 2007. (Geschichtswissenschaft und Geschichtskultur im 20. Jahrhundert. Bd. 8) 247–261. Nyilvánvalóan a Szabó István által képviselt értelmezéssel szemben fogalmazza meg Szekfű az alábbi sorokat: „Az akkori magyar jobbágyoknak ugyanis tényleg volt egy nagy indítékuk a vándorlásra – nem a már említett romantikus vágyódás az Alföldre, hiszen az Alföldön őseik, a török hódítás előtt, inkább falvakban laktak, melyek a hegy- és peremvidéki későbbi lakóhelyeikhez jobban hasonlítottak, semmint a végtelen pusztasághoz, amivé az alföld a török korszakban alacsonyult, – igazi ösztönként működött bennük, hogy ekkor már évtizedek óta megszokták a vándorlást, mint kuruc vagy labanckatonák, mint földönfutók, akiket császári had, török–tatar, labanc–kuruc Thököly óta nem engedett békésen élni. A vándorlási ösztön második természetükké vált, s ez volt kétségtelenül a második nagy mozgatója a dél felé áramlásnak, a Verbőczy-féle jobbágyhelyzetből szabadulás vágya mellett.” Szekfű: *Állam és nemzet*, 157.

⁶⁵ Ezt a nézetet képviseli egyébként Wellmann Imre is a *Magyar művelődéstörténet* negyedik kötetének bevezető tanulmányában (Wellmann Imre: Barokk és felvilágosodás. In: *Magyar művelődéstörténet*, IV. 5–107.), valamint Szabó István opponens véleménye Szabad György: *A tatari és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra* című művéről. 1955–56. MTA KIK Ms 5440/32-33. Szabó itt is megismétli e kijelentését. Wellmannról lásd *Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból*. Szerk. Csíki Tamás – Rémiás Tibor. Miskolc, 1999.

Szabó ezzel diametrálisan ellenkező nézetet vall (a barokkot, Mályuszhoz és Domonvskyhoz hasonlóan,⁶⁶ egyébként sem tartja olyan pozitívnak, mint Szekfű, ezzel ellenében a felvilágosodást, jobbágyvédő intézkedései és racionalizmusa miatt inkább felértékeli), s a katolikus német parasztok betelepítésében, kedvezményekben való részesítésében, magyarelles, a magyarságot gyengíteni kívánó tendenciát lát.⁶⁷ Szabó szerint a Habsburg központi kormányzati szervek, a centralizmus kiépítése sem olyan kedvező magyar szempontból, mint ahogy azt Szekfű ábrázolja.⁶⁸ Ennek egyik döntő következménye volt ugyanis a középosztály, a nemesség, a hivatali, katonai, értelmiségi réteg felhígulása, mivel a Habsburgok e pályákat előszeretettel nem magyarokkal (főként németekkel és csehekkel) töltötték be, akik a politikai küzdőterre lépve magyarelles, sőt a magyarság gyengítését célzó politikát követtek.⁶⁹

Hozzáteesszük, hogy Szabónak a 18. századra vonatkozó nézetei nem csak a Szekfűvel való szembeállításban értelmezhetők. Szabó ugyanis vehemensen vitatkozik a német népiségtörténettel, kitüntetetten pedig a korábban megismert Konrad Schünemann-nal is (jóllehet annak munkáját nagybecsüléssel idézi⁷⁰). Schünemann ugyanis a Habsburgokat éppen azért bírálja, mert nem képviselték eléggé a német népi érdekeket, pedig a 18. században, ha erőteljesebben támogatták volna a német parasztságot, lehetőség lett volna Magyarországnak és a magyaroknak a Német Birodalomba való betagozására (bekebelezésére⁷¹). Szabó ezzel szemben szögezi le az Alföld magyar birtoklásának stratégiai jelentőségét, amely szerinte az ősi földjéhez ragaszkodó, s így oda visszavándorló magyar parasztság érdeme volt elsősorban, s amely így az egész magyarság megtartásának, a Kárpát-medence birtoklásának is alapvető záloga volt.⁷²

A 19. század

A két történész nézeteinek elemzése és ütköztetése szempontjából alapvető jelentőségű a 19. század, annál is inkább, mert mindkét történész fogalmi és teoretikus jellegű műveinek⁷³ egyfajta kulminációs pontja ez az időszak, amelynek problematikája – főként Szabónál – átnyúlik a két világháború közötti periódusig.

⁶⁶ Mályusz Elemér: Magyar renaissance, magyar barokk. I–IV. *Budapesti Szemle* 80 (1936) 241. köt. 159–179., 293–318., 242. köt. 86–104., 154–174.

⁶⁷ Vö. Szabó István: *Magyarország története 1711-től a század végéig*. Debrecen, 1950–1951. [Könyvnyomat egyetemi jegyzet.]

⁶⁸ Szabó István: A jobbágy megnemesítése. *Turul* 55 (1941) 11–21.

⁶⁹ Szabó ezt a véleményét már korábban is megfogalmazta. Vö. Szabó: A debreceni közösség.

⁷⁰ Szabó: *A magyarság életrajza*, 198–199.

⁷¹ *Romsics Gergely: Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történet-politikai gondolkodásban 1918–1941. Bp., 2010. 375–376.*

⁷² Erős Vilmos: A populus bűvöletében. Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években. II. *Valóság* 62 (2019) 4. sz. 40.

⁷³ Szekfű: Az erdélyi szász történetírás; Szabó István: Nemzet szemlélet és magyarságtudat.

Szekfű nézeteinek velejét az jelenti, hogy a 19. századot, legfőképpen pedig az 1868. évi, Eötvös–Deák-féle nemzetiségi törvényt,⁷⁴ amely a politikai nemzet fogalmán alapszik, az egész fejlődés végpontjának, betetőződésének tekinti. Ebben nyilvánul meg szerinte leginkább a magyar politikai géniusz,⁷⁵ amely egyenes ági örököse az úgynevezett Szent István-i nemzetfogalomnak. Ennek már 1848/49-ben is fontos előzményei voltak, köztük a szabadságharc utolsó napjaiban hozott (persze végre nem hajtott), Szemere-féle nemzetiségi törvény.⁷⁶

Az 1868. XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában számos vonatkozásban biztosította a nemzetiségi autonómiát, de csak egy államalkotó nemzetet nevezett meg. Szekfű szerint legfőbb problémája, hogy sem magyar, sem nemzetiségi részről nem fogadták el, pedig akkor Európában egyedülálló módon biztosította a nemzeti kisebbségek jogait.⁷⁷

A nemzetiségek azonban (külső nyomásra is) már nem elégedtek meg mindezzel, főként úgy, hogy végrehajtásra sem kerültek. Végző soron a történeti magyar állam felbontására törekedtek: a nemzetek egymásnak feszülése a 19. században általános tendencia volt. Ebben a létharcban Szekfű szerint az egyedüli „megoldás” a kisebbségekkel szembeni tolerancia, a más nemzetek iránti tisztelet, amely szerinte a 16–18. századi vallási toleranciához hasonlóan fog megvalósulni.⁷⁸

Szekfű ilyen jellegű nézeteit román és német részről jelentős támadások érték.⁷⁹ A román Zenovie Pacliseanu például egyáltalán nem fogadta el, hogy a dualizmus korában a nemzetiségek „aranykoráról” beszélhetünk. Szerinte a magyarok brutálisan elnyomták a nemzeti kisebbségeket, a „népek börtönéről” beszélt, s ezért törvénytörő volt a Monarchia bukása, a történelmi magyar állam felbomlása. Nézete általános volt, pl. Eduard és Harold Steinacker, illetve részben Fritz Valjavec is osztotta.⁸⁰

Szekfű felfogásától gyökeresen eltértek Szabónak a 19. századra vonatkozó nézetei.⁸¹ Szabó ugyanis a 19. századot nem tetőpontnak tekinti, hanem a magyarság szempontjából végzetes hanyatlásként értelmezi. A 19. században ugyanis szerinte⁸² a magyarság számára káros, sőt végzetes folyamatok mentek végbe, amelyek a magyarság alapvető meggyengülését idézték elő.

Ez az időszak ugyanis a mesterséges asszimiláció időszaka volt, korábban szerinte csak természetes asszimilációról lehet beszélni. Ekkor vetődött fel a „grammatikailag egységes Magyarország” képzete,⁸³ amely törekvéstől hiába óvott Széchenyi is. Az akkori állami politika ugyanis a nemzetiségek elmagyarosítására tört, s a 18. század végi mély-

⁷⁴ Gángó Gábor: Az 1868. évi nemzetiségi törvény következményei. *Korunk* 20 (2009) 5. sz. 9–16.

⁷⁵ Szekfű Gyula: Politikai érzékünk társadalmi alapjairól. In: *Állam és nemzet*, 239–254.

⁷⁶ Szekfű: *Állam és nemzet*, 158–159.

⁷⁷ Szekfű: *État et nation*, 207–208., illetve Erős: A Szent István-i államtól Kárpát-Európáig.

⁷⁸ Vö. Szekfű: *État et nation*, 102–103.

⁷⁹ Márza: *Romanian Historians*, 118–122.

⁸⁰ Törő László Dávid: Harold Steinacker történetfelfogása és a magyar történetírás. I–II. *Valóság* 59 (2017) 12. sz. 34–49., 60 (2018) 1. sz. 24–47.; Orosz: *Tudomány és politika*.

⁸¹ Szabó: *Népiségtörténeti tanulmányok*, 135–144.

⁸² Szabó István: Az asszimiláció a magyarság történetében. *Hitel* 8 (1942) 4. sz. 1–15;

⁸³ Erős: *Asszimiláció és retorika*, 54.

ponthoz képest valóban el tudta érni a 20. század elejére a magyarság számbeli fölényét. Ez azonban csalóka ábránd volt, mert az újonnan asszimiláltak túlnyomó többsége nem vált igazából magyarrá, ami tragikus módon bizonyosodott be a háború alatt és után, amikor mindettől könnyedén megvált.⁸⁴

Különösen negatívan ítéli meg Szabó a mesterséges asszimilációban (értsd: a magyarság felhígulásában) a városok szerepét, amelyek a népek keveredésének medencéi voltak, valamint a liberális eszméket, amelyek ezt a felhígulást elősegítették. Ezek érvényesülése tette elérhetővé a középosztályi pályákat (állami hivatalok, intellektuel, katonaság) az idegenek számára, akik lelkükben nem, csak nyelvükben lettek magyarrá.⁸⁵

A magyarság igazi megtestesítői mindezzel szemben a falvak voltak, azaz a parasztság, amely a nemzeti hagyományok őrzője maradt a munkásság és értelmiség körében uralkodó nemzetközi, gyökértelen gondolatokkal szemben.⁸⁶

Elvi szempontból tartom perdöntőnek Szabó *Nemzeteszemlélet és magyarságtudat* című, 1943–1944-es cikksorozatát.⁸⁷ Szabó ebben három nemzetfogalmat különböztet meg az újkori magyar nemzettudat fejlődésében. A még a Kézaiig visszanyúló,⁸⁸ de Werbőczynél⁸⁹ konkrét jogi formát öntő rendi nemzetfogalmat: ez nemzetet a politikai jogokkal rendelkezőket, tehát a nemességet értette. A 19. század ezzel szemben a politikai nemzet fogalmának a korszaka, amelyet a Szekfűnél is említett, sőt nála alapvető szerepet játszó, 1868. évi XLIV. törvény cikk fogalmazott meg axiómaszerűen, Eötvös József és Deák Ferenc sugallatára.⁹⁰

Szabó azonban a nemzetiségi törvényben, a politikai nemzetfogalom érvényesítésében nem tetőpontot, hanem nagymértékű hanyatlást lát (persze nem a rendi nemzetfogalomhoz képest). A 19. századi mesterséges asszimilációhoz hasonlóan e felfogás számára a nemzet pusztá formá, külsőség, amit bárki magáévá tehet akár egy hatósági esküvel. Képviselői nem tettek semmit a végzetes folyamatok kezelésére, azaz a nemzeti kisebbségek – végső soron a magyar állam felbontására irányuló – magyarelles törekvéseivel való szembeszállásra, sőt egyáltalán ezek tudatosítására, s így a magyarság megerősítésére.⁹¹

Szabó szerint mindezzel szemben az optimális nemzetfogalom a két világháború közötti időszakban fogalmazódott meg és ért el áttörést. Ez a népi nemzet fogalma, amely részint az irodalomban, részint a tudományban (bizonyos fokig Szekfűt is ennek képviselői

⁸⁴ Szabó: *Népiségtörténeti tanulmányok*, 144.

⁸⁵ Erős: *Asszimiláció és retorika*, 60–64.; Szabó: *Népiségtörténeti tanulmányok*, 141–143.

⁸⁶ Szabó: *Népiségtörténeti tanulmányok*, 191–192.

⁸⁷ Szabó: *Nemzeteszemlélet és magyarságtudat*.

⁸⁸ Szűcs Jenő: *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai*. In: uő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Bp., 1984. 413–555. [2. kiad.]

⁸⁹ *Tanulmányok Werbőczy Istvánról*. Szerk. Hamza Gábor. Bp. 2001.

⁹⁰ Gángó: Az 1868. évi nemzetiségi törvény következményei; uő: Az 1868. évi nemzetiségi törvény korunk nemzetiségpolitikájának tükrében. *Barátság* 10 (2003) 4027–4031.; Szabó: *Népiségtörténeti tanulmányok*, 185.

⁹¹ Szabó: *Nemzeteszemlélet és magyarságtudat*, 185–186.

közé sorolja⁹²), legfőképpen azonban Mályusz Elemér népiségtörténeti irányzatában öltött testet. Szabó ezt a nemzetfelfogást tekinti tehát követendőnek.⁹³

Itt szeretném megjegyezni, hogy Szekfű a népi nemzet fogalmát alapvetően elutasította. Számos írását és vitáját felhozhatjuk ennek igazolására – például a Szabó Dezsővel, Németh Lászlóval, Karácsony Sándorral polemizáló írásait.⁹⁴ Itt most csak az *Állam és nemzet* francia változatában szereplő, *Az erdélyi szász történetírás* című nagyszabású, több mint 80 oldalas áttekintésére utalok.⁹⁵

Ebben a 16. századtól, a tulajdonképpeni szász öntudatra ébredéstől ábrázolja az erdélyi szász történetírás alakulását.⁹⁶ Szekfű azokat az erdélyi szász történetírókat tartja pozitívnak, akiknek bár fontos a szász etnikai öntudat, alapvetően mégis a magyar államhoz tartozónak, tehát hungarusnak és patriótának tekintették magukat.⁹⁷ (Szerinte számosan voltak ilyenek, a történetíráson kívül is.)⁹⁸ Ebből a szempontból kap nagyon rossz osztályzatot Schlözer⁹⁹ – aki persze irreleváns ebben a tekintetben – már sokkal inkább érvényes ez a Teutschokra: tulajdonképpen náluk jelenik meg a szász népiség tudata, de ez még politikai szempontból ártalmatlan rajongás, „népromantika”.¹⁰⁰

Mindez roppant veszélyessé a két világháború közötti időszakban, a *völkisch* és *Volkstum* gondolat uralkodóvá válásának idején válik, például Roderich Goos¹⁰¹ és Maja Depner

⁹² Szabó Horváth János, Györffy István, Bartók Béla, Kodály Zoltán szerepét emeli ki még ebben a tekintetben. A Szabó–Györffy viszonyhoz megjegyzendő, hogy Szabó István Györffy István magántanára is volt az 1930-as évek végén a Budapesti Egyetemen. Erős: A helytörténettől a népiségtörténetig. Györffyről lásd Györffy György: István Györffy, a pioneer of Hungarian ethnography. *Hungarian Heritage* 1 (2000) 19–28.

⁹³ Szabó: Nemzetszemlélet és magyarságtudat; uő: *Népiségtörténeti tanulmányok*, 200–202.

⁹⁴ Szekfű Gyula: Lírai történetiszemlélet. *Magyar Szemle* 13 (1939) 36. köt. 297–306.

⁹⁵ Jules Szekfű: L’historiographie des Saxons de Transylvanie. I. *Revue d’Histoire Comparée* 1 (1943) 123–162.; Szekfű: Az erdélyi szász történetírás.

⁹⁶ Edit Szegedi: *Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung*. Köln–Weimar–Wien, 2002. Szekfű pozitív példaként emlegeti Auner Mihályt, aki szerinte a modern szellem- és gazdaságtörténet képviselője volt, s Eckhart Ferenc közeli munkatársa Bécsben. Vö. Auner Mihály levelei Szekfű Gyulához. Egyetemi Könyvtár, G 628. [Német nyelven.]

⁹⁷ A hungarusfogalomhoz lásd Kálmán Kovács: Die Rezeption von Theodor Körners Zrinyi und die Konstruktion von nationalen Mythen im 19. Jahrhundert. In: *Zagreber germanistische Beiträge. Jahrbuch für Literatur- und Sprachwissenschaft*. Ed. Marijan Bobinac. Zagreb, 2000. (ZBG 9) 89–98.

⁹⁸ Szekfű Gyula: Schittenhelm Ede. *Magyar Szemle* 11 (1937) 30. köt. 223–231. (Továbbá in: uő: *Állam és nemzet*, 212–226.)

⁹⁹ A korábbi szász történetírásból Szekfű Krauss György, Weiss Mihály, Tröster János, Töppelt Lőrinc, Miles Mátyás, Franck Valentin műveit emeli ki, behatóan taglalva ellentéteiket a magyarság megítélését illetően.

¹⁰⁰ „Mint minden nemzeti történet, Teutsché is célzatosan készült s ezt a célzatosságot nem is leplezte. Célja a szász népi egységnek a fenntartása volt, s ezt két eszközzel vélte leginkább elérni. Az egyik, hogy a szász történet századain keresztül ezt az egységet mutatta be, mint amely változatlan, örökké működő erő gyanánt adta meg minden korban minden egyes szásznak az életlehetőségeket. A nacionalizmusnak mindenütt érvényesülő alaptanítása ez: a nemzetnek örök változatlan élete van és minden egyes nemzedéknek hasonlítania kell az előzőkhöz és folytatnia kell a munkát, melyet utódainak is át kell adnia.” Szekfű: Az erdélyi szász történetírás. II. 348. Lásd még Andreas Möckel: *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein bei den Siebenbürger Sachsen*. In: *Studien zur Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert*. Hrsg. Paul Philippi. Köln–Graz, 1967. 1–23.

¹⁰¹ Szekfű Gyula: Roderich Goos: Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen. *Történelmi Szemle* 2 (1913) 621–626.

történetírásában. Ezek a szerzők az antiszemita, fajgyűlölő, az idegeneket, illetve a magyarokat lenéző, a németek faji felsőbbrendűségét hirdető politika kiszolgálójává váltak, ennek összes politikai konzekvenciájával.¹⁰²

Az értelmezéshez

Hogy lehet értékelni végül az itt egymásnak feszülő két álláspontot? Egy nemrégiben megjelent historiográfiai/eszmetörténeti összefoglalás szerint¹⁰³ a két világháború kö-

¹⁰² Steinackerről lásd Renate Spreitzer: Harold Steinacker (1875–1965). In: *Österreichische Historiker. I–III.* Hrsg. Karel Hruza. Wien–Köln–Weimar, 2008–2019. I. 191–223.

¹⁰³ Stefan Berger (with Christoph Conrad): *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe.* Basingstoke, 2015. Berger e munkájában ezt írja a két világháború közötti Szent István-kultuszról: “The cult of the Catholic king, celebrated widely as founder of the Hungarian state, served the Horthy regime well in a number of ways: first it justified the regime’s anti-liberalism and anti-socialism; secondly, it provided a religious legitimation of the hierarchical social order of Hungary; thirdly it underlined the close relationship between church and state (after all, St Stephen allegedly was sent a crown by the Pope; and, fourthly, it could be used to call for the revision of the peace treaty of Trianon which, for Hungary, had meant the loss of the two-thirds of its pre-war territory.” [„A széleskörűen a magyar állam megalapítójaként ünnepelt katolikus király kultusza számos módon szolgálta a Horthy-rezsimet: először is, igazolta a rendszer antiliberalizmusát és antiszocializmusát; másodsor, vallási ideológiát nyújtott Magyarország hierarchikus szociális berendezkedéséhez; harmadszor, aláhúzta állam és egyház szoros összefonódását (végül is Szent Istvánnak állítólag a pápa küldte a koronát); negyedszer, fel lehetett használni a trianoni békeszerződés revíziójára, amely, véleményük szerint az ország háború előtti területe kétharmadának elvesztését eredményezte.”] 256. Ezzel szemben a protestáns, kommunista, szocialista, liberális történészek ezt vitatták, vagy legalábbis szkeptikusok voltak ezzel szemben s 1848, illetve a protestáns reformáció örökségét képviselték, s így a magyar nép történetében a szabadságért folytatott küzdelmet emelték ki. Bergernek a Szent István-i állam fogalmáról itt kifejtett felfogása több sebből is vérzik. Hogy ugyanis ez a koncepció antiliberalis lenne, ez mindenképpen kérdéses, de legalábbis problematikus. Ennek pontosan az ellenkezőjét állítja Miskolczi Ambrus, aki a Szekfűvel igen szoros kapcsolatban lévő Zolnai Béla nézeteit elemezve bizonyítja, hogy az általa preferált Szent István-i nemzetfogalom nyitottabb, elfogadóbb, „liberálisabb” volt, mint ellenfeleié. Miskolczi Ambrus nézeteivel alapvetően egyetérthetünk. Ez a Szent István-i nemzetfogalom ugyanis az ezzel diametrálisan szemben álló, népi/etnikai nemzetfogalommal ellentétben konstituálódott, s képviselői/szószólói (pl. a szintén Szekfű-barát Joó Tibor) heves küzdelmeket folytattak utóbbi ellen, éppen ennek etnikai, nemritkán a faji gondolattal érintkező velleitá-sai miatt. Berger tehát itt alapvető különbségeket mos egybe.

Másrészt, hogy a protestáns oldal képviselte volna a pozitívabb, haladóbb álláspontot ekkoriban, ez szintén kérdéses. Szekfű Gyula protestáns kritikusi gyakran sokkal nacionalistábbak, hungarocentrikusabbak voltak, tehát inkább „jobboldalinak” tekinthetők, hiszen Szekfűt és pl. Eckhart Ferencet gyakran vádolták azzal, hogy „sárba rángatják” a magyar történelmet, leértékelik a nemzeti hősokeket és hagyományokat, s egy primitív politikai eseménytörténetet műveltek. Utóbbi érvényes Szekfű Gyula liberális és kommunista, szocialista bírálóira is. Róluk persze lehet állítani, hogy a professzionális történetírás pozíciójából távol tartották, kirekesztették őket, s ezért nem tudtak modernebb gazdasági és társadalomtörténeti, horribile dictu, szellem-történeti szempontokat érvényesíteni. Kérdés persze, hogy ezt miért nem tették meg a Szovjetunióban vagy az Egyesült Államokban (számosan emigráltak közülük), ahol az ilyen jellegű modernebb kutatásokhoz (véleményük szerint) sokkal kedvezőbb feltételek állottak rendelkezésre, mint a jobboldali Horthy-rezsim Magyarországon. Lásd Erős Vilmos: A második „száműzött Rákóczi” vita. Szekfű Gyula Bethlen Gábor című művének korabeli fogadtatása. Századok 150 (2016) 3–46.; Steven Bela Vardy: *Modern Hungarian Historiography.* New York, 1976. (East European Monographs 16.); *Kosáry Domokos: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról. Bp., 1987.*; Miskolczi Ambrus: *Szellem és nemzet.* Babits Mihály, Eckhardt Sándor,

zötti magyar történetírást alapvetően etnocentrikus, „etnoprotektionista” szemlélet jellemezte.¹⁰⁴

Ez a megállapítás Szekfűre, illetve számos kortársára, például Eckhart Ferencre vagy a *Revue d'Histoire Comparée*-ra biztosan nem igaz. Szekfű nézeteire – ez következik szellem-történeti alapállásából is¹⁰⁵ – az ettől gyökeresen eltérő történeti és politikai nemzetfogalom volt a jellemző.¹⁰⁶ Szekfű a népi/*Volkstum* szemlélettel már az 1930-as évek elejétől (sőt korábban is, vö. Sebestyén-ügy¹⁰⁷) igen komoly, olykor késhegyre menő vitákat folytatott. Történelmi alapú nemzetfogalma a népi szemléletnél nyitottabb, humanisztikusabb, az idegeneket befogadó, tehát például nem antiszemita tartalmú volt.¹⁰⁸

Nem lehet azonban a faszizmussal, illetve a német és osztrák *Volksgeschichte*vel¹⁰⁹ azonosítani Szabó István nézeteit sem. Egyrészt ugyanis – mert bár Mályusz Elemér alapvető hivatkozási pont számára – közte és Mályusz között jelentős különbségek is vannak.¹¹⁰ Ezt bizonyítja, hogy még népiségtörténeti fogantatású tanulmánya is megjelenhetett a Szekfű-tanítványok által szerkesztett¹¹¹ *Revue d'Histoire Comparée*-ban – igaz, a jelzett

Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról. Bp., 2001.; Vilmos Erős: Geistesgeschichte versus Volksgeschichte. *Ungarn Jahrbuch*. 2019. [Megjelenés előtt.]

¹⁰⁴ Dénes: A történelmi Magyarország eszménye. Recenzió: Erős Vilmos: A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus. [The ideal of historic Hungary: Gyula Szekfű, historian and ideologue.] By Iván Zoltán Dénes. *Hungarian Historical Review* 5 (2016) 444–449.

¹⁰⁵ Miskolczi: *Szellem és nemzet*; Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Bp., 2011.; Stefan Jordan: *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft*. Padernborn–München–Wien–Zürich, 2016. 85–96. [Auf. 3.]

¹⁰⁶ Hasonló volt egyéb „szellemtörténészek”, pl. Hóman Bálint vagy Deér József felfogása is. Erős Vilmos: Hóman Bálint és a historiográfia. *Magyar Szemle* [Új évf.] 9 (2010) 90–106.; *Történeti átértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus*. Szerk. Ujváry Gábor. Bp., 2011.; *Deér József emlékezete. Tanulmányok Deér József (1905–1972) professzor születésének centenáriuma*. Szerk. Koszta László. Szeged, 2006.

¹⁰⁷ Szekfű: Lírai történetiszemlélet; uő: Népiség, nemzet, állam; uő: A népi elv két arca; Erős Vilmos: Sebestyén Gyula bírósági pere Szekfű Gyulával. *Néprajzi Látóhatár* 20 (2011) 3. sz. 83–103.; Karl Nehring: Zu den Anfängen der Südost-Forschungen. Der Briefwechsel von Fritz Valjavec und Szekfű Gyula 1934–1936. *Südost-Forschungen* 50 (1991) 1–30.

¹⁰⁸ Ezt az értelmezést vitatja Dénes Iván Zoltán idézett Szekfű-monográfiájában. Ezzel ellentétes álláspontomról lásd Erős Vilmos: Historicizmus és fantomirodalom. Dénes Iván Zoltán Szekfű Gyula-monográfiájáról. *Valóság* 59 (2017) 12. sz. 84–96.

¹⁰⁹ A korábban idézettek kivül lásd Willi Oberkrome: *Volksgeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft. 1918–1945*. Göttingen, 1993.; *Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit*. Hrsg. Manfred Hettling. Göttingen, 2003.

¹¹⁰ A Szabó–Mályusz viszonyhoz lásd még Szabónak Mályuszhoz írott leveleit. In: Szabó: *Népiségtörténeti tanulmányok*, 211–229. Az előzőkben kifejtettek alapján igen kétségesnek tartom azt az újabb megfogalmazódó törekvést, amely Szabót állítja be Szekfűvel szemben (valószínűleg ő lenne a szellemtörténet Romsics Ignác által említett fő képviselője) mint a társadalomtörténeti törekvéseket inkább érvényesítő történészt, ennek megfelelően pedig tárgyilagossabbnak, „tudományosabbnak”, prekonceptióktól mentesebbnek. Lásd Romsics: *Clio bűvöletében*, 336–337. 2005-ös tanulmányomban világosan bizonyítottam ennek ellenkezőjét. Lásd e tanulmányban, 23. j. Szabó István asszimilációfelfogásával foglalkozik Gyáni Gábor is az asszimiláció kérdésének irodalmát elemző tanulmányában. Gyáni Gábor: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténet-írásban. In: uő: *Történetészdiskurzusok*. Bp. 2002. 119–133. Mind Gyáni, mind Romsics értékelésével szemben áll Faragó Tamás véleménye. Vö. e tanulmányban, 114. j. Bővebben: Erős Vilmos: A populus bűvöletében. Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években. III. *Valóság* 62 (2019) 5. sz. 57–58.

¹¹¹ Őze Sándor: *Történészek az állambiztonság célkeresztjében. Benda Kálmán megfigyelése*. Bp., 2014.

korrekciókkal. Az 1944-ben megjelent német nyelvű könyvét is az a Magyar Történettudományi Intézet adta ki, amely a Teleki Intézet tagintézménye volt, ez pedig kizárta kutatási köréből a Mályusz-féle népiségtörténeti programot.¹¹²

Hozzátehető ráadásul, hogy bár Szabó Istvánnál is feltűnnek alkalmanként a német népiségtörténet olyan – minimum gyanút ébresztő – fogalmai, mint a „néptalaj”, ezt Szabó Mályusznál sokkal kevésbé, inkább csak felületi módon érvényesíti. A fajiságra való hivatkozás is minimális, a nép számára is inkább történetileg létrejött képződmény.¹¹³

Másrészt az is megjegyezhető, hogy a Szekfű által érvényesített Szent István-i, inkább történeti nemzetfogalom sok tekintetben konzervatív volt, azaz megértőbb és elfogadóbb a történetileg létrejött alakulatokkal, s így a „történelmi, uralkodó” rétegekkel, illetve pozícióikkal szemben.¹¹⁴ Ehhez képest Szabó törekvései több ponton érintkezést mutatnak a népi mozgalom szociális törekvéseivel (Sarló, Márciusi Front, Erdélyi Fiatalok¹¹⁵), azaz egy radikálisabb társadalomátalakító modernizációs program megfogalmazásával. Mindezzel kongruens, hogy Szabó egyre inkább a parasztság története felé fordul, s ez 1945 után kizárólagos kutatási területévé válik.¹¹⁶

Egy ponton azonban közös a két történetészlelet. (Erre csak a historiográfiai szemzőg hívja fel a figyelmet, rámutatva arra, hogy a történészek vagy „narratívák” elemzésénél nem elegendő pusztán a „politikai” nézetek eltérésének analízise,¹¹⁷ azaz a történelem nem csak diskurzus.¹¹⁸) A magyar történetírásban a dualizmus időszakában virágkorát élő, de a két világháború között is erős pozíciókkal rendelkező „nemzeti roman-

¹¹² Szabónak a háború után is jó viszonya volt Kosáryékkal, 1948-as parasztságtörténeti kötetét is ők adták ki, illetve 1947-ben is közölt francia nyelvű tanulmányt a *Revue d'Histoire Comparée*-ben. Szabó István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Bp., 1948.; Étienne Szabó: *Les grands domaines en Hongrie au début des temps modernes. Revue d'Histoire Comparée* 5 (1947) 167–192. A Teleki Intézetben (nem) folytatott népiségtörténeti kutatásokra lásd Kosáry Domokos: *'Kárpát-Európa' kutatás a Teleki Intézetben. Tóth János interjúja. Valóság* 26 (1983) 9. sz. 32–41.; Domokos Kosáry: *The Idea of a Comparative History of East Central Europe. The Story of a Venture*. In: *Historians as Nation Builders*. Ed. Dennis Deletard – Harry Hanák. London, 1988. 124–138.

¹¹³ Szabó: *Ungarisches Volk*, 6. Faragó Tamás utal Szabó e német nyelven megjelent munkájára 2012-es összefoglalásában. Gyáni és Romsics értelmezésével szemben – bár nem reflektál rájuk – sokkal kritikusabb, s főként a politikai vonatkozásokat emeli ki. Tamás Faragó: *Historical demography in Hungary. A history of research*. Bp., 2012. 12.

¹¹⁴ Dénes: *A történelmi Magyarország eszménye*; Erős: Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye*; Erős: *Historicismus és fantomirodalom*.

¹¹⁵ A népiekhez újabban lásd Papp István: *A magyar népi mozgalom története. 1920–1990*. Bp., 2012. Korábbi irodalma: Gyula Borbándi: *Der ungarische Populismus*. Mainz, 1976.; Lackó Miklós: *Népiek tegnap és ma*. In: *Uő. Sziget és külvilág*. Bp., 1996. 165–190.; Salamon Konrád: *A harmadik út kísérlete*. Bp., 1989.; Uő: *A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1944–1987*. Bp., 2002.

¹¹⁶ Erős Vilmos: „A magyarság létét tápláló népi forrás”. Szabó Istvánnak a magyar parasztság középkori történetével kapcsolatos munkái. *Valóság* 60 (2017) 9. sz. 33–63.

¹¹⁷ Jörn Rüsen: *A történelem retorikája*. In: *Történetelmélet*. I–II. Szerk. Gyurgyák János – Kisantal Tamás. Bp. 2006. II. 986–998. A német történész itt rámutat arra, hogy számolni kell a források „általánosságá”-val is.

¹¹⁸ Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt*. Bp., 2010.; Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Bp., 2015.

tikus” történetszemlélethez¹¹⁹ képest – amely alapvetően politika- és eseménytörténet-centrikus volt, középpontban a hősökkel és áruolókkal –, mindketten egy szintetikus, társadalomtörténeti elemekkel telített és sok aspektusból elemző, így a modern európai történetírás törekvéseivel is érintkező metódust képviseltek.¹²⁰

Az 1945, de különösen az 1948 utáni magyar marxista történetírás¹²¹ visszatért a korábbi, primitívebb politika- és eseménytörténeti pozícióhoz, igaz, most már nem a nemzet, hanem az ennek sokkal szűkebb közösségét megtestesítő osztály (és osztályharc) szemszögét alkalmazva.¹²² Ebben pedig nem jutott hely sem a Szekfű-féle szellemtörténetnek, sem a Szabó (és Mályusz) képviselte népiségtörténetnek. Mindkettő – eltérő intenzitással – csak a rendszerváltás után, különösen azonban a 2000-es években talált újbóli felfedezőkre.¹²³

Függelék

Az alábbiakban közlöm Szekfű Gyulának Szabó Istvánhoz írott két levelét az 1940-es évek elejéről, amelyek további fontos adalékkal szolgálnak kettőjük viszonyának megvilágításához. A levelekben Szekfű köszönetet mond Szabónak *A magyarság életrajza* megküldéséért, s egyben sajnálja, hogy ez nem néhány nappal korábban történt, mert akkor be tudta volna építeni ennek megállapításait készülő kötetébe, az *Állam és nemzet*be. Másrészt forszírozza, hogy Szabó készítse el életrajzát Werbőczy Istvánról a Szekfű által szerkesztett *Magyar életrajzok* számára; ez azonban végül nem valósult meg.

Megjegyzendő még a két történész egymáshoz való viszonyához, hogy Szekfű 1940-ben elismerő recenziót közölt Szabó Istvánnak *A magyar parasztság története* című, akkor publikált könyvéről,¹²⁴ amely egyébként a Szekfűhöz közel álló folyóirat sorozatában, *A Magyar*

¹¹⁹ Steven Bela Vardy: The National Romantic School. In: uő: *Modern Hungarian Historiography*, 121–128.; Erős: *Modern historiográfia*, 139–140.

¹²⁰ Ezzel inkább ellentétes álláspontot fejt ki Diana Mishkova – Bo Strath – Balázs Trencsényi: Regional History as a "Challenge" to National Frameworks of Historiography. The Case of Central, Southeast, and Northern Europe. In: *Transnational Challenges to National History Writing*. Ed. Matthias Middel – Lluís Roura. Basingstoke, 2013. 257–314. [A magyar viszonyokra vonatkozó értelmezés megfogalmazója a tanulmányban Trencsényi Balázs.] Lásd még Erős: *Historicizmus és fantomirodalom*.

¹²¹ Romsics: *Clio bűvöletében*, 356–397.; Erős: *Modern historiográfia*, 377–409. Ebből is következik, hogy óvatosan kell kezelni az újabb szélesebb körben elterjedt felfogást, miszerint az 1950-es évek magyar történetírása „nemzeti kommunista” lett volna. Stefan Berger, említett könyvében, szintén ezt a nézetet osztja, de Romsics Ignác összefoglalása is erre épít. Ezzel összefüggő kételyeimet több írásban is kifejtettem. Erős Vilmos: *Bűvölet nélkül – félúton. Elmélkedések Romsics Ignác könyvéről. Valóság* 56 (2013) 5. sz. 80–92.; Uő: *A múlt mint történelem. Elmélkedések Stefan Berger könyve és a Writing the Nation sorozat kapcsán. Aetas* 34 (2019) 2. sz. 164–174.

¹²² Vö. Erős Vilmos: *Plebs és populus között. Szabó Istvánnak a parasztság koraiújkori történetével kapcsolatos munkái. I–II. Valóság* 60 (2018) 3. sz. 32–58., (2018) 4. sz. 28–58.

¹²³ Mályusz Elemér: *A középkori magyarság település- és nemzetiségi politikája*. Bp., 2002.; Szabó: *Népiségtörténeti tanulmányok*; Szekfű Gyula: *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdéstről*. Bp., 2001. [Reprint Fónagy Zoltán utószavával.]

¹²⁴ Szekfű Gyula: *A magyar parasztság története. Magyar Nemzet* 1940. június 9.

Szemle Kincsestárában jelent meg.¹²⁵ Szekfű különösen azt dicséri ismertetésében, hogy Szabó ábrázolásában jobbágy és földesúr viszonya nem merült ki az „ellenlábás” viszonyban.

1.

H. n., 1942. május 4.

Szekfű Gyula levele Szabó Istvánnak

MTA KIK Ms 5438/157/a.

Igen tisztelt Barátom,
legyen szabad meleg köszönetet mondanom legújabb köteted, 'A magyarság életrajza' megtisztelő szíves megküldéséért. A legnagyobb érdeklődéssel és bizonyára nagy tanulással fogom elolvasni. Borzasztóan sajnálom, hogy nem egy-két hónappal előbb jelent meg, hogy felhasználhassam egy rövid nemzetiségi történetben, mely egy könyvnapi kötetemben jelenik meg,¹²⁶ amelyben egyelőre a Magy. Művelődéstörténetben megjelent dolgozataidat¹²⁷ használtam fel. Tudom, hogy különböző utakon értünk a történet műveléséhez s ez a különbség egészen soha se lesz elmosható, de annál jobban esik eddigi munkáidban az objektivitás oly nagy mértéke, aminővel ritkán lehet találkozni, – s amely egyúttal annyira szükséges, hogy a tőlünk eltérő utakon létrejött igazság elhíhető és elfogadható legyen.

Szívesen köszönt igaz tisztelő híved

Szekfű Gyula.

1942. V. 4.

Azt hiszem, Franklin most már számíthat a Verbőczi-kötetre?!¹²⁸

¹²⁵ Szabó István: *A magyar parasztság története*. Bp., 1940. A *Magyar Szemle* ekkori főszerkesztője Szekfű közeli barátja, Eckhardt Sándor volt, akinek a szerkesztésében jelent meg az *Úr és paraszt a magyar élet egységében* című kötet, amelyben Szabó szintén publikált tanulmányt. (Szabó István: *Nemesség és parasztság Werbőczi után*. In: *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. Szerk. Eckhardt Sándor. Bp., 1941. 44–80.) Ugyanez a tanulmány – némi változtatásokkal – megjelent a *Jobbágyok - parasztok* című kötetben is. A nemesség és a parasztság osztályviszonyai a XVI–XVIII. században címmel (237–252). Lásd mindehhez még Erős: Plebs és populus között.

¹²⁶ Vö. Szekfű: A nemzetiségi kérdés.

¹²⁷ Szabó: Pusztuló magyarság; uő: A nemzetiségek térnyerése; uő: *Népiségtörténeti tanulmányok*.

¹²⁸ Szabó István Werbőczi életrajzának elkészítésére szerződést kötött Szekfű Gyula sorozatával. Az életrajz azonban nem készült el, csak egy német nyelvű, nagyobb cikk a *Pester Lloyd*-ban, 1944-ben. Vö. Stefan Szabó: Stefan Werbőczi 1455(?)–1541. (Ungarische Bildergalerie) *Pester Lloyd* 1944. február 13.

2.

H. n., 1942. november 19.

Szekfű Gyula levele Szabó Istvánnak

MTA KIK Ms 5438/158.

Igen tisztelt Kedves Barátom,

16-i szíves soraidat kézhez véve, nekem, mint szerkesztőnek nem lehet más gondolatom, mint hogy talán mégsem lenne szükséges lemondanod a Verbóczy életrajzról.¹²⁹ A 10 kötetes tervezett sorozatból a napokban jelenik meg a harmadik és negyedik (Bocskay,¹³⁰ II. Rák. György¹³¹) s egész jó megoszlás lenne, ha Te benne maradnál a sorozatban, s akkor adnád át a kéziratodat, amikor elkészültél vele – esetleg, mint a kilencedik vagy tizedik kötet. Így nem lenne baj, ha akár két év múlva, vagy még később készülnél el vele.

Ezt a megosztási lehetőséget sietek közölni Veled és nagyon örülnék, ha elfogadnád, mely esetben semmi hivatalos vagy ügyleti lépésre nem lenne szükség – én egyszerűen közölném a halasztást Franklinékkal,¹³² de ezzel persze nem akarlak akadályozni más irányú elhatározásodban sem, ha tényleg ragaszkodnál a vállalkozásból való elválás gondolatához.¹³³

Szívesen köszönt és a katonaságnál¹³⁴ minden jót, jó egészséget kíván igaz híved

Szekfű Gyula

XI. 9.

¹²⁹ Ezek szerint Szabó István abban a levélben közölte lemondási szándékát.

¹³⁰ Benda Kálmán: *Bocskai István 1557–1606*. Bp., 1942. (Magyar életrajzok.)

¹³¹ Kósa János: *II. Rákóczi György*. Bp., 1942. (Magyar életrajzok.) Kósa János a Mályusz-féle népiségtörténet (részben Szabó István) heves kritikusa volt, az ebből a célból is megindított *Történetírás* című folyóirat tevékeny munkatársa. Bővebben Erős: *A populus* bűvöletében. I.

¹³² Mármost a nyomdával. A Szabó Istvánnal kötött szerződés: Szabó István-hagyaték, Szabó István személyi iratai és működésével kapcsolatos iratok 1942–1949, MTA KIK Ms 5438/1–105.

¹³³ Lásd e tanulmányban, 130. j.

¹³⁴ Mint Lukinich Imre leveléből is kitűnik, ekkor Szabó katona volt. Lukinich Imre levele Szabó Istvánhoz. 1942. október 20. MTA KIK Ms 5438/147.

A CSERVENKAI TÚLÉLŐ

A bori munkaszolgálat

CSAPODY TAMÁS

THE SURVIVOR OF CSERVENKA
Forced Labor at Bor

Most of the Hungarians who were taken for forced labour to the Serbian camp of Bor during World War II perished there. Yet most of the casualties happened not at the site of the forced labour but in the course of the countermarch. The greatest mass execution took place at Cservenka, where some 1000 Jewish forced labourers were killed overnight. One of the few survivors put to writing the horrific events he had lived through. The paper publishes the memoirs with an introductory study.

Keywords: forced labour camps, World War II, Holocaust, memoirs

A Harmadik Birodalom számos alkalommal kért Magyarországtól munkásokat. 1943. február 20-án azzal a konkrét igénnyel fordultak magyar szövetségesükhöz, hogy 10 000 zsidó munkaszolgálatost küldjenek a szerbiai Borba. Az akkor már német kézen lévő Jugoszlávia legjelentősebb ipari övezetének ugyanis a Bor környéki bányák számítottak. Jugoszlávia le-rohanása után tízezrek dolgoztak a színesércben gazdag, délkelet-szerbiai bányavidéken. A németek hiába toboroztak önkénteseket, hiába hoztak ide különböző nemzetiségű hadifoglyokat és kényszermunkásokat, a háború miatti intenzíven növekvő termelés megkívánta a munkaerő folyamatos bővítését. A németek ráadásul nagyszabású modernizációba és infrastruktúra-kiépítésbe kezdtek.¹ A német megkeresésre a magyar fél némi meglepetésre – ekkor még – elutasította a munkaerőigény teljesítését. A németek nem nyugodtak ebbe bele, és újabb és újabb munkaerőigényt jelentettek be. A szintén német kézen lévő észtországi, azon belül is tallinni olajpala-bányászathoz kértek ismét 10 000 magyar munkást. A magyar belpolitikai változásoknak is betudhatóan, a magyar kormány végül nem tudott ellenállni a német nyomásnak: 1943. július 2-án megszületett a megá-lapodás 3000 magyar munkaszolgálatos Borba vezényléséről. A már felállított zsidó munka-szolgálatos századok mellett – máig ismeretlen okból – Borba küldtek egy kisegyházak

Csapody Tamás, jogász, szociológus, bioetikus, politológus, habilitált egyetemi docens, Semmelweis Egyetem, Általános Orvostudományi Kar, Magatartástudományi Intézet.

¹ Sabine Rutar: Arbeit und Überleben in Serbien. Das Kupfererzbergwerk Bor im Zweiten Weltkrieg. [Munka és túlélés Szerbiában. A bori rézbánya a második világháborúban.] *Geschichte und Gesellschaft* 31 (2005) 101–134.

(Jehova Tanúi, reformadventisták, nazarénusok) tagjaiból álló különleges büntetésosztadot is. (Az összesen 15 munkaszolgálatos század 94%-a a zsidótörvények hatálya alá tartozó férfiakból állt.) A magyar katonai alárendeltségben lévő munkaszolgálatosok 1943. július 17-én érkeztek meg Borba. Senki nem tudhatta még ekkor, hogy egy év múlva újabb 3000 magyar, immár kizárólag zsidó munkaszolgálatosokból álló, 14 munkaszolgálatos század fog ugyanide érkezni. A végül összesen 6000 magyar munkaszolgálatos különböző táborokban különböző jellegű kényszermunkát végzett, de egyöntetűen magyar katonai felügyelet és német – szintén katonai – munkafelügyelet alatt állt.²

A munkaszolgálatosok 1944-ben már nem reménykedhettek abban, hogy leváltják őket és hazamehetnek. A fordulatot a hadi helyzet alapvető megváltozása idézte elő. Románia háborúból történő kiugrása után lehetetlenné vált a román–szerb határ szomszédságában végzett munkák folytatása. A Honvédelmi Minisztérium hazarendelte a magyar munkaszolgálatosokat. Mint ahogyan korábban Magyarországról két csoportban, most szintén két részletben indultak el Borból a magyar századok. A később induló második csoportot a partizánok felszabadították, és a munkaszolgálatosok kevés veszteséggel, kalandos és kerülő utakon, általában Románián keresztül érkeztek meg a felszabadult Magyarországra. Az 1944. szeptember 17-én elindított, mintegy 3200 főt számláló, elsőként induló csoport azonban hosszú és keserves utat tett meg, míg a Szálasi-puccs után megérkezett Magyarországra. A gyalogmenet során elvesztette létszámának több mint 50%-át. A szenvedéstörténetük azonban nem hazai földön ért véget, hanem német koncentrációs táborokban.³

A visszaemlékező

Az alább közölt forrás szerzőjét, a visszaemlékezőt, 1943-ban vitték Borba, ott a központi, Berlin nevű táborban tartották fogva, és bányaműveléssel összefüggő, nehéz fizikai munkát végzett. Erről sokkal többet nem tudunk meg tőle, viszont a visszavonulás borzalmairól annál inkább. A Borból Magyarországra visszaindított gyalogmenet útja a szerb hegyeken keresztül vezetett Žagubicáig, majd Petrovac és Požarevac után érkeztek meg Belgrádba és Zimonyba. A magyar katonák és a horvát usztasák által őrzött zimonyi (később belgrádi) nemzetközi vásár pavilonjaiban pihenhettek először egynél több napot (1944. szeptember 24–27.). A visszaemlékező fontos részleteket közöl a vallásos zsidó munkaszolgálatosok által megtartott jom kippur ünnepről⁴ és az ünnep erőszakos szétverésé-

² Csapody Tamás: *Bortól Szombathelyig. Tanulmányok a bori munkaszolgálatról és a bori munkaszolgálatosok részleges névlistája*. Bp., 2014. 17–51. E-book formájában is elérhető: http://mek.oszk.hu/16900/16957/pdf/16957_1.pdf. (A letöltés ideje: 2019. január 21.)

³ Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből*. Bp., 2011. 13–22. E-book formájában is elérhető: <http://mek.oszk.hu/16700/16705/16705.pdf>. (A letöltés ideje: 2019. január 21.)

⁴ Jom kippur az engesztelés napja, egyben böjtnap, a zsidó vallás egyik legnagyobb ünnepe.

ról. Az Izraelben élt, vallásos szerző a később leírt cservenkai tömeggyilkosság idején is megemlékezik arról, hogy a vérengzés a hósáná rábá ünnepére⁵ virradó éjszaka történt.

A visszaemlékezés középpontjában a visszavonuló első csoport által átéltek, ezen belül is a cservenkai tömeggyilkosság áll. A Radnóti Miklós költőt is sorai között tudó gyalogmenet 1944. október 5-én, délután érkezett meg a nyugat-bácskai községbe. A munkaszolgálatosokat a német katonaság mindenáron át akarta venni a magyar kísérettől. Levendel László munkaszolgálatos szemtanú, a későbbi legendás orvos szerint a kíséret egyik tagja, Rajnai zászlós erre nem volt hajlandó. Ezért Rajnait a munkaszolgálatosok előtt egy német katona azonnal lelőtte.⁶ A munkaszolgálatosok őrzését ezek után átvették a németek, ami végzetesnek bizonyult.

A visszaemlékező nem került be a két nappal később tovább indított, kétszer 500 fős csoportba. Ő ottmaradt a mintegy 3000 zsidó és kb. 140 Jehova Tanúi munkaszolgálatos társával együtt a cservenkai téglagyárban. A tömeggyilkosságra 1944. október 7-én, éjszaka került sor. A németek mintegy 1000 zsidó munkaszolgálatost gyilkoltak meg a magyar katonák egy részének támogatásával. A Borból elindított csoport egyetlen éjszaka alatt elveszítette mintegy harmadát. A második világháború alatt a magyar munkaszolgálatosok terhére számos tömeggyilkosságot követtek el (Dorosic, Kiskunhalas, Pusztavám, Rohonc stb.), de ez volt a legrövidebb idő alatt a legtöbb munkaszolgálatos áldozatot követelő tömeggyilkosság.⁷

A visszaemlékező a cservenkai tömeggyilkosság át- és túlélője, aki azonban nem zárólag a téglagyári vérengzést, hanem az azt követő, Zomborig tartó gyalogmenetet is túlélte. Ezen a mintegy 50 kilométer hosszú útszakaszon további 400 zsidó munkaszolgálatost gyilkoltak meg. A visszaemlékező gyalogmenetét végül Bajára kísérték, ahol az egész menetelés során a legjobb és legemberibb bánásmódban részesültek. Az október 15-ei Horthy-proklamáció megteremtette annak lehetőségét, hogy a visszaemlékező megszabaduljon a munkaszolgálatától, de Szentkirályszabadjára már ismét munkaszolgálatos foglyként érkezett meg. A visszaemlékezésben már csak nagyon röviden kerül megemlítésre, hogy innen Hegyeshalomra, majd onnan német koncentrációs táborba vitték tovább. Nem került rögzítésre az sem, hogy a Szentkirályszabadja–Győr–Mosonmagyaróvár útvonalon további gyilkosságok voltak, köztük az abdai tömeggyilkosság.

A visszaemlékező végigélte a megtett sok száz kilométer során történt gyilkosságokat és tömeggyilkosságokat. Élő halottként, de tagja maradt az induló létszám mintegy 40%-át kitevő és Hegyeshalomra érkező menetnek. A koncentrációs táborban pedig azon kevés volt bori munkaszolgálatos közé tartozott (kb. 16%-ához), akik megélhették a táborok felszabadítását és túlélhették a soát.⁸

⁵ Hósáná rábá: a nagy segítségkérés napja. A hósáná rábá a szukkotnak, az egyiptomi kivonulás utáni sivatagi vándorlásra emlékeztető ünnep hetedik napja. Azt ezt megelőző éjszaka szokás hajnalig virrasztani.

⁶ Molnár Géza: *Az orvos. Vallomások magnószalagon*. Bp., 1997. 72. [Életinterjú Levendel Lászlóval.]

⁷ Lásd Csapody Tamás: *A cservenkai tömeggyilkosság*. Bp., 2014. [E-book.] [Http://mek.oszk.hu/16700/16793/index.phtml#](http://mek.oszk.hu/16700/16793/index.phtml#). (A letöltés ideje: 2019. január 21.)

⁸ Csapody: *Bortól Szombathelyig*, 47.

Müller Sándor szerzősége

A visszaemlékezés szerzőjét nem lehet egyértelműen meghatározni. A kézírással lemasolt visszaemlékezést Juda Deutsch,⁹ Izraelben letelepedett, volt bori munkaszolgálatos magángyűjteményében találtam Netanyán [Izrael].¹⁰ Juda Deutsch hosszús és alapos kutatást folytatott a bori munkaszolgálat témakörében, kutatási eredményeit könyv formájában tette közzé.¹¹ Az itt közölt visszaemlékezést postán kapta, és a fennmaradt boríték tanúsága szerint a feladó az akkor Petah Tikván [Izrael] élő Shlomo Müller volt.¹² Shlomo Müller nevű bori munkaszolgálatosról nincs adat. Nem őriznek tőle interjút a Yad Vasem Intézetben vagy valamilyen dokumentumot az észak-izraeli, cfáti Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeumában.¹³ Sajnálatos módon maga Juda Deutsch sem idézi őt könyvében. Shlomo Müller, vagyis Müller Sándor neve – egyedüli Müller Sándorként – azonban szerepel a flossenbürgi koncentrációs tábor névlistáján. Müller Sándornak a flossenbürgi táborba történő megérkezésének dátuma azonos a bori munkaszolgálatosok ideérkezésének dátumával (1944. november 9.).¹⁴ A koncentrációs táborban felvett adatai alapján tudható, hogy 1907-ben született.¹⁵ Ez a születési dátum alátámasztja Müller Sándor bori munkaszolgálatosként történő azonosítását, mivel ebből a korosztályból sokan kerültek Borba. Müller Sándorról még annyi tudható, hogy 17 nap után Flossenbürgből átvitték a buchenwaldi koncentrációs táborba (1944. november 26.).¹⁶ Itt vagy valamilyen altáborban szabadult fel. Nem tudjuk sajnos, hogy miként folytatódott az élete, mikor telepedett le Izraelben, és mikor halt meg.¹⁷

A visszaemlékezés címe (*A bori halálmenet!*) mellett az olvasható, hogy „Sch. Sanyitól!”, míg a legvégén az, hogy „Zsuzsinak lemásolta férje, Gabi.”. A fennmaradt 11 oldalas visz-

⁹ Juda Deutsch [Jehuda/Yehuda; Deutsch Lajos György] (a. n. Czeizler Sarolta; Újpest, 1926. február. 20. – Netanya, 2009. szeptember 28.), újpesti munkás. 1944-ben vitték a Rhön nevű altáborba. Borból a második csoportban indították el. Kivándorolt Izraelbe, ahol a hadsereg alezredese, nyugdíjas korában pedig a bori munkaszolgálat történetének kutatója lett.

¹⁰ Netanya, 2008. október 19.

¹¹ Juda Deutsch: *Bor. Rabszolgavásár a második világháborúban*. Netanya, 2000. [Angolul: Juda Deutsch: *Bor. Slave Trade during Second World War*. Netanya, 2003. Héberül: Yehuda Deutsch: *Bor. Száhr ávám bemilhemet háolám hásenijá*. Netanya, 1998.]

¹² Feladó: Shlomo Müller, 49289 Petach [Petah] Tikva, Prof. Schorr St. 3. Címzett: Juda Deutsch, 42301 Netanya, Hagalil St. 29. A postai bélyegzőn lévő dátum olvashatatlán.

¹³ Kutatásaim során semmilyen más hazai vagy külföldi levéltárban nem jutottam a nyomára.

¹⁴ Csapody: *Bori munkaszolgálatosok*, 306–353.

¹⁵ Müller Sándor [Shlomo Müller] (1907. november 6. – ?). Flossenbürg KZ Personal-ID.: 48363. Floss.-Nr.: 33234.

¹⁶ Lásd előző jegyzet.

¹⁷ Shlomo Müller postacímére 2008. december 21-én érdeklődő levelet írtam, de nem kaptam választ.

szaemlékezést tehát egy – feltehetőleg az eredetiről készült – kézzel írt másolat, aminek az eredetije „Sch. Sanyitól!” származik.¹⁸

A számos bizonytalanság ellenére a visszaemlékező személy minden bizonnyal Müller Sándor [Shlomo Müller], volt bori munkaszolgálatos. Az alább közölt visszaemlékezés hitelességéhez azonban nem fér kétség, még akkor sem, ha szerepel benne néhány, a láb-jegyzetben megemlített pontatlanság.

A bori halálmenet! Sch. Sanyitól!¹⁹

Az óra 12.00 éjjel.

Erős síphang az éjbe és utána indulás parancsa hallatszott.

14. szeptember, 1944-et írunk!

2500 zsidó s vagy 250 magyar már 1.5 éve, hogy bori haláltábor lakója kész az indulásra. Vagy 1000 km visszavonulás Jugoszláviából az „anyaországba”, Magyarországra, a családokhoz. De tévedtünk!

V/3-ban /:századszám:/ szolgáltunk, mint tényleges kmsz. [közérdekű munkaszolgálatos] szolgáló. 1000 kmsz.-al együtt az elsők voltunk, akik Balogh alezredes²⁰ parancsnoksága alatt „Borba” érkeztünk. Tíz nap után újabb csoport érkezett, s majd még 1000-es csoport érkezett. Tehát 3000 összesen. Ebből 2500 Borban lévő „Berlini” táborban²¹ telepedtünk le.

1943. év végéig Balogh alezredes volt a parancsnokunk. Parancsnoksága alatt aránylag jó dolgunk volt. Ő sokat elnézett nekünk, sőt a jó munkáért kaptunk szabadságot. Két hetet M.országra [Magyarországra]. De ilyen csoport csak egy volt. Mivel hogy Baloghot leváltották s helyébe jött „Murányi” ales [Marányi alezredes].²² Már a bemutatkozásnál megmutatta, hogy a helyzet megváltozott. Oly szélsőségesen, hogy nemegyszer az „O.T.”²³

¹⁸ A fennmaradt, csupa nyomtatott nagybetűvel, A/5-ös lapokra, számos helyesírási hibával írt visszaemlékezés 11 oldalt tesz ki. A visszaemlékezés keletkezésének dátumát nem ismerjük, a fennmaradt átiratot 1991-ben, a Tel-Avivtól néhány kilométerre lévő Petah Tikva („P. T.”) izraeli városban írták.

¹⁹ A visszaemlékezést szöveghűen, a formális jegyeket is megtartva közlöm. A szerző folyamatosan keveri a múlt időt a jelen idővel, nem egyeztetni az egyes számot a többes számmal, ragozási hibákat ejt. A szöveget a mai helyesírás szabályainak megfelelően közlöm, de magyartalan mondatokat nem változtattam meg. Kizárólag a megértést könnyítő javításokat tettem, jól megkülönböztethető módon, és a névelírásokat pontosítottam. A nyomtatott nagybetűkkel íródott szöveget áttettem – a szöveghűséget nem befolyásoló – kisbetűs írásmódba.

²⁰ Balogh András (a. n. Schmidt Irma; Gyöngyös, 1895. november 30. – ?) ny. alezredes, a bori táborcsoport első parancsnoka.

²¹ Helyesen: Berlin tábor. A Bortól kb. 2 kilométerre, északra lévő központi lágér neve volt a Berlin tábor.

²² Helyesen: Marányi. Marányi Ede alezredes, táborcsoport-parancsnok. Marányi [Matkovcsik/Matkocsik/Murányi/Morányi/Matusek] Ede (a. n. Dörgő Katalin; Pétervárad, 1896. október 7. – Markdorf [Németország], 1985. szeptember 20.). Hamis adatai: Fehér Antal/Antal Fehér, Komárom, 1900. március 15., valamint Komárom, 1900. október 7.) szakszolgálatos alezredes, szolgálaton kívüli hungarista ezredes. A bori táborcsoport második parancsnoka 1944 legvégétől 1945 elejétől.

²³ O.T. = Organisation Todt, német katonai munkaszervezet. Az O.T. szervezte, irányította és felügyelte a bori bányavidéken az összes munkát.

parancsnokság szólalt fel érdekünkben. Így aztán érthető, hogy az eredetileg tűrhető keretlegénység vérszívó vadállat-seregletté változott s kéjelegve barbároskodott a muszosok felett. A mi századunk soha nem dolgozott a bányában, hanem alagútépítésnél. Másik csoport gátépítésen dolgozott. S így tovább.²⁴

Ez, amit Borhoz magához fűzők, „Zimony”.²⁵ Itt említem, hogy partizánoktól-csetnikektől többé nem remegő keretlegénység itt mutatta ki a foga fehérjét.²⁶ Mikor „Jomkipur” [jom kippur] napján lécekkel és puskatussal verve zavartak ki sorakozni [a zsidó munkaszolgálatosokat] csak azért, hogy megzavarják az imádkozást. Kiválasztottak néhányat csak úgy pofára és azokat jól felpofozták őket, és botozták is. Értesültünk arról is, hogy a németek élelem vételezésére hívtak bennünket, akkor Pataki főhadnagy,²⁷ ki az első lépcső parancsnoka volt, kijelentette, hogy kár az enivalót zsidókra pocsékolni. Itt említem, hogy az SS-el az első találkozásunk akkor volt, mikor a Tiszán átkeltünk. Az első találkozásunknál elszedték a karórákat, töltőtollak stb. stb., pedig tudtunkkal, mi az O.T.-hoz tartoztunk.

És most jön Cservenka:²⁸ mintha látnám azt, mikor reggel indulásra készen készültünk a főkapun kimenni a téglagyárból és visszazavartak, hogy a másik kapun menjünk ki. De ott is megisméltődött ugyanaz a jelenet, míg végül kijelentik, hogy hosszabb pihenő. Ettől kezdve nem láttuk a magyar keretet együtt Szentkirályszabadján, kivéve azt a párat, aki eljött [akik eljöttek] a kivégzés előtt vagyont csinálni. Itt érdemes megemlíteni, hogy mindjárt az út elején az egész csoport kis, 4-5 főből álló csoportokra alakult. Itt Cservenkán is, a pihenő alatt így helyezkedtünk el. A második nap reggelén vitték el az első csoportot cca. 1500 embert. Baján láttuk őket viszont. Ők Mohácsra értek és ott a kikötőben dolgoztak a németek részére.²⁹ Mindannyian akartunk dolgozni [Cservenkán], mert tudtuk, hogyha dolgozunk, kapunk enni. De hiába vártunk, de végül jöttek s kiválogattak 30 erős fiút és én is közöttük vagyok. Lőszert hordtunk a [cservenkai] téglagyár mögé. És ez volt az, amit készítettek az éjszakai kivégzéshez. De ezért a munkáért enni nem adtak. Mikor besötétedett elvitték a „Jehova” századot.³⁰ A századorvos ki egy fehérszalagos volt, megpróbált velük menni. De a keretlegénység észrevette és addig verte, míg ki nem lehelte lelkét. A fülembe cseng a mai napig is, ahogy jajgat és könyörög az életéért.³¹ De ott

²⁴ Valamennyi munkafeladat a bányaműveléssel függött össze.

²⁵ Az első csoport a Borból történő elindítása után 1944. szeptember 24-én, este érte el Zimonyt. Zimonyban a nemzetközi vásár területén lévő pavilonokban helyezték el a bori munkaszolgálatosokat. Innen 1944. szeptember 28-án, reggel indultak tovább Pancsova felé.

²⁶ A leírt atrocitás 1944. szeptember 27-én történt.

²⁷ Pataki [Pataky] Ferenc (a. n. Horváth Rozália, Szentes, 1913. - ?), tartalékos főhadnagy.

²⁸ A nyugat-bácskai községbe, Cservenkára, 1944. október 5-én, délután érkezett meg a gyalogmenet. Csapody: *A cservenkai tömeggyilkosság*, 8.

²⁹ A visszaemlékező itt téved, a Cservenkáról Bajára és a külön Mohácsra kísért bori zsidó munkaszolgálatosok csak Szentkirályszabadján találkozhattak ismét.

³⁰ Borban és a visszavonulás során a gyalogmenetben katonai szolgálat megtagadásáért, hűtlenségért elítélt és munkaszolgálatra kötelezett kisegyház-tagok is voltak (Jehova Tanúi, reformadventisták, nazarénusok), összesen mintegy 200-an.

³¹ Más források szerint a kárpátaljai Dávidovics Ármin [Hermann] vagy a felvidéki Herskovics Ármin [Herman] volt az életéért könyörgő zsidó munkaszolgálatos, akit feltehetően Tóth András hadapródormester, bori

ilyen nem volt. Hogy is lehet azt megbocsátani, hogy valaki fél zsidó és élni akar? Mikor ezeket elvitték s láttuk, hogy nyugodtan gyilkolhatnak, már tudtuk, hogy itt valami készül. De ennyire nem hittük. Az ijesztő lövöldözések már rendszeressé váltak. Úgy látszik ez kitervezett dolog volt, hogy ne tudjuk melyik az igazi kivégző lövések!

Este 12.00 óra, hirtelen lövöldözés és kiabálás, sorakozó a főkapunál ötösével. Még fel se sorakoztunk, máris viszik az első 30-at és a többi zavarják vissza. De vissza meg megint nem lehet jutni, mert a hátunk mögé került fiatal suhanc SS-ek megverik az embert, hogy miért szöknek a munka elől.³² Itt úgy megkeverték bennünket, hogy azt se tudtuk, hogy mi is történt. Csak fogtam két barátom kezeit, hogy el ne veszítsük egymást s így valahogy eljuthattunk az égetőhöz [a tégláégetőhöz]. Közben már hallatszik a golyószóró-ropogás és kézigránát robbanásai is. Az ítélet éjjele: Hósáná-Rábá [hósáná rábá] éjjelén³³ van. Kérik az órákat, tollakat, pénzt. De még az aprópénz is kell nekik. Közben vitatkozunk, hogy komoly-e a lövöldözés? Sötét van, és így nem látjuk, hogy rendszeresen [viszik] 10-esével az embereket. De később mégis kitudódik, hogy már sokan hiányoznak. Már gondoljuk, hogy tényleg gyilkolnak. Barátom indítványozza, hogy lépünk mi is ki, így hamarabb túl leszünk a földi szenvedésen. Miért kell szenvedni és idegeskedni, hisz a végünk úgyszólván az lesz, mint a többié? De én nem engedtem, mert én bírok, hátha mégis valami közbejön és megmenekülünk. És így megy 4–5 óráig. Akkor jön a parancs, hogy mindenki jöjjön elő. S már kezdenek a tömegbe lőni. Nincs már más kiút, mint előjönni. Ahogy kijövünk, látjuk még az udvaron³⁴ elszórva, vértócsában hevernek a hullák. Ezek úgy látszik ellenkeztek vagy pedig nem volt elég óra, pénz, amit kértek s azért lőtték le őket helyben. De egy már biztos volt, itt már nem csak ijesztgetésről van szó. De ezt a mai napig se értem, hogy ez miért történt, de mindannyian olyan nyugodtak voltunk, mintha nem is 5 perccel a halál előtt állnánk. Sorakoztattak, hogy készen legyünk, mire hívnak, illetve sor kerül ránk. Az öreg SS-ek szép szóval kértek, hogy rendben hajtsuk végre utasításait, hogy gyorsabban fog menni a bevagónírozás, mert ők is már menetkészek a visszavonulásra. Ha ez gyorsan fog menni, úgy megspóroljuk a veréseket, amit a fiatalok oly bő kézzel osztottak. Már készen vagyunk, hogy vigyenek, amikor halljuk, hogy őrségváltás, ez szünetet jelent részünkre. Már várjuk, hogy folytassák, mikor halljuk, hogy németek adnak át egy parancsot. /:Németül, amit nem írok ide:/ De nem értettük, hogy mit jelentsen, de az optimisták szerint megmenekültünk, a pesszimisták szerint csak azért visznek tovább, mert már világos van és ezt világosban nem lehet csinálni. Biztos, ha majd újra besötétedik, folytatják a vérfürdőt. Mindenesetre mi útnak indultunk. Először 500-an és utána 1000-en.³⁵ Az út Bajára 3 napig tartott. De aki nem látta vagy nem érezte át ezt az utat, az nem tudja, mi az a „halálmars”. Még Cservenka falujában az út széle [is] tele

keretlegény gyilkolt meg. Csapody: *A cservenkai tömeggyilkosság*, 66–67.

³² Ebben az esetben valószínűleg nem a munka elől, hanem a gyilkosság elől próbáltak megszökni a munkaszolgálatosok.

³³ A tömeggyilkosság időpontja 1944. október 8-ára virradó éjszakára esett.

³⁴ A cservenkai téglagyár udvarán.

³⁵ A visszaemlékező itt téved, a tömeggyilkosságot követően Cservenkáról 1944. október 8-án reggel, összesen mintegy 1000 zsidó munkaszolgálatos és külön kb. 150 kisegyház-tag indult útnak Zombor felé.

volt hullákkal. Bár igyekeztünk felismerni valakit közülük, de csak a bajai Lichter Pistát tudtuk felismerni.³⁶

Ami e halálmarsban a leghetlenebb volt, az a szomjúság. Mintha ördög szállta volna meg az egész 1500 embert, mindenki csak vizet akart. Olyannyira, hogy az úton lévő pocsolót ittuk. Menet közben sapkával merítettünk belőle. Kísérőink ezen kéjelegtek, egy őrmester, kinek eszébe jutott szőlőt osztani, egyik kezében szőlő s másikban ostor! Aki kapott szőlőt, de kapott ostort is. Ő velünk volt mindhárom nap. A második este büszkén kijelentette, hogy már 25 zsidót lőtt le. Az ember sohase tudna erről az útról eleget mesélni. Pl. egyet agyonlőnek, de azelőtt gödröt ás magának. Aki a gödröt betemeti, mindjárt újat és ez így megy 20-ig. A 20. is már megásta a gödröt, sőt rá is lőttek, de a géppisztoly csütörtököt mond, üres a tár. Mire kicserélik a tárt, hogy lőhessenek, jön egy tiszt, aki betiltja, hogy folytassák ezt a szórakozást.

Éjjel nyílt mezőn pihenünk, de vadbikát engednek ránk. De hogy érdekesebb legyen, nem csak lőnek, hanem késelnek is. A kis púpost hasba szúrták a víz mellett. Ikertestvére ott volt, de az mit ér? Estére meghalt. Enni persze nem adtak. S az út szélén lopni krumpelit, kukoricát stb. stb., az egyenlő volt a halállal. S végül Bajára értünk. De hogy szadizmusuk méltó koronát kapjon, Baján egyenesen a zsidó temetőbe vittek bennünket. Ott a sírokra rá kellett feküdni, de csak feküdni! Ekkor már mi, az optimisták is azt hittük, hogy ez a vég. De csak pár órát voltunk ott, mert onnan átvittek a szigetre bennünket és a magyar helyőrség-parancsnokság vett át.³⁷ Még akkor a mohácsiak nem voltak ott. De ott hallottuk már, hogy ott vannak és másnap de. [délelőtt] ők is befutottak.³⁸ A magyar parancsnokság legnagyobb csodálattal vette, hogy a magyar keretlegénység eltűnt.³⁹ Nekik állítólag fogalmuk se volt róluk. Ők aránylag jól fogadtak bennünket, gondoskodtak élelemről és semmi bántódás nem ért bennünket. Kezdődött a létszám-megállapítás s kb. 1000 bajtársunk hiányzott. A helyőrség-parancsnokság nem látott el ruhával, mert szerintük először is fertőtleníteni kell átmenni. Hisz úgy hemzsegték rajtunk a tetűk, hogy azt le se lehet írni. Ezért ők Szentkirályszabadjára útnak indítottak bennünket. Szerintük ott megvolt a kellő felszerelés ehhez és utána ruhát is kapunk. Mikor vonatra ültünk, volt a Horthy-kapituláció. Szekszárdon már hallottuk, hogy Szálasi vette át az uralmat. Estére Szentkirályszabadjára értünk, és mint a derült égből a mennykőcsapás, megjelentek a bori magyar keretlegénység. Most hogy Szálasi-uralom volt, szabadon lövöldöztek magyar területen is, ahol eddig ők ezt nem tették. Nem volt szó se fertőtlenítésről, se ruháról annak dacára, hogy majdnem teljesen meztelenek voltunk. Ellenben nem maradt el Marányi al. ez. [alezredes] beszéde. Helyben dicsőítette a hős keretlegénységet, hogy ők álltak az igazi ellenséggel szemben. Hogy sorsuk rosszabb volt, mint a fronton teljesítő katonáké,

³⁶ Lichter István (a. n. Lichter Etel; Baja, 1917. április 6. – Cservenka utáni útszakasz, 1944. október 8.), V./3. szd. V. kmsz. pótlj.; a. sz.: 3081.17.0069.

³⁷ A bajai Pandúr-sziget, a mai Petőfi-sziget.

³⁸ A visszaemlékező itt téved, a Cservenkáról Mohácsra kísért bori zsidó munkaszolgálatosok nem érkeztek meg Bajára. Más munkaszolgálatos századok azonban jöttek Bajára, a Pandúr-szigetre.

³⁹ A munkaszolgálatosokat Borból kísérő magyar keret Cservenkán átadta a németeknek a munkaszolgálatosok feletti parancsnokságot.

mert ott fegyver fegyver ellen harcol, itt meg az alattomos zsidókkal álltak szemben! Nekünk meg megígérte, hogy fog [arról] gondoskodni, hogy legyen még egy cservenkai éjszaka. De akkor aztán mindannyian ott fogunk maradni. Igyekezett be is tartani a szavát. Mert a következő héten már indultunk Hegyeshalomra és onnan át a határon menet a KZ⁴⁰ táborba.⁴¹

Ő maga tartotta az orvosi vizitet és aki a lábán állott az menetképes volt. Ez a gyalogtúra újabb koplalást és szenvedést jelentett. Nem tudom, hogy a m. [magyar] keret barbársága nem-e felülmúlta a német barbarizmust? És ezek után a KZ lágerokba a boriakból, aki odaért [annak a]100%-a el is pusztult.⁴²

Tehát Marányi al.es. [alezredes] betartotta a szavát.

Meghalt bajtársaink emléke legyen áldott! „אמן”⁴³

Zsuzsinak lemásolta férje, Gabi

P. T. [Petah Tikva]

1992

⁴⁰ KZ = Konzentrationslager [koncentrációs tábor].

⁴¹ A bori zsidó munkaszolgálatosokat az osztrák területen lévő Zundorf vasútállomásról, vasúton szállították a sachsenhauseni és flossenbürgi koncentrációs táborokba. Innen általában különböző altáborokba vitték tovább őket.

⁴² Számításaim szerint a német koncentrációs táborokba került bori zsidó munkaszolgálatosok közül mintegy 500 fő élte meg a táborok felszabadítását.

⁴³ אמן = Ámen.

A MAGYAR TELEVÍZIÓ INTÉZŐ BIZOTTSÁGA 1956–1957 – ELHALLGATOTT TÉNYEK

RAJCSÁNYI PÉTER

THE EXECUTIVE COMMITTEE OF THE HUNGARIAN TELEVISION 1956–1957
– FACTS HELD BACK

During the revolution of 1956, it was the Executive Committee elected by the employees and put in charge of the Hungarian Television that definitively launched television broadcasting, and elaborated its program policy, working order, and the main artistic and technical systems and methods of program making after the failure of previous political decisions. After six decades of complete silence, the paper reveals for the first time publicly the ideas, efforts and activity of the Executive Committee, which had led to the launch of broadcasting in February 1957, and traces its manifold activities in making and directing television programs. It was during its activity that the new program policy and structure was established, the first football match and other sport events as well as the first opera and theatre performances were broadcast, the television news was relaunched, and the first „samples” of the later so popular entertaining and scientific programs and television films were produced. By the autumn of 1957 all members of the Committee, together with most other employees of the Television, had been removed from the institution, and their names and activities were put under taboo for several decades.

Keywords: Hungarian Radio and Television, Workers’ Chamber, 1956, Executive Committee, television broadcasting, reprisals

Az 1956. október 23-án kirobbant forradalom egyik legszélesebb körben ismert eseménye a Magyar Rádió épületének ostroma. A Bródy Sándor utcai épületben működött a Magyar Rádió és annak keretében a Televíziós Főosztály.¹ A forradalom alatt létrejött Televíziós Intéző Bizottság szerepéről, a november elejétől egészen 1957 májusáig a magyar televízió szakmai működését irányító tevékenységéről, majd a forradalmi időszakban szerepet vállalt vezetők, munkatársak elleni megtorlásról azonban évtizedekig nem lehetett hallani.

Rajcsányi Péter, nyugdíjas.

¹ A Televíziós Főosztály 1954 márciusában jött létre a Magyar Rádió szervezetén belül, de tevékenységében attól elkülönülve. Élére az MDP Révai Dezsőt, a Hunnia Filmgyár korábbi igazgatóját, Révai József testvérét nevezte ki.

Az Intéző Bizottság létrejötte, kezdeti lépések

A Rádió Munkástanácsát megválasztó, október 30-i gyűlésen a Televíziós Főosztály több munkatársa is részt vett, akik a következő napon elhatározták, hogy összehívják a Főosztály dolgozóit november 2-ára, hogy a Rádió Munkástanácsa által elbocsátott Révai Dezső helyett új vezetőt válasszanak. A november 2-i összejövetelen a Televíziós Főosztály jelen levő 27 dolgozója egyhangú szavazással Rajcsányi Ferencet², a Gyártási Osztály vezetőjét bízta meg a Főosztály irányításával.³ Az ő javaslatára a gyűlésen 4 tagú Intéző Bizottságot választottak, amelynek elnöke Rajcsányi Ferenc, tagjai Bednai Nándor⁴, Kiss András⁵ és Pálos Miklós⁶ lettek.

A „forradalmi” Intéző Bizottságot (magát egyébként soha nem nevezte forradalminak) felhatalmazták arra, hogy az értekezleten elhangzott javaslatokat és követeléseket

- ² Rajcsányi Ferenc filmrendező és gyártásvezető. 1941-től a Hunnia Filmgyárban dolgozott felvételvezetőként, segédrendezőként és gyártásvezetőként. Az 1942-ben bemutatott, *Emberek a havason* című film valamennyi külső felvételének ő volt a felvételvezetője. Együtt dolgozott Zilahy Lajossal (*A szív és a gödölye*, *Szép csillag*), Rodriguez Endrével (*Kalotaszegi madonna*), neves színészekkel (Jávor Pál, Csontos Gyula, Karády Katalin, Szellay Alice és mások). Karrierjét megszakította a 2. magyar hadseregbe történt behívása, a doni harcokban való részvétele. A második világháború után, folytatva filmes munkáját, a Rákosi által betiltott *Ének a búzamezőkön* című Szóts István-film gyártásvezetője volt. A Televíziós Főosztályhoz a Tájékoztatói Hivatal elnökének, Szántó Zoltánnak az ajánlására került 1955-ben, miután két sikeres kisfilmet készített a televízió számára. 1957 augusztusában kikényszerített felmondással távozott, majd munkavédelmi és oktatófilmeket rendezett. 1960-tól a Magyar Hirdető filmscsoportjának vezetője lett. Az ő irányításával és rendezői, gyártásvezetői közreműködésével készült a legtöbb reklámfilm a magyar televízió számára az 1960-as években.
- ³ Jegyzőkönyv. Felvéve 1956. november 2-án, a Szabad Magyar Rádió Televíziós Főosztályának értekezletén. Médiaszolgáltatás-támogató és Vagyonkezelő Alap (= MTVA) Irattár, Haraszthy Elemér irathagyatéka.
- ⁴ Bednai Nándor az első szakmai munkatárként (rendezőként) került a Televíziós Főosztályra. A televíziós műsorok megindulásáig rádióriportokat és más műsorokat készített, valamint tanulmányozta a televíziós kifejezési eszközöket. 1957-ben sikeres rendezőként mutatkozott be a tv-ben, de augusztusban fegyelmi úton elbocsátották. Azt követően segédmunkásként dolgozott. 1964-től külsősként került vissza a televíziós munkába, rendkívül sikeres, a szórakoztató műfaj területén nyújtott rendezői tevékenységével. 1972-ben a *Furfangos diákok* című táncfilm rendezésével került ismét teljes állásban a televízióhoz. 1973–1985 között a televízió hét szilveszteri műsorának, több tucat szórakoztató műsornak és táncfilmnek volt rendezője. 1986-ban a *Mennei hang* című film rendezéséért a montreaux-i nemzetközi televíziós fesztivál Chaplin-díját kapta.
- ⁵ Kiss András a Hunnia Filmgyárban kezdte pályafutását szerkesztőként, segédrendezőként, majd a Híradó és Dokumentumfilmgyárban dolgozott híradók és kisfilmek összeállításán. A televízióhoz politikai szerkesztőként került, ahol több kisebb műsor mellett az 1957. május 1-i műsorok szerkesztője volt. Az 1957 első félévében adásba került valamennyi sportközvetítésnek ő volt a szerkesztője. Az Intéző Bizottság tagjaként aktívan részt vett 1956 novemberében és 1957 márciusa között a televízió technikai felszereltségét korszerűsíteni célzó erőfeszítésekben is, sikeresen tárgyalt a Nemzeti Bankkal az angol helyszíni közvetítő kocsik megvételéhez szükséges garancialevél újbóli kibocsátásáról. A televíziótól 1957 augusztusában kikényszerített felmondással távozott.
- ⁶ Pálos Miklós 1950-től a Nemzeti Színházban dramaturgként és segédrendezőként dolgozott, majd a győri színház rendezője lett. Innen került a televízióhoz 1956 áprilisában ifjúsági szerkesztőként. Sikeres ifjúsági műsorkészítést Bednai Nándorral együtt a balatoni nemzetközi úttörőtáborról. A forradalom idején aktív politikai tevékenységet folytatott, a televízió megbízottjaként több munkástanáccsal tárgyalt az együttműködés különféle kérdéseiről stb. Az Intéző Bizottság tagjai közül, a volt főosztályvezető vádjai alapján elsőként, 1957 februárjában távolították el a televíziótól. Tanárként, majd újságíróként dolgozott a későbbiekben.

összegezze, majd terjessze jóváhagyásra és intézkedésre a Rádió Munkástanácsa elé. Az Intéző Bizottság egyúttal szerezzen a Rádió Munkástanácsától megbízást a Televíziós Főosztály ügyeinek önálló intézésére.

A Televíziós Főosztály dolgozói – a jegyzőkönyv szerint – „a televíziós adás megindítását nem tartják pillanatnyilag célszerűnek, részben a hiányos technikai felszerelések miatt, részben pedig a műsorpolitika új irányelvei miatt”. A Rádió ostroma során ugyanis a televíziós eszközökben és néhány szerkesztői szobában is károk keletkeztek. Az együttműködő partnerek, mindenekelőtt a Híradó és Dokumentumfilmgyár (= HDF) berendezései és épületei is károsodást szenvedtek (a HDF Könyves Kálmán úti központjában tűz pusztított, amelyben filmanyagok és berendezések semmisültek meg). Néhány eszköz pedig nem állt azonnal rendelkezésre. Az egyik ilyen, külső használatban levő eszköz, egy 16 mm-es Bolex felvevőgép október 19-étől kezdve Hajdú Ferenc operatőrnél volt, és Hajdú ezzel a géppel készített felvételeket a forradalom eseményeiről. Majd más operatőrök is lehetőséget kaptak felvételek készítésére. (Erről tanúskodik a Hunnia Filmstúdió tevékenységéről készült BM ügynöki jelentés, amely úgy fogalmazott, hogy „miután 23-a óta dolgozott a H.D.F. minden operátore, a televízió, a szinkron [ti. a Szinkron Filmgyár operatőrei – R. P.], az a vélemény alakult ki, hogy a Hunniának is részt kell vennie az események megörökítésében”.⁷

Az alkalmas eszközök, berendezések sürgős biztosítása érdekében az értekezlet úgy döntött, hogy „haladéktalanul intézkedni kell, hogy az Izabella utcai ÁVH-s helyiségben levő laboratóriumi felszereléseket, felvevőket, valamint magát a helyiséget [ugyanis több berendezés be volt építve – R. P.] a televízió részére megkapjuk”. Ezzel összefüggésben született határozat egy másik követelésről is: „a televízióhoz szükséges minden technikai berendezést a Posta adjon át”. A technikai feltételek biztosítása mellett talán még lényegesebb volt az a törekvés, hogy a televízió „új műsorpolitikát dolgozzon ki” és kövessen a jövőbeni műsoraiban. A dolgozók határozatot hoztak, miszerint „fel kell kutatni a Rádió által korábban szolgálati célokra kiadott televíziós készülékeket és azokat a Főosztály rendelkezésére kell bocsátani”. Az osztályértekezlet úgy döntött, hogy november 3-tól, szombattól kezdődően „mindenki köteles mindennap munkahelyén megjelenni... délelőtt ½ 10 órától délután 3 óráig minden körülmények között”. Arról is határoztak, hogy az osztályértekezlet „november 5-én, hétfő délelőtt 10 órakor ül újból össze”. Erre viszont a szovjet támadás következtében már nem került sor.

A televíziós Intéző Bizottság november 3-án is tartott megbeszélést.⁸ Több kérdésben hozott új határozatot, ugyanakkor megismételte és végrehajtási fázisba helyezte a november 2-i osztályértekezlet egyes határozatait. Az Intéző Bizottság állást foglalt a Rádió Munkástanácsának egyes dolgozók elbocsátásával kapcsolatos intézkedéséről, amely érin-

⁷ Idézi Révész Béla: „A nemzeti felkelésről megkezdett dokumentumfilmet folytatni kell...” *Beszélő* 11 (2006) 4. sz. 54. (<http://beszeloc3.hu/cikkek/reveszbela/>)

⁸ Jegyzőkönyv. Felvéve a Televíziós Főosztály Intéző Bizottságának 1956. november 3-án tartott megbeszéléséről. Az összefoglaló említették a Rádió Munkástanácsának tevékenységéről készült egyik feljegyzésben (MTVA Irattár, Haraszthy Elemér irathagyatéka), de jegyzőkönyv nem található róla. A tartalmát a Rajcsányi Ferenc birtokában maradt példány alapján ismertetjük.

tette a Televíziós Főosztály néhány munkatársát is. Az Intéző Bizottság – az írásos jegyzőkönyv megküldésével – tájékoztatta a Rádió Munkástanácsát arról, hogy „a Főosztály dolgozóinak nincs személyi kifogása a Szabad Magyar Rádió Forradalmi Munkástanácsának jelölése ellen, Cserés Miklós személyét illetően, de továbbra is fenntartják véleményüket, hogy a jelenlegi helyzetben a Főosztály ügyeinek további vitelére Rajcsányi Ferencet tartják alkalmasnak. Kéri, hogy Rajcsányi Ferencet ebben a minőségében erősítse meg.” A sajátos helyzet úgy alakult ki, hogy a Rádió Munkástanácsa november 2-án javaslatokat tett több osztály új vezetőjének személyére a rádiós munka folytatása érdekében. Mivel a javaslatai megtétele idején nem tudott a Televíziós Főosztály értekezletéről és a Főosztály dolgozóinak választásáról, megtette saját javaslatát a Televíziós Főosztály vezetésére a Rádiótól nemrég átkerült Cserés Miklós személyében. A november 3-án kelt jegyzőkönyv kézhezvétele után a Rádió Munkástanácsa még aznap jóváhagyta Rajcsányi Ferenc megbízását a Televíziós Főosztály vezetésére és elfogadta az Intéző Bizottság tagjait is.⁹ A Rádió Munkástanácsa egyúttal eleget tett a Televíziós Főosztály dolgozói kérésének, és november 3-ától felhatalmazta a televíziós Intéző Bizottságot a Televíziós Főosztály ügyeinek önálló intézésére. Ez a döntés rendkívüli jelentőséggel bírt volna, ha a dolgok a maguk „normális menetében” folytatódhattak volna. Előrevetítette ugyanis azt a szakmai szempontból teljesen logikus fejleményt, hogy a „Magyar Televízió” leváljon a Magyar Rádióról és önálló intézményként funkcionáljon.

Az előző napi döntések gyors végrehajtása érdekében két határozat született a november 3-i ülésen. Az Intéző Bizottság megbízta Pálos Miklóst, hogy „lépjen érintkezésbe az Orion Gyár Forradalmi Munkástanácsával és vegyen részt az állam tulajdonát képező televíziós készülékek összeszedésében”. Másik döntésével ismételten a Rádió Munkástanácsához fordult, hogy az „még a mai napon kérjen a Minisztertanácstól olyan írást, amely szerint az eddig az ÁVH kezén levő laboratóriumot és helyiségeket a Főosztály megkapja”.¹⁰ A Rádió Munkástanácsa elnöke, Haraszthy Elemér kapcsolatba lépett a Rádió kormánybiztos-helyettesével, aki ígéretet tett a kérés elintézésére. November 5-e után azonban a berendezések már nem kerültek át a Televíziós Főosztályhoz, és az épületet a szovjet csapatok segítségével a karhatalom vette ismét birtokába.

Jelentős feladatot vállalt magára az Intéző Bizottság, amikor arról döntött, hogy „a Főosztály dolgozóinak kívánságára az Intéző Bizottság nyilatkozatot állított össze a televízió helyzetére vonatkozóan a Szabad Magyar Rádió kormánybiztosa számára”. A televízió és a Televíziós Főosztály ugyanis több problémával küzdött. Azonnal intézkednie kellett egy folyamatban levő, de megakadt beszerzésben, a Pye helyszíni közvetítőkocsi minél hamarabbi Magyarországra hozatalában. Az angol Pye cég október 22-én küldött táviratában értesítette a Televíziós Főosztályt (és a megrendelést leadó Elektroimpexet is), hogy – előzetes ígéretének megfelelően – a kocsit a berendezésekkel együtt 1956. no-

⁹ Hasonló helyzet elkerülésére döntött úgy az Intéző Bizottság, hogy Kovács Mihály, aki a Televíziós Főosztályt képviselte a Rádió Munkástanácsában, „minden reggel keresse fel a Főosztályt, hogy az előző napon megbeszélésekről kölcsönösen tájékozódhassanak”.

¹⁰ Szabad Magyar Rádió Televíziós Főosztályának feljegyzése a Forradalmi Munkás Tanácsnak. 1956. november 2. MTVA Irattár, Haraszthy Elemér irathagyatéka.

vember 2-ára készen áll átvételre Cambridge-ben, a Pye cég székhelyén.¹¹ Az angol cég kérte a 70 000 angol font összeg kifizetését és az átvétel részleteire vonatkozó magyar javaslatot. Az összeg rendelkezésre állt, és erről a Magyar Nemzeti Bank már korábban, egy 1956. november 15-ig érvényes garancialevélben tájékoztatta az angolokat. A forradalom, majd a szovjet támadás időszakában a közvetítőkocsi átvétele, egyáltalán az ügy intézése nem volt lehetséges. Így amikor a Rádióban és a Televíziós Főosztályon – a hosszabb-rövidebb sztrájkok mellett – ismételten sor került a munka megkezdésére, az Intéző Bizottság kezdeményezte a kocsi minél előbbi behozatalát.¹² Az Intéző Bizottság javasolta: „A Minisztertanács állásfoglalása szükséges olyan értelemben, hogy a Pye kocsi rendelését nem sztofnírozzuk, ellenértékét kifizetjük, átvételéről részletesen intézkedünk... Felhívja a Nemzeti Bankot a garancia meghosszabbítására.” Az időpontra vonatkozóan saját elképzeléséül – a televíziós munka feltételeinek alakulását figyelembe véve – javasolta, hogy „a leszállítás határidejét mintegy három héttel későbbi időpontra tűzzék ki [...] az átvétel helyéül Budapestet jelöljék meg azzal a kikötéssel, hogy az eredeti megállapodás szerint az átadásra és a próbaüzemeltetésre a cég megbízott mérnökét hat heti időtartamra az országba küldi”.

Problémák voltak a Televíziós Főosztály munkafeltételeinek megteremtésével is. A volt Tőzsdepalota átalakítása ugyan elkezdődött október 1-én, de bizonytalan volt az építés folytatása, mivel leállt a finanszírozása. Ráadásul a megbontott födém miatt több szobát fenyegetett a beázás veszélye. Hasonlóan szerelési-építési problémák voltak a Széchenyi-hegyi adónál. Az NDK-ból importált adó berendezésének szerelői október folyamán megérkeztek Budapestre, de a megkezdett szerelést október 23-a után nem tudták folytatni. Nem született végleges döntés még a televíziós Műszaki Osztály létrehozásáról sem, így nem kerültek át teljes létszámban a Postától a munkatársak a Rádió állományába.

A forradalmi helyzet újabb problémákat hozott magával a Televíziós Főosztály munkatársaival kapcsolatban is. A Rádió Munkástanácsa nemcsak Révai Dezső elbocsátásáról döntött, hanem azonnali hatállyal elbocsátotta Sós Nándor gazdasági vezetőt és Cserne Tiborné személyzeti előadót is (a Munkástanács megszüntette a Személyzeti Osztályt a Rádióban). A Főosztály dolgozói a továbbiakban nem kívántak együtt dolgozni Mátai Lászlóval és Katkics Ilonával, akik állásfoglalásaikban helyeselték és támogatták a szovjet katonai beavatkozást. Javasolták továbbá Kovács Lászlóné eltávolítását, akinek magatartását úgy ítélték meg, hogy a Révai Dezső íróasztalában levő dokumentumok, valamint a Főosztály nemzetközi kapcsolataira vonatkozó iratok elrejtésével, átadásuk megtagadá-

¹¹ Feljegyzés a Pye rendszerű televíziós helyszíni közvetítőkocsi ügyében a Magyar Rádió kormánybiztos számára. Televíziós Főosztály Intéző Bizottsága. Aláíró: Rajcsányi Ferenc, az Intéző Bizottság elnöke, 1956. november 26. Az MRTV a feljegyzést 1959-ben selejtezte. Tartalmát a Rajcsányi Ferenc birtokában megőrzött másolati példány alapján ismertetjük.

¹² Ebben az időszakban (Gács László kormánybiztos kérésére egészen 1957 május első feléig) formálisan és ténylegesen is az Intéző Bizottság irányította a Televíziós Főosztály szakmai munkáját. A korábbi és a Rádió Munkástanácsa által azonnali hatállyal leváltott és elbocsátott Révai Dezső főosztályvezető november 10-én bement az épületben, de ezt követően, december 4-én csak azért jelent meg a helyszínen, hogy – szavai szerint – „súlyos szemrehányásokat tegyen Rajcsányi Ferencnek”, amiért hozzájárult páncélszekrényének felnyitásához.

sával hátráltatta a Főosztály munkáját. Egészen más okból, de bizonytalanná vált Burján Béla státusa is. Őt korábban a Rádió vezetése a Televíziós Főosztály híradó szerkesztősége vezetőjének jelölte. Bár munkáját már megkezdte a Főosztályon, a Rádió Munkástanácsa a Szabad Kossuth Rádió szerkesztőbizottsága tagjává választotta és a parlamenti rádió-stúdióba küldte. Ezekkel az ügyekkel és a Rádió Munkástanácsa által kezdeményezett elbocsátásokkal kapcsolatban a televíziós Intéző Bizottság úgy foglalt állást, hogy „helyteleníti a Munkástanács legutóbbi módszerét az elbocsátásokra vonatkozóan. A demokratikus módszer megköveteli, hogy minden egyes dolgozónál indokolja meg a Munkástanács az elbocsátás szükségességét.” Feljegyzést intézett a Rádió Munkástanácsához, amelyben jelezte, hogy nem ért egyet Cserne Tiborné ilyen módon történt elbocsátásával, mivel mindössze két hónapja került a munkahelyére és nem végzett tényleges személyzeti munkát. Javasolta, hogy az illető tevékenységének megítéléséhez tájékozódás céljából a Munkástanács forduljon a korábbi munkahelyéhez is.¹³ Az Intéző Bizottság kérte a Rádió Munkástanácsát, hogy „Sós Nándorra vonatkozó határozatát változtassa meg, hogy az egy hónap múlva érvénybe lépő nyugdíjigényével élhessen”.¹⁴ A két másik munkatárssal kapcsolatban az Intéző Bizottság – követve a dolgozók állásfoglalását – jelezte a Munkástanácsnak, hogy „Kovács Lászlóné és Mátai László munkáját ügyük kivizsgálásának befejezéséig nem kívánja igénybe venni”. Az intervenció nyomán a Rádió Munkástanácsa felfüggesztette az érintettek azonnali elbocsátására vonatkozó eljárását és úgy foglalt állást, hogy „mivel rövid ideje dolgoznak a Rádiónál, korábbi munkahelyükhöz fordul információért”. Figyelembe véve a Rádió Munkástanácsának döntését, a televíziós Intéző Bizottság állásfoglalása jelentős súlyúnak volt tekinthető, hiszen a továbbiakban a Rádió Munkástanácsa rendszeressé tette az „eltávolítandók listáján” szereplő, az eltávolítás ellen fellebbezéssel élő személyek apellációinak egyenkénti felülvizsgálatát. Közöttük volt Marosi Jenő (a Rádió ügyésze 1949 óta), Vészits Ferenc (a Lebonyolítási Osztály vezetője, aki közreműködött az október 24-e hajnali közlemények adásában, majd a parlamenti stúdióból irányította az adást Benke Valéria felügyelete alatt) és Mike Gyula (a Rádió Központi Igazgatás vezetője 1954 óta). Az utóbbi esetben jegyzőkönyv rögzíti, hogy másodsorra tárgyalva az ügyét „elmarasztaló” döntés született korábbi cselekedetei és elsősorban a garázs dolgozóinak a Munkástanácshoz eljuttatott nyilatkozata alapján, miszerint Mike „súlyosan becsmérelte a forradalmi ifjúságot”. Ezért a Munkástanács Mike elbocsátása mellett döntött. Ugyanakkor visszavonta a Munkástanács Szécsi Ferenc főrendezőnek elbocsátásáról hozott korábbi döntését, mivel „meggyőződött arról, hogy Szécsi Ferenc a felkelők ellen fegyvert nem használt, sőt magatartásával hozzájárult ahhoz, hogy a Rádióban [az ostrom alatt] itt rekedt dolgozók között ne törjön ki jóvátehetetlen pánik”.¹⁵

¹³ A Lenin Intézetből került a Televíziós Főosztályra.

¹⁴ Sós ezt később úgy „hálálta meg”, hogy az Intéző Bizottságot együttesen és minden tagját külön-külön is többszörösen feljelentette Gács kormánybiztosnál, és biztatta a decemberben létrejött MSZMP bizottságát hasonló feljelentések megtételére.

¹⁵ MTVA Irattár, Haraszthy Elemér irathagyatéka.

A Rádiónál a szeptember eleje óta zajló rehabilitációs ügyek (a Rádiótól korábban elbocsátottak visszavételének ügyei, köztük Halda Alíz, Földes Péter, Kovalik Márta, Bodnár István) nem érintették a Televíziós Főosztályt. Az Intéző Bizottság tagjai és a Televíziós Főosztály dolgozói úgy vélték, hogy a Rádiónál élesen felvetődött másik személyzeti (és politikai) probléma – a Rádióban „beépített” ÁVH-s alkalmazottak helyzete – nem érintette a Főosztályt.¹⁶

Az Intéző Bizottság november 3-i ülésén rögzítette azt a döntését is, hogy „a szabadságharcokról [a televízió operátorai által] készített filmfelvételeket a HDF-fel történt megállapodás alapján átadta a HDF számára felhasználás céljából azzal, hogy ellenértékképpen megfelelő arányú nyersanyagot vagy egyéb technikai felszerelést biztosítanak a Főosztálynak”. A HDF-től azután a televíziós operátorok által készített felvételek eltűntek: részben a külföldre távozott filmesek vitték magukkal, részben – Ivan Szerovnak, a KGB [Állambiztonsági Bizottság] Budapesten tartózkodó vezetőjének az Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának (= SZKP KB) készített jelentése szerint – a szovjet állambiztonsági gyűjtötték be őket még 1956 novemberében.¹⁷ A Szerov-jelentés rögzítette, hogy „több mint 2600 méter filmanyagot koboztunk el... A filmoperátorok különös figyelmet fordítottak azokra a felvételekre, amelyek a szovjet hadsereg budapesti rombolását mutatják be. Számos olyan filmkocka van, amelyet fel lehet használni, mint leleplező anyagot az imperialista körök és fasiszta elemek ellen, akik bebörtönözték, agyonlőtték és felakasztották a kommunistákat és más személyeket. A filmet Moszkvába küldtük feldolgozás céljából, azután az SZKP Központi Bizottságának nyújtjuk be.” Sem a film nyersanyagok, sem az esetleg feldolgozott és megvágott filmanyagok mindmáig nem kerültek elő.

Az 1956. november 4-i szovjet támadás után a Rádió épületében nem folyt munka, a Kossuth Rádió adásai a szolnoki stúdióból hangzottak el. Miközben még Budapesten harcok voltak, a Kádár-kormány több tagja november 6-án megérkezett – szovjet harckocsik védelmében – a már november 4-én elfoglalt Parlament épületébe. A Kossuth Rádió adásait november 7-étől ismét a parlamenti stúdióban szerkesztették és a lakihegyi adóról sugározták. A televíziós műsor nem indult újra 1956-ban.

¹⁶ Ez a feltevés akkor helyesnek tűnt, de a későbbi időszakra vonatkozóan nem volt teljesen megalapozott. Az Államvédelmi Hatóság (= ÁVH) és belügy munkatársainak tevékenységét kutató Ilkei Csaba úgy vélekedett, hogy „a magyar állambiztonság már a hazai televíziózás megalapozásának első lépéseinél ott volt és soha nem is vette le figyelő szemét az intézményről”. Kutatásai szerint több ügynök és operatív tiszt készített jelentéseket 1954 májusától a filmgyártás, majd a televíziózás területén dolgozókról, az ottani eseményekről. Rádadásul a Rádióba beépült állambiztonságiak is jelenthettek a televíziós munkatársakról. Ilkei megfogalmazása azonban nem pontos. A Televíziós Főosztályon a rendelkezésre álló dokumentumok alapján 1957 májusa előtt nem volt „beépített” ÁVH-s személy. 1957 májusától kezdve azonban több személy került az állambiztonságtól a televízióhoz. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárban (= ÁBTL) található iratok alapján a televízióról informátorok csak 1958-tól jelentettek, bár akkor rendszeresen. Ilkei Csaba: Az MTV mint az osztályharc kiemelt küzdőtere (legutóbbi megtekintés: 2017. július 15.) és az ÁBTL dokumentumai.

¹⁷ Szerov jelentése az SZKP KB-nak. 1956. november 19. Közlése: 1956. Szerk. Szakolczai Attila. Bp., 2006. (Nemzet és Emlékezet) 328.

A Kádár-kormány első intézkedéseinek egyikével azonnal ellenőrzése alá akarta vonni a rádiót és a televíziót: kinevezte Gács Lászlót a Rádió kormánybiztosává.¹⁸ Gács a Parlamentből kívánta irányítani a rádióadást. A kialakult helyzetben azonban kénytelen volt a Rádió Munkástanácsához fordulni és segítségét kérni két vonatkozásban is: egyrészt, hogy a Munkástanács biztosítsa a rádiós szakemberek munkáját a műsorok összeállításában és a Parlamentbe, illetve a lakihegyi adóra való eljuttatásban, másrészt pedig, hogy nyújtson segítséget az országban „a kibontakozáshoz” (vagyis közvetítse az új kormány döntéseit és ezek szellemében készítsen anyagokat a rádióadásokhoz). Így került sor a kormánybiztos és a Rádió Munkástanács tagjainak kétnapos megbeszélésére a Népművelési Minisztérium épületében, 1956. november 10–11-én. A találkozón Gács kormánybiztos kérte a Munkástanácsot, hogy „segítse munkáját, mert nem ismeri a Rádiót”. A fő téma – a visszaemlékezések szerint – a Rádió működésének megindítása, a munkakörülmények biztosítása volt. A televíziós Intéző Bizottság tagjai is jelen voltak a megbeszélésen, de a televízió ügyei érdemben nem kerültek megtárgyalásra.¹⁹ A kormánybiztos november 19-én, közleményben tájékoztatta a rádiós és televíziós munkatársakat, hogy „ameddig személyi kérdésekben döntés nem történik, a Rádió minden dolgozója eredeti beosztásában köteles dolgozni”.²⁰ Ez a megfogalmazás kétértelmű volt, hiszen beleérthető az az olvasat is, hogy a Munkástanács által, az elbocsátásokról hozott döntések semmisnek tekintendők és a Rádió korábbi vezetői is az október 23-a előtti beosztásukban maradnak. Más tekintetben a közlemény azt mutatta, hogy a kormánybiztos egyelőre bizonytalan volt, hogy milyen döntéseket hoz majd az új politikai vezetés a munkástanácsokkal és a régi vezetőkkel kapcsolatban. Miután a Rádió Munkástanácsa november 19-én személyi javaslatokat tett több rádiós osztály ideiglenes vezetőjére, a kormánybiztos november 20-án megtette saját személyi javaslatait is azokra az osztályokra vonatkozóan, amelyekre a Munkástanács nem tett javaslatot, illetve olyan pozíciókra, amelyeknél nem fogadta el a Munkástanács javaslatait. Ebben a feljegyzésben a kormánybiztos közölte: „a televízió vezetésének kérdéséről később döntünk”.²¹

A rádió és a televízió irányításának fő szempontjait, az intézményeket irányító vezetők személyét azonban ténylegesen nem a kormánybiztos határozta meg, hanem a Magyar Szocialista Munkáspárt (= MSZMP) ideiglenes vezetőségének, illetve a Forradalmi Mun-

¹⁸ Gács László újságíró tekintélyes illegális kommunista múlttal rendelkezett, 1937–1942 között az illegális KMP irányítója volt. A háború után azonban nem kapott jelentős funkciót (a Szakszervezetek Országos Tanácsának főtítkárhelyettese volt 1948–49-ben), sőt 1949-ben kizárták a pártból és 1951-ben, a Rajk-per kapcsán letartóztatták. A börtönből csak 1954-ben szabadult. Rehabilitációja nem járt együtt jelentős vezetői megbízással. Kádár Jánoshoz több vonatkozásban is személyes kapcsolatok fűzték: az ő ajánlására lett Kádár az illegális KMP budapesti területi bizottságának tagja, majd a párt KB tagja; együtt ültek börtönben a Rákosi-időszakban. Egyes adatok szerint Gácsot már november 6-án megbízták kormánybiztosként a Rádió irányításával.

¹⁹ A kétnapos megbeszélésről nem lelhető fel jegyzőkönyv, ami az akkori viszonyokat figyelembe véve – miszerint minden megbeszélésről készült jegyzőkönyv az új vezetés számára – meglehetősen szokatlan. A történetek hézagosan ugyan, de a visszaemlékezők elmondásai és Gácsnak az 1956. június 6-án készült jelentése alapján rekonstruálhatóak.

²⁰ Idézi Simándi Irén: *Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban 1953–56*. Bp., 2016. 434.

²¹ Uo.

kás-Paraszt Kormányának a döntései. A kormány november 19-én tárgyalta a különböző hivatalokban, intézményekben alakult forradalmi bizottságok tevékenységéről, de ekkor még nem hozott határozatot. A munkástanácsokról 1956. november 22-én, az Elnöki Tanács által hozott törvényerejű rendelet már arra törekedett, hogy csökkentse a munkástanácsok jogait, szerepüket igyekezett az üzemi életre, annak gazdasági-szervezési vonatkozásaira korlátozni.²² Az új hatalom itt már pusztán termelési szervezetnek tekintette a munkástanácsokat. A rendelet lényegében négy fontos dolgot mutatott:

1. A vállalatoknál az irányítás a dolgozók által támogatott munkástanácsok kezében volt, amelyek a sztrájk eszközeivel ténylegesen is megbéníthatták az intézmény, illetve az ország működését.

2. Az üzemi-vállalati szint felett létrejött területi munkástanácsok (vagy esetleg egy létrejövő Országos Munkástanács) a „kettős hatalom” jelentős politikai kifejeződései, komoly befolyással rendelkező szervei lennének, amelyek létrejöttét a Kádár-kormány (mint hamarosan kiderült: minden eszközzel) meg kívánta akadályozni.

3. A „végleges” munkástanácsok választásának szükségességével, vagyis a munkástanácsok újraválasztásának igényével az új politikai vezetés azt remélte, hogy a szerveződő MSZMP tagjai, illetve a munkástanácsokba beválasztott volt Magyar Dolgozók Pártja-tagok (= MDP) jelentősebb befolyásra tesznek szert az újonnan létrejövő szervezetekben.

4. Mivel a rendelet a „termelő” intézményekre korlátozta a munkástanácsok létezési jogát, megkezdődött a „szálmítaktika” alkalmazása: a meglehetősen radikális, a munkástanácsok közös politikai követeléseit hatékonyan kidolgozó és megfogalmazó „szellemi” központok leválasztása a munkástanács-mozgalomról.

A november 22-i törvényerejű rendelet nyomán a Rádió Munkástanácsa is kimondta megszűnését. A lemondó nyilatkozatban egyértelműen tükröződött annak a kormányzati törekvésnek a felismerése, amely a fenti 4. pontban került megfogalmazásra. A Rádió Munkástanácsa „kifejezésre juttatja tiltakozását az ellen, hogy a rendelet az értelmiség tekintélyes részét megfosztja forradalmi szervezeteinek gyakorlati működésétől. Ez megítélésünk szerint az október 23-i forradalom vívmányának a megcsonkolása.” Ugyanakkor tudomásul vette a kormánybiztos álláspontját, miszerint „ő a jövőben is elismeri a munkástanácsnak mindazokat a jogait, amelyeket a tanács eddig gyakorolt és ezért kéri, hogy a munkástanács ne mondjon le és tevékenységét tovább folytassa”. Végül is „a Magyar Rádió Munkástanácsa úgy határozott, hogy lemondását fenntartva eddigi működését 1956. november 30-ig folytatja a jelenlegi feltételek mellett”.²³

A televíziós Intéző Bizottság, amely formailag nem minősült munkástanácsnak, bár igyekezett élni a munkástanácsoknak biztosított jogokkal, tovább folytathatta tevékenységét. Elsősorban a televíziós műsorok elkészítéséhez szükséges feltételek megteremtésére, az eszközök beszerzésére és a leendő műsorstruktúra kialakítására koncentrált. Intézkedésére folytatódott a televíziós stúdiók kialakítása a volt Tőzsdepalotában és az

²² Az Elnöki Tanács rendelete a munkástanácsokról. 1956. évi 25. sz. tvr. MK 95. sz.

²³ „A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának ma megjelent törvényerejű rendelete...” 1956. november 22. MTVA Irattár, Haraszthy Elemér irathagyatéka

építkezés a televíziós adótoronynál, majd januártól a berendezések szerelését is folytatták az NDK-s szakemberek.

1956. november 21-én a televíziós Intéző Bizottság feljegyzést intézett a Rádió kormánybiztosához.²⁴ Bevezetőben a feljegyzés leszögezte, hogy „a Televíziós Főosztály dolgozói mindannyian tisztában vannak azzal, hogy az ország jelenlegi helyzetében a televízió ügye nem tartozik a sürgősen elintézendő ügyek közé. Ugyanakkor azonban meggyőződésünk szerint a konszolidáció után széles néprétegek igénye ebben az irányban is fokozottabban jelentkezik... A televíziót meg kell és meg lehet valósítani hazánkban az eddigi jelentős elmaradás ellenére.” A műsorindítás megkezdéséhez, az előrelépéshez szükséges intézkedéseket két csoportba osztotta az Intéző Bizottság: I. személyi ügyek, II. elvi és gyakorlati kérdések. A személyi ügyeknél négy kérdést vetett fel az Intéző Bizottság:

„Le kell szögezni..., hogy Révai Dezső volt főosztályvezető nem kap megbízatást a főosztály további vezetésére;

... szükséges, hogy az ügyek vitelével a Főosztály dolgozói által megválasztott Intéző Bizottságot megbízatásában megerősítse a kormánybiztos;

... a főosztály vezetésének betöltésekor a kormánybiztos előzetesen hallgassa meg a főosztály dolgozóit képviselő Intéző Bizottságot;

... a helyes munkaerőelosztásra vonatkozólag az Intéző Bizottság december elsejéig részletes javaslatot terjeszt a kormánybiztos elé.”

Ezek a személyi ügyek nem egyszerűen személyzeti kérdések voltak, hanem nagyon fontos politikai törekvést testesítettek meg: a közvetlen politikai irányítástól való megszabadulás igényét. Ebben a tekintetben tehát a televíziós Intéző Bizottság követelése összhangban volt a Rádió Munkástanácsa és az országban létrejött legtöbb munkástanács követelésével. A korábbi vezető nyílt és ismételt elutasításával az Intéző Bizottság még a Rádió Munkástanácsánál is radikálisabb volt. A szakmaiság előtérbe helyezése a hozzá nem értő politikai irányítással szemben az októberi forradalom egyik nagyon is egyértelműen megjelenő törekvése volt az egész országban. A rádió és a televízió esetén ennek érvényre juttatása azért volt nehéz, mert ezeket az intézményeket a politikai vezetés 1947-től, illetve 1952-től kezdve politikai intézménynek és az uralkodó pártpolitikai irányvonal legfontosabb és legjobb propagandaeszközének tekintette, amely közvetlen politikai irányítást igényel. Ez a szemléletmód még a forradalom napjaiban működő Szabad Kossuth Rádió esetében is jellemezte a kormány hozzáállását: Széll Jenő kormánybiztos egyértelműen kontrollálni igyekezett nemcsak a parlamenti stúdióban működő szerkesztőbizottság munkáját, hanem mindenekelőtt a Rádió Munkástanácsának tevékenységét, a műsorokhoz való hozzájárulását. Az 1956. november 4-e után hatalomra került új vezetés szemléletmódja a rádió és a televízió politikai irányítására vonatkozóan teljes mértékben megegyezett a Rákosi-időkben uralkodott nézettel. Ez különösen nyilvánvalóvá vált a

²⁴ Följegyzés a Magyar Rádió kormánybiztosa számára a televízióval kapcsolatos ügyekről. Budapest, 1956. november 21-én. A Televíziós Főosztály Intéző Bizottsága. Aláírók: Rajcsányi Ferenc, Bednai Nándor, Kiss András. A dokumentum nem volt fellelhető az MTVA Irattárában, illetve a Magyar Nemzeti Levéltárban sem. Tartalmát a Rajcsányi Ferenc birtokában maradt példány alapján ismertetjük.

televízió esetén akkor, amikor 1957 februárjától Benke Valéria ismét részt vett a két intézmény munkájában. A televíziós Intéző Bizottság tevékenységét áprilisban korlátozták, majd Benke Valéria – augusztusban történt elnöki kinevezését követően – gyakorlatilag egy személyben (a Tájékoztatási Hivatal útmutatásával és a Rádióban létrejött MSZMP-szervezetbe tömörült személyek teljes támogatásával) döntött a televízió legfontosabb kérdéseiről.

A Televíziós Főosztály működtetéséhez, a televíziós adás megindításához a kormánybiztosnak egyszerűen szüksége volt az Intéző Bizottságra. Ezért pozitívan reagált az 1. és 2. pontban foglalt követelésre, és felkérte az Intéző Bizottságot, hogy április végéig maradjon „hivatalban”, dolgozza ki a televíziós műsortervet, intézze a beszerzéseket és fejlesztéseket, indítsa meg a televíziós adást, lehetőleg minél hamarabb. A kormánybiztosnak ez a lépése nyilvánvalóan nem volt taktikai megfontolásoktól mentes, amiket valószínűleg az Intéző Bizottság is érzékelt. Döntésében ugyanakkor volt politikai szempont is: a kormány még nem határozott a megtorlás „menetrendjéről” és méreteiről. Személyes megfontolások is szerepet játszhattak a kormánybiztos magatartásában, ugyanis nem volt jó véleményrel az intézmények korábbi vezetőiről. Ezt világosan tükrözte a kormánybiztos 1957. január 22-én kelt, a Tájékoztatási Hivatal elnökének, Szirmai Istvánnak küldött feljegyzése,²⁵ amelyben úgy fogalmazott, hogy „6 főt (Benke V., Nemes J., Révai D., Szendrő S., Sándor Gy., Csohány G.) szabadságoltam, amíg ügyük nyugodtabb körülmények között rendezhető lesz. Révai Dezső, Nemes János, Szendrő Sándor és Csohány Gabriella elvtársaknak funkciójukba való visszahelyezését nem tartottam helyesnek.”²⁶ Ebben Gács közölte azoknak a névsorát is, akik „a Minisztertanács utasítása alapján kidolgozott létszámcsökkentés alá tartoznak”. A televíziós Intéző Bizottság tagjai közül Pálos Miklós elbocsátását javasolta, amiben valószínűleg elsősorban Révai vallomása motiválhatta, aki közölte, hogy Pálos géppisztollyal felszerelve állított be Révai lakására (a páncélszekrény kulcsát keresve), ahol egyébként Révai nem tartózkodott október végén és november első hetében. Még árulkodóbb Gácsnak az 1957. március 16-i feljegyzése, amelyben úgy fogalmazott, hogy 1956 októbere folyamán „54 kommunistát és 1 pártonkívülit bocsátottak el. Ezeket visszahelyeztem a Rádió állományába. Hartai L. és Kalmár Gy. saját kérésére nem tért vissza...”²⁷

A 3. pont alatt megfogalmazott igény „tipikus munkástanácsí” igény volt: beleszólás az intézmények vezetőinek kiválasztásába. Az Intéző Bizottság nem követelte ugyan magának a jogot a Televíziós Főosztály vezetőjének kinevezésére, ami abban a helyzetben

²⁵ Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala Szirmai István elvtársnak. Budapest, 1957. január 22. Aláíró: Gács László. MTVA Irattár, Elnöki levelezés 1956–57. 50. doboz

²⁶ Feljegyzés a Tájékoztatási Hivatal részére (nincs név). Aláíró: Gács László kormánybiztos, 1957. március 16. MTVA Irattár, Elnökség, Titkos borítékok, 9. doboz, és Elnöki levelezés 1956–57. 50. doboz. Gács itt korábbi intézkedéseit indokolta.

²⁷ Uo. Gács nem tért ki részletesen minden eseményre (például Révai kérvényeinek megtárgyalására), illetve nem rendelkezett minden személyre vonatkozóan naprakész információval. Így például nagy valószínűséggel 1956 novemberében még nem tudta, hogy Szendrő november 11-től a BRFK Politikai Nyomozó Osztályának lett a munkatársa, csoportvezetőként, századosi rangban.

nyilvánvalóan lehetetlen lett volna, de legalább a vétőjoggal élni kívánt volna. Erre végül is nem nyújtott lehetőséget a Rádió vezetése. A nyílt ütközést a kormánybiztos úgy kerülte el, hogy a Televíziós Főosztályra 1957 márciusában főosztályvezető-helyettest nevezett ki és nem töltötte be a főosztályvezetői posztot. Főosztályvezető kinevezésére Benke Valéria elnöksége idején került sor – az Intéző Bizottság valamennyi tagjának eltávolítását, a televízió káderállományának a „megtisztítását” követően.

A II., elvi és gyakorlati kérdéseket taglaló pont alatt az Intéző Bizottság felsorolta a nehézségeket is, amelyek novemberben gátolták a rendszeres televíziós adás beindítását. A feljegyzés a művészi és műszaki gyakorlat megszerzéséhez szükségesnek nevezte a külföldi tanulmányutakat (a műsorkészítésben és az adásban dolgozó munkatársak tapasztalatszerzését). Az eredményes munka „egyik fontos feltételének” nevezte az Intéző Bizottság a televízió (vagyis a Televíziós Főosztály) viszonyának rendezését a postával és a filmszakmával. A televíziós Intéző Bizottság követelése az volt, hogy a „posta a tv-ös szolgáltatások terén az adóállomás üzemeltetésére korlátozza tevékenységét”, vagyis a többi berendezést és a műszaki szakembereket adja át a Televíziós Főosztálynak. Bár erre vonatkozóan korábban született megegyezés, illetve felső szintű döntés, az új helyzetben az Intéző Bizottság célszerűnek látta kérni a döntés megerősítését és gyors végrehajtását.

Az Intéző Bizottság leszögezte, hogy „a filmszakmát illetően fönn kell tartani a tv teljes önállóságát, mert céljait, eszközeit és módszereit illetően a filmszakmától teljesen idegen természetű munkát végez a tv”. A két ágazat közötti viszony rendezésének körébe tartozott a televízióban vetítésre kerülő mozifilmek beszerzése is. Ez magában foglalta a filmforgalmazás kérdéseit (kitől és mennyiért veszi meg a filmeket a televízió, hányszor vetíthetők a filmek stb.), valamint az átvett hazai filmek vetítési időpontjának (premier előtt vagy csak több hónappal később vetíthető-e a film) meghatározását is. Az Intéző Bizottság előtt – hallomásból – ismert volt, hogy az Egyesült Államokban a hollywoodi filmstúdiók és a nagy televíziós társaságok között megállapodások jöttek létre a televíziók számára készülő filmekről, illetve a tv-társaságok szakmai hozzájárulásáról nagy mozifilmek előállításához. Az ilyen típusú megállapodást előnyösnek tekintette volna mind a magyar filmszakma, mind a magyar televízió számára. A televízió által készített filmek eladása mozik számára pedig hozzájárult volna a televízió költségvetéséhez.

A technikai fejlesztés és a jobb felszereltség elősegítésére az Intéző Bizottság javasolta a hazai tudományos életből szakembereknek a bevonását a berendezések értékelésébe, és azt, hogy „meg kell kezdeni a széleskörű érdeklődést a nyugati gyártmányok irányában”. Ez utóbbi tekintetben a megrendelt Pye helyszíni közvetítőköcsin túl elsősorban a telerecording berendezésről, keskenyfilmes vágóasztalról, mikrohullámú közvetítőberendezésről, valamint Arriflex és Bolex kamerákról volt szó.

A munkakörülményekre vonatkozóan az Intéző Bizottság sürgette a stúdióépítés meggyorsítását, hogy a „tőzsdepalota helyiségeinek a stúdióépítésre, technikai beépítésre és a szerkesztőségek elhelyezésére alkalmas felét biztosítani kell már most a közeljövőben folyamatba kerülő munkálatok és az előkészítés érdekében”.

Az Intéző Bizottság állást foglalt a televízió jövőbeni hazai működésének kérdésében is. Nézete szerint „a tv távlati fejlesztésének tervét felül kell vizsgálni. A korábbi tervet

helytelenítjük”. Legfontosabb változtatásként azt követelte, hogy „a miskolci második adó tervét ejtsék el az illetékes szervek, helyette Győrött relais-állomást kell létesíteni, ami lehetővé teszi a bekapcsolódást külföldi műsorcsere hálózatokba”. Televíziós szakmai szempontból, elsősorban a nézőközönség számára közvetítendő műsorok bővítése érdekében, az elképzelés logikus volt. Politikai szempontból azonban a javaslat bizonyos mértékig naiv volt. A Kádár-kormány számára ugyanis a „nyugati kapcsolat” kiépítése, sőt még a csehszlovák kapcsolat kiépítése sem volt kívánatos és sürgős feladat.

Az Intéző Bizottság tevékenységét és céljait legrészletesebben összefoglaló, fennmaradt dokumentum 1957. január 31-én készült: „Feljegyzés a Főosztály terveiről és feladatairól”.²⁸ Ebben az Intéző Bizottság – a Főosztály munkatársaival folytatott konzultációk után – 13 pontban foglalta össze elképzeléseit és intézkedéseit a Főosztály szervezetére, a beruházásokra és munkakörülményekre, a műsorstruktúrára, valamint a televízió fejlesztéséhez célszerű egyéb lépésekre vonatkozóan. Ez a munka, amennyire a fennmaradt dokumentumok alapján²⁹ megítélhető, négy fő kérdéskörre koncentrálódott:

a megfelelő munkakörülmények biztosítása;

szervezeti kérdések;

a szükséges berendezések és a szakképzett személyek megszerzése;

a műsorstruktúra kialakítása és az adás megkezdése.

A megfelelő munkakörülmények biztosítása több ügyet is magában foglalt. Az egyik probléma volt a Rádió ostroma idején keletkezett károk megszüntetése. Az épületkárokon kívül a Televíziós Főosztály kárainak összege 55 739 forint volt.³⁰ Az eltűnt és megsemmisült eszközöket 1957 februárjára sikerült pótolni. Egy másik kérdés volt a stúdióépítés költségvetése. A Tözsdepalotában szükséges állagmegóvási munkákra rendelkezésre állt félmillió forint, ami elég volt a munkálatok finanszírozására. 1957. február 2-án a Magyar Rádió levelet intézett a Közületeket Elhelyező Bizottsághoz a Lenin Intézet átalakításával kapcsolatban.³¹ Ebben részletesen felsorolásra kerültek a kiutalásban igényelt területek (az épület déli szárnyán a pince, földszint, I. és II. emelet, valamint a III. és IV. emelet egy-egy része). A levél rögzítette azt is, hogy „a posta által aláírt megállapodás alapján a televíziós stúdió építkezési és egyéb beruházási kérdéseit a Magyar Rádió veszi át”. A Közületeket Elhelyező Bizottság az 1447/9/1957. határozatával a kért helyiségeket kiutalta. A Kádár-kormány, miután eldöntötte, hogy szüksége van televízióra, hároméves idő-

²⁸ Feljegyzés a Főosztály terveiről és feladatairól. Televíziós Főosztály. Budapest, 1957. január 31. Aláíró: Rajcsányi Ferenc, az Intéző Bizottság elnöke. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) XXVI –A–8–a. 140. doboz. 7. sz. dok.

²⁹ Az Intéző Bizottság megbeszéléseiről, az 1956. december–1957. március folyamán tartott televíziós osztályvezetői értekezletekről készült feljegyzéseket 1958–1959 során „gondos kezek” megsemmisítették, így csak az intézkedések következményei és más dokumentumok utalásai alapján követhető nyomon a tevékenysége.

³⁰ Jegyzőkönyv az 1956. október 23. napja utáni események során keletkezett károkról. 1956. december 31. MTVA Irattár, TD – 328/13.

³¹ Levél a Közületeket Elhelyező Bizottsághoz. 1957. február 2. Aláírók: Benke Valéria, a Magyar Rádió elnökhelyettese, Rajcsányi Ferenc, Máta László. MTVA Irattár, Elnöki levelezés 1954–57. Felsőbb pártszervekhez küldött anyagok (1957). 2. doboz.

tartamra 11 millió forint összeget szavazott meg a televízió céljaira, amelyből 1957-re 3 millió forintot hagyott jóvá és utalt ki az első negyedévben.³²

A Televíziós Főosztály szervezetének kiépítése a kormánybiztosnak és az Intéző Bizottságnak egyaránt érdeke volt, bár alapvetően eltérő célokkal. A kormánybiztos a létrehozandó osztályok élére „megbízható” vezetőket szándékozott kinevezni, akikkel majd átveheti a főosztály irányítását. Az Intéző Bizottság a műsorhoz-adáshoz szükséges szakmai egységek, valamint az azokat kiszolgáló szervezetek létrehozását szorgalmazta, feltételezte azt is, hogy szakmailag megfelelően képzett irányítók, munkatársak kerülhetnek a főosztály szervezetébe. Ebbeli reménye nem volt teljesen megalapozatlan, hiszen már 1956 októberében is kerültek olyan munkatársak a főosztályra, akik jól értették szakmai feladatukat és később is hasznos tagjai voltak az adást előkészítő és lebonyolító csapatoknak. A televízió személyzeti munkáját irányító politikai vezető, Benke Valéria azonban nem a felveendő munkatársak szakmai hozzáértésében, hanem csakis politikai „megbízhatóságában” volt érdekelt. Benke erről egyértelműen az 1957. október 10-i televíziós osztályvezetői értekezleten nyilatkozott, amikor a „Televíziós Főosztály kádermunkája” volt napirenden. Itt kifejtette, hogy „a televízió ugyan műszaki, szervezési, művészi, agitációs probléma, de elsősorban káderprobléma... Tehát nekünk az alapot kell először jól lerakni a megfelelő káderek felkutatásával. Legyenek azok inkább hozzá nem értők [!], de hű párttagok, vagy ha nem párttag, de a népi demokráciához feltétlen hű emberek, akiknek jó ideológiájuk [?!] van. Inkább legyen a fejlődés lassú, de egészséges, szilárd alapokon álló.”³³ Miután ez a felfogás érvényesült a televízióhoz 1957–1958 során felvett munkatársaknál (néhány esettől eltekintve, amikor feltétlenül szakmailag hozzáértő munkatársat kellett sürgősen felvenni vagy a Rádiótól áthelyezni, mert „nem ment a munka”), az intézményhez tömegével kerültek politikailag megbízható, de a szakmához egyáltalán nem értő személyek. A Televíziós Főosztály élére főosztályvezető-helyettesként 1957. március 25-én kinevezett Tamás István tipikus példája volt ennek a káderpolitikának.³⁴

Az Intéző Bizottság feljegyzése részletesen felsorolta a szervezet osztályait, kimutatót közölt az osztályok vezetői pozícióinak betöltöttségéről és a január végi állapothoz képest szükséges létszámfejlesztésről negyedéves bontásban.

A legfontosabb szervezeti kérdés a televíziós Műszaki Osztály létrehozása volt, amely már több mint fél éve húzódott. A Magyar Rádió Műszaki Tanácsa 1957. január 25-i ülésén tárgyalta a kérdést és egyetértett azzal, hogy a Televíziós Főosztály harmadik osztályaként (a gyártási és az irodalmi osztályok mellett) jöjjön létre a televíziós Műszaki Osztály.³⁵

³² A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszti Kormány határozata a megszűnt Lenin Intézet épületéről. 1957. március 12. *Magyar Közlöny* 3131/1957. (III. 12.)

³³ Feljegyzés az 1957. okt. 10-i osztályvezetői értekezletről. Magyar Rádió Televíziós Főosztálya. Feljegyzések 1957–1958. MTVA Irattár, 74. doboz.

³⁴ A textiles, síkburkolói végzettséggel rendelkező Tamás István szakszervezeti ifjúsági titkári múlt után, 1948-tól az MDP KV munkatársa volt, majd kétéves pártfőiskolát végzett és az MDP KV alosztályvezetője lett 1956. novemberig. Az Óbudai Harisnyagyárban tett három hónapos kitérő után került a Televíziós Főosztályhoz, főosztályvezető-helyettesként.

³⁵ Magyar Rádió Műszaki Tanácsa jegyzőkönyvei. A Műszaki Tanács 1957. január 25-i ülése. MNL OL XXVI-A-8-a. 127. doboz.

Az Intéző Bizottság álláspontja az volt, hogy „a televíziós Műszaki Osztály a Televíziós Főosztály vezetőjének közvetlen irányítása alá tartozzon”. Ennek a megvalósítása azonban nem volt lehetséges. Nem volt ugyanis kinevezett főosztályvezető, így a Műszaki Osztályt is az Intéző Bizottság elnöke irányíthatta volna (ő nevezhette volna ki az osztályvezetőt), amit a politikai vezetés ellenzett. A megoldás az lett, hogy a Műszaki Osztály a Televíziós Főosztályhoz került Benkő Ferenc vezetésével. Azután a Rádió elnöksége február 13-i ülésén mégis úgy döntött, hogy – Benkő megbízásának érintetlenül hagyásával – a „Televízió műszaki részlege tartozzon a Rádió Műszaki Osztályához”.³⁶

1956 végén már létezett az Irodalmi Osztály, amelynek élén a Rádiótól átkerült Szűcs Andor állt. A 6 fős Stúdió-Gyártási Osztály élére nevezte ki a kormánybiztos februárban Máta Lászlót. A legnagyobb létszámú (januárban 16 fős) Filmgyártási Osztály élén korábban Rajcsányi Ferenc állt, akit azonban november 2-án a Főosztály dolgozói az Intéző Bizottság, vagyis a Televíziós Főosztály vezetőjévé választottak. Helyére a kormánybiztos egyelőre nem nevezett ki mást, de Rajcsányit sem erősítette meg osztályvezetőként. (Még februárban a kormánybiztos végül is ennek az osztálynak az élére helyezte át Máta Lászlót.) A Gazdasági Osztálynak nem volt kinevezett vezetője (a kormánybiztos januárban nem erősítette meg a volt osztályvezetőt korábbi megbízásában). Az Ifjúsági Osztályon és az Aktuális Osztályon (Kiss András és Burján Béla) két-két szerkesztő dolgozott. A Műsorszerkesztőségnek nem voltak munkatársai. Ténylegesen jelentős kapacitással tehát az Irodalmi Osztály, a Filmgyártási Osztály, a Stúdió-Gyártási Osztály és a létrejött Műszaki Osztály rendelkeztek. Az Intéző Bizottság javasolta „a Gazdasági Osztály azonnali kialakítását. ...a Gazdasági Osztály vezető tisztségében olyan emberre van szükségünk, aki mindazokat a fontos feladatokat el tudja végezni, amelyek gazdasági vonalon megoldásra várnak. Ilyen főbb feladatok: a televízió beruházásai, a honorárium és bérrendszer kialakítása... szerződések megkötése a színházakkal, sportlétesítményekkel, stb. és a televízió egész gazdasági rendszerének kiépítése.” A szervezettel is összefüggő, de messze azon túlmutató kérdéskör volt a műsorstruktúra. Ezzel kapcsolatban az Intéző Bizottság közölte: „A műsorstruktúra február 5-re elkészül és ennek letárgyalása és a vezető testület által történt elfogadása után az újonnan megszervezett Gazdasági Osztály február 25-re elkészíti a televízió 1957-es költségvetését.”

A feljegyzés kitért a főosztályon folyó munkák helyzetének ismertetésére és az azokkal kapcsolatos közvetlen feladatokra is. Közölte, hogy „a televíziós filmek gyártását megkezdtük és a munkatervnek megfelelően a gyártást folytatjuk. A forgatókönyvek jelenleg tárgyalás alatt [vannak].” Az 1956-ban elfogadott munkatervhez képest több esetben, az előzetesen kiválasztott művészek külföldre távozása vagy éppen az új politikai vezetés által hozott elteltési döntés miatt módosítani kellett az elképzeléseket. A szükséges stúdióberendezésekkel kapcsolatban úgy tájékoztatta a kormánybiztost – a Rádió Műszaki Osztálya jelentése alapján –, hogy „a stúdiókamerák és berendezések a Mechanikai Laboratóriumban elkészültek és azok minőségi átvétele március 1-én befejeződik”. A minőségi

³⁶ Elnökségi ülés. 1957. február 13. Magyar Rádióhivatal Elnökségi (vezetőségi) ülések 1957/01 – 08.07. MTVA Irattár, 3. doboz.

vizsgálat azonban kénytelen volt megállapítani, hogy a berendezések nem megfelelőek, további munkát igényelnek, használatba nem vehetőek. Az Intéző Bizottság úgy remélte, hogy „a Tözsdepalotában jelenleg rendelkezésünkre álló szobákba a villany és telefon beszerelése után az osztály azonnal átköltözik. Ez előreláthatólag február 10–12-e táján fog megtörténni.” A költözés végül is február közepén kezdődött meg és elhúzódott március végéig.

Az Intéző Bizottság visszatért arra a november 21-i feljegyzésében felvetett javaslatára is, hogy a főosztály munkatársai a művészi és műszaki gyakorlat megszerzéséhez, kiteljesítéséhez külföldi tanulmányutakon vehessenek részt. Közölte, hogy még 1956 decemberében elnyerték a csehszlovák televízió egyetértését, és támogatást kaptak az NDK-televíziótól is. Nyitott lehetőség volt egy szovjetunióbeli tanulmányút is. Ezek után a Rádió–Televízió elnöksége május 22-i ülésén a főosztályvezető-helyettes és három osztályvezető kiutazásáról döntött.³⁷

A feljegyzés ismételten felvetette, hogy a televízió vegye át a megszüntetett ÁVH-nak a BM Filmosztályának tulajdonába kerülő keskenyfilmes laboratóriumát, illetve kérje el a megszünt Országos Testnevelési és Sport Bizottság filmes eszközeit. Javasolta azt is, hogy: „a Televízió adja be a Minisztertanácsához igényét a Szinkron Filmgyár egész épületére és összes berendezéseire.” A „Szinkron” megszerzése több szempontból is hasznos lett volna a televízió számára: a televízió önálló, bővíthető, nemrég épített székházat kapott volna; a filmgyár egyike volt a legjobban felszerelt, korszerű berendezésekkel ellátott hazai filmes intézményeknek; a szinkronizálással megoldódott volna a televízióban vetítésre kerülő külföldi filmek egyik nagy problémája, hogy a külföldi filmek feliratozása nem volt jól olvasható a képernyőn, illetve takarta a kép egy részét. A Rádió–Televízió politikai vezetése azonban nem tett lépéseket a javaslatok megvalósítására.

A technikai, személyi és adminisztratív feltételek biztosítása mellett talán még lényegesebb volt az a törekvés, hogy a televízió „új műsorpolitikát dolgozzon ki” és kövesse a műsoraiban. Erre vonatkozó és a januári feljegyzésben körvonalazott elképzelését az Intéző Bizottság a műsor újraindításakor próbálta megvalósítani, de már az új helyzetben, a Kádár-kormány által kinevezett kormánybiztos felügyelete alatt és a helyi MSZ-MP-be tömörültek ellenkezése mellett.

A televíziós adás újraéledése széles műsorstruktúrával

Az Intéző Bizottság legfontosabb intézkedéseként közölte a kormánybiztossal, hogy „a postával történt mai megállapodás alapján az adásokat február 5-én alanti rendszer szerint megkezdjük:

esti kísérleti adások kedd és péntek 18:30–20:30-ig

ipari adások hétfő és vasárnap kivételével minden nap 12:30–13-ig és 15–16-ig.”

³⁷ A Magyar Rádió elnökségi ülése. 1957. május 22. Az 1957-es elnökségi ülések határozatai. MTVA Irattár, 50. doboz/XIII.

Indulásként a műsoron mozifilmek, kisfilmek és híradók szerepeltek. A műsort először a Rádióújság 1957. február 11–17-i száma közölte.³⁸ Február 23-ától az újonnan üzembe állított 1 kW-os adóról sugározták a műsort, ami jobb vételt és nagyobb (50–70 km-es) területi lefedettséget biztosított. Mivel ekkor még nem volt kötelező előfizetési díj a televíziók esetén, nem áll rendelkezésre pontos adat a televízió-készülékkel rendelkezők számáról. Egyéb források alapján megállapítható, hogy 1956 elején mintegy 200–220 készüléktulajdonos volt. Az Orion-gyár 1956 folyamán 2177 készüléket gyártott és adott át forgalmazásra.³⁹ A következő évben havonta átlagosan 500–550 új készüléket hoztak forgalomba. Így a televíziókészülék-tulajdonosok számát 1957. február közepén 1800–1900-ra tehetjük. A televíziós műsor milyensége (struktúrája) és minősége kezdett egyre fontosabb lenni. A televíziózás egyfajta új, közösségi tevékenység lett. A televízió-tulajdonosokhoz az adás idejére „belátogattak” a rokonok, a szomszédok, a közösségi intézményekben elhelyezett televíziók műsorát (elsősorban a futballmérkőzéseket) rendszeresen jelentős számú csoportok nézték. Egy-egy jól sikerült műsor után érezhetően megugrott a televízió iránt érdeklődők és televízió-készüléket vásárlók száma. A nézőközönség a televíziót „a hírközlés, tájékoztatás, kulturális nevelés és szórakoztatás” egyre inkább elfogadott és kívánatos eszközeként tekintette. Pontosan úgy, ahogy a televíziós Intéző Bizottság azt az 1956. november 21-i feljegyzésében kifejtette. A közönség tudomásul vette, hogy a televízió – a napilapokhoz és a rádióhoz hasonlóan – szószólója a hivatalos politikának, de igazán fontosnak azt tartotta, hogy tartalmas, valódi szórakozást és kultúrát közvetítsen jó minőségben.

A Televíziós Főosztálynak nagyon szűk volt az a szakmai magja, amely filmes, rádiós és újságírói háttere, valamint a televíziózás külföldi tapasztalatai és ismertetések alapján, továbbá a rövid idejű, 1956 elejétől kezdődött hazai működés közben megszerzett technikai-művészi tudása alapján minőségi közvetítéseket tudott nyújtani. A politikailag megbízhatónak tekintett, párt- és egyéb mozgalmi múlttal rendelkező káderekkel felduzzasztott (1957 végére 107 főt számláló) apparátus, beleértve a televízió osztályainak legtöbb vezetőjét is, képtelen volt minőségi munkára. Ezért a Rádió-Televízió kormánybiztosa kényes „egyensúlytáncot” járt. Az egyik oldalon a kádári vezetésnek és a helyi MSZMP-szervezetbe tömörülteknek a „tisztoztatásra” irányuló nyomása ellenére hosszabb időn (mintegy nyolc-kilenc hónapon) keresztül – amíg műfajonként az első műsorok elkészültek és kialakultak a műsorkészítési szempontok, technikák és a helyszíni közvetítések módszerei – hagyta a szakmailag hozzáértők működését. A másik oldalon a politikai vezetés abban reménykedett, illetve azzal hitegette magát, hogy a televíziózásba „bevontak” képesek lesznek gyorsan elsajátítani a szükséges ismereteket és minőségi munkát nyújtani. Ebben a két-három évre is elnyúló időszakban lehetett állandóan azt az álságos kibúvót hallani a televíziós vezetőkötől, hogy „a televíziózást csak a gyakorlati televíziós munka során lehet megtanulni, ami sok időt vesz igénybe”. Kétségtelen, hogy a televízióknak vannak olyan sajátosságai, amelyeket elsősorban működés közben lehet megismerni.

³⁸ *Rádióújság* 1957. február 11–17.

³⁹ Az Orion-gyár gyártási adatait közli Lévai Béla: *A rádió és a televízió krónikája 1945–1978*. Bp., 1980. 234.

Ezen sajátosságok megismeréséhez, elsajátításához azonban a rokon szakmában szerzett ismeretek feltétlenül előnyösebbek, mint a „mozgalmi tapasztalatok”.

A műsorok skálájának jelentős bővülését tette lehetővé a Pye helyszíni közvetítőkocsi megérkezése 1957 februárjában. A Népszabadság február 12-én, a Rádióújság február 18-án adott hírt a kocsi megérkezéséről. A Rádióújság „Itt a televíziós közvetítő kocsi” címmel megjelent tudósításában így fogalmazott: „Igen, megérkezett a televízió várva várt kocsija, amellyel majd hamarosan sporteseményeket, színházi előadásokat és egyéb érdekességeket lehet közvetíteni.”⁴⁰ A Népszabadságban megjelent cikk úgy üdvözölte az eseményt, hogy „a Pye-kocsi megérkezése nagy esemény a magyar televízió kalandos történetében. A tervek szerint májusig négy-öt különböző színházi előadásra, egy szabadtéri és egy teremben sorra kerülő esemény színhelyére vonulnak ki gyakorlat, tanulás céljából a Pye-kocsival. Május elsejétől aztán – ha minden jól megy – már hétről-hétre adnak helyszíni közvetítést színházi előadásokról, sportversenyekről és más érdekes eseményekről.”⁴¹ A közvetítőkocsi és berendezései lenyűgözték a műszaki szakembereket is. A kocsit részletesen bemutatta a korabeli szaklap, a Rádiótechnika is: „A kocsi négy kamerát visz magával a helyszíni közvetítések lebonyolítására. Ezek közül hármat állítanak fel a kívánt helyre, a negyedik pedig tartalékul szolgál... A kocsi elülső részében vannak beépítve az ellenőrző monitorok, alul négy, ezekből három az egyes kamerától jövő képet, a negyedik pedig a rendező által kiválasztott képet (vagyis az adásba kerülő képet) mutatja. A felső sorban a kocsi adója által sugárzott képet, valamint a Széchenyi-hegyi adótól sugárzott képet mutatja... A kocsi közepén levő rendezőpultnál ül a hangmérnök, a rendező és a képmérnök.”⁴² A helyszíni közvetítőkocsit azok a műszaki szakemberek is nagyra értékelték, akik a későbbiekben rendszeresen dolgoztak vele. Koreny János írta az átvétel és a kezdeti munkák időszakáról: „A kocsi valóságos miniatűr stúdió, amit a 4 kamerával és a képet és hangot továbbító mikrohullámú adó-vevő párral egy kisméretű buszba építettek... Megcsodáljuk a kamera előre-hátra mozgását imitáló variót: a zoom optikát... A szuperortikon képcsővel működő kamerák eddig nálunk nem ismert képminőséget produkálnak, főleg jel-zaj viszonyban és felbontásban, ezen felül pedig addig elképzelhetetlen üzembiztonságot!”⁴³ Igen fontos képessége volt a Pye helyszíni közvetítőkocsinak az, hogy közvetlenül tudta a vett képet az adótoronyhoz továbbítani több mint 50 km távolságból is. A Pye-cég mérnöke, Sipahimalani (akit a magyarok egymás között Szipinek becéztek) és Rajcsányi, aki a helyszíni közvetítésekért felelős vezető volt már az 1956. februárban elfogadott televíziós munkaterv alapján is, számos helyszínt és eseményt vizsgáltak a közvetítések érdekében. Ugyanakkor a Rádió–Televízió politikai vezetése bizonyos gyanakvással fogadta a berendezést. Az élőben történő helyszíni közvetítést nem tudta előzetesen ellenőrizni, és félt attól, hogy kontrollálhatatlanul kormányellenes vagy a párt politikáját kritizáló megjegyzések hangoznak el a műsorokban. Ezért a Rádió már-

⁴⁰ Itt a televíziós közvetítőkocsi. *Rádióújság* 1957. február 18.

⁴¹ Nagy esemény a magyar televízió fejlődésében. *Népszabadság* 1957. február 12.

⁴² Idézi Sugár Gusztáv: *A néprádiótól a műholdas televízióig*. Bp., 1993. 172–173.

⁴³ Koreny János – Heckenast Gábor – Polgár András: *A Magyar televízió története kezdetektől – napjainkig*. Bp., 1995. 18–19.

cius 6-i elnökségi ülése úgy döntött, hogy „amíg a vezetőség nem engedélyezi, a Pye kísérletek nem mehetnek egyenes adásba”.⁴⁴

Gyors egyetértés volt a futballmérkőzések közvetítésében. A Pye közvetítőkocsi kiválóan vizsgázott a próbaüzemben, így sor kerülhetett az „éles” közvetítésre. A Rádióújság Mezei István képes riportjában számolt be a Népstadionban készülő helyszíni közvetítésről, ahol Rajcsányi Ferenc gyártásvezető (és majd az adás rendezője) az operatőröknek (Nagy József, Mestyán Tibor és Varga Vilmos) tartott eligazítást, és a riportert (a pályán folyó mérkőzéssel együtt) a berendezés monitorján láthatta az adásba kerülő képet.⁴⁵ Az első, részben gyakorlatnak is tekinthető futballmérkőzés közvetítésére 1957. április 7-én került sor. A televízió az úgynevezett tavaszi bajnokság 4. fordulójában játszott Ferencváros–Csepel (2:2) mérkőzésre látogatott ki.⁴⁶ Az eseményről a Magyar Filmhíradó is tudósítást közölt,⁴⁷ melyben lépésről lépésre bemutatta a közvetítés folyamatát. A Filmhíradó riportere, Szepesi György így számolt be az eseményről: „60 ezer ember szurkol ezen a mérkőzésen, lesi a változatos akciókat. 60 ezer a Népstadion lelátóján. És hárman Kovácsék lakásában a televízió mellett... A stadion zöld gyepén újabb támadás indul. Ezt a pillanatot kísérik a televízió felvevőgépei is. A kép és kísérfhang ebbe a kocsi fut kábelen. A keverőasztalnál kétoldalt a kép- és hangmester, középen a rendező, előttük a meccset kísérő gépek képei... Rajcsányi főrendező utasításaira változik a kép. Mindig a labda útját legjobban kísérő felvevőgép kapcsolódik be... Bár az eredmény eldöntetlen, mégis győz a televízió.” Jó alkalom volt az éles közvetítésre az 1957 áprilisában, a Népstadionban rendezett Húsvéti Torna is. A magyar televízió két mérkőzést közvetített április 21-én, az MTK–Vojvodina (2:1) és a Ferencváros–Partizán (1:0) meccseket. Mindkét tv-közvetítés rendezője Rajcsányi Ferenc, riporterei Szűcs Ferenc és Szepesi György voltak.⁴⁸ Ezt követően a labdarúgó-mérkőzések közvetítése rendszeressé vált a magyar televízióban, és a legnépszerűbb, legnézettebb műsor volt éveken keresztül. A sportközvetítésekkel kapcsolatban is nyomon lehetett követni azt az 1957 utáni, már említett törekvést, hogy a később odakerült televíziósok és a politikai vezetés kizárólag saját teljesítményeként tüntette fel a televízió működését, tagadva a korábbi adásokat vagy eltitkolva a korábban kidolgozott módszerek, közvetítési technikák átvételét. Vitray Tamás például egy általa írt cikkben – abszolút torzítva – így nyilatkozott: „Az 1957-es esztendő még a kísérleti adások éve volt. Összesen öt sportközvetítés került a mintegy öt-hatezer képernyőre. 1958 végére, a hivatalos adatok szerint 16 038 a készülékek és 39 a helyszíni sportközve-

⁴⁴ 1957. március 6-i Rádió elnökségi ülés. Magyar Rádióhivatal Elnökségi ülések 1957/01 – 08.07. MTVA Irattár, 3. doboz.

⁴⁵ Televízióközvetítés. *Rádióújság* 1957. április 17.

⁴⁶ Az adás rendezője Rajcsányi Ferenc, szerkesztője Kiss András, operatőrei Mestyán Tibor, Nagy József (és valószínűleg Varga Vilmos) voltak. A mérkőzést Szűcs Ferenc riportert közvetítette.

⁴⁷ Futballmeccs a szobában. *Magyar Filmhíradó* 1957. április 7.

⁴⁸ Feljegyzés 1957. április 18-án megtartott osztályvezetői értekezletről („Április 21. Délután háromnegyed 3 órakor két futballmérkőzés közvetítésére megy ki a Pye kocsi. Az április 21-i adás közvetítéséért felelős Rajcsányi elvtárs, a Pye kocsi rendben létéért Máta elvtárs”). Magyar Rádió Televíziós Főosztálya feljegyzések. MTVA Irattár, 74. doboz. Egy híradás szerint a televízió április 22-én is közvetített két mérkőzést a Húsvéti Tornáról, de ennek máshol nem lehetett nyomát feltalálni. (Www.pakozdfoci.lapunk.hu/modul=forum&a=71398.)

títések száma.”⁴⁹ Ténylegesen már 1957-ben is több mint 15, az első félévben 10 sportközvetítésre került sor. Ezek az 1957 első felében sorra került kezdeti közvetítések rövid időn belül kialakították a labdarúgó-mérkőzések minőségi közvetítési módszereit, technikáit, amelyek azután évtizedekig „üzemben maradtak”.⁵⁰ Más sportágak is szóba kerültek. Így például, amikor Sipahimalani és Rajcsányi megtekintették a Millenáris jégpályán megrendezett nemzetközi műkorcsolya-bemutatót, elvi döntés született, hogy érdemes lenne a műkorcsolyát is a televízió képernyőjére vinni. Ezek után került sor a Fővárosi Nagycirkuszban május 16-án rendezett „Párizsi Jégrevü” műsor közvetítésére Bednai Nándor rendezésében.⁵¹ A televíziós Intéző Bizottság tagjai meg voltak győződve arról, hogy a sportközvetítések nemcsak szórakozást nyújtanak a nézőközönségnek, hanem népszerűsítik is a televíziót, minden más műsornál jobban növelik iránta az érdeklődést. Ebben a tekintetben az Intéző Bizottság felfogása és ennek nyomán a kezdeti műsorstruktúrában a sportközvetítések jelentős szerepe összhangban volt az amerikai televíziók és a BBC műsorpolitikájával.

A sportközvetítések mellett egy másik jelentős műsorblokkot alkottak a prózai és zenei színházi közvetítések. A lehetőségek felmérésére és a megfelelő felkészüléshez a televízió szakmai és műszaki stábja több előzetes próbát is végzett. Így például 1957. március 22-én az Operaházban „készített első ízben helyszíni felvételt [ahol] Humperdinck nálunk 1895-ban bemutatott népszerű gyermekoperáját, a Jancsi és Juliskát próbálták, erről készült sikeres televíziós felvétel. A Szabadság-hegyről nyomban vissza is játszották a helyszíni közvetítést.”⁵² Az Irodalmi Osztály által javasolt öthavi (április–augusztus) műsortervben összesen hét ilyen jellegű mű közvetítése szerepelt és ezekre sor is került. Az Irodalmi Osztály vezetője, Szűcs Andor a tervekről a Rádióújságban számolt be, kiemelve, hogy „mielőtt a színházi évad véget ér, szeretnénk egy-két színházat is meglátogatni, és május 21-én az Állami Operaház »Bánk bán« előadásával kezdeni színházi közvetítéseinket”.⁵³ Így is történt, és az időszak legnagyobb visszhangot kiváltott művészeti közvetítése Erkel Ferenc Bánk bán című operájának sugárzása lett május 21-én a Magyar Állami Operaházból.⁵⁴ A feladat több szempontból is jelentősnek és nehéznek ígérkezett:

a *Bánk bán* a legismertebb és legnépszerűbb magyar opera volt;

Katona József drámájának színpadi előadása történelmi szerepet játszott az 1848–49-es forradalom kirobbanásakor, és 1957 elején is műsoron volt;

⁴⁹ Vitray Tamás: Televízió, kilencszáz közvetítés. *Magyarország 1967*. 1. sz. 21.

⁵⁰ A kamerák például több mint egy évtizedig (a kézi kamerák alkalmazásáig) azokon a közvetítő pontokon kerültek elhelyezésre, amelyeket annak idején a rendező Rajcsányi Ferenc kiválasztott mint legmegfelelőbb helyet.

⁵¹ A közvetítésről a *Rádióújság* képes riportban számolt be. Televízió a cirkuszban. *Rádióújság* 1957. május 24.

⁵² Mi újság az Operában? *Népakarat* 1957. március 23. Nem tudni, hogy milyen visszajátszásra gondolt a cikkíró, hiszen ekkor még nem volt a magyar televízió birtokában telerecording, amivel a tv-adást rögzíteni tudta volna. Feltehetően visszajátszás alatt azt értette, hogy a Pye közvetítőkocsiban látható volt az adóra felküldött és az adóról kimenő kép is.

⁵³ Mi újság a televízióban? *Rádióújság* 1957. május 7.

⁵⁴ Az adás rendezője Rajcsányi Ferenc. Operatőrei Mestyán Tibor, Mezei István és Nagy József voltak.

a Magyar Rádió igen kiváló művészek előadásában közvetített operákkal a korábbi évek során „kényeztette” a komolyzene iránt érdeklődő hallgatókat, és a televíziónak most nemcsak ezt a zenei színvonalat kellett fenntartania, hanem egyúttal bizonyítania kellett azt is, hogy a képi megjelenítéssel fokozni tudja az élményt.

A televízió vezetése először arra gondolt, hogy az Operaház főrendezőjét, Nádásdi Kálmánt kéri fel az adás rendezőjeként. Nádásdi azonban visszautasította a felkérést az- zal, hogy a televíziós adás más nézőpontot igényel, mint a színpadi megjelenítés. Így a vezetés a közvetítést Rajcsányi Ferenc rendezésére bízta, aki külön részletes forgatókönyvet készített – a filmgyári megszokás szerint – a közvetítéshez, amelyben – az egyik elő- adás megtekintése, az opera librettója és zenei anyaga alapján – rögzítette a kamerák szükséges mozgását, a képváltásokat, a kameraváltásokat, a képkivágásokat stb.⁵⁵ Ápri- lis 28-án a teljes közvetítői stáb kivonult a Bánk bán operaházi előadására próba céljából. A május 21-i közvetítés jól sikerült.⁵⁶ Az élményről többen is beszámoltak: „a vevőkészülék- tulajdonosok egyelőre még kis tábora így az Operaház nézőterén érezhette magát, sőt, mintha remek színházi látcső is lett volna a kezükben. A felvevőkészülék ugyanis egész közel varázsolta hozzájuk az énekeseket. Sok nézője akadt a közvetítésnek a művelődési otthonokban, klubokban és az Operaház falatozójában felállított vevőkészülék előtt is.”⁵⁷ Kelemen Endre, aki 1956-ban került a Televíziós Főosztályra, ahol később a sikeres Isko- latévé műsorsorozat készítője, vezetője lett, így emlékezett: „Május 21-én nagy élvezettel néztem az első színházi közvetítést a Magyar Állami Operaházból, a Bánk bán volt műso- ron.”⁵⁸ A korszak legismertebb tévékritikusa, Rajki András érdekes képet festett az opera televíziós közvetítéséről, amelyet részben az újság szerkesztőségében levő televízió- készüléken, részben az Opera nézőteréről, részben az Operaház társalgójában felállított tv-készüléken nézett.⁵⁹ „Az utolsó jelenetet dalszínházunk társalgójában néztem és izgultam végig. Izgultam? De hiszen nem meccs volt, hanem zenedráma. Mégis izgultam és ráadásul kikkel együtt? Ha csak teheték, kiszaladtak a szereplők, hogy legalább lássák partnereiket, ha már önmagukat nem láthatják az első valódi, s már csaknem tökéletes színházi helyszíni televíziós közvetítésben.” A cikkben Rajki kitért az előkészítő munkára is, amelyet a televíziós szakemberek végeztek. „Rendkívül nehéz, fáradságos munka előz- te meg ezt az első televíziós előadást. A televízió szakemberei Bánk bán-előadások sorát nézték és hallgatták végig, amíg megalkották a közvetítés »forgatókönyvét«, s megállá- pították a négy páholy helyét, ahol impozáns készülékeiket elhelyezik.” A közvetítés egé- széről elismerően nyilatkozott: „Stimmelt is, és ezért elismerés illeti az Operaház és a mind nagyobb reményekre jogosító televízió minden művészt és dolgozóját.” Az opera- közvetítés egyúttal vitát is gerjesztett arról, hogy alkalmas-e a televízió színdarabok,

⁵⁵ Ennek a forgatókönyvnek az alapján rendelte el Kulcsár Ferenc főosztályvezető 1958. január végén, hogy a továbbiakban minden adáshoz készüljön színopszis vagy forgatókönyv. Feljegyzés. 1958. január 29-i osztály- vezetői értekezletről. Magyar Rádió Televíziós Főosztálya feljegyzések 1957–1958. MTVA Irattár, 74. doboz.

⁵⁶ Az Intéző Bizottság javaslata a *Bánk bán* közvetítésére ekkor is hordozott bizonyos politikai mondandót, hiszen a darab a magyar függetlenség, az idegen uralom elleni fellépés szimbóluma is volt.

⁵⁷ Idézi Sugár: *A néprádiótól*, 174–175.

⁵⁸ Interjú Kelemen Endrével. MTV Történet. Dunavölgyi Péter. www.filmeshaz.hu/mtvtortenet/interjuk.htm.

⁵⁹ 1 Bánk bán 4 helyről (rajki). *Népakarat* 1957. május 23.

operák vagy operettek sokszor órákig tartó közvetítésére.⁶⁰ A nézők többsége a közvetítések mellett volt, amiben szerepet játszott az is, hogy az egyre növekvő számú televíziókészülék Budapesten túl is lehetővé tette a magas színvonalú színházi darabok megtekintését.⁶¹ A politikai vezetés a színházi közvetítéseket a kulturális nevelés részének tekintette. Sándor György, akit a kormánybiztos 1957 folyamán műsorigazgatóként helyezett át a Rádiótól a Televíziós Főosztályra, úgy fogalmazott: „kulturális eszköznek tekintettük a televíziót, amelyben magyar értékek dominálnak és természetesen a szocialista szellemiség. Hittünk abban, hogy a hatalmas, főleg vidéken élő tömegek kulturális fölemelkedését szolgáljuk, ha színházat közvetítünk.”⁶² A Bánk bán május 21-i közvetítését két nappal később *Lortzing Cár és ács* című operájának NDK-s filmváltozata követte.

A prózai helyszíni színházi közvetítések közül elsőként július 4-én G. B. Shaw műve, a *Warenne* mestersége került adásba a *Katona József Színház*ból.⁶³ Ezt követően július 7-én Shakespeare *Két úr szolgálja vígjátékának* szovjet filmre rögzített változatát sugározta a Magyar Televízió. Sor került további zenés műsorokra is. Július 18-án a Rádióval közös nyilvános hangversenyt közvetített a televízió a *Csajkovszkij park szabadtéri színpadáról*, majd július 28-án Roberto Benzi budapesti hangversenyéről közvetített a televízió.⁶⁴ Augusztus elsején a *Margitszigetről* Fényes Szabolcs műve, a *Maya* került a képernyőre.⁶⁵ A margitszigeti Szabadtéri Színpadról: *Gounod Faust* című operája augusztus 15-i közvetítésének második részét a hirtelen jött nagy zivatar elmosta. A színházi közvetítések egyik sajátos változata volt a bábjátékok közvetítése. Az első ilyen felvételre a még júliusban lefolytatott egyeztetések után került sor augusztus 8-án, amikor Kemény Henrik bábművész *Vitéz László kalandjait* adta elő.⁶⁶ A bábműsorok később is népszerűek voltak a gyereknézők körében, számos mese készült *Hakapeszi Makival*, *Vitéz Lászlóval* és *Süsüvel*, a *sárkánnyal*. Más típusú gyermekműsor volt a június 27-én a *Városháza díszterméből* közvetített *Ási, Hapci, Ugri* című mesebalett.⁶⁷

Folytatva az 1956-ban már megkezdett vidám műsorok sorát, 1957. május 31-ére az Irodalmi Színpadról a *Nagy Endre-kabaré* közvetítését tervezték (Bednai Nándor rendezésében), de a május 30-i osztályvezetői értekezlet úgy döntött, hogy „a május 31-i kabaré elmarad, helyette a *Beszterce ostroma* című film kerül adásba”.⁶⁸ Végül a kabaré része

⁶⁰ Békés István: Ünnepi nyitány és a hétköznapok. *Népszabadság* 1957. május 28.

⁶¹ 1957 közepére jelentősen megugrott a tv-készülékek vásárlása. Csak júniusban több mint 600 darabot adtak el. Ekkor Győr-Sopron megyében mintegy 300, Vas megyében több mint 200 és Zala megyében 100-150 tv-készülék volt használatban. *Népszabadság* 1957. július 20.

⁶² Sándor György: A tömegkommunikáció egy szisztéma idegrendszere. In: *MRT, MTV, MRTV Rt. 1957-1997. I-II.* Szerk. Schmitt Péter. [Bp., 1998.] II. 18-198. Sándor György szépíti ebben az interjúban a korábbi, gyakorlatban alkalmazott felfogását a televízió feladatáról, hiszen vezetői működése idején inkább a politika közvetítését tekintette a fő feladatnak és ennek megfelelően alakította a televízió műsorpolitikáját.

⁶³ A televíziós adás rendezője Bednai Nándor volt

⁶⁴ Mindkét zenei adás rendezője Bednai Nándor volt.

⁶⁵ Az adás rendezője Mihályfi Imre volt.

⁶⁶ Kemény Henrik. In: *MRT, MTV, MRTV Rt.*, II. 141-143.

⁶⁷ A műsor szerkesztője Kelemen Endre, rendezője Háncsné Katkics Ilona, a konferanszié Gombos Katalin színésznő volt.

⁶⁸ Feljegyzés 1957. május 30-i osztályvezetői értekezletről. Televíziós Főosztály. MTVA Irattár, Magyar Rádió Televíziós Főosztálya feljegyzések 1957-1958, 74. doboz.

lett az Itthon és a nagyvilágban címmel készült összeállításnak, ami kísérleti próbálkozás volt hosszabb lélegzetű „színes” műsor készítésére. Ebben „vegyes” témájú műsorok kerültek egymás mellé: riportfilm Indiáról, külpolitikai összefoglaló, Ozorai Zoltán meteorológiai jelentése, hatfős beszélgetés a mezőgazdaságról és Öveges József professzor kísérletei áramló levegővel. A műsorról írt cikkében Rajki András kifogásolta és unalmasnak nevezte a mezőgazdasággal kapcsolatos beszélgetést, viszont dicsérte a kabarérészletet és „televíziós képernyőre valónak” nevezte Öveges professzor jelenetét.⁶⁹ A műsorról és több szereplőről (Öveges József, Papp László olimpiai bajnok, Tamási Eszter bemondó) képes riport jelent meg a Rádióújság július 22–28-i számának hátoldalán.⁷⁰ A könnyedebb zenés műsorok közé tartozott, bár bizonyos politikai jelleget is hordozott magában két másik műsor is. Május 16-án a moszkvai Világifjúsági Találkozóra (VIT) induló ifjúsági együttesek műsorát közvetítette a televízió a Pamuttextil Művelődési Házból.⁷¹ Majd június 6-án a Magyarországra látogató szovjet szakszervezeti művészegyüttes Napraforgó című műsorának közvetítésére került sor a MOM Művelődési Házból.⁷²

Jelentős újításként készült a televíziónak az Állami Könyvterjesztő Vállalattal közös műsora, a televízió első nyilvános vetélkedője és vidám estje. A Fővárosi Operettszínházból június 17-én közvetített *Csak könyv sorsjeggyel* című műsort Bednai Nándor rendezte, a vetélkedő játékvezetője a népszerű színész, Horváth Tivadar volt. Az adásra, valamint a május 1-i esti szórakoztató műsorra még az MSZMP KB részére készült 1958. júniusi jelentés is visszatért: „A közönség nagy tetszését váltották ki a nagy esztrádműsorok... az első *Csak könyv sorsjeggyel* stb. ... Szerkesztési szempontból jól sikerültek tartjuk a szerényebb keretek között mozgó május 1-i vidám műsort.”⁷³

Direkt politikai, illetve politikai propagandaműsorra február–július között alig került sor. Hazai vonatkozásban az akkori időszak talán legjelentősebb politikai műsora az 1957. május 1-i nagygyűlés közvetítése és Kádár János rövid interjúja volt. Az esemény jelentőségét nem a televíziós közvetítés adta, hanem a nagygyűlés megrendezése és az ott megjelent százezres tömeg. A politikai vezetés bizonytalankodása a május 1-i nagygyűlés megrendezésével kapcsolatban (a Politikai Bizottság több tagja is ellenezte) kisu-gárzott a televízió vezetőire is. Eredetileg, az április 18-i osztályvezetői értekezleten még labdarúgó–mérkőzés helyszíni közvetítése szerepelt a műsortervben. Majd az április 25-i osztályvezetői értekezleten közölték a döntést: „Május 1-én az eredeti műsortervtől eltérően nem futballmérkőzés adására kerül sor, hanem helyszíni közvetítést adunk a május 1-i nagygyűlésről. Kezdet: felvonulók érkezése, befejezés: Kádár elvtárs beszéde után néhány kép. ... A műsor szerkesztésért felelős Kiss András, az adás rendezője Rajcsányi

⁶⁹ *Rádióújság* 1957. június 23–30. (Rajki András cikke a televíziós adásról.)

⁷⁰ *Rádióújság* 1957. július 22–28.

⁷¹ A *Rádióújság* címlapfotója azt mutatta, amint „a VIT-re készülő ifjúsági együttesek tagjai kíváncsian hallgatják Mestyán Tibor operatőr magyarázatát a felvevőgép kezeléséről”. *Rádióújság* 1957. július 18–24.

⁷² Mindkét „szovjet” adás rendezője Háncsné Katkics Ilona volt.

⁷³ Jelentés a Televízió munkájáról. Magyar Rádió és Televízió. Televíziós Főosztály. 1958. június 11. MTVA Irattár, TÜK anyagok, 25. doboz.

Ferenc.”⁷⁴ A felvonulás és nagygyűlés közvetítését este szórakoztató műsor közvetítése egészítette ki, amelynek rendezője Bednai Nándor lett. A televízió politikai vezetése a felső vezetés előtti sikeres „vizsga”, vagyis az adás sikere érdekében kénytelen volt a legjobb televíziós szakemberekre bízni a műsor megszervezését és lebonyolítását, jóllehet ekkor a televíziós pártszervezet már kezdeményezte ellenük a fegyelmi eljárást az októberi forradalom idején játszott szerepük miatt. Riporterként pedig a Rádió két kiváló munkatársát, Kovalik Károlyt és Szepesi Györgyöt alkalmazták. Az adás technikailag-művészileg új típusú televíziós feladatot jelentett a rendező Rajcsányi Ferenc és az operatőrök számára. Valamilyen mértékben a feladat hasonlított egy focimeccs közvetítésére a Népstadionból, ahol szintén nagyobb tömeg volt jelen, és a „cselekmény” nyomon követése egy kisebb csoport tevékenységének a figyelemmel kísérését jelentette. A „cselekmény”, vagyis a beszédek itt viszont messze nem olyan mozgalmasak, mint egy támadás vagy védekezés izgalmas pillanatai. Ráadásul a Dózsa György út és a mai Andrássy út (akkor Magyar Ifjúság útja) találkozásában elhelyezett tribün, valamint a Hősök terén összegyűlő tömeg jó minőségű fotózása a sík terepen nem volt lehetséges az utca szintjén elhelyezett kamerákkal. Ezért a vario-kamerát a tribüntól mintegy 30-40 méterre helyezték el egy 4-5 méter magas emelvényen, ahonnan a felvonulókat, a Hősök terén összegyűlt embereket és a tribünt (a beszédet mondókkal) be tudta fogni a kamera, közeli képeket is létrehozva. Két másik kamerát a tribünnel szemben, kissé attól jobbra mintegy 25 méterre, kisebb, 2-3 méter magas faállványra helyeztek el, míg a negyedik felvevőgép a Dózsa György út mentén (a Gorkij fasori kereszteződésnél) állt, nem messze a közvetítőkocsitól (ehhez a kamerához hívták Kádár Jánost az interjúra). A közvetítésről a Rádióújság május 13-i számában két fényképpel számolt be.⁷⁵

Rendkívüli adásnapon, előre nem bejelentett műsorként június 27-én az MSZMP pártértekezlet első napjáról készült beszámoló és Hruscsov főtitkár által az amerikai CBS televíziós társaság riporterének adott interjút közvetítették.⁷⁶ A pártértekezlet döntött az MSZMP „ideiglenes” testületeinek „rendes” testületté való átnevezéséről, megerősítette Kádár hatalmát és vonalát a párton belül. A pártértekezletre a televízió visszatért részletes ismertetéssel a július 11-i műsorában.

A napi politikát a híradók jelenítették meg a televízióban. A Rádió-Televízió vezetése 1957 tavaszán végrehajtotta a megtorlás első szakaszának programját, amelynek keretében – többek között – elbocsátotta és az intézményből kitiltotta Burján Bélát is. Így a televíziós hírszerkesztés vezető és munkatárs nélkül maradt. Leállt az a korábbi gyakorlat is, hogy a Televíziós Főosztály a HDF-fel közösen készített híradókat sugározzon. A politikai vezetés azonban a televízió alapvető funkciójának tekintette a politikai propagandát

⁷⁴ Határozatok az 1957. IV. 25-i osztályvezetői értekezletről. 5./ pont. Magyar Rádió Televíziós Főosztálya. Magyar Rádió Televíziós Főosztálya feljegyzések 1957–1958. MTVA Irattár, 74. doboz.

⁷⁵ *Rádióújság* 1957. május 13.

⁷⁶ A Hruscsov-interjú jelentőségét az adta, hogy az SZKP KB június 22-én kezdődött ülésén Hruscsovnak sikerült az ellene felsorakozott Malenkov-Molotov-csoportot eltávolítani és hatalmát főtitkárként megszilárdítani.

és agitációt. Így lett Matúz Józsefné a híradó-szerkesztőség vezetője⁷⁷ és került sor a híradó újbóli megindítására.⁷⁸

A híradó szerepét, funkcióját egyértelműen megfogalmazta Kulcsár Ferenc, a Televíziós Főosztály 1958. január 1-étől kinevezett vezetője azon a televíziós osztályvezetői értekezleten, amelyen a Képes Híradó helyzetét már harmadszor tárgyalta a televízió vezetése. Kulcsár szerint a híradónak „arra kell törekedni, hogy a párt napi politikáját támasszuk alá. A Képes Híradónak a Magyar Televízió politikai napilapjává kell fejlődnie.”⁷⁹ Ennek megfelelően a hazai vonatkozású műsorok számszerű megoszlása tekintetében a politikai események álltak az első helyen (36 esemény), a gazdasági (ipar és mezőgazdaság együttesen 31 esemény) és a kulturális (24 esemény) területek előtt. A nemzetközi hírek háromnegyed részét politikai természetű események alkották. 1957–1958 során a nemzetközi hírekben a kelet-európai térség (és a Szovjetunió) aránya 70%, illetve 65% volt, döntően szovjet vonatkozású eseményekkel (az összes térségi esemény 52%-a).

A Képes Híradó helyzetének első áttekintésekor, a Főosztály 1957. november 27-i osztályvezetői értekezletén előterjesztett jelentés javasolta, hogy térjenek át a heti két híradóra. Az akkor már jó ideje a Rádió–Televízió elnöki funkciójában levő Benke Valéria a jelentés példányára kézzel azt írta: „Szó sem lehet róla!” Majd a következőket mondta: „Helyesebb lett volna, ha nem az objektív nehézségekről beszélünk, hanem arról, hogy milyen feltételek szerint dolgozzunk a jövőben... Ilyen feltételek mellett nem lehet jó híradót készíteni.”⁸⁰ Kifejtette azt is, hogy megoldatlanok azok a kérdések, hogy milyen témákkal, milyen formanyelven, milyen sorrendben és milyen időtartammal foglalkozzon a híradó. Egyúttal felvetette: „Ha úgy látják, hagyják el a híradót egy időre... a műsorfejlesztés nem teszi szükségessé a híradót.” A Híradó fenntartása melletti érvelésében Matúzné a politikai lényegyet ragadta meg: „Legfontosabb annak a kérdésnek a tisztázása, hogy a televízió agitációs munkájában szükség van-e a híradóra vagy tudjuk-e más módszerekkel pótolni... Visszalépni erről a helyről, eredményeink elvesztését jelentené.” Zárszában Benke a kérdéskörben döntést sugallt: „Nagyon elhamarkodott volt a híradó beindítása. Az erők rossz felhasználásával járt... Szeretném, ha úgy döntenének, hogy az agit.prop. műsorokat erősítsék és

⁷⁷ Matúz Józsefné (Radnai Rózsa) a Népművelési Minisztériumból került Mátai László hívására és közreműködésével a Televíziós Főosztályra 1957. május 15-étől. Rendkívül jó szervezőkészsége és kitartása révén sikerült a televíziós híradó szerkesztőségét kiépítenie, vidéki hálózatát létrehozni. A Magyar Televízió osztályvezetői közül a leghosszabb ideig töltött be vezető pozíciót az intézményben.

⁷⁸ A már említett torzítások, eltagadások közé tartozik az is, hogy a televízió vezetése és a híradó-szerkesztőség 30 éven keresztül hallgatott arról, hogy 1956 során is készültek televíziós híradók, és a Képes Híradó 1957. július 2-i műsorát „első híradóként” emlegette mindvégig. Ezzel szemben Szűcs Andor, a Televíziós Főosztály Irodalmi Osztályának vezetője a Rádióújságban 1957. május 7-én megjelent cikkében egyértelműen fogalmazott: „Másik esemény, hogy május végén, június elején ismét (!) jelentkezik a televíziós filmhíradó és attól kezdve hétről hétre beszámol a legfrissebb eseményekről.” Ez a közlés mutatja azt is, hogy a Televíziós Főosztály már Matúzné megérkezése előtt döntött a tv-híradó újbóli megindításáról, és megkezdődtek a munkálatok a terv szerint hetente adásba kerülő műsor biztosítására. Ugyanakkor a híradó volt az egyetlen műsor, amelyet már újbóli indulásától kezdve sem az Intéző Bizottság irányított.

⁷⁹ Feljegyzés 1958. január 29-i osztályvezetői értekezletről. Televíziós Főosztály. MTVA Irattár, Magyar Rádió Televíziós Főosztálya feljegyzések 1957–1958. 74. doboz.

⁸⁰ A híradószerkesztés tapasztalatai. A Képes Híradó értékelése. Feljegyzés 1957. november 27-i osztályvezetői értekezletről. Televíziós Főosztály. MTVA Irattár, Magyar Rádió Televíziós Főosztálya feljegyzések. 74. doboz.

korlátoznák a híradót.” Végül is azonban nyitva hagyta a Híradó sorsát azzal, hogy az osztályértekezlet tárgyalja meg a híradós lehetőségeket és a téma kerüljön ismét a főosztályvezetői értekezlet elé. Az 1958. január 8-i értekezleten a televízió új vezetője – Kulcsár Ferenc –, aki közvetlenül is felügyelte a Televízió Agitációs és Propaganda Osztályát (ahová a TV Híradó szerkesztősége is tartozott), úgy döntött az értekezlet határozatába foglalva, hogy „A Képes Híradó továbbra is hetente jelenjen meg”.

Az egyre szélesebb és színesebb műsorkálán belül az adásidő legnagyobb hányadát a filmműsorblokk tette ki. 1957-ben a teljes műsoridőnek több mint 50%-a mozifilmvetítés volt, és ez nem változott lényegesen – a tervekkel ellentétben – a következő évben sem. A Televíziós Főosztály kimutatása szerint 1957. április–november időszakban összesen 70 nagyjátékfilm került a televízió képernyőjére. Ezek közül 50 db volt külföldi film, köztük 21 szovjet, 8 NDK és 9 nyugati gyártású. Az 1957-ben műsorra tűzött nagyjátékfilmek közül 18 volt szinkronizálva, többségük az eredeti forgalmazó megbízásából. Kulcsár Ferenc, az MTV igazgatója az 1961. decemberi anketon közölte: „tervezük, hogy jövőre kétszerte több filmet szinkronizálunk, mint az idén”.⁸¹ Ez a meglehetősen homályos és bizonytalan ígéret a közönségnek nem sokat jelentett. Viszont azt bizonyította, hogy a Rádió–Televízió vezetése négy (!) év alatt sem oldotta meg a szinkronizálás problémáját, jöllehet a Televíziós Főosztály Intéző Bizottsága már 1956 novemberében felhívta ennek szükségességére és előnyeire a figyelmet. A nézők azonban szinte egyfolytában és még 1963-ban is elégedetlenek voltak a filmműsorral. Az elégedetlenség több vonatkozásban is megnyilvánult: kritika érte a filmkínálatot, vagyis a filmválasztékot és ezen keresztül a filmválasztás szempontjait, a filmek színvonalát, a filmközvetítések képi minőségét és a külföldi filmek vetítését (elsősorban a gyakran olvashatatlan feliratozást). Egyébként a Rádió–Televízió vezetése több utasítást is hozott az eltiltott színészek, színésznők, énekesek, zenészek és persze riporterek szereplésének megszüntetése, korlátozása tekintetében. Az első ilyen intézkedést az 1957/5. sz. elnöki utasítás (1957. május 2-i dátummal) tartalmazta. A május 9-i döntés kiegészítette a korábbi utasítást, eltiltotta Somogyvári Rudolfot is, és kimondta, hogy „Molnár Aurél semmiféle műsorban a jövőben nem szerepelhet. Régi felvételei nem használhatóak fel.”⁸² Hasonlóan az 1957. június 29-i Rádió elnökségi ülésen és a Televíziós Főosztály július 12-i vezetői ülésén határozat sorolta fel a rádiós és televíziós szerepléstől eltiltott színészek, zenészek és karmesterek nevét.

A megtorlás, leszámolás folyamata nem szűnt meg az adások rendszeressé tétele, az új műsorok kialakítása és közvetítése idején sem. A Televíziós Főosztályon 1956 novemberében státusban levő 29 munkatársból 1957. augusztus 31-ig 12 főt – köztük az Intéző Bizottság valamennyi tagját – távolítottak el fegyelmi úton történt elbocsátással, vállalati felmondással vagy a dolgozót felmondásra kényszerítve. (További három munkatárs még 1956-ban, egy munkatárs 1957-ben elhagyta az országot, a főosztályvezetőt és a gazdasági vezetőt pedig Gács nem helyezte vissza pozíciójába.) Egyidejűleg játszódtott le a főosztály létszámfeltöltése, mindenekelőtt új osztályvezetők kinevezésével, majd politikailag meg-

⁸¹ Örömmünk és gondunk. *Népszabadság* 1961. december 24.

⁸² 1957/5. sz. Elnöki utasítás és az 1957/5. sz. elnöki utasítás módosítása. MTVA Irattár, TÜK anyagok, 8. doboz.

bízható új munkatársak felvételével. A szakmai munkában azonban nem sikerült az eltávolítottak megfelelő pótlása, és 1957 augusztusától a televízió műsorszolgáltatásában, műsorpolitikájában zavarok, kapkodás és minőségi hanyatlás mutatkozott. Ezért akkor és utólag az intézmény politikai vezetői ezt az időszakot a „kísérletezés időszakának” keresztelték el. Az MSZMP KB számára készült 1958. júniusi Jelentés a Televízió munkájáról így fogalmazott: „Az elmúlt egy év a kísérletezés jegyében zajlott le és sok tapasztalattal gazdagította a televízió fiatal kollektíváját. A kísérletezés még most sem fejeződött be.”⁸³ A Televíziós Főosztály 1958. március 22-i értekezlete Kulcsár Ferenc előterjesztésében tárgyalta a főosztály munkáját. A megbeszélésen többen kifejtették véleményüket, hogy „romlott a műsoradásunk színvonala... egyhelyben topogunk, ezzel szemben pedig a közönség igénye megnövekedett”.⁸⁴

Már az 1957. augusztusi műsor is mutatta a változásokat. Így nem volt helyszíni sportközvetítés (nem tudták helyettesíteni az addigi adásokat rendező Rajcsányi Ferencet), nem került sor helyszíni színházi, zenei közvetítésre (hiányzott Bednai Nándor rendező). Helyettük az augusztus 19-i – a Rádióval közös (vagyis alapvetően a Rádió által összeállított és rendezett) – ünnepi műsor (Kincses kalendárium) közvetítésére koncentrált a főosztály, ami viszont a közönség részéről visszhang nélkül maradt. Nem hagyta viszont szó nélkül a nézőközönség a műsorváltozásokat, a színvonal gyengülését. A beérkezett nézői levelek ezeket a kérdéseket feszegették szeptemberben. A főosztály válasza az egyik nézői levélre egyértelműen mutatta a kapkodást, a hozzá nem értést és a tanácsalanságot. Így írtak a válaszlevélben: „A filmadásoknál függő helyzetben vagyunk a moziktól... a helyszíni közvetítések külső tényezőktől függenek... a televízió munkatársainak munka közben kell megtanulniuk a műsorkészítés minden csínját-bínját. A jelenlegi időszak a máról-holnapra műsorkészítés időszaka.”⁸⁵ A kapkodás, bizonytalankodás azonban folyamatos volt, nem szűnt meg. Először csak a műsor monotonosága tűnt fel. Az augusztus 15-i osztályvezetői értekezletről készült feljegyzés rögzítette: „Gács elvtársnak az volt a véleménye, hogy még a »kísérleti« műsor alatt sem adhatunk ennyire egyforma műsort.”⁸⁶ A helyzetet mélyebben mutatta már az augusztus 22-i osztályvezetői értekezletnek az adásnapok növelésével kapcsolatos vitája.⁸⁷ Ekkor Mátai László erősködött, hogy „a műsoridőt feltétlen emelnünk kell”. Szűcs Andor, az Irodalmi-Művészeti Osztály vezetője szerint azonban: „a jelenlegi létszámhelyzetünk sem mennyiségileg, sem minőségileg nem biztosítja a folyamatos minőségi műsort”. A probléma kevésbé volt létszámkérdés, mint inkább szakmai minőség kérdése. A főosztály működésében rejlő és a műsorokat is kedvezőtlenül befolyásoló zúr-

⁸³ Jelentés a Televízió munkájáról. 1958. június 11. Magyar Rádió és Televízió Televíziós Főosztály, MTVA Irattár, TÜK anyagok, 25. doboz.

⁸⁴ Jegyzőkönyv 1958. március 22-i főosztály értekezletről. Magyar Rádió Televíziós Főosztály feljegyzések 1957–1958, MTVA Irattár, 74. doboz.

⁸⁵ Idézi Dunavölgyi Péter. Televíziós történelem 2. (www.dunavolgyipeter.hu/televizio-tortenet/a-magyar-televiziozas-tortenete-az-1950-as-evekben/1957. Legutóbbi megtekintés: 2017. augusztus 6.)

⁸⁶ Feljegyzés 1957. VIII. 15-i osztályvezetői értekezletről. Magyar Rádió Televíziós Főosztály feljegyzések 1957–1958, MTVA Irattár, 74. doboz.

⁸⁷ Feljegyzés augusztus 22-i osztályvezetői értekezletről. Magyar Rádió Televíziós Főosztály feljegyzések 1957–1958, MTVA Irattár, 74. doboz.

zavart, a koncepciótlanságot szinte teljes egészében feltárta az október 31-i osztályvezetői értekezlet, amely a stúdióadásokról készült jelentést és az 1958. évi műsortervjavaslatot tárgyalta.⁸⁸ A stúdióadások (vagyis a televízió valamennyi – a TV Híradó kivételével – műsorának készítését érintő) értékelését Máta László előterjesztésében tárgyalta a televízió vezetése, és jelen volt Benke Valéria, az MRTV elnöke is.⁸⁹ A vitában több kritikai észrevétel érte az előterjesztésben foglaltakat, mindenekelött a javasolt gyártásrendet. A leg súlyosabb kritikát Szűcs Andor, az Irodalmi-Művészeti Osztály vezetője mondta ki (a főosztályvezető-helyettes Tamás István egyetértett vele): „Javaslom, állítsuk vissza a régi rendet – Gyártás – Gazdasági – Műsorosztályok – Műszak – hagyják jóvá a gyártási tervet, majd annak két példányát minden osztály kapja meg.” Ezzel az „új gyártásrend” lekerült a megvalósítás útjáról és helyébe lépett ismét a még 1957 elején – az Intéző Bizottság által – kidolgozott működési rendszer.

Joggal vetődik fel a kérdés: hogyan lehet az, hogy az év első felében egy kisebb létszámú művészi apparátus képes volt megfelelő színvonalú, sokszínű műsorral szolgálni, míg a második félévben a Televíziós Főosztály többszörösére duzzasztott létszámmal, jobb technikai feltételek mellett, megnövelt költségvetéssel képtelen volt a nézőközönséget színvonalasan kiszolgálni. A magyarázat valószínűleg kettős. Egyrészt abban rejlik, hogy az év első részében még működő televíziós Intéző Bizottság végiggondolt, a közönség igényeit és a főosztály adottságait figyelembe vevő műsortervet készített és próbált megvalósítani. Másrészt abban rejlik, hogy a főosztály akkori szakmai gárdája, az augusztusban eltávolított szakmai vezetők hozzáértő irányításával és nem kis munkával kidolgozta a különféle műsorfajták közvetítési módszereit, technikáit, és a televíziózáshoz szükséges ismeretek – akár könyvekből, külföldi leírásokból is történő – elsajátításával biztos szakmai alapokon megvalósította ezeket az elképzeléseket. A Televíziós Főosztály új, szakmai tapasztalatokkal nemigen rendelkező politikai vezetése viszont valószínűleg úgy gondolta, hogy nincs szüksége az „ellenforradalmárok” által kidolgozott műsortervre és módszerekre. Ők majd jobban tudják, hogyan kell azt csinálni.

Ha áttekintjük a rendszeres televíziós adások megkezdésétől, 1956 februárjától az 1958. márciusig terjedő időszakot, megállapítható, hogy kialakult a magyar televízió alapvető struktúrája, sor került a legfontosabb, hosszú távon közvetített műsortípusok meghatározására, a közvetítésekhez szükséges műszaki-technikai feltételek biztosítására. Rendelkezésre állt egy jelentős vezetői-munkatársi létszám (1958. februárban 109 fő), amelynek tagjai – a politikai vezetés számára legfontosabb kritériumnak megfelelően – politikailag megbízhatónak minősültek, bár szakmai hozzáértésük – néhány kivételtől eltekintve – jelentősen elmaradt a szükségestől. Elméletileg a magyar televízió készen állt a rendszeres, bővített televíziós adásra. 1958. februárban üzembe állt a Széchenyi-hegyi

⁸⁸ Feljegyzés 1957. október 31-i osztályvezetői értekezletről. Magyar Rádió Televíziós Főosztálya feljegyzések 1957–1958, MTVA Irattár, 74. doboz.

⁸⁹ Miután augusztus 22-én a Tájékoztatási Hivatal előterjesztésére a kormány felmentette Gács Lászlót az MRTV elnöki pozíciójából és helyette Benke Valériát nevezte ki elnöknek, Benke közvetlenül irányította a Televíziós Főosztályt és részt vett minden egyes osztályvezetői és főosztály-értekezleten. Gácsot – Kádár javaslatára – az MRTV alelnökévé nevezték ki.

30 kW-os nagyadó is.⁹⁰ Abban, hogy elindult a hazai televíziózás és a magyar televízió ilyen kedvező helyzetbe került volt, kimagasló szerepe volt annak a művészi és műszaki gárdának, amely sikeresen oldotta meg a kezdeti időszak kulcsfontosságú feladatait. Ebben a munkában döntő szerepe volt a forradalom idején megválasztott és a televízió irányításával megbízott Intéző Bizottságnak. Az összesen nyolc hónapos létezése és a mindössze hat hónapos (1956. december–1957. május) aktív működése alatt elért eredmények:

biztosította a már elindított eszközbeszerzések és beruházások továbbvitelét és befejezését (Pye helyszíni közvetítőkocsi, a Tözsdepalota átalakítása és a televízió céljaira alkalmassá tétele, stúdióberendezések beszerzése, az adóállomás-szerelés elősegítése);

a postánál levő, a televíziós munkához szükséges felszerelések, berendezések átvétele és üzembe helyezése,

a PKI műszaki munkatársainak átvétele a Televíziós Főosztály állományába;

a hazai gyártású berendezések, eszközök színvonalának emelése a tudományos élet szakértőinek bevonásával;

a televízió műsorpolitikájának és olyan műsortervnek a kidolgozása, amely évekre megadta a keretet a további munkához,

a televíziós adások újbóli beindítása 1957 februárjában és rendszeressé tétele;

a televíziós műsorok készítéséhez szükséges munkarend, gyártásrend kidolgozása és alkalmazása;

a sokrétű, sokszínű műsor elemeinek kialakítása és a nézőközönségnek történő bemutatása (sport, színház, zene, opera, kabaré, ifjúsági és gyermekműsor, tudományos ismeretterjesztés és oktatás, televíziós híradó, a művészeti és tudományos élet alkotóinak bemutatása);

szakmai tapasztalattal rendelkező szakembereknek a Televíziós Főosztályra hívása (operatőrök, rendezők, szerkesztők) – bár a korlátozott létszámkeret és a Rádió vezetésének merev, a politikai megbízhatóságot szinte kizárólagos kritériumként kezelő szemléletmódja nem nyújtott hosszabb idejű lehetőséget a munkatársi gárda minőségi bővítésére.

Még jobban elő tudta volna segíteni az Intéző Bizottság a magyar televíziózás fejlődését, ha javaslatait, kezdeményezéseit (külföldi filmek szinkronizálása, saját filmek gyártása, a 16 mm-es kamerák és filmanyagok használata a gyors riportoknál stb.) megfogadta és végrehajtotta volna a Rádió akkori vezetése. Ezek a kezdeményezések az értetlenség, a nehézkesség, a külső politikai vezetés ellenállása, szakmai hozzá nem értés vagy néhány esetben költségvetési szempontok miatt akkoriban nem valósulhattak meg. Célyszerűségüket, jelentőségüket az is bizonyítja, hogy a következő évek során végül is mindegyik megvalósítására sor került.

A televíziós Intéző Bizottság és a munka zömét végző művészeti szakemberek teljesítményének elismerésére soha nem került sor. Mivel az 1956-os forradalom idején választották őket a Magyar Televízió vezetőivé, és ők a forradalom bukása után is kitarottak annak elvei mellett, eltávolították őket a televíziótól. A televíziós Intéző Bizottság létezését, működését közel hat évtizeden keresztül egyetlen nyilvános dokumentum sem

⁹⁰ Átadták rendeltetésének a televízió adóállomást. MTI Belföldi hírek. 1958. február 22. 16 óra 05 perc.

említette. A Kádár-korszak politikai vezetése, nemkülönben a Magyar Televízió vezetői úgy tettek, mintha nem is lett volna ilyen szervezet és nem léteztek volna azok a munkatársak, akik olyan jelentős szerepet játszottak a televízió fejlesztésében, működtetésében 1957-ben történt eltávolításukig.

MÚHELY

A MAGYAR GAZDASÁG MOZGATÓRUGÓI A KÖZÉPKORBAN Az MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport hároméves (2015–2018) beszámolója

WEISZ BOGLÁRKA

Az MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport (LP2015–4/2015) a magyar királyi hatalom és a városok gazdasági életben betöltött szerepének vizsgálatát vállalta a középkor századaira vonatkozóan, sőt esetenként még azon túl is, hiszen gazdaságtörténeti szempontból a magyar középkor hagyományos záródátuma, 1526 nem tekinthető korszakhatárnak. A vizsgált területekhez, illetve az azokon belüli részterületekhez rendelt korszakhatárok különbözőek, azokat az egyes témák belső logikája szabja meg. Alapvető célunk a pályázat öt évében, hogy a történeti, régészeti, numizmatikai, heraldikai és művészettörténeti adatok együttes feldolgozásával olyan, jelenleg hiányzó alampunkák – kézikönyvek, illetve kézikönyv jellegű tanulmánygyűjtemények, valamint forráskiadványok – készüljenek el, melyek a középkori magyar gazdaság alapjainak és a Magyar Királyság nemzetközi gazdasági életben betöltött szerepének alaposabb megismerését teszik lehetővé. A kutatás során fontosnak tartjuk, hogy a kutatócsoport által feltárt írott,¹ avagy tárgyi forrásokat – a rendelkezésünkre álló lehetőségeket a legteljesebb mértékben kiaknázva – publikáljuk. E cél elérése érdekében a kutatócsoport tagjai között kilenc történész mellett három régész, két (2017 nyarától egy) numizmata, egy heraldikai szakember és egy művészettörténész található: Benda Judit (Budapesti Történeti Múzeum); Draskóczy István DSc (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar [= ELTE BTK], Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszék); Gál Judit (ELTE BTK, Történelem Segéd tudományai Tanszék); Kádas István PhD (Magyar Tudományos Akadémia [= MTA] Bölcsészettudományi Kutatóközpont [= BTK] Történettudományi Intézet [= TTI]); Kolláth Ágnes (MTA BTK Régészettudományi Intézet); Kovács Viktória (MTA BTK TTI); Körmendi Tamás PhD (ELTE BTK, Történeti Segéd tudományi Tanszék); Lővei Pál DSc (MTA BTK Művészettörténeti Intézet); Mordovin Maxim PhD (ELTE BTK Régészeti Inté-

Weisz Boglárka, tudományos főmunkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, TTI, Középkori témacsoport, továbbá az MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport (LP2015–4/2015) vezetője.

¹ Ezt a célt segíti a *Kereskedelmi források a középkori magyar gazdaság szolgálatában* című, Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal „Jelentős nemzetközi hatású, kiemelkedő eredményeket elért kutatócsoportok támogatása” (KH 18) pályázatán nyertes projekt is. Kutatási programját lásd Kádas István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka: *Kereskedelmi források a középkori magyar gazdaság szolgálatában. Történelmi Szemle* 61 (2019) 329–337.

zet); Neumann Tibor PhD (MTA BTK TTI); Péterfi Bence PhD (MTA BTK TTI); Skorka Renáta PhD (MTA BTK TTI); Szende Katalin PhD (Közép-Európa Egyetem); V. Székely György PhD (Katona József Múzeum, Kecskemét); Tóth Csaba PhD (Magyar Nemzeti Múzeum [= MNM] Éremtár); Weisz Boglárka (MTA BTK TTI).

A tagok mellett a kutatócsoport által rendezett konferenciákra és a kutatócsoport tanulmányköteteibe minden esetben felkértünk a csoport tagjain kívül is kutatókat előadás tartására, tanulmány írására, nagyjából részét régészeket és numizmatákat, egy-egy részterület kidolgozására. Arra is törekedtünk, hogy ne csak hazai, hanem határon túli magyar és külföldi kutatók is részt vegyenek a csoport munkájában. A tudományos utánpótlás biztosítása érdekében a felkért kutatók között PhD-fokozatszerzés előtt állók, sőt MA-hallgatók is voltak.

A csoport kutatási programját a *Történelmi Szemle* 2015. évi 3. számában adtuk közre,² illetőleg a terveket és a már elvégzett munkát előadásokon mutattuk be: egyrészt a MTA BTK Történettudományi Intézetében,³ másrészt a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Kar Magyar Történelmi Intézetében.⁴ A sajtóban a kutatócsoport programjáról az *ujkor.hu* tájékoztatót 2015-ben,⁵ majd az *Összkép* című internetes magazin jelentetett meg egy négy részből álló cikksorozatot,⁶ mely már a kutatócsoport eredményeiről is beszámolt. Az MTA honlapján 2017-ben jelent meg a kutatócsoport munkájáról és újabb eredményeinek egy részét ismertető írás (Weisz Boglárka: *Márkák, hamisítók, textilárak a középkori Magyarországon*).⁷ Ennek nyomán, 2018-ban a köztelevízió M5 csatornájának *Mindenki Akadémiája* című műsorában a kutatócsoport-vezető tartott előadást (Weisz Boglárka: *Érmék, hamisítók, textilárak a középkori Magyarországon*). 2018. május 29–30-án *Gazdaságtörténelmi kutatások: utak és lehetőségek* címmel tartottunk konferenciát, ahol a kutatócsoport minden tagja előadásban mutatta be kutatási eredményeit.⁸ A kutatócsoport az MTA BTK TTI oldalán saját aloldallal rendelkezik, a Facebookon pedig saját profillal jelenik meg. Ez utóbbin nemcsak a kutatócsoport legfontosabb híreit és eseményeit osztjuk meg az oldalt kedvelőkkel, hanem arra törekszünk, hogy egyéb,

² A kutatócsoport programját lásd Weisz Boglárka: A magyar gazdaság mozgatórugói a középkorban. Az MTA BTK Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport Programja. *Történelmi Szemle* 57 (2015) 487–506.

³ Weisz Boglárka: *Az MTA BTK Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport*. [Bp., 2016.]

⁴ Weisz Boglárka: *Gazdaságtörténelmi kutatások: utak és lehetőségek*. [*Gazdaságtörténelmi kutatások: utak és lehetőségek*. Bp., 2018. május 29–30. Előadás.]; Tóth Csaba: *Éremleletek a Kárpát-medencében* [Uo. Előadás.]; Kádas István: *Karrierlehetőségek a pénzügyigazgatásban*. [Uo. Előadás.]

⁵ <http://ujkor.hu/content/lenduletes-kozepkori-gazdasagtorteneti-kutatasok-interju-weisz-boglarkaval>. (Legutóbbi megtekintés: 2019. július 4.)

⁶ <http://osszkep.hu/2017/10/a-kozepkori-dokumentumok-egy-resze-10-ev-mulva-mar-nem-lesz-kutathato-interju-weisz-boglarka-tortenessel-a-kozepkori-gazdasagtortenetrol/>. (Legutóbbi megtekintés: 2019. augusztus 21.)

⁷ https://mta.hu/tudomany_hirei/markak-hamisitok-textilaruk-a-kozepkori-magyarorszagon-108235. (Legutóbbi megtekintés ideje: 2019. augusztus 21.)

⁸ A konferencia beszámolója az MTA BTK TTI honlapján olvasható: <https://tti.btk.mta.hu/lendulet/kozepkori-gazdasagtortenet/hirek/3207-gazdasagtorteneti-kutatasok-utak-es-lehetosegek.html>. (Legutóbbi megtekintés ideje: 2019. július 24.)

középkori történelemhez kapcsolódó eseményekre is felhívjuk a figyelmet. E rövid bevezető után rátérünk a hároméves beszámolóra, jelen írás tárgyára.

A királyi hatalom szerepe a gazdasági életben

A központi hatalom a gazdasági élet egyik fontos, passzív és egyben aktív szereplőjének tekinthető. A kutatócsoport egyik fő feladata ennek a szerepnek a feltárása. Ezen kérdéskörön belül vizsgáljuk egyrészt a királyi gazdaságpolitika alapját jelentő bevételeket, másrészt a gazdasági élet működéséhez elengedhetetlen pénzverést, továbbá a királyság pénzügyigazgatását működtető intézményrendszert. Nem utolsósorban pedig az uralkodó által biztosított gazdasági kiváltságokat, illetve rendeleteket. A kutatási tervben az első három évben résztanulmányok megjelentetését vállaltuk, valamint Ernuszt Zsigmond kincstartó számadáskönyvének kiadásra történő előkészítését.

A magyar királyság jövedelmei

A magyar királyság jövedelmeinek vizsgálata során a királyi monopóliumból fakadó jövedelmek (nemesérc-, só-, pénzverési monopólium) mellett a harmincad, a közvetlen és rendkívüli adók, valamint az egyéb bevételek (például zálogosítás, kölcsönök) állnak a kutatócsoport érdeklődésének középpontjában, melyhez elengedhetetlen a nemesérc- és a sóbányászat vizsgálata is. E témakörben a kutatócsoport az első három évben jelentős előrelépéseket tett.

Kincstári bevételek–kiadások

A kincstári bevételek/kiadások vizsgálata kapcsán a kutatócsoport az Árpád-korra vonatkozóan átfogó jellegű tanulmányokat jelentetett meg.⁹ Az Anjou-kort illetően Hóman Bálint – a kutatást máig meghatározó – munkájának általános áttekintése és értékelése mellett¹⁰ sikerült számos eredményét meghaladni: több esetben igazolhatónak bizonyult, hogy az I. Károlynak tulajdonított gazdasági reform egyes elemei már az Árpád-korban is léteztek.¹¹

⁹ Boglárka Weisz: Royal Revenues in the Árpadian Age. In: *The Economy of Medieval Hungary*. Ed. József Laszlovszky et al. Leiden–Boston, 2018. 255–264.; Weisz Boglárka: A királyi hatalom gazdasági háttere a 11. századi Magyarországon. In: *Európa és Magyarország Szent László korában*. Szerk. Bárány Attila – Pószán László. Debrecen 2017. 35–46.; Weisz Boglárka: A király pénze. *Magyar Tudomány* 177 (2016) 1479–1484.

¹⁰ Tóth Csaba: Hóman Bálint Károly Róbert pénzügyi politikájáról. *Numizmatikai Közlöny* 114–115 (2015–2016) 21–25. [Megjelenés éve: 2017.]

¹¹ Weisz Boglárka: Az urbura. *Bányászattörténeti Közlemények* 19 (2015) 2. sz. 3–23.; Boglárka Weisz: *Old and New Elements in the Economic Policies of Charles I.* [Megjelenés előtt.]

A kutatócsoport az egy-egy kisebb vagy nagyobb területről befolyó királyi jövedelmeket is kutatta, így elemeztük a Szlavóniából származó bevételeket,¹² egy kiváltságolt népcsoport adózását,¹³ a városokból származó adókat.¹⁴ Ezen tanulmányokból nemcsak az egyes adótípusok története tárul az olvasó elé, hanem például Szlavónia adózásának vizsgálata I. Lajos 1351. évi törvényének egyik, ez idáig nem érthető cikkelyének – melyben az uralkodó megtiltotta, hogy a Dráva és a Száva között lakó, valamint Valkó és Pozsega megyei nemeseket a „bánszolozsmájá”-nak is nevezett *marturina* ügyében zaklassák – értelmezését is megadja. A városi adózás elemzése a kincstartói hivatal késő középkori működésébe is betekintést enged amellett, hogy a városok „aluladóztatására” is rámutatott.

Bártfa város levéltárában [Štátny archív Prešov – pobočka Bardejov] egy, ez idáig a kutatás számára ismeretlen, 1457. évi Nógrád megyei adóösszeírást talált Kádas István. A felfedezésnek különös jelentőséget ad, hogy a kérdéses lajstromon kívül a középkorból csak tíz másik megye – egy-egy esztendőre vonatkozó – adóösszeírását ismeri a magyar történettudomány.¹⁵

A hadifinanszírozás költségeit érintő kutatások¹⁶ sok esetben a városok katonai kötelezettségeit, illetve a hadakozáshoz való anyagi hozzájárulását vizsgálták,¹⁷ valamint a megyéből származó jövedelmeket elemezték.¹⁸ A vizsgálatok során nemcsak arra derült fény, milyen jövedelmeket használtak fel egy-egy hadjárat költségeinek fedezésére, de az is megtudható, hogyan alakult ki a magyar–stájer határ mindkét oldalán beszédhető jövedelmek rugalmas átcsoportosítására és kezelésére szolgáló rendszer, miként az is, hogy

- ¹² Weisz Boglárka: Királyi adózás Szlavóniában az Árpád-kortól az Anjou-kor első feléig. In: *A horvát-magyar együttélés fordulópontjai/Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara*. Szerk./Ed. Jasna Turkalj – Damir Karbić. Bp., 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 233–241.; Boglárka Weisz: Kraljevsko oporezivanje u Slavoniji od doba Arpadovića do prve polovice doba Anžuvina. In: uo. 285–293.
- ¹³ Weisz Boglárka: A jászok adózása a középkorban. In: *Hatalom, adó, jog. Gazdaságtörténeti tanulmányok a középkorról*. Szerk. Kádas István – Weisz Boglárka. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) (= Hatalom, adó, jog) 107–124.
- ¹⁴ Weisz Boglárka: A kolozsváriak 1316. évi kiváltságlevele. In: *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémi László tiszteletére*. Szerk. Kincses Mária. Bp., 2018. 627–631.; Neumann Tibor: „Minden időben kegyelmes uratok kívánunk lenni”. A királyi városok adóztatása a 15. század végén. In: *Hatalom, adó, jog*, 13–106.; Neumann Tibor: Ezüst étkészlet a kincstartónak. A városok és a kincstartó kapcsolata a 15. század végén. MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport, Havi Színes, 2018. március. (<http://tti.btk.mta.hu/lendulet/kozepkori-gazdasagtortenet/havi-szines/3124-ezust-etkeszlet-a-kincstartonak.html>). Legutóbbi megtekintés: 2019. augusztus 13.)
- ¹⁵ Kádas István: Nógrád megye adójegyzéke 1457-ből. In: *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a középkorról*. Szerk. Weisz Boglárka. Bp., 2016. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) (= Pénz, posztó, piac) 31–82.
- ¹⁶ Péterfi Bence: „Adj, király, katonát!” Zsoldosok és hadifinanszírozás a stájer–magyar határvidéken az 1480-as években. In: *Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Kádas István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka. Bp., 2018. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) (= Veretek, utak, katonák) 165–184.
- ¹⁷ Tibor Neumann: Vojenské výdavky a daň mesta Bratislavy v rokoch 1489–1495. In: *Ingenii laus. Zborník štúdií venovaný jubiliujúcemu prof. PhDr. Jánovi Lukačkovi, CSc.* Ed. Eva Benková – Marek Púčik. Bratislava, 2017. 247–261.; Szende Katalin: Sub nostro vexillo regali. Katonaállítási kötelezettség a középkori magyar városi és hospes-kiváltságlevelekben. In: *Hadi és más nevezetes történetek*, 542–551.
- ¹⁸ Kádas István: A megye pénze. A zsoldosok fenntartására kivetett adó és a megyei pénztár (1498–1511). In: *Veretek, utak, katonák*, 185–204.

a megyék hogyan pótolták a szükséges bevételeket (például kölcsönök felvételével), és ez milyen hatással volt a megye életére.

A kincstári bevételekhez/kiadásokhoz kapcsolódó tanulmányok függelékeként számos forrást publikált a kutatócsoport. Így például Nógrád megye adójegyzékét,¹⁹ Szentlászlói Osvát kincstartó királyi jövedelméről készült jegyzékét, melyet ugyan régtől fogva használ a kutatás, de eddig csak hibás kiadásban állt rendelkezésre,²⁰ a zsoldosok járandóságainak kiutalását igazoló dokumentumokat.²¹

A királyság jövedelmeinek kutatásába a kutatócsoport tagjain kívül másokat is felkértünk egy-egy tanulmány elkészítésére. A külső kutatók bevonása a kutatócsoport munkájába egyaránt szolgálja az intézetek közötti kapcsolatok erősítését, a tudományos utánpótlás támogatását, másrészt a kutatócsoport témájához szorosan kapcsolható tanulmányok egy kötetben történő megjelenését. A Magyar Királyság 1522. évi bevételeit és kiadásait, azaz egy egész év költségvetését rekonstruálta C. Tóth Norbert.²² Csermelyi József a soproni ispánság és városkapitányság elzálogosításainak bemutatásával egy olyan jövedelemforrással foglalkozott, mely ugyan hirtelen nagyobb pénzösszeghez juttatta az uralkodót, de egyúttal nehézségeket is teremtett számára.²³

Az Ernuszt-féle számadáskönyv

A magyar királyság jövedelmei témakörben egy nagyobb forráskiadvány megjelentetésén dolgozik Neumann Tibor: az 1496 tavaszán hűtlen kezeléssel megvádolt Ernuszt Zsigmond kincstartó 1494–1495. évi működésének vizsgálatához kapcsolódó királyi számadáskönyv kritikai közlésén, melynek elkészítését már néhai Kubinyi András akadémikus szorgalmazta („különösen megérdemelne egy modern, részletes bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátott kritikai kiadást”).²⁴ 2016 elején olyan egyeztető megbeszélést tartottunk, melyen a kutatócsoport vezetője, Weisz Boglárka és a forráskiadványt készítő tagja, Neumann Tibor mellett külső kutatók (Tringli István, Nógrády Árpád, C. Tóth Norbert) vettek részt. Az eszmecsere középpontjában a forrás kiadásának módszertani kérdései álltak (a megbeszélés alapja Neumann Tibornak *Az 1494–1495. évi királyi számadáskönyv kritikai kiadása* címmel, 2015-ben az MTA BTK TTI-ben tartott előadása volt). A kiadás előkészítése során, mivel egy bőséges jegyzetapparátussal ellátott kiadványt terveztünk, több jelentős rész-eredmény bontakozott ki, így előadások megtartására került sor és tanulmányok is meg-

¹⁹ Kádas: Nógrád megye adójegyzéke, 42–71.

²⁰ Neumann: „Minden időkbén kegyelmes uratok kívánunk lenni”.

²¹ Péterfi: „Adj, király, katonát!”

²² C. Tóth Norbert: A Magyar Királyság 1522. évi költségvetése. In: *Pénz, posztó, piac*, 83–148.

²³ Csermelyi József: A soproni ispánság és városkapitányság késő középkori elzálogosításai. In: *Pénz, posztó, piac*, 11–30.

²⁴ Az idézet Kubinyi András egyik könyvismertetéséből származik. Kubinyi András: *Olga Łaszczczyńska, Rachuuki buiowy zamku krakowskiego 1535* (Krakow 1955) – *Olga Łaszczczyńska, Rachuuki generalne Seweryna Bonéra 1545* (Krakow 1955). *Tanulmányok Budapest múltjából* 12 (1957) 566.

jelentek. Az Ernuszt-féle számadáskönyv szövegének átírása során feltárt adatok, valamint az Osvát kincstartó királyi jövedelmekről készült jegyzéke, illetve az eddig még meglepően kevésbé kutatott pozsonyi számadások alapján sikerült magyarázattal szolgálni az Ernuszt-nál nem szereplő városok hiányára, illetve a számadáskönyv pontatlanságaira is.²⁵ A számadáskönyv vizsgálata során kiderült, hogy nem tarthatóak azok a korábbi vélemények, melyek ezen forrás alapján következtettek a Jagelló-kori királyi jövedelmek jelentős csökkenésére a Mátyás-kori állapotokhoz képest. Ez utóbbinak különös jelentőséget ad, hogy a jövedelemjegyzék alapján szokás demográfiai kérdéseket is érintő becsléseket tenni.²⁶ A számadáskönyv szövegének átírása befejeződött, a jegyzetelés azonban még a harmadik év végére sem zárult le, ugyanakkor a fentebb leírtak is jól mutatják, hogy a kiadás munkálatai számos új eredményt hoztak. A forráskiadvány megjelenése a „Lendület” 4. évében valósul meg.

Bányászattörténet

A kutatócsoport a bányászattörténetet illetően a nemesérc- és sóbányászat vizsgálatára helyezi a hangsúlyt. Emellett a rézbányászat, közelebről az abból származó királyi bevétel és a 15. században fennálló rézispánság kérdése is a kutatás részét képezi.

A nemesércbányászatra vonatkozóan önállóan vizsgálta a csoport a bányavárosokat,²⁷ továbbá a király ebből befolyó jövedelmének alapját képező *urburát*,²⁸ melynek során fény derült arra, hogy a kutatásban I. Károlynak tulajdonított újítás (miszerint a földesúr megkapta az *urbura* egyharmadát) már az Árpád-korban is bevett gyakorlatnak számított. A bányavárosok egy, a gazdaságtörténettől első pillantásra távol eső aspektusának vizsgálatára kértük fel Uhrin Dorottyát, aki a bányavárosokban kimutatható szentkultuszok eredetét, kibontakozását és ezek okait vizsgálta, miközben bányavárosi pecséthasználatra vonatkozó megállapításokat is tett,²⁹ melyek szervesen kiegészítik a bányavárosi címer- és pecséthasználatra vonatkozó kutatásainkat.

A bányavárosok és a pénzek heraldikai vizsgálata ugyanis rámutatott arra, hogy a kutatócsoportnak egy bányavárosi pecsétkorpuzra lenne szüksége, amely azonban nem létezik, így annak elkészítésére is vállalkoznia kell majd a csoportnak. A hét alsó-magyarországi bányaváros (Selmezbánya, Körmöcbánya, Bakabánya, Besztercebánya, Libetbánya, Újbánya, Bélabánya) pecsétjeit gyűjtöttük össze hazai és külföldi levéltárakból, és meg-

²⁵ Lásd Neumann: „Minden időkbén kegyelmes uratok kívánunk lenni”.

²⁶ Neumann Tibor: *A Magyar Királyság kincstartójának 1494–1495. évi számadáskönyve: hibák, hiányosságok, huncutságok*. [Bp., 2017. június 20. Előadás.]

²⁷ Weisz Boglárka: A bányaváros, mint önálló várostípus a 14. században. *Bányászattörténeti Közlemények* 19 (2015) 1. sz. 31–57.; Weisz Boglárka: Az alsó-magyarországi bányavárosok kiváltságai a Zsigmond-korban. *Urbs*. In: *Magyar Várostörténeti Évkönyv*. 12. Főszerk. Kenyeres István. Bp., 2017. 21–48.

²⁸ Weisz: Az *urbura*.

²⁹ Uhrin Dorotty: Szent Katalin és Borbála, a felvidéki bányavárosok védőszentjei. In: *Hatalom, adó, jog*, 369–386.

kezdődött az adatbázisban szereplő pecsétek elemzése, illetőleg ezzel párhuzamosan a bányavárosok oklevélkiadási és pecsételési gyakorlatának vizsgálata.³⁰

A sóbányászat történetének elemzése sok esetben egybeforr a sókamarak vizsgálatával (lásd a *Pénzügyigazgatás* fejezetet), de önállóan tárgyalta a csoport a sóbányászat technológiáját, a sófejtés lehetséges módjait és a sókutak kérdését,³¹ valamint a bányaművelést folytató szakemberek életét.³² A kérdéskörben megjelent Draskóczy István: *A magyarországi kőszó bányászata és kereskedelme (1440–1530-as évek)* című monográfiája, mely a téma első magyarországi monografikus feldolgozása. A kötet a só útját a bányáktól a felhasználóig mutatja be, melynek során a sóbányászat és sófőzés technikai részleteit, a szállítás útját és eszközeit, a bányakamarák rendszerét és működését ismerheti meg az olvasó.³³

A rézispánság kialakulásának hátterét is megvizsgálta a kutatócsoport új források bevonásával (kiadásával).³⁴ A rézkereskedelem 14. századi történetéhez kapcsolódó tanulmány is megjelent a kutatócsoport *Veretek, utak, katonák* címet viselő tanulmánykötetében a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének középkori osztályát vezető Martin Štefánik tollából.³⁵

A kutatás során más bányatermékek vizsgálatára is sor került, így a vas- és a kőbányászat kereskedelem-történeti szempontokat követő elemzésére, ez utóbbi esetben a piackörzetekhez hasonló bányakörzetek feltárása is megtörtént.³⁶

Pénzverés

A királyi pénzverés tanulmányozása során a kutatócsoport egyrészt az éremtípusok és a pénzek fennmaradt heraldikai motívumok vizsgálatára, másrészt a pénzletek feldolgozására helyezi a hangsúlyt.

³⁰ Két előadás hangzott el a témában, Körmenyi Tamás: *Megjegyzések az alsó-magyarországi bányavárosok pecsétjeiről.* [Város és lakói. Bp., 2016. december 6. Előadás.]; Uő: *Körmöcbánya pecséthasználata a középkorban.* [Gazdaságtörténeti kutatások: utak és lehetőségek. Bp., 2018. május 29–30. Előadás.]

³¹ Draskóczy István: *Vybrané technicko-historické otázky stredovekej ťažby soli v Uhorsku „cum fodina seu puteo salis”.* *Annales Historici Presovienses* 15 (2015) 2. sz. 103–111.; Uő: *Az földből kivágni őtet igen bajos.* MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport, Havi Színes, 2017. február. (<https://tti.btk.mta.hu/lendulet/kozepkori-gazdasagtortenet/havi-szines/2614-az-foldbol-kivagni-otet-igen-bajos.html>). Legutóbbi megtekintés: 2019. augusztus 28.)

³² Draskóczy István: *A sóbányász mesterség az erdélyi bányavárosokban a 16. század végén.* In: *A mesterségek szerepe a település fejlődésében. Szakképzéstörténeti tanulmányok.* I. Szerk. Takács László. Bp., 2017. 88–106.

³³ Draskóczy István: *A magyarországi kőszó bányászata és kereskedelme (1440–1530-as évek).* Bp., 2018. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)

³⁴ Weisz Boglárka – Skorka Renáta: *A porosz kapcsolat. Johann Falbrecht és David Rosenfeld a magyar pénzügyigazgatásban.* In: *Hatalom, adó, jog,* 181–208.

³⁵ Martin Štefánik: *„Rame di Pollana”.* A gömör-szepesi réz Flandriában és Velencében a 14. század első harmadában. In: *Veretek, utak, katonák,* 355–378.

³⁶ Skorka Renáta: *Egy 14. századi vaskereskedő nyomában.* In: *Veretek, utak, katonák,* 339–354.; Lővei Pál: *A kőfaragás gazdaságtörténete felé: kőfaragványok és kőanyagok piac- és bányakörzetei a középkori Magyarországon.* In: *Veretek, utak, katonák,* 269–304.

Az éremtípusok vizsgálata során lehetőség nyílt arra, hogy egy régóta folyó kutatást felgyorsítsunk, és egy olyan új, modern angol és magyar nyelvű éremkorpusz-sorozat elindításában vegyünk részt, mely hosszú ideig meghatározó lesz a numizmatikai kutatásban.³⁷ A „Lendület” 4. évében a sorozat második kötetének megjelenése is várható. Ezzel párhuzamosan megkezdődött az Árpád-kori pénzverés főbb jellegzetességeit magán viselő, de új pénznemeket (aranyforint, garas) is felvonultató Anjou-kori éremtípusok vizsgálata és egy ehhez kapcsolódó monográfia kiadásra történő előkészítése. A szisztematikus levéltári kutatásoknak köszönhetően sikerült olyan új forrásokat feltárni ezen időszakból, melyek egyrészt a numizmatikai kutatások verdejegyekre vonatkozó megállapításainak átértékelését teszik szükségessé,³⁸ másrészt I. Lajos korából egy új aranyforinttípust is felfedeztünk, amelyhez azóta egy próbaveretet is sikerült kapcsolnunk.³⁹ A pénztípusok vizsgálatához szorosan kapcsolódnak azok a kutatások is, amelyek a pénzverés során használt eszközöket érintik.⁴⁰

A pénzveréshez kapcsolódó címertani és numizmatikai vizsgálatok középpontjában a királyi címernek, illetve az abból származó heraldikai motívumoknak az érmeiken szereplő változatai álltak, ezzel ugyanis a hazai heraldikai kutatás máig adós. Zsigmond és Mátyás király pénzeinek ilyen típusú vizsgálata az első három évben be is fejeződött,⁴¹ valamint Szent László pénzekén történő ábrázolásának vizsgálata is.⁴²

A pénzveréshez szorosan kapcsolódó pénzváltás régészeti anyaga közül a mérleg súlyokat is vizsgálat alá vontuk,⁴³ a hozzájuk kapcsolódó kézimérlegek katalógusát a kutatócsoport tanulmánykötetében Rosta Szabolcs (Katona József Múzeum, Kecskemét) jelentette meg.⁴⁴

A Kárpát-medence éremlelet-kataszterének elkészítése érdekében folyamatosan zajlik a középkori éremgyűjtemények és múzeumi irattárak vizsgálata. Megindult a pénzeleletek listájának összeállítása, a leletek darabszámára, összetételére, záródási idejére és publikálására vonatkozó legfontosabb adatokkal. Ehhez a résztémához kapcsolódóan is

³⁷ Tóth Csaba – Kiss József Géza – Fekete András: *Az Árpád-kori magyar pénzek katalógusa/Catalogue of Árpadian Coinage*. I–II. Bp., 2018–2019. (Opitz numismatica 1–2) I.

³⁸ Vö. Weisz Boglárka: Várad kamara. In: Nagyvárad és Bihar az Anjou-korban. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad, 2018. (Tanulmányok Biharország történetéről 5.)

³⁹ Tóth Csaba – Weisz Boglárka: *I. Lajos ismeretlen aranyforintja* munkacímét viselő, a felfedezést bemutató tanulmány megjelenése a későbbiekben várható.

⁴⁰ Soltész Ferenc Gábor – Tóth Csaba: Brassói verőtövek a Magyar Nemzeti Bankban. In: *Tündérvkert ezüstje. Erdélyi tallergyűjtemény a Magyar Nemzeti Bankban*. Főszerk. Tóth Csaba. Bp., 2017. 211–224.; Ferenc Gábor Soltész – Csaba Tóth: Coin dies from the Brassó Mint in the Hungarian National Bank. In: *The Silver of Fairyland. A Transylvanian Thaler Collection in the Hungarian National Bank*. Ed. Csaba Tóth. Bp., 2017. 211–224.

⁴¹ Körmenyi Tamás: Zsigmond király heraldikai reprezentációja pénzein. In: *Pénn, posztó, piac*, 167–180.; Uő: Mátyás király heraldikai reprezentációja pénzein. [Veretek és leletek. A középkori pénztörténet-kutatások új eredményei. Bp., 2017. december 5. Előadás.]

⁴² Tóth Csaba: Szent László ábrázolása a 14–16. századi magyar pénzekén. [Szent László a magyar numizmatikában. Bp., 2017. október 17. Előadás.]; Uő: A Szent László-ikonográfia fejlődése a középkori magyar pénzekén. [Numizmatikai előadásorozat - 2018 tavasz. Bp., 2018. április 17. Előadás.]

⁴³ Tóth Csaba – V. Székely György: Régészeti adatok az Árpád-kori mérleg súlyok csoportosításához. In: *Hatalom, adó, jog*, 155–180.

⁴⁴ Rosta Szabolcs: Árpád-kori kézimérlegek Pétermonostorán. In: *Hatalom, adó, jog*, 125–154.

több résztanulmány látott napvilágot.⁴⁵ A munkát megnehezíti, hogy a feladatot elsősorban magára vállaló V. Székely György 2017-ben elhunyt.

A kutatási területhez kapcsolódóan 2016-ban a Magyar Numizmatikai Társulattal és a Székesfehérvári Városi Levéltár és Kutatóintézettel közösen Székesfehérvárott, *A magyar pénzérméketörténet kutatói* címmel konferenciát rendeztünk. Az ott elhangzott előadások a *Numizmatikai Közönyben* jelentek meg. 2016-ban a Magyar Nemzeti Múzeumban *Veretek és leletek* címmel tartottunk konferenciát, ahol több, pályája különböző szakaszában álló numizmatikus előadása hangzott el, a kutatócsoport 2018-ban megjelent *Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról* című kötetében pedig ezek nagyrészt meg is jelentek. A tanulmányok jól kiegészítik és segítik a kutatócsoport munkáját.⁴⁶ A pénzverés történeti szempontú vizsgálatának eredményeit a kutatócsoport a kamarákra vonatkozó tanulmányokban jelentette meg (lásd a *Pénzügyigazgatás* fejezetet).

Pénzügyigazgatás

A pénzügyigazgatás szerteágazó témakörén belül a kutatócsoport egyik fontos feladatának tekinti a kamarai kerületek történetének feltárását. A kamarai szervezet történetét archontológiai kutatások alapján kívánjuk az eddigieknél pontosabban felvázolni, éppen ezért a kutatócsoport a pályázat öt éve alatt egy olyan középkori pénzügyigazgatási archontológia és prozopográfia elkészítésére vállalkozott, mely, természetesen, túlmutat a kamarai rendszeren. Az archontológiai és prozopográfiai kutatások során létrehozott adatbázis segítségével pedig a pénzügyigazgatás szervezetének vizsgálatát tervezzük, azon belül is az egyes kamarák történetének pontos leírását, a kamararendszerben bekövetkező változások bemutatását, az e mögött rejlő folyamatok feltárását.

Az első három évben az archontológiai adatbázis összeállításával párhuzamosan több tanulmányt jelentettünk meg, melyek amellet, hogy összefoglaló jellegű képet nyújtottak,⁴⁷ a pénzügyigazgatás szervezetének felső és alsó szintjét érintették.

⁴⁵ Tóth Csaba–V. Székely György: Pénzleletek a középkori Magyarországon (1000–1437/1440). In: *Pérez, posztó, piac*, 149–166.; Tóth Csaba – Varga Máté: 14. századi bécsi denárlelet Ádánd–Hetyepusztáról. *Numizmatikai Közöny* 114–115 (2015–2016) 63–71. [Megjelenés éve: 2017.]; V. Székely György: Aranyak a szántásban. MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport, Havi Színes, 2016. június. (<http://www.tti.hu/lendulet/kozepkori-gazdasagtortenet/havi-szines/2318-aranyak-a-szantasban.html>). Legutóbbi megtekintés: 2019. július 31.); Uő: 15. századi pénzleletek Bajna határából I. *Numizmatikai Közöny* 114–115 (2015–2016) 93–114. [Megjelenés éve: 2017.]

⁴⁶ Gyöngyössi Márton: A magyar lemezpénzek lehetséges keltezéséről a bánhidai, tatárjárás kori éremlelet kapcsán. In: *Hatalom, adó, jog*, 71–84.; Kovács Enikő: Időzavar. Időrendi kérdések egy kutatás kezdetén a 13. század pénzveréséhez. In: uo. 85–92.; Élő Katalin: A fohreggi dénárlelet. Megfigyelések I. Ferdinánd korai magyar pénzveréséhez. In: uo. 93–110.

⁴⁷ Boglárka Weisz: L'organisation financière de la Hongrie angevine. Institutions et personnes. In: *Périphéries financières Angevines. Institutions et pratiques de l'administration de territoires composites (XIIIe-XVe siècle)*. Dir. Serena Morelli. Rome, 2018. 95–111.; Csaba Tóth: Minting, Financial Administration and Coin Circulation in Hungary in the Árpadian and Angevin Period (1000–1387). In: *The Economy of Medieval Hungary*. Ed. József Laszlovszky et al. Leiden–Boston, 2018. 279–294.

A felső szinten a tárnokmester és a kincstartó helyezkedik el, ezen két tisztség történetének Anjou-kori feldolgozása megtörtént, a levéltári és nyomtatásban már megjelent források teljes körű feldolgozása mindkét esetben új forrásokat tárt fel, így sikerült a kincstartói hivatal kialakulásának időpontját (1320-as évek), a tisztség 14. századi feladatkörét tisztázni,⁴⁸ míg a tárnokmester esetében a munka elsősorban a tárnokmester és a városok kapcsolatában eredményezett új megfigyeléseket.⁴⁹

A pénzügyigazgatás alsó szintjén a kamararendszer helyezkedik el. A vizsgálat kiterjedt egy-egy kamara kialakulásának okaira, működésére,⁵⁰ illetőleg behatóan elemeztük a sókamarák történetét.⁵¹ Mindegyik esetben sor került archontológiai táblák megjelenítésére is. Az archontológia és prozopográfia módszereit együttesen alkalmazó kutatás indokolt voltát igazolja, hogy két személy pénzügyigazgatásban betöltött szerepének önálló tanulmányban elemzett példája valójában három kamara 15. század eleji történetének feldolgozását is lehetővé tette.⁵²

Az archontológiai és prozopográfiai vizsgálatokba igyekeztünk olyan forrásokat is bevonni, mely a korábbi időszakok kutatására nem volt jellemző. Ezek közé tartoznak a síremlékek,⁵³ melyek száma a megjelentetett tanulmány óta gyarapodott. Folyamatosan gyűjtjük a pénzügyigazgatásban részt vevő személyek pecsétjeit,⁵⁴ mivel a gazdasági igazgatásban működő személyek karrierképének heraldikai-szfrasztikai szempontú megközelítésére korábban még próbálkozások sem történtek, így a kutatás során feltárt bármely eredmény hozzájárul ismereteink bővüléséhez. A korábbi numizmatikai szakirodalomban például elterjedt véleménynek számított, hogy a veszpréminek tekintett

⁴⁸ Weisz Boglárka: Ki volt az első kincstartó? A kincstartói hivatal története a 14. században. *Történelmi Szemle* 57 (2015) 527–540.

⁴⁹ Weisz Boglárka: A tárnokmester jogköre az Anjou-korban. In: *Pénz, posztó, piac*, 181–200.; Boglárka Weisz: The Magister Tavarnicorum and the Towns in the Hungarian Kingdom in the Angevin Era. *Mesto a Dejiny* 5 (2016) 2. sz. 6–17.; Körmendi Tamás: A tárnokmester három címere. MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport, Havi Színes, 2016. április. (<http://www.tti.hu/lendulet/kozepkori-gazdasagtortenet/havi-szines/2215-a-tarnokmester-harom-cimere.html>. Legutóbbi megtekintés ideje: 2019. augusztus 22.)

⁵⁰ Boglárka Weisz: Zagrebačka komora u doba Arpadovića. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 35 (2017) 15–25.; Weisz Boglárka: Az Árpád-kori Szlavónia pénztörténetének néhány jelensége. Hóman Bálint és az Árpád-kori pénztörténet. *Numizmatikai Közöny* 64–65 (2015–2016) 13–20. [Megjelenés éve: 2017.]; Weisz Boglárka: A pozsonyi kamara felállítása és működése a Zsigmond korban. In: *Veretek, utak, katonák*, 13–60.; Weisz Boglárka: Várad kamara, 73–110.

⁵¹ Weisz Boglárka: Az erdélyi sókamarák ispánjai a 14. század végéig. In: *Certamen. IV. Előadások a magyar tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. Szerk. Egyed Emese – Gálfi Emőke – Weisz Attila. Kolozsvár, 2017. 241–256.; Draskóczy István: Belkereskedelem és sókamarák a 15. század második felében. In: *Pénz, posztó, piac*, 201–216.; Uő: A sókamarák igazgatása és tisztviselői. *Turul* 90 (2017) 2–7., 1440–1457.; Uő: A máramarosi sókamara sorsa 1458–1490: Megyetörténet – hadtörténet? In: *Hadi és más nevezetes történetek*, 101–105.; Uő: *A magyarországi kőszó bányászata és kereskedelme*.

⁵² Lásd Weisz-Skorka: A porosz kapcsolat.

⁵³ Lóvei Pál – Weisz Boglárka: A gazdaság- és pénzügyigazgatás szereplőinek szórványos síremlékei a középkori Magyarországon. In: *Pénz, posztó, piac*, 217–266.

⁵⁴ † Engel Pál – Lóvei Pál: A Magyar királyi és az osztrák hercegi család 1380. évi házassági szerződésének két sokpecsétes oklevele. *Ars Hungaricana* 41 (2015) 117–133.

pénzeken felbukkanó két keresztezett buzogányt a pénzverési jogosultsággal rendelkező Gatalóci Mátyás címerével lehet azonosítani, kutatásaink azonban kimutatták, hogy Gatalóci pecsétjén patkó szerepel, a pénzek Veszprémhez kötése is kétséges,⁵⁵ így a heraldikai eredmény új kutatási irányt nyit a pénzverés történetét illetően is.

2018-ban a Western Michigan University-n elhangzott a kutatócsoport-vezető, Weisz Boglárka és Kádas István közös előadása (*Movers of the Economy: the Office-Holders. A Prosopography of the Financial Administration of the Medieval Hungarian Kingdom*), és felkérést kaptunk az egyetem gondozásában megjelenő *Medieval Prosopography* című folyóiratban történő publikálásra. A tanulmány elkészítését a „Lendület” 4. évében tervezzük.

Gazdasági kiváltságok, rendeletek

A középkorban az uralkodók városoknak, világi és egyházi földesuraknak olyan kiváltságokat (például vámszedési engedély, vámmentesség, kézműves-privilegiumok) adományoztak, melyek a kedvezményezettek gazdasági pozícióit erősítették, ugyanakkor a magyar gazdaság működését is befolyásolták. A törvények szintén több esetben tartalmaznak olyan rendelkezéseket, melyek bizonyosan gazdasági folyamatokra adott válaszként értelmezhetők. A kiváltságok és jogszabályok módszeres összegyűjtése szorosan kapcsolódik a kutatás második nagy részterületéhez, a városok vizsgálatához (az ezekhez kapcsolódó eredményeket lásd *A városok szerepe a gazdasági életben* fejezetben), továbbá újabb szempontokat ad a gazdasági folyamatok feltárásához.

A királyi felségjoghoz kötődő vámszedési engedélyek adományozásának elszaporodása miatt a 13. század második felében egyre többször merült fel egy-egy vámszedő hellyel kapcsolatban az a kérdés, hogy vajon az ott szedett vám jogos-e, avagy jogtalan, és ezzel párhuzamosan megkezdődött a vámszedő helyek király által elrendelt felülvizsgálata.⁵⁶ A 14. század második felében már az ítélkezési gyakorlatban általánossá vált a vám felállítása és a vámmentesség megadása közötti elsőbbség kérdése. Ennek kialakulását Kovács Viktória vizsgálta.⁵⁷

A pénzveréshez kapcsolódóan az uralkodók az Árpád-kortól kezdődően több rendelkezést is kiadtak, ezek szisztematikus vizsgálata nélkülözhetetlen a kérdéskör minél alaposabb megismeréséhez.⁵⁸ A kutatás során sikerült nemcsak a szakirodalomban 1430. évi-

⁵⁵ Weisz: Váradi kamara.

⁵⁶ Weisz Boglárka: Vámvizsgálatok Bihar megyében a 13–14. század fordulóján. In: *Nagyvárad és Bihar az Árpád-kor végén*. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad, 2016. (Tanulmányok Biharország történetéről 3) 155–174.; Boglárka Weisz: Operațiuni de vămuire în comitatul Bihor la cumpăna veacurilor al XIII-lea și al XIV-lea. In: *Oradea și Bihorul la sfârșitul epocii Arpadiene*. Ed. Attila Zsoldos. Oradea, 2017. 169–190.

⁵⁷ Kovács Viktória: Korábbi adományok elve. Vezérfonalak az Anjou- és a Zsigmond-kor vámjogi ítélkezési gyakorlatában. In: *Hatalom, adó, jog*, 263–282.

⁵⁸ Tóth: Hóman Bálint.; Uő: II. András pénzreformja. In: *Veretek, utak, katonák*, 61–70.

ként számon tartott pénzreformhoz kötődő királyi rendelet időpontjának pontosabb meghatározása, de a rendelkezés szövegének rekonstrukciója is elkészült.⁵⁹

A kutatási tervben ugyan nem szerepelt a földesúri birtokok vizsgálata (melynek alapja gyakorta királyi adomány volt), a feltárt források azonban sok esetben lehetőséget teremtettek, hogy erre is sor kerüljön, gazdaság- és politikátörténeti vonatkozásaiak pedig a korábbi eredményeket pontosították, avagy kiegészítették.⁶⁰

A városok szerepe a gazdasági életben

A Magyar Királyság gazdasági életének nem volt olyan területe, melyben ne jutott volna kulcsszerep a városoknak. Az egyes városok gazdaságpolitikája azonban nem csak az ország életére gyakorolt hatást: ez volt az a tényező, mely csatlakoztatta a Magyar Királyságot a középkori Európa gazdaságának vérkeringésébe. A városok gazdaságpolitikája szorosan összefüggött a király gazdaságpolitikájával, ugyanakkor hatást is gyakorolt rá. A városi gazdálkodást három szinten lehet vizsgálni: az adminisztráció, az infrastruktúra és a saját vállalkozások szintjén. A kutatócsoport az első két szint vizsgálatára vállalkozik. A kutatási tervben az első három évben résztanulmányok megjelentetését, valamint egy textilzárjegy-katalógus elkészítését vállaltuk.

Az adminisztratív szint

A városok és a városias jellegű települések gazdasági jellegű kiváltságok (például vásártartás, kézműves-monopólium, adó- és vámmentesség) megszerzésére, majd azok megtartására és kibővítésére törekedtek. Ezek a kedvezmények tették lehetővé egyrészt, hogy a gazdasági élet színhelyeként szolgáljanak, másrészt, hogy polgáraik, lakóik minél kedvezőbb helyzetbe kerülve folytathassák gazdasági tevékenységüket. Ugyanezen célok érdekében születtek meg azok a helyi rendeletek, rendelkezések, amelyeket a városok vagy az azokban működő szervezetek adtak ki. Éppen ezért a kutatócsoport tervei között szerepelt e témakör vizsgálata is, külön kitérve a gölnici bányajog vizsgálatára. Az egy-

⁵⁹ Weisz: A pozsonyi kamara felállítása és működése.

⁶⁰ Neumann Tibor: Várat vennék, de miből? Perényi Imre szerzeményei az 1490-es években. In: *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*. 59. I-II. Nyíregyháza, 2017. I. 91–112.; Péterfi Bence: A Lajtán innen, az Innen túl. Kanizsai János pályafutása a Magyar Királyságban és a Szent Római Birodalomban a 15–16. század fordulóján. *Századok* 150 (2016) 443–472.; Skorka Renáta: A mohó farkas utóda. Egy Kőszegi Habsburg-szolgalatban. *Világtörténet* 39 (2017) 93–124.; Körmendi Tamás: Ingatlanmaffia a 14. században? MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport, Havi Színes, 2018. február. (<http://www.tti.hu/lendulet/kozepkori-gazdasagtortenet/havi-szines/3077-ingatlanmaffia-a-14-szazadban.html>). Legutóbbi megtekintés ideje: 2019. augusztus 6.); Mordovin Maxim: Az ebül szerzett jószág. MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport, Havi Színes, 2017. június. (<https://tti.btk.mta.hu/lendulet/kozepkori-gazdasagtortenet/havi-szines/2776-az-ebul-szerzett-joszag.html>). Legutóbbi megtekintés ideje: 2019. június 27.)

egy város gazdasági életének háttérében lévő kiváltságok feltárása és rendszerezése mellett a városok hazai és nemzetközi kereskedelemben betöltött szerepének vizsgálatát is terveztük, külön hangsúlyt adva a textilzárjegy-kutatásnak, és ezen keresztül a textilkereskedelemnek.

Városi kiváltságok

A városi kiváltságok kutatása során a csoport tagjai olyan munkákat jelentettek meg, melyek összefoglaló jelleggel vizsgálták a kérdéskört, így áttekintve a központi helyeket, a várostípusokat,⁶¹ elemezve hogyan és mikor bővült ki a tárnokmester városok feletti jogköre.⁶² Hogyan biztosították és bővítették a városok megszerzett kiváltságaikat egy új király uralomra lépésekor.⁶³ Milyen módon vált egy gazdasági kiváltság egy uralkodó várospolitikájának egyik döntő tényezőjévé.⁶⁴ Milyen terheket rótt egy látszólag nem gazdasági kiváltság egy-egy városra.⁶⁵ A városok között sajátos szerepet betöltő és gazdaságtörténeti tekintetben is különös jelentőséggel bíró bányavárosokat együttesen elemezte a kutatócsoport.⁶⁶

A vizsgálat középpontjába sok esetben egy-egy város kiváltsága(i) került(ek), így Kolozsvár,⁶⁷ Pozsony⁶⁸ és Zágráb privilegiumainak elemzésére is sor került.⁶⁹

A helyi rendelkezések közül tanulmány formájában a budai jogkönyv és az 1425. évi zágrábi statútum elemzése történt meg. Az ezekből nyerhető információk a tárnoki ítélőszék működésére és Zsigmond 1405. évi városi törvénykönyvének gyakorlati alkalmazására vonatkozó következtetések levonására is alkalmasak voltak.⁷⁰ A helyi rendelkezések

⁶¹ Katalin Szende: Continuity and Change in the Urban Network of Hungary in the early Angevin Period. In: *Banatica*. 26-II. Istorie. Cluj-Napoca, 2016. 53–76.

⁶² Boglárka Weisz: The Magister Tavarnicorum, 6–17.

⁶³ Szende Katalin: Mennyit ér a kiváltság? Városprivilegiumok kibocsátása és rendelkezéseik betartása I. Károly alatt. In: *Pénz, posztó, piac*, 285–340.; Uő: Nundinae seu forum annuale. Sokadalomtartási engedélyek Nagy Lajos várospolitikájában. In: *Hatalom, adó, jog*, 231–262.

⁶⁴ Szende: Nundinae seu forum annuale.

⁶⁵ Szende: Sub nostro vexillo regali.

⁶⁶ Lásd pl. Weisz: A bányaváros, mint önálló várostípus.; Uő: Az alsó-magyarországi bányavárosok.

⁶⁷ Weisz Boglárka: A kolozsváriak 1316. évi kiváltságlevele. In: *Hadi és más nevezetes történetek*, 627–631.

⁶⁸ Weisz: A pozsonyi kamara felállítása és működése.; Draskóczy István: Osztrák és erdélyi só a 15. századi Pozsonyban. In: *Testimonio litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére*. Szerk. Dáné Veronka – Lupescuné Makó Mária – Sipos Gábor. Kolozsvár, 2016. 79–95.; Kovács Viktória: A pozsonyiak vámmentessége az Anjou- és a Zsigmond-korban. In: *Pénz, posztó, piac*, 341–366.; Viktória Kovács: The Pozsony Toll Exemption in the Angevin and Sigismund Eras. *Specimina nova pars prima sectio medievalis. A Pécsi Tudományegyetem Közpkori és Korajkori Történeti Tanszékének Közleményei* 9 (2017) 95–120.; István Draskóczy: Austrian Salt in Pozsony in the Mid-Fifteenth Century. *The Hungarian Historical Review* 6 (2017) 59–77.

⁶⁹ Kovács Viktória: Vámszedés Zágrábban az Anjou- és a Zsigmond-korban. In: *Veretek, utak, katonák*, 247–268.; Gál Judit: Dalmáciai városkiváltságok az Árpád-ház uralkodása alatt. In: *Veretek, utak, katonák*, 205–222.

⁷⁰ Skorka Renáta: A budai jogkönyv lerakatra vonatkozó artikuluszainak keletkezési története. In: *Pénz, posztó, piac*, 367–382.; Uő: Ki dolgozzék más helyett? A budai jogkönyv 65. artikuluszának tanulságai. In: *Hatalom, adó, jog*, 321–336.; Kovács Viktória: Szőszőlő kofák. Az 1425. évi zágrábi városi statútumokról. MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport, Havi Színes, 2017. november.

és a városi kiváltságok elemzése mellett a városi hivatali írásbeliség vizsgálata is fontosnak bizonyult,⁷¹ így terveink szerint a „Lendület” 4. évében fog megjelenni annak monografikus szintű feldolgozása.⁷² A királyi városok írásbeliségét kiegészítendő Lakatos Bálint: *Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon* munkacímét viselő kötetének megjelentetését tervezzük. A városok megyében betöltött szerepét is vizsgálat alá vontuk, elsősorban pénzügyi, másodsorban jogi és családi kapcsolatokat vizsgálva.⁷³

A kutatócsoport kérésére Zsoldos Attila tanulmányt szentelt I. Károly várospolitikájának, arra a kérdésre keresve a választ, volt-e egyáltalán I. Károlynak várospolitikája.⁷⁴ A kérdéskör egy más nézőpontból történő áttekintése jól kiegészítette Szende Katalin fentebb már említett tanulmányát,⁷⁵ mely az uralkodó által adott kiváltságok jellegét, valamint azok utóéletét elemezte. A lipcsei egyetemen működő, *Das sächsisch-magdeburgische Recht als kulturelles Bindeglied zwischen den Rechtsordnungen Ost- und Mitteleuropas* kutatócsoport munkatársát, Gönczi Katalint a magdeburgi városi jog és a százstükör hatásának vizsgálatára kértük fel.⁷⁶

A gölnici bányajog

A kutatócsoport tervei között szerepel az 1487. évben a hét, a későbbiekben felső-magyarországi bányavárosként emlegetett város (Gölnic, Szomolnok, Ruda, Jászó, Telki, Rozsnyó és Igló) megállapodása alkalmával közös joggá emelt és összeszerkesztett „gölnici bányajog” kritikai kiadásának, magyar nyelvű fordításának, továbbá a külföldi és a Magyar Királyság területéről származó más bányajogokhoz fűződő kapcsolatrendszerének feltárása, mely munka elvégzését Skorka Renáta vállalta magára. A kutatás során mára már igazoltá vált, hogy a kutatás által Wenzel Gusztáv nyomán eddig gölnici bányajogként elfogadott forrás csupán előzetes vázlatul szolgált, s egészében nem is fedti le a hét bányaváros képviselői által véglegesen elfogadott bányajogi szöveget. Ez utóbbit kutatócsoportunk munkája nyomán a Körmöcbányán őrzött, *Gülnitzer Pergordnung* címet viselő forrással azonosíthatjuk.⁷⁷ A Münchenben végzett forrásfeltáró munka során kutatócsoportunk azonosította,

(<http://www.tti.hu/lendulet/kozepekori-gazdasagtortenet/havi-szines/2981-szoszolo-kofak.html>. Legutóbbi megtekintés ideje: 2019. július 22.); Kovács: Vámszedés Zágrábban.

⁷¹ Szende Katalin: Királyi kényszer vagy közösségi akarat? Hivatali írásbeliség a felvidéki bányavárosokban a 14. században. [*Gazdaságtörténeti kutatások: utak és lehetőségek*. Bp., 2018. május 29–30. Előadás.]

⁷² Katalin Szende: Trust, Authority and the Written Word in the Royal Towns of Medieval Hungary. Turnhout, [2018].

⁷³ Kádas István: Kölcsönös haszon. Eperjes, Bártfa városok és a Sáros megyei kisnemesség a középkor végén. In: *Hatalom, adó, jog*, 337–368.; Kádas: A megye pénze.

⁷⁴ Zsoldos Attila: Károly és a városok. In: *Pénz, posztó, piac*, 267–284.

⁷⁵ Szende: Mennyit ér a kiváltság.

⁷⁶ Gönczi Katalin: A százstükör magdeburgi jog hatása a középkori Magyar Királyságban. In: *Hatalom, adó, jog*, 303–320.

⁷⁷ Skorka Renáta: A telér mentén, avagy a bányajogok és -szabályzatok kérdése. [*Gazdaságtörténeti alapkutatások: források, módszerek, lehetőségek*. Bp., 2015. december 8. Előadás.]

és másolatban megszerezte azt a Thurzó-kódexet, amely a gölnici joggal foglalkozó germanisták (Ilpo Tapani Piirainen, Helmut Protze) előtt – próbálkozásai ellenére is – rejtve maradt. A Thurzó-kódex alapos vizsgálatával fény derült arra, hogy az nemcsak a Wenzel-féle szövegvariánst tartalmazza, hanem a hét bányaváros 1501 előtti jogi ügyleteihez kapcsolódó ítéletek, a Gölnicen keletkezett bányamesteri rendelkezések s a jihlavai ősbányajogig visszamenően egyéb bányajogi előírások szisztematikus összeállítását is magában foglalja. A 2017–2018. kutatási évben ennek alapján felmerült, hogy a Thurzó-kódex egy része talán az 1487. évben létrejött megállapodás előkészítése során keletkezett, a benne foglalt korpuszgyűjteményt Gölnic követői magukkal is vihették a tárgyalásokra. Így tehát a harmadik kutatási év azt a korábban nem várt és nem is feltételezett eredményt hozta, hogy a Thurzó-kódex részben vagy egészben tartalmazhat egy 1501 előtti keletkezett gölnici városkönyvet.⁷⁸ Ez az eredmény, tekintve hogy Gölnic esetében eddig csupán egyetlen középkori városkönyvet ismert a kutatás, kiemelkedőnek számít, így méltán számot tart nem csupán magyarországi, de európai, s különösen szlovákiai érdeklődésre is.

Város és kereskedelem

Az egy-egy város gazdasági életének hátterében lévő kiváltságok feltárása és rendszerezése mellett a városok hazai és nemzetközi kereskedelemben betöltött szerepének vizsgálata is előtérbe került. Éppen ezért vállaltuk a *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2016. Válság – kereskedelem* című kötetében a *Kereskedelem* fejezet munkálataiban való közreműködést.⁷⁹

A kereskedelmi tevékenységet vizsgáltuk egy-egy személy működésén keresztül, egy város kereskedelemben betöltött szerepén át, az egyes kereskedelmi árukat érintő kutatásokig, avagy a Magyar Királyságban folyó kereskedelmi tevékenység elemzéséig.⁸⁰ Mind ezen kutatásokhoz áttekintette a csoport azon források körét, amely a vizsgálatba bevonható.⁸¹ Ugyanakkor az e területen elért eredmények szorosan összefüggnek a kereskedelmi színhelyek vizsgálatával (részletesen lásd a *Kereskedelmi színterek* fejezetben), valamint a textilplombák kutatásával (részletesen lásd a *Textilzárjegy-kutatás* fejezetben).

Egy Budán működő kőfaragóműhely határokön is átnyúló tevékenységébe engedett betekintést Lővei Pál tanulmánya,⁸² míg Skorka Renáta egy Pozsonyba települt bécsi kereskedő életútján keresztül, a vaskereskedelmen túl, a magyar kereskedők velencei kivált-

⁷⁸ Skorka Renáta: A gölnici bányajog Körmöcön. [Gazdaságtörténeti kutatások: utak és lehetőségek. Bp., 2018. május 29–30. Előadás.]

⁷⁹ *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2016. Válság – kereskedelem*. Főszerk. Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. Bp., 2016.

⁸⁰ Boglárka Weisz: Domestic Trade in the Árpadian Age. In: *The Economy of Medieval Hungary*, 255–264.

⁸¹ Draskóczy István: A Magyar Királyság kereskedelmére vonatkozó írott források a késő középkorból. In: *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. Szerk. Horn Ildikó et al. Bp., 2016. 41–62.; Kolláth Ágnes: Székesfehérvár kora újkori fazekasságának forrásai. In: *Fiatal középkoros régészek VI. konferenciájának tanulmánykötete*. Szerk. Pokrovenszki Krisztián – Szöllősy Csilla. Székesfehérvár, 2015. 129–142.

⁸² Lővei Pál: „Sárkánylovagok” kőfaragója. Egy 15. századi szobrász-vállalkozó műhelye Budán. In: *Hatalom, adó, jog*, 387–486.

ságaira derített fényt.⁸³ A kutatócsoport tagjai az ország különböző tájain fekvő városok kereskedelmi tevékenységét vizsgálták az Árpád-kortól egészen a kora újkorig.⁸⁴ Az árucikkek közül az élő állat,⁸⁵ a textilárúk,⁸⁶ a só⁸⁷ és az edények⁸⁸ voltak a kutatás tárgyai.

Általában azt feltételezzük, hogy csak a külföldiek döntöttek úgy, hogy a Magyar Királyságot választják otthonuknak, azonban a kapcsolatrendszerek vizsgálata bebizonyította, hogy a mobilitás kétirányú volt. Ezért kérte fel a csoport Arany Krisztinát egy olyan tanulmánya megírására, melyben a 15. század eleji, Firenzében dolgozó magyar származású iparosokat mutatja be.⁸⁹ A kereskedőkhöz kapcsolódó kutatások miatt pedig közreműködünk Arany Krisztina *Florentine Families in Hungary in the First Half of the Fifteenth Century* munkacímét viselő kötetének kiadásában, melynek nyelvi lektorálása már befejeződött.

Textilzárjegy-kutatás, textilkereskedelem

A nemzetközi kutatásban fontos szerepet játszó textilzárjegy-kutatás Magyarországon elhanyagolt területnek számított, jóllehet a kereskedelem útján a középkori Magyarországra kerülő árucikkek legfontosabb részét a textiliák alkották. A kutatócsoport egyik célja e hiány pótlása volt, melynek segítségével a csoport a textilkereskedelemtől eddig csak az írott forrásokra épülő ismereteket a régészet eszközeivel feltárható új források bevonásával bővítette. Mordovin Maxim kötete *Textilvégek védjegyei. A textilkereskedelem régészeti emlékei a Magyar Királyság területén* címmel jelent meg 2018-ban, ezzel megszületett Magyarország első textilzárjegy-adattára. A kötet megjelenését számos előtanulmány előzte meg,⁹⁰ melyekből már látható volt, hogy a régészeti leletek bevonásával a Magyar

⁸³ Skorka Renáta: Egy 14. századi vaskereskedő nyomában. In: *Veretek, utak, katonák*, 339–354.

⁸⁴ Például Boglárka Weisz: Rădăcinile din epoca Arpadiană ale procesului vămilor din Oradea din secolul al XV-lea. In: *Oradea și Bihorul în evul mediu timpuriu*. Ed. Attila Zsoldos. Oradea, 2017. 181–202.; Renáta Skorka: Die Bürger von Preßburg vor dem Reichshofgericht. *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie*. 32. Hrsg. Zsolt K. Lengyel. Regensburg, 2017. 39–47.; Kovács Viktória: Szöszölő kofák., Stanislaw A. Sroka: *A középkori Bártfa és kapcsolatai Kis-Lengyelországgal*. Bp., 2016. (Magyar Történelmi Emléke. Értekezések); Kolláth Ágnes: Régiók határán – Kora újkori edényművesség és kereskedelem Budán. In: „A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni.” *Regionalitás a középkori és kora újkori kerámiában*. Szerk. Simonyi Erika – Tomka Gábor. Bp., 2016. (Opuscula Hungarica 9) 369–380.

⁸⁵ Benda Judit: Marhakereskedelem és mészárszékek a késő középkori Budán, Pesten, Óbudán. In: *Pérez, piac, posztó*, 407–438.

⁸⁶ Mordovin Maxim: *Textilvégek védjegyei. A textilkereskedelem régészeti emlékei a Magyar Királyság területén*. Bp., 2018. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.)

⁸⁷ István Draskóczy: Salt Mining and Trade in Hungary from the mid-Thirteenth Century until the End of the Middle Ages. In: *The Economy of Medieval Hungary*, 205–218.; Draskóczy: Belkereskedelem és sókamarák.

⁸⁸ Sgraffito Decorated Ceramics from Ottoman Hungary (16th–17th Centuries). In: *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics Proceeding Book*. Ed. Kırıcı, Arzu Beril. Ankara 2018. 359–366.; Péterfi Bence: Egy hajdani „locus communior” és ami belőle megmaradt. Grafitos kerámia a késő középkori Budán, Pesten és Óbudán. In: *Pérez, piac, posztó*, 457–494.

⁸⁹ Arany Krisztina: A cipész, a céhszolga és a szövőmester. Magyar származású családfők Firenzében az 1427. évi firenzei Catasto anyagaiban. In: *Pérez, piac, posztó*, 493–512.

⁹⁰ Például Mordovin Maxim: Sziléziai posztó Magyarországon a régészeti leletek tükrében. In: *Pérez, piac, posztó*, 439–456.; Maxim Mordovin: Bavarian Cloth Seals in Hungary. *The Hungarian Historical Review* 6 (2017)

Királyságba került textilek sora bőségesen kiegészíthető az írott forrásokhoz képest, és szükségszerűnek tűnt, hogy Mordovin Maxim a Kárpát-medencében talált plombák azonosításához a hazai, valamint a nyugat- és kelet-európai múzeumi és egyetemi régészeti gyűjteményekben talált plombaleleteket is áttekintse (például a liverpooli Academie Internationale de la Pipe-ban, az Atkinson-gyűjteményben 604 db plomba). Egy textiltípus azonosítására is sor került.⁹¹

A textilplombákból kiindulva, és azt kiegészítve a textilkészítéshez és -kereskedelemehez kapcsolódó leletanyagokkal egy vándorkiállítás (*Posztó Pápa piacán*) rendeztünk (részletesen lásd *A kutatócsoport szervezésében és/vagy közreműködésével megrendezett kiállítások* fejezetet). E kiállítás adott ötletet ahhoz, hogy fogjuk össze az ókortól a kora újkorig terjedően a magyarországi textilkutatást, és az MTA BTK Régészeti Intézet „Lendület” Mobilitás Kutatócsoporttal megrendeztük a *Mixtura texturalis. Ember és textil a Kárpát-medencében* című konferenciát (részletesen lásd *A kutatócsoport által rendezett konferenciák* fejezetet), melyen a régészek, történészek mellett textilrestaurátor és kémikus is előadott. A kutatócsoport tagjai közül Weisz Boglárka: *A textil „útjai”*, Skorka Renáta: *A szövőipar ragadozóí, Mordovin Maxim pedig *Textilről textil nélkül* címmel tartott előadást.*

Az infrastrukturális szint

A városok számára a gazdasági szerep megőrzéséhez és erősítéséhez a fejlődés és a fejlesztés infrastrukturális szinten is elengedhetetlen volt. A városi védművek, épületek, közkutak, piacterek, kereskedelmi építmények, átkelőhelyek stb. szorosabb vagy lazább szálakkal kötődtek a város gazdasági életéhez. E tekintetben újabb előrelépés a történeti források (elsősorban számadáskönyvek) feltárása mellett a régészeti források bevonásával képzelhető el. A kutatás fő irányát a kereskedelmi színterek vizsgálata határozta meg a kutatócsoport számára, és az egyik cél a Győr város egyik középkori piacteren zajlott feltárások közép- és kora újkori rétegeinek feldolgozása. A kutatócsoport e témakör mellett egy-egy régió úthálózatának pontosabb feltárását tűzte ki célul.

63–81.; Maxim Mordovin – Прохненко Ігор: Товарні текстильні пломби середнянського замку. In: *Військово-політичний та соціально-економічний розвиток середнього Подністр'я у середні віки та новий час. Матеріали науково-практичної конференції (м. Хотин, 29 вересня 2017 р.)*. Ed. Буйновська Єлизавета et al. Хотин, 2017. 89–101.; Maxim Mordovin – Боднарюк Микола – Калініченко Віталій – Прохненко Ігор: Західноєвропейські товарні текстильні пломби XIV–XVII ст. на землях Північної Буковини. In: *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: тези доповідей наукового семінару (м. Чернівці, 15 грудня 2017 р.)*. Szerk. Добржанський Олександр Володимирович. Чернівці, 2017. 53–56.

⁹¹ Benda Judit: A középkori Budán szőtt posztó. „Amit németül dirdumdeynek, magyarul pedig bubonak neveznek”. In: *A művéség dicsérete. Tanulmányok Flórián Mária tiszteletére*. Szerk. Cseh Fruzsina – Szulovszky János. Bp., 2016. 39–43.

Kereskedelmi színterek

A kereskedelmi színterek vizsgálatának egyik aspektusát a kereskedelemnek helyet adó heti- és éves vásárokkal kapcsolatos kutatások jelentik. Ezek között egyaránt megtaláljuk egy-egy kereskedelmi vagy piactér régészeti feltárásának eredményeit, és azok kereskedelem-történeti következményeinek elemzését,⁹² a piacterek városon belül elfoglalt helyzetének összehasonlító elemzését,⁹³ egyes vásártípusok részletes vizsgálatát,⁹⁴ egy-egy bolttípus nemzetközi összefüggésben történő bemutatását,⁹⁵ illetve a vásártípusok és a céhek kapcsolatát taglaló tanulmányt.⁹⁶

A céhek gazdaságélénkítő, topográfiai és a – korábbi irodalomban nem vizsgált – tudásátadásban játszott szerepének kutatása több szempontból is új eredményeket hozott a gazdaságtörténeti kutatásokban,⁹⁷ sőt a tárnoki ítélőszék működésének kezdetére is a 14. és 15. század fordulóján.⁹⁸ A malmok szerepének vizsgálata a város- és a gazdasági fejlődés folyamatának megértésében, valamint a városi topográfiában hozott új eredményeket.⁹⁹

A kereskedelmi színterek vizsgálata közül kiemelkedő szerepet kaptak a kutatócsoport elmúlt három évében az ország egyik legfontosabb kereskedelmi központjához, a budai lerakathoz kötődő kutatások, melyeknek köszönhetően ma már pontosabb ismereteink vannak annak működéséről, 15. századi épületéről, valamint a lerakattal szembeni fellépésekről és a jog védelméről. A tanulmányok egyrészt a jogi háttér vizsgálatát helyezik középpontba,¹⁰⁰ másrészt a régészeti feltárások során felszínre került, a 15. század második felében épült lerakat épületét mutatják be,¹⁰¹ míg a lerakattal szembeni hazai és külföldi kereskedők küzdelmeihez új források bevonásával születtek korábbi tudásunk

⁹² Péterfi: Egy hajdani „locus communior”; Mordovin Maxim: Előzetes jelentés a Pápa, Fő téren végzett megelőző feltárások második és harmadik üteméről/Preliminary report on the third phase of the pre-development excavation at Pápa, Fő Square. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2011–2014/Archaeological Investigations in Hungary 2011–2014*. Szerk./Ed. Kvassay, Judit. Bp., 2016. 244–269.

⁹³ Katalin Szende: Urban economy in medieval Hungary. In: *Economy in medieval Hungary*, 335–358.

⁹⁴ Szende: *Nundinae seu forum annuale*.

⁹⁵ Benda Judit: Kis középkori kalmárbolt-tipológia. In: *Hatalom, adó, jog*, 511–550.

⁹⁶ Weisz Boglárka: Stredoveké cechy vo víre jarmokov. In: *Remeslá a Živnosti v dejinách miest*. Ed. Lukáš Paluga – Katarína Répásová. Bratislava–Komárno, 2017. 7–19.

⁹⁷ Renáta Skorka: Úloha cechovv processe transferu vedomostia odbornej výučby v stredovekom Uhorsku. In: *Remeslá a Živnosti*, 20–34.; Skorka Renáta: A váradi ferences rendi kolostorok topográfiája. In: *Nagyváradi és Bihar az Anjou-korban*, 159–182.; Uő: Céhek a középkori Magyarországon a kézművesképzés szolgálatában. *Élet és Tudomány* 73 (2018) 233–235.

⁹⁸ Skorka: Ki dolgozzék más helyett.

⁹⁹ Szende Katalin: Malmok a városban. Az energiatermelés topográfiája négy magyar városban az iparosodás előtt. In: *Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkor Magyarországon. Tanulmányok Holl Imre emlékére*. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi – Orosz Krisztina. Bp., 2017. 485–505.

¹⁰⁰ Skorka: A budai jogkönyv lerakatra.

¹⁰¹ Benda Judit: „In dy stat zu Ofen. In dy nyder lag.” A középkori budai árulerakat története és régészete európai kitekintésben. In: *Veretek, utak, katonák*, 379–404.

határait tágító eredmények.¹⁰² Ezen résztémához szorosan kapcsolódnak azon tanulmányok is, amelyek Buda egyéb kereskedelmi és gazdasági színtereit vizsgálják.¹⁰³

A kereskedelmi és gazdasági színterek vizsgálata a települést övező piackörzetekkel is szoros kapcsolatban van. Ennek a gazdasági hatótávolságnak speciálisabb értelmezését vizsgálta Lővei Pál, midőn a középkori kőfaragó és kőfeldolgozó műhelyek tekintetében kőfaragó-piackörzeteket, illetőleg a faragványok nyersanyagának származási helye kapcsán bányakörzeteket vázol fel a Magyar Királyság területén.¹⁰⁴

A kutatócsoport a Székelyudvarhely piacterén végzett régészeti ásatások ismertetésére és a feltárt leletanyag bemutatására Nyárádi Zsoltot, a Haáz Rezső Múzeum [Székelyudvarhely] régészét kérte fel.¹⁰⁵

A győri Széchenyi tér vizsgálata

Győr város egyik középkori piactere [Széchenyi tér] vizsgálatának különös jelentőségét az adja meg, hogy olyan területről van szó, melyet a középkor óta nem építettek be, ezért alkalmas arra, hogy a 13. századtól az elárusítóhelyek 16. századi lebontásáig megkíséreljük nyomon követni a kereskedelem színtereit, azok fejlődését és alakulását. 1968 és 2009 között a téren három nagyobb ásatásra került sor, a legutolsó a tér rekonstrukciójával párhuzamosan történt. A kivitelezés során a régészeti leletek döntő többségét megsemmisítették, így e terület, sajnálatos módon, a későbbiekben régészeti ásatásra, megfigyelésre már alkalmatlanná vált. Ez a tény különös jelentőséget ad az eddigi régészeti leletek elemzésének.

A kutatási tervben az első három évben a Győr-Széchenyi téren 2008–2009-ben végzett feltárások középkori leletanyagának leválogatását, a tér topográfiájának, periódusainak meghatározását és pontosítását, valamint az Árpád-kori leletanyag feldolgozását és ehhez kötődően az Árpád-kori periódusra vonatkozó tanulmány megjelentetését (lehetőség szerint idegen nyelven) tűzte ki célként a kutatócsoport.

Győr középkori kereskedelme színtereinek vizsgálatát Kolláth Ágnes végzi Tomka Gábor (MNM) segítségével. A győri Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum átengedte az ásatásokat és azok leletanyagának feldolgozását. A győri ásatásokat 2008–2009-ben vezető Bíró Szilvia az ásatási dokumentációt a kutatók rendelkezésére bocsátotta, és

¹⁰² Skorka Renáta: Levél a városháza tornyából. MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport, Havi Színes, 2015. szeptember. (<http://www.tti.hu/lendulet/kozepkori-gazdasagtortenet/havi-szines/1917-havi-szines-szeptember-level-a-varoshaza-tornyabol.html>). Legutóbbi megtekintés ideje: 2019. június 20.); Péterfi Bence: Egy nem magyar „magyar” város. MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport, Havi Színes, 2017. október. (<http://www.tti.hu/lendulet/kozepkori-gazdasagtortenet/havi-szines/2930-egy-nem-magyar-magyar-varos.html>). Legutóbbi megtekintés ideje: 2019. május 30.)

¹⁰³ Pl. Benda: Marhakereskedelem és mézszárszékek.; Uő: Polgárházak és kereskedelmi épületek a késő középkori Budán. In: *Közös úton. Budapest és Krakkó a középkorban*. Szerk. Benda Judit et al. Bp., 2016. 205–208.; Lővei: „Sárkánylovagok” kőfaragója.

¹⁰⁴ Lővei: A kőfaragás gazdaságtörténete felé.

¹⁰⁵ Nyárádi Zsolt: Régészeti nyomok Székelyudvarhely piacteréről. In: *Pénz, posztó, piac*, 383–406.

ugyanezt megtették az 1968–1969. évi és az 1998–1999. évi ásatások vezetői (Gabler Dénes, Tomka Péter) is. Befejeződött a 2008–2009. évi ásatási szezonok rajzos dokumentációjának digitalizálása, az ásatási rajzok vektorgrafikus rendszerben történő feldolgozása, mely lehetővé teszi a térinformatikai feldolgozást (Vágvölgyi Bence, MTA BTK Régészeti Intézet). Az állatcsont-leletanyag kiválogatása és feldolgozása is megtörtént (Daróczi-Szabó László). Befejeződött a Győr-Széchenyi téri lelőhely 1968–1969., 1998–1999. és 2008–2009. évi ásatási dokumentációjának feldolgozása, az általános rendszerezési, digitalizálási feladatok mellett főként az Árpád-kori periódusra fókuszálva, valamint az Árpád-kori leletanyag leltározása.¹⁰⁶

2017. április 25-én a kutatócsoport a győri Széchenyi téri ásatásokról, az eddigi eredményekről, a kutatás további lehetőségeiről tartott zárt workshopot. A kutatócsoport tagjai közül Kolláth Ágnes – Tomka Gábor *A győri Széchenyi tér régészeti kutatásai*, Benda Judit *Kalmárboltok Győrben?* címmel tartottak előadást, majd ezt követően egy hosszabb megbeszélésre került sor, melyen a régészet, a történelem és a művészettörténet kutatói vettek részt.¹⁰⁷ Befejeződött a tér topográfiájának, periódusainak meghatározása és pontosítása.¹⁰⁸ Az Árpád-kori tanulmány elkészítése során felmerült a lehetőség egy összehasonlító vizsgálatra a pápai középkori piactéren [Fő tér] folytatott ásatással, így 2016 őszén megkezdődött az együttműködés Herbst Annával, a szentendrei Ferenczy Múzeumi Centrum munkatársával, és elkészült az összehasonlító vizsgálatot bemutató angol nyelvű tanulmány is.¹⁰⁹

Utak, úthálózat

Az úthálózat vizsgálata során a kutatócsoport fókuszába a Magyar Királyságot a szomszédos államokkal összekötő utak kerültek, mely elsősorban a kereskedelmi kutatások miatt, illetve azokkal párhuzamosan alakult így. Vizsgáltuk a Lengyelország irányába vezető utakat,¹¹⁰ az országot Észak- és Nyugat-Európával összekötő úthálózatot,¹¹¹ és az Itália felé

¹⁰⁶ Kolláth Ágnes – Herbst Anna – Tomka Gábor: A piacterek alatt – Árpád-kori településrészek Győr és Pápa belvárosából. [Fiatal Középkoros Régészek VIII. Konferenciája. Sátoraljaújhely, 2016. november 17–19. Előadás.]; Kolláth Ágnes – Tomka Gábor: A győri Széchenyi tér topográfiája az Árpád-kortól a kora újkor kezdetéig – Négy feltárás tanulságai alapján. [Város és lakói. Bp., 2016. december 6.]; Kolláth Ágnes – Tomka Gábor: A középkori Győr régészeti kutatásai. [Gazdaságtörténeti kutatások: utak és lehetőségek. Bp., 2018. május 29–30. Előadás.]

¹⁰⁷ A workshopról készült beszámolót lásd <http://www.tti.hu/lendulet/kozepkori-gazdasagtortenet/hirek/2702-a-gyori-piacter.html>. (Legutóbbi megtekintés ideje: 2019. augusztus 15.)

¹⁰⁸ Kolláth Ágnes – Tomka Gábor: A győri Széchenyi tér topográfiája. Az Árpád-kortól a kora újkor kezdetéig. In: *Hatalom, adó, jog*, 551–570.

¹⁰⁹ Ágnes Kolláth – Anna Herbst – Gábor Tomka: Beneath the Marketplaces. Árpadian Age (10th–13th century) settlement traces from the city centres of Pápa and Győr, Western Hungary. *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae* 5 (2017) 7. sz. 287–342.

¹¹⁰ Sroka: *A középkori Bártfa*; István Draskóczy: Highways between Buda and Kraków. In: *On Common Path. Budapest and Kraków in the Middle Ages*. Ed. Judit Benda et al. Bp., 2016. 38–41.

¹¹¹ Szende Katalin: Krakkó és Buda a középkori Európa úthálózatában. In: *Közös úton*, 31–37.

tartó utakat;¹¹² a vízi útvonalak közül a Dunát,¹¹³ a sókereskedelemhez kapcsolódóan pedig az országon belül futó olyan utakat, amelyeken e kereskedelmi árucikk eljutott a bányáktól a felhasználóig.¹¹⁴ Az országon átvezető utak kérdése sok esetben a vámszedést és a vámmentességet regionális keretek között középpontba állító tanulmányokban is előkerült.¹¹⁵

A kutatócsoport az utazók, főként a kereskedők által használt utakat érintő királyi intézkedések elemzésére Szilágyi Magdolnát kérte fel külső munkatársként.¹¹⁶ A kevésbé kutatott Duna és Tisza határolta terület úthálózatának felvázolására Sárosi Editet hívtuk meg,¹¹⁷ míg Bácsatyai Dániel az általunk is vizsgált, Velencébe tartó út Árpád-kori történetébe nyújtott kérésünkre betekintést.¹¹⁸ Szintén a Velencében értékesített magyar réz útját vizsgálta Martin Štefánik is, bemutatva a Lengyelországon és Brüggen keresztül, végül tengeren Velencébe érkező magyar réz útját.¹¹⁹

Forrásfeltárás

A kutatócsoport alapvető feladatai közé tartozik az a forrásfeltáró munka, mely egyaránt kiterjed az írott és tárgyi emlékekre. Ez jelenti az alapot azon publikációkhoz, melyet a kutatócsoport tagjai megjelentettek/megjelentetnek. Ez egyaránt jelent külföldi és hazai levéltárakban, illetve külföldi és hazai múzeumokban folytatott kutatásokat, de jelent régészeti feltárásokat is.

Levéltári és könyvtári kutatások

A kutatási tervben az első három évben 3 hazai gyűjteményben és 14 külföldi levéltárban terveztünk kutatómunkát. Már a kutatási tervben is jeleztük, hogy a felkeresett levéltárak változhatnak. Sok esetben a kutatás során felmerült új kutatási irányok nemcsak a felkeresett intézményeket határozták meg (például a kamaraispáni archontológia készítése során kiderült, hogy szükséges a berlini Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz felkeresése, ahol valóban, eddig a kutatás számára ismeretlen forrásokat sikerült felkutatni, értelmezni és kiadni), de azt is, hogy egy adott levéltárba többször is el kellett utazni

¹¹² Skorka: Egy 14. századi vaskereskedő nyomában.

¹¹³ István Draskóczy: Commercial Contacts of Buda along the Danube and beyond. In: *Medieval Buda in Context*. Ed. Balázs Nagy et al. Leiden – Boston, 2016. 278–299.

¹¹⁴ Pl. Draskóczy: *A magyarországi kősó bányászata és kereskedelme*.

¹¹⁵ Pl. Weisz: Vámvizsgálatok Bihar megyében.; Kovács: A pozsonyiak vámmentessége.; Uő: The Pozsony Toll.

¹¹⁶ Szilágyi Magdolna: Utakról és utazókról. In: *Hatalom, adó, jog*, 283–301.

¹¹⁷ Sárosi Edit: Térszerkezet, úthálózat és fennhatóság. Településszerkezeti változások a Duna–Tisza közén a 15–17. században In: *Veretek, utak, katonák*, 305–324.

¹¹⁸ Bácsatyai Dániel: Aptatio stratarum. Egy balsikerű velencei követség és Magyarország 1286-ban. In: *Veretek, utak, katonák*, 325–338.

¹¹⁹ Štefánik: „Rame di Pollana”.

(például a bányavárosok és a pénzek heraldikai vizsgálata rámutatott arra, hogy a kutatócsoportnak egy bányavárosi pecsétkorpuszra lenne szüksége, amely azonban nem létezik, így annak elkészítésére is vállalkoznunk kell, ez azonban azt eredményezte, hogy a bányavárosi levéltárakat több esetben is fel kellett keresni, immár az ott fellelhető pecsétek, avagy pecsétteredékek felkutatása érdekében, a pecsétekről ugyanis a legtöbb esetben a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [= MNL OL] DF adatbázisához nem készültek képek). Ugyanakkor a kutatási lehetőségeket sok esetben befolyásolja az adott intézmény fogadókészsége (például a Fugger levéltár [Fürstlich und Gräfllich Fuggersches Familien- und Stiftungsarchiv] középkori anyagát 2018-ban digitalizálták. Az anyag az év végétől lesz elérhető ismét kutatók részére); a kutatócsoport pénzügyi lehetőségei (a pályázatokon elnyert összegek befolyásolták a felkeresendő intézményeket és az ott eltöltött időt, ugyanakkor ezek nélkül lényegesen kevesebb intézményt lehetett volna elérni). A levéltári kutatásokat a kutatócsoport tagjai között megosztva végeztük el. Vannak olyan levéltárak, ahol a teljes középkori anyagot sikerült átnézni (például Kassa és Körmöcbánya), a legtöbb helyen azonban célzott kutatásokat folytatunk, így e helyekre a későbbiekben is szükséges lesz még visszatérni. Költségkímélésből, ha egy-egy intézményben csak egy vagy pár forrást kívántunk megtekinteni, akkor az adott levéltárat nem kerestük fel, csak az ismert jelzetek alapján kértünk másolatokat (például a pénzügyigazgatási szervezetben tevékenykedők pecsétjeiről). A levéltárakban folytatott kutatás során a kutatócsoport munkájához szükséges oklevelekről, iratokról, pecsétekről, valamint azon forrásokról, melyek az MNL OL DF anyagában nem lelhetők fel, fényképet készítettünk, ha erre a levéltárban lehetőség nyílt, ha nem, akkor a szükséges iratokról másolatot kértünk. A feldolgozás során több forrást is közreadtunk,¹²⁰ míg mások megjelentetését a jövőben tervezzük. A levéltárakban begyűjtött adatokat folyamatosan kamatoztatjuk tanulmányainkban, kötetekben. A következőkben nem kívánjuk részletesen kifejteni az egyes levéltárakban folytatott gyűjtések eredményeit, csak néhány olyan intézményt érintenék, melyekben speciális kutatásokat folytattunk.

Befejeződött a forráskiadás szempontjából a legelhanyagoltabbnak mondható bő két évtized (1360–1382) teljes, a MNL Mohács előtti gyűjteményében hozzáférhető forrásanyagának szisztematikus átvizsgálása, és a projekt szempontjából releváns oklevelek felkutatása. Az adatokat Excel-táblázat formájában regisztráltuk. A forrásfeltárás során egy olyan, 1355. évi oklevélre sikerült például rábukkanni, melyben IV. László király ez idáig a kutatás számára ismeretlen hat oklevelének tartalmi átírása szerepel, így – jóllehet a feldolgozott anyag szorosan nem kapcsolódik a gazdaságtörténethez – elengedhetetlennek tűnt annak kiadása és tanulmány formájában a benne lévő adatok feldolgozása.¹²¹ Szisztematikus kutatást folytattunk a MNL OL P szekcióban a pénzügyigazgatási szereplők prozopográfiájának készítése miatt, a V szekcióban a heraldikai kutatások, az E 213-ban pedig a bányavárosi pecsétek összegyűjtése és elemzése érdekében.

¹²⁰ Például Kádas: Nógrád megye adójegyzéke, 42–71.; Péterfi Bence: Hungarikák Boroszlóból. Schönherr Gyula gyűjtésének nyomában. In: *Lymbus. Magyarországtudományi Forrásközlmények*. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp., 2017. 18–38.; Skorka–Weisz: A porosz kapcsolat, 202–207.; Kádas: Kölcsönös haszon, 367.

¹²¹ Kovács Viktória: Lelesz patrónusai. *Történelmi Szemle* 59 (2017) 103–128.

Az Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK) Kézirattárában olyan oklevélmásolat-gyűjteményeket törekedtünk átnézni, melyeket a kutatás eddig nem aknázott ki kellő mértékben. Így átnéztük például Podhradczky József gyűjteményei közül a *Collectio diplomatum, quibus privilegia ac jura omnium liberarum regiarumque civitatum... continentur* (Fol. Lat. 2230., I–II.) két kötetét; a *Diplomatarium liberarum regiarum civitatum incltyi regni Hungariae* című kötetet (Fol. Lat. 2234.); a *Civitates liberae regiae... című kötetet* (Fol. Lat. 2222.); a *Corpus diplomaticvm Sigismvndivm complectens priuilegia, donationes, fassiones, collationes, variique argumenti litteras... című kötetet* (Fol. lat. 2350); a *Diplomata et literae ad rem monetariam* című kötetet (Fol. Lat. 971.); a *Hungariae diplomatarium monetarium ex instrumentis authenticis congestum* című kötetet (Fol. Lat. 972.) és Carolus Fejérváry gyűjteményből a *Collectanea Comitatus Sárosiensis... című kötetet* (Fol. Lat. 281.) Megtörtént az oklevélmásolatok összevetése az MNL OL DL–DF adatbázisával, és több olyan oklevélre sikerült rábukkanni (Zsigmond, V. László, II. Ulászló, II. Lajos), melyek eredetije vagy középkori átirata ma már nem található meg az MNL OL adatbázisában, sőt olyan oklevélmásolat is előkerült, mely a 19. században még bizonyosan megvolt a körmöcbányai levéltárban (Krizskó Pál tesz róla említést), ma azonban már nem lelhető ott fel, így eddig teljes szövegét sem ismertük.¹²² Az újonnan feltárt oklevelek kiadását a későbbiekben tervezzük.

Az OSZK Kézirattárában Paulinyi Oszkár hagyatékát és az ELTE BTK Történeti Intézetének Szekfű Gyula Könyvtárában található Iványi Béla *Bártfa szabad királyi város levéltára* II. kötet kézirati példányát néztük át a kutatócsoport programjában megvalósítandó célok érdekében. Az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattárában a középkori eredetű kéziratokat ellenőriztük. A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtár kézirattárában a Sztojka család középkori okleveleit kutattuk fel. Az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban Nicolaus Istvánffy: *Diplomatarium regni Hungariae, una cum stylo cancellariae regiae Hungaricae... című kéziratát* (1580 körül) vizsgáltuk át.

A bányavárosi oklevelek vizsgálata a bányavárosi pecsétekre hívta fel a kutatócsoport figyelmét, így tervbe vettük, majd felkutattuk a hét, alsó-magyarországi bányaváros összes, hazai és külföldi levéltárban található pecsétjét vagy pecsétteredékeit, és egy tervezett kötet számára elkezdtük a kiadásnak megfelelően feldolgozni azokat. Felkutattuk az összes olyan hazai és külföldi levéltárban található pecsétet vagy pecsétteredéket és aláírást is, mely a pénzügyigazgatásban részt vevő személyekhez köthető.

A felkeresett intézmények

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
- Prímási Levéltár Esztergom
- Budapest Főváros Levéltára
- Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár
- ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattár

¹²² Vö. Weisz: Az alsó-magyarországi bányavárosok kiváltságai, 27–28.

- ELTE BTK Történeti Intézetének Szekfű Gyula Könyvtára
- Csornai Premontrei Prépostság Levéltára
- MNL Vas Megyei Levéltár
- Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtár
- Egri Főegyházmegyei Könyvtár
- Slovenský národný archív
- Archív hlavného mesta SR Bratislavy
- Štátny Archív v Banskej Bystrici – Pobočka Banská Bystrica
- Štátny Archív v Banskej Bystrici – Pobočka Banská Štiavnica
- Štátny Archív v Banskej Bystrici – Pobočka Kremnica
- Štátny Ústredný Banský Archív v Banskej Štiavnici
- Štátny archív v Prešove
- Štátny archív v Prešove – Pracovisko Bardejov
- Štátny Archív v Levoči
- Štátny okresný archív v Zvolene
- Archív Mesta Košice
- Štátny Archív v Košiciach
- Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale
- Direcția Județeană Sibiu a Arhivelor Naționale
- Direcția Județeană Brașov a Arhivelor Naționale
- Arhiv Republike Slovenije
- Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
- Nadbiskupski arhiv u Splitu
- Archiwum Narodowe w Krakowie
- Archiwum Państwowe we Wrocławiu
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
- Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Biblioteka
- Biblioteka Książąt Czartoryskich
- Bayerische Staatsbibliothek, München
- Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin
- Staatsbibliothek zu Berlin
- Staatsarchiv Nürnberg
- Stadtarchiv Nürnberg
- Heiligenkreuz, Krems – Stadtarchiv Krems
- Stadtarchiv Wiener Neustadt
- Stiftsarchiv Heiligenkreuz
- Österreichisches Staatsarchiv
- Österreichische Nationalbibliothek
- Biblioteca Nazionale Marciana, Veneza
- Biblioteca Casanatense, Róma
- British Library

Múzeumi kutatások

A múzeumokban folytatott kutatás elsődlegesen a textilzárjegy-kutatás és a pénzleletkataszter elkészítése, a győri Széchenyi tér vizsgálata és a pecsétek heraldikai elemzése miatt volt szükséges a kutatócsoport munkájához, ugyanakkor a múzeumok könyvtáráiban a kutatáshoz nélkülözhetetlen szakirodalom gyűjtése is megtörtént. A pénzleletkataszter elkészítéséhez kapcsolódó múzeumi kutatások az itt őrzött leletanyagon felül a múzeumok irattárának átvizsgálását is jelentették. A textilzárjegy-kutatáshoz kapcsolódó múzeumi kutatások egyben levéltári kutatásokat is jelentettek, hiszen a textilkészítéshez, a plombálási gyakorlathoz kötődő írott forrásanyagokat is e múzeumokban őrzik, pénzügyi hátterét pedig a Mordovin Maxim által elnyert NKFIH PD-ösztöndíja biztosította. A bányászattörténethez kapcsolódó múzeumok felkeresése a só- és nemesércbányászat-hoz kapcsolódó kutatások miatt tűnt fontosnak (ezeket levéltári kutatásokkal, illetve konferencia-részvétellel kötöttük egybe). A MNM Történeti Tárban, a Pecsétnyomó Gyűjteményben és a középkori gyűjteményekben (Selmeci városkönyv) folytattunk kutatást.

A felkeresett intézmények

- Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár
- Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Tár
- ELTE Régészettudományi Intézetének Éremgyűjteménye
- Budapest Történeti Múzeum, Pecsétgyűjtemény
- Kecskeméti Katona József Múzeum
- Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, Győr
- Tragor Ignác Múzeum, Vác
- Nagy Gyula Területi Múzeum, Orosháza
- Slovenské Národné Múzeum, Historické Múzeum, Pozsony
- Slovenské Banské Múzeum, Selmečbánya
- Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
- Muzeul Județean Mureș, Targu Mureș
- Muzeul Secuiesc al Ciucului, Miercurea Ciuc
- Muzeul Cetății și Orașului Oradea
- Mestni muzej Ljubljana
- Uzshorodskij Nacionalnij Unyiverszitet, Ungvár
- Bergbau Museum, Hall in Tirol
- Burg Hasseg, Hall in Tirol
- Historisches Museum der Pfalz, Speyer
- Museum der Stadt Worms
- Reichstadtmuseum, Rothenburg
- Hallisch-Frankisches Museum
- Romano-Germanic Central Museum, Mainz

- Textile Research Centre, Leiden
- Textiel Museum and Archives, Tilburg
- The Gruuthuse Museum, Brugge
- Stadsmuseum De Hofstadt, Diest
- Museum of Industrial Archaeology and Textiles, Gent
- Modemuseum Hasselt and Het Stadsmus, Hasselt
- M-Museum, Leuven
- Museum over Leie en vlas, Kortrijk
- Stedelijk Museum, Lier
- Museum Hof van Busleyden, Mechelen
- Provinciaal Archaeologisch Museum, Oudenaarde
- Talbot House, and Hopmuseum, Poperinge
- Textielmuseum, Ronse
- Musee de la Tapisserie, Tournai
- Stedelijk Museum, Ypres
- Musee des Beaux-Arts, Verviers
- University of Jules Verne, Amiens
- Musee des Beaux-Arts, Valenciennes
- Museum of London
- Academie Internationale de la Pipe, Liverpool

Régészeti feltárások

Az utóbbi évtizedben ugrásszerűen megnőtt a régészeti kutatásban a műszeres lelőhelyfelderítések aránya, amelyek révén még az ismert lelőhelyekről is a korábnál nagyságrendekkel nagyobb mennyiségű, sokkal változatosabb és összetettebb funkciójú fémanyag került elő. Egyre gyakrabban bukkannak elő újra olyan tárgyak, amelyeknek korábban nem szentelt elegendő figyelmet a kutatás, miközben nemcsak a régészet, hanem a gazdaság- és kereskedelem-történet számára is hordoznak fontos információkat, sőt – írott források hiányában – bizonyos esetekben szinte csak ezekre támaszkodhatunk. Így például az érmék, a textilkereskedelemhez szorosan kapcsolódó textiltárgyak száma megnövekedett, a pénztörténeti kutatásokhoz szorosan kapcsolódó mérlegek, mérlegalkatrészek, illetve az egykor hozzájuk tartozó súlykészletek kerültek elő. Ugyanakkor a végvárakban és a piactereken folytatott kutatások a kereskedelem-történet tárgyi emlékeihez járultak hozzá, míg egy-egy középkori kereskedelmi épület feltárása jelentősen befolyásolta eddigi ismereteinket.

A kutatócsoport régész tagjai (Mordovin Maxim, Benda Judit és Kolláth Ágnes) minden évben több régészeti ásatást vezetnek, illetőleg több ásatáson vesznek részt, ezeknek azonban nem mindegyike kötődik a kutatócsoport tevékenységéhez. A kutatócsoport programjához illeszkedő feltárások során előkerült leletek feldolgozása az elkészült tanulmányokkal és a kutatócsoport által kiadott textiltárgy-adattárral jelentősen előre-

haladt. Mordovin Maxim 2015-ben, Csábrágon vezetett ásátása (a nyitrai Régészeti Intézetrel együttműködve) például ezek közé tartozik.¹²³ Benda Judit régészeti feltárást vezetett a Budapest I., Corvin tér 8. (Budai Vigadó) udvarán 2017. március 27. és 2017. május 24. között. Az ásátáson előkerült a középkori budai árulerakat nyugati falának egy része, mely a 15. század közepén épülhetett. Az ásátásról Benda előadást is tartott *Mi lappang a Budai Vigadó alatt?* címmel,¹²⁴ a feltárás eredményeit pedig nemzetközi összefüggésbe ágyazva a kutatócsoport tanulmánykötetében publikálta.¹²⁵

A kutatócsoport által megjelentetett, támogatott monográfiák, tanulmánykötetek, katalógusok

A kutatócsoport mindhárom évben megjelentetett egy-egy tanulmánykötetet,¹²⁶ melyek szerkezetükben a benyújtott pályázat szakmai tervét követik, így lehetőség nyílt arra, hogy a szerteágazó, de mégis összetartó kutatási terv minden részterülete minden évben a szakmai közvélemény elé tárja új kutatási eredményeit. A tanulmánykötetek nemcsak a szakmai közönséghez jutottak el, ennek volt köszönhető, hogy az *Összkép* című internetes magazinban egy négyrészes interjúsorozat jelent meg 2017 októberében a Kutatócsoport *Pénz, posztó, piac* című, 2016-ban megjelent kötete alapján.¹²⁷ A tanulmánykötetekben a szerzők között egyaránt megtalálhatók a kutatócsoport tagjai és más intézetek kutatói. Arra is törekedtünk a kötetek összeállításánál, hogy lehetőség szerint mindegyikben legyen a hazai kutatókon felül határon túli magyar (1. kötet: Nyárádi Zsolt, Székelyudvarhely, Haáz Rezső Múzeum; 3. kötet: Derzsi Júlia, Nagyszeben, Institutul de Cercetări Socio-Umane din Sibiu [Román Akadémia Társadalomtudományi Kutatóintézete, Nagyszeben]) vagy külföldi intézetnél dolgozó magyar (2. kötet: Gönczi Katalin, Lipcse, Das sächsisch-magdeburgische Recht als kulturelles Bindeglied zwischen den Rechtsordnungen Ost- und Mitteleuropas), valamint külföldi kutató (2. kötet: Adrian Andrei Rusu, Kolozsvár, Institutul de Arheologie și Istoria Artei [Román Akadémia Régészeti és Művészettörténeti Intézet], nyugalmazott régész professzor; 3. kötet: Martin Štefánik, Pozsony, Historický Ústav Slovenskej Akadémie Vied [Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet] Középkori Osztály vezetője), így növelve a kutatócsoport hazai és nemzetközi beágyazottságát és a kapcsolati háló minél szélesebb körű kiépítését. Éppen ez utóbbi miatt is tartottuk fontosnak a krakkói Jagelló Egyetem Történettudományi Intézetének professzora, Stanisław A. Sroka *Średniowieczny*

¹²³ Maxim Mordovin: New Results of the Excavations at the Saint James' Pauline Friary and at the Castle Čabrad. *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae* 3 (2015) No. 3. 269–283.; Maxim Mordovin – Beljak Ján – Šimkovic Michal – Maliniak Pavel: Výskum tretej (pôvodne) hornej brány hradu Čabrad v rokoch 2013–2015. *Archaeologia Historica* 41 (2016) 99–132.

¹²⁴ Benda Judit: Mi lappang a Budai Vigadó alatt? Középkori budai árulerakat és az ásátás. *Városunk* 21 (2018) 3.

¹²⁵ Benda Judit: Yn dy stat zu Ofen. In: *Veretek, utak, katonák*, 379–404.

¹²⁶ *Pénz, posztó, piac* [569 p.]; *Hatalom, adó, jog* [601 p.]; *Veretek, utak, katonák* [502 p.].

¹²⁷ 1. rész: *Interjú Weisz Boglárkával, a kutatócsoport vezetőjével*; 2. rész: *A városok és hatalom kérdésköre a kötetben megjelent tanulmányok alapján*; 3. rész: *A polgárok küzdelme a kötetben megjelent tanulmányok alapján*; 4. rész: *A mohácsi vereségről másképpen a kötetben megjelent tanulmány alapján*.

Bardiów i jego kontakty z Małopolską című kötetének magyar nyelvű kiadását,¹²⁸ melynek témája szorosan kapcsolódik a kutatási tervhez. Társrendezőként részt vettünk több kiállítás lebonyolításában, így a hozzájuk kapcsolódó 4 (2 magyar, 1 angol és 1 lengyel nyelvű) katalógus elkészítésében és kiadásában is.¹²⁹ A 2016-ban útjára induló *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* kiadásában is közreműködtünk, mivel annak egyik tematikai egysége, a kereskedelem, szorosan kapcsolódik a kutatási tervhez.¹³⁰ Ezekon felül egy angol nyelvű és egy magyar nyelvű folyóiratszám szerkesztését is vállaltuk. Mindkét esetben a szám megjelenésének kezdeményezője is a kutatócsoport volt, így a *Medieval Economic History* kötetrel elsősorban a nyugat-európai szakmai közönség elérése volt a cél,¹³¹ a *Kultúrák találkozása a magyar középkorban* című folyóiratszámában a kutatócsoport és a Pécsi Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Tanszéke által közösen szervezett és a Hungarológiai Kongresszuson megrendezett szimpózium anyagát jelentettük meg.¹³² 2018-ban jelentette meg a kutatócsoport Draskóczy István monográfiáját a magyarországi sóbányászat és -kereskedelem késő középkori történetéről,¹³³ valamint Mordovin Maxim munkáját a textilbárcákról.¹³⁴ 2018-ban került sor *Az Árpád-kori magyar pénzek katalógusa*. I. kötet kiadására is, mellyel egy olyan új, modern, angol és magyar nyelvű éremkorporusz-sorozat indult útjára, mely hosszú ideig meghatározó lesz a numizmatikai kutatásban.¹³⁵ A kötet a sajtóban is nagy visszhangot váltott ki, a Kossuth Rádió és a Bartók Rádió több adásában interjút készített Tóth Csabával a megjelent kiadványról, az mta.hu pedig 2018. március 22-én Weisz Boglárka: *Árpád-kori magyar pénzek katalógusával indult egy két nyelvű, magyar-angol könyvsorozat* címmel jelentette meg a kötet előszavát.¹³⁶

Egyéb tudományos publikációk

A kutatócsoport-vezető, Weisz Boglárka egyszerezős tanulmányainak száma az első három évben 27, ebből 12 jelent meg külföldön (9 idegen nyelvű és 3 magyar nyelvű) és 2 idegen nyelven magyar kiadványban, ezenfelül 2 kétszerzós cikke jelent meg a kutatócsoport egy-egy tagjával közösen. 5 magyar nyelvű könyv és 1 idegen nyelvű, de Magyarországon meg-

¹²⁸ Sroka: *A középkori Bártfa*. [A könyvet lektorálta Drakóczy István. A szövegeket és a jegyzeteket gondozta Weisz Boglárka, a mutatót készítette Kovács Viktória. (317 p.)]

¹²⁹ *Közös úton*. [335 p.]; *Posztó Pápa piacán. Vándorkiállítás*. [Katalógus.] A tan. írta és a katalógust összeáll. Mordovin Maxim. [Szerk. Hermann István.] Veszprém–Pápa–Bp., 2016. [Lektorálta Weisz Boglárka. 96 p.]; *On Common Path* [335 p.]; *Na wspólnej drodze. Kraków i Budapeszt w średniowieczu*. Red. Grazyna Lihonchak-Nurek. Kraków. 2017. [366 p.]

¹³⁰ *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2016*. [435 p.]

¹³¹ *Medieval Economic History. The Hungarian Historical Review* 6 (2017). [Ed. Boglárka Weisz – Tamás Pálosfalvi.] [267 p.]

¹³² *Világtörténet* 39 (2017) 1. sz.

¹³³ Draskóczy: *A magyarországi kősó bányászata és kereskedelme*. [455. p.]

¹³⁴ Mordovin: *Textilvégek védjegyei*. [Lektorok: Skorka Renáta – Weisz Boglárka.] [355 p.]

¹³⁵ Tóth–Kiss–Fekete: *Az Árpád-kori magyar pénzek katalógusa*. I. [359 p.]

¹³⁶ https://mta.hu/tudomany_hirei/arpad-kori-magyar-penzek-katalogusaval-indult-egy-ketnyelvu-magyar-angol-koenyvsorozat-108546. (Legutóbbi megtekintés ideje: 2019. augusztus 9.)

jelent folyóirat gazdaságtörténeti különszámának is szerkesztője volt, valamint 6 ismeretterjesztő publikációja jelent meg. A kutatócsoport-vezető 5 kötet szakmai lektoraként is szerepet vállalt, két esetben a kutatócsoport egy-egy tagjával közösen. A kutatócsoport tagjainak (a csoport munkájához köthető) publikációs tevékenysége: 6 önálló kötet; 8 könyvszerkesztés, melyből 7 magyarországi megjelenésű (6 magyar és 1 idegen nyelvű), és 1 külföldön megjelent idegen nyelvű kötet; 126 tanulmány, melyből 37 külföldön látott napvilágot (4 magyar nyelvű, 33 idegen nyelvű), 89 pedig magyarországi kiadványban jelent meg, melyből 77 magyar nyelvű, 12 pedig idegen nyelvű. Ezekon felül 44 ismeretterjesztő publikációt jegyzünk. A kutatócsoport tagjai 8 recenziót is írtak. A kutatócsoport tagjai számos magyar és külföldi folyóirat, tanulmánykötet publikációjának lektoraként is tevékenykedtek.

A kutatócsoport által rendezett konferenciák

A kutatócsoport minden évben műhely-konferenciát tartott. Az első évben megrendezett témája az archontológiai és prozopográfiai kutatások, valamint a forráskiadás aktuális feladatai és problémái voltak (*Gazdaságtörténeti alapkutatások: források, módszerek, lehetőségek*. Bp., 2015. december 8. [MTA BTK TTI]);¹³⁷ a második évben a városok és a magyar gazdaságtörténet kérdésköre (*Város és lakói*. Bp., 2016. december 6. [ELTE, Történeti Könyvtár]);¹³⁸ a harmadik évben a pénzverés, valamint a királyi jövedelmek vizsgálata és a bányászattörténet (*Veretek és leletek. A középkori pénztörténet-kutatások újabb eredményei*. Bp., 2017. december 5. [MNM Díszterem]).¹³⁹ A harmadik évben *Gazdaságtörténeti kutatások: utak és lehetőségek* (Bp., 2018. május 29–30. [MTA BTK TTI]) címmel kétnapos konferenciát tartottunk, ahol a kutatócsoport tagjai mutatták be legújabb kutatási eredményeiket.¹⁴⁰ Ezekon felül 2 zárt workshopot rendeztünk (*Az 1494–1495. évi királyi számadáskönyv kritikai kiadása*. (Bp., 2017. június 20. [MTA BTK TTI]); *A győri piactér*. (Bp., 2017. április 25. [MTA BTK TTI]),¹⁴¹ amelyek a kutatási tervben szereplő munkák folytatásának szakmai megvitatására szolgáltak. A műhely-konferenciákon, a workshopokon és a konferenciákon a kutatócsoport belső tagjain kívül külső tagok is előadással vettek részt, melyen nemcsak az eredmények bemutatása, hanem kutatási lehetőségek, módszertani kérdések is előtérbe kerültek. Az előadókön kívül a kutatócsoport további tagjai, valamint hazai és külföldi munkatársak is megjelentek és

¹³⁷ A konferencia beszámolóját lásd <http://www.tti.hu/lendulet/kozepekori-gazdasagtortenet/hirek/2059-be-szamolo-a-lendulet-kozepekori-magyar-gazdasagtortenet-kutato-csoport-első-muhelykonferenciajarol.html>. (Legutóbbi megtekintés ideje: 2019. augusztus 13.)

¹³⁸ A konferencia beszámolóját lásd <https://tti.btk.mta.hu/lendulet/kozepekori-gazdasagtortenet/hirek/2533-varos-es-lakoi-lendulet-kutato-csoportunk-volt-az-elte-btk-vendege.html>. (Legutóbbi megtekintés ideje: 2019. július 25.)

¹³⁹ A konferencia beszámolóját lásd <https://tti.btk.mta.hu/lendulet/kozepekori-gazdasagtortenet/hirek/3011-veretek-es-leletek-lendulet-kutato-csoportunk-a-magyar-nemzeti-muzeumban.html>. (Legutóbbi megtekintés ideje: 2019. július 29.)

¹⁴⁰ A konferencia beszámolóját lásd <https://tti.btk.mta.hu/lendulet/kozepekori-gazdasagtortenet/hirek/3207-gazdasagtortenet-kutatasok-utak-es-lehetosegek.html>. (Legutóbbi megtekintés ideje: 2019. július 24.)

¹⁴¹ Ez utóbbiról a beszámolót lásd <http://www.tti.hu/lendulet/kozepekori-gazdasagtortenet/hirek/2702-agyori-piacter.html>. (Legutóbbi megtekintés ideje: 2019. augusztus 12.)

részt vettek a tudományos vitában. Természetesen a kutatócsoport tagjai nemcsak a kutatócsoport által rendezett konferenciákon tartottak előadásokat, összesen 60 hazai konferencián 107 előadást (ebből a kutatócsoport-vezető 17 előadást), valamint 38 külföldi rendezvényen 48 előadást (ebből a kutatócsoport-vezető 9 előadást) tartottak.

Az önállóan rendezett konferenciákon felül 5 konferencia társrendezői voltunk. Székesfehérvár Megyei Jogú Várossal és a Városi Levéltár és Kutatóintézettel közösen rendeztük a *Király és városa* (Székesfehérvár, 2015. augusztus 14.) és a *Fény és árnyék a középkori Fehérvár történetében* (Székesfehérvár, 2016. augusztus 13.) címet viselő konferenciákat. A Pécsi Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Tanszékeivel a 2016. évi Hungarológiai Kongresszuson *Kultúrák találkozása a magyar középkorban* (Pécs, 2016. augusztus 24. [PTE BTK]) címmel tartottunk közös szimpóziumot. A Magyar Numizmatikai Társulattal és a Városi Levéltár és Kutatóintézettel *A magyar pénztörténet kutatói* címmel rendeztünk konferenciát Székesfehérváron (2016. október 6. [Városháza]). 2017-ben a kutatócsoport közös konferenciát rendezett az MTA BTK RI Lendület Mobilitás Kutatócsoporttal *Mixtura texturalis. Ember és textil a Kárpát-medencében* (Bp., 2017. április 18. [MTA BTK TTI]) címmel. A konferenciáról Kiss Viktória, P. Szeőke Judit és Weisz Boglárka készített beszámolókat, amelyek magyar és angol nyelven hazai és külföldi online folyóiratokban jelentek meg.¹⁴²

Havi Színes

A kutatócsoport fontosnak tartotta egy olyan interneten elérhető havi „magazin” elindítását, mely rövid, tudományos, de mégis közérthető írásokat közöl, mellyel betekintést engedünk a középkori gazdaságtörténet sokszínű világába, és közelebb hozzuk az egykor volt valóságot a ma emberéhez. 2015 júliusa óta az MTA BTK Történettudományi Intézet honlapján (<http://www.tti.hu/lendulet/kozepkori-gazdasagtortenet/havi-szines.html>), *Havi Színes* címen jelenik meg rovatunk, melyen évente 11 cikk olvasható, így 2018 júniusáig 33 írás kapott helyet. A rovatot Weisz Boglárka és Skorka Renáta szerkeszti, a szövegek szakmai lektora Neumann Tibor, a tördelést és a képanyag szerkesztését az Intézet munkatársa, Kocsis Gabriella végzi. Az egyes tanulmányokra érkező, átlagosan 2000 megtekintés (a legtöbb megtekintés 4142) azt mutatja, hogy a cikkek sikeresek mind a kutatók (amit az is jelez, hogy a cikkeket tudományos munkákban idézik), mind a nem szakértő olvasók figyelmét is felkeltik, hozzájárulva ezzel a tudomány népszerűsítéséhez.

2015 októberében Weisz Boglárka *Havi Színesben* közölte *A vidini jászok és a nyestalj, avagy mire jó (még) a gazdaságtörténet* című írása az MTA honlapján is olvasható volt *Rejtélyek és érdekességek a középkori gazdaságtörténet világából* címmel.¹⁴³ Négy numizmatikai

¹⁴² Viktória Kiss – Judit P. Szeőke – Boglárka Weisz: *Mixtura texturalis. People and Textiles in the Carpathian Basin. Archaeological Textiles Reviews* 59 (2017) 90–91.; Kiss–P. Szeőke–Weisz: *Mixtura texturalis. Ember és textil a Kárpát-medencében. Magyar Régészet* (2017) tavasz; Kiss–P. Szeőke–Weisz: *Mixtura texturalis. People and Textiles in the Carpathian Basin. Hungarian Archaeology* (2017) spring. 1–3. [E-journal.]

¹⁴³ http://old.mta.hu/mta_hirei/rejtelyek-es-erdekesssegek-a-kozepkori-gazdasagtortenet-vilagabol-136979/. (Legutóbbi megtekintés ideje: 2019. augusztus 9.)

tematikájú közleményt a www.numismatics.hu, *Minden, ami numizmatika* című internetes oldal is átvett (Tóth Csaba: *Azért verik a pénzt mer' rossz?; V. Székely György: Aranyak a szántásban; Tóth Csaba: Adj egy bélast!*; Weisz Boglárka: *Máglyára vele! Pénzhamisítók büntetése a középkori Magyarországon*). 2018 januárjától az Ujkor.hu *Velünk élő történelem* című internetes folyóirat három itt megjelenő írást is újraközölt (Kádas István: *Egy gyilkosság ára; Benda Judit: Kik voltak a cégéres gazemberek? Avagy néhány szó a középkori reklámokról; Gál Judit: Hazudni akár a pápának is. A sebenicói püspökség létrejöttének rövid története*).

A kutatócsoport szervezésében és/vagy közreműködésével megrendezett kiállítások

Több kiállítás szervezésében, lebonyolításában működtünk közre más intézményekkel abból a megfontolásból, hogy ez újabb lehetőséget biztosít tudományos eredményeink eljuttatására mind a szakmai közönséghez, mind az érdeklődők táboraához. 2015–2016-ban bekapcsolódtunk a Budapest Történeti Múzeum és a Krakkói Várostarténeti Múzeum *Közös úton. Budapest és Krakkó a középkorban* című kiállításának megrendezésébe (Budapesti Történeti Múzeum, 2016. március 19.–2016. július 24.). A kiállítás a Lengyelországi Magyar Kulturális Évad keretei között, a Balassi Intézet támogatásával valósult meg. A kiállítás egyik kurátora a kutatócsoport tagja, Benda Judit volt, aki a magyar és angol nyelvű kiállítási katalógus egyik szerkesztőjeként is tevékenykedett. Az angol nyelvű kötet szakmai lektora a kutatócsoport tagja, Mordovin Maxim volt. A kiállításon bemutatott tablók egyik lektora Weisz Boglárka volt, a térképek pedig szintén a kutatócsoport közreműködésével készültek. A kiállítás Krakkóban, 2017-ben volt megtekinthető (*Na wspomnij drozde. Kraków i Budapeszt w sredniowieczu* (Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, 2017. június 5.–2017. augusztus 20.)).

2016-ban egy vándorkiállítást (*Posztó Pápa piacán*) is útjára indítottunk, melynek alapja a posztóplombákhoz és a posztókészítéshez kapcsolódó leletanyag volt. A vándorkiállítást a pápai Gróf Esterházy Károly Múzeummal és a MNL Veszprém Megyei Levéltárával közösen szerveztük. A vándorkiállítás Veszprémben (MNL Veszprém Megyei Levéltár, 2016. március 1.–2016. április 1.),¹⁴⁴ Pápán (Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, 2016. április 7.–2016. május 25.)¹⁴⁵ és a Magyar Tudomány Ünnepe programsorozat keretében a Magyar Tudományos Akadémia Székháza Aulájában volt megtekinthető (2016. november 7.–2016. november 18).¹⁴⁶ A kiállítás 2018-ban Kolozsváron, a Magyar Napok keretében volt látható.¹⁴⁷

¹⁴⁴ <https://tti.btk.mta.hu/lendulet/kozepekori-gazdasagtortenet/hirek/2167-gyuszunyi-kozepekori-utjara-indult-a-poszto-papa-piacan-cimu-vandorkiallitas.html>. (Legutóbbi megtekintés ideje: 2019. július 24.)

¹⁴⁵ <https://tti.btk.mta.hu/lendulet/kozepekori-gazdasagtortenet/hirek/2192-poszto-papa-piacan-kiallitas-a-papai-jokai-mor-varosi-konyvtarban.html>. (Legutóbbi megtekintés ideje: 2019. július 25.)

¹⁴⁶ https://mta.hu/mta_hirei/poszto-papa-piacan-gazdasagtorteneti-kiallitas-az-akademian-107055; <http://www.tti.hu/lendulet/kozepekori-gazdasagtortenet/havi-szines/2484-egy-kiallitas-vandorutja-avagy-mit-jelent-a-harom-p.html>. (Legutóbbi megtekintés ideje: augusztus 7.)

¹⁴⁷ <https://magyarnapok.ro/2018/galeria/gallery/nyilt-nap-a-kolozsvari-magyar-torteneti-intezetben-poszto-papa-piacan/>. (Legutóbbi megtekintés ideje: augusztus 12.)

